

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса

В. Ф. СОЛДАТЕНКО

УКРАЇНА:
РЕВОЛЮЦІЙНА ДОБА
Й НАСТУПНІ ДЕСЯТИЛІТТЯ

(історико-історіографічні есе)

КИЇВ – 2021

УДК 2:323.1 (477.83/86)

С 60

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України
(протокол №1 від 28 січня 2021 р.)

Солдатенко В. Ф.

С 60 **Україна: революційна доба й наступні десятиліття:**
історико-історіографічні есе. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса
НАН України, 2021. – 520 с.

ISBN 978-966-02-9563-6

До збірки відібрано 18 матеріалів, опублікованих, або підготовлених до друку автором за останнє п'ятиріччя. В них відбивається науковий пошук, яким наповнена вітчизняна історична наука, що розробляє актуальну проблематику досвіду ХХ століття. Певна частина публікацій, присвячена здійснюваним спільно із зарубіжними колегами проектами, з'явилася у російськомовних виданнях і маловідома українським читачам. Під час підготовки до друку всі вони переглянуті, в разі потреби, до них внесені необхідні виправлення й мінімальні доповнення для узгоджень між сюжетами книги. У випадках передруків тексти подаються переважно у первісному варіанті й формі відповідного видання із зазначенням республікацій, або ж, у разі деяких розбіжностей, тим, яким надається авторська перевага.

УДК 2:323.1 (477.83/86)

ISBN 978-966-02-9563-6

© В.Ф.Солдатенко., 2021

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2021

ПЕРЕДМОВА

Пропонований збірник видається до 75-річчя українського вченого, доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента Національної академії наук України, Заслуженого діяча науки і техніки України В. Ф. Солдатенка.

Майбутній науковець народився 13 квітня 1946 р. в м. Селідове, Донецької (тоді – Сталінської) області. Після закінчення в 1970 р. історичного факультету Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка В. Ф. Солдатенко впродовж 50 років досліджує різні аспекти вітчизняного історичного досвіду. Три останні десятиліття пов'язують його з діяльністю Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса Національної академії наук України. З-під пера вченого з'явилося понад 850 праць. 35 з них – індивідуальні монографії, кілька десятків книг видано за його участі в колективних проектах. Праці науковця друкуються англійською, білоруською, болгарською, китайською, польською, російською, шведською мовами.

Головні зацікавлення автора – революційна доба 1917 – 1920 років. Переважна більшість його публікацій присвячені вивченню і висвітленню різних аспектів надзвичайно важливих і настільки ж складних і суперечливих сторінок нашого минулого. А за кількістю праць у царині обраної з перших кроків наукової кар'єри проблематики В. Ф. Солдатенко займає одне з чільних місць серед сучасних вітчизняних дослідників. Втім, незмінне тяжіння до процесів, започаткованих у буремні, доленосні часи, не виключає спроб автора глибоко й предметно з'ясувати й наступні етапи суспільного розвитку, породжуючи й цілу низку праць з логічною і хронологічною пролонгацією об'єктів дослідження.

Перебуваючи впродовж десятиліть у безперервних творчих пошуках, В. Ф. Солдатенко, з одного боку, надійно, коректно спирається на фахові напрацювання своїх попередників, а, з іншого – постійно реагує на досягнутий, відповідно до моменту, стан історіографічної розробки проблем, до яких він виявляє свою причетність власними спостереженнями, оригінальними міркуван-

нями, конструктивними пропозиціями щодо перспектив подальшого наукового поступу. Відтак однією з відмітних рис публікацій є історико-історіографічний синтез, що зрештою набув характеру усталеної тенденції, «фірмової» авторської традиції.

Ще одна особливість – прагнення досліджувати найбільш складні питання, що в той чи інший момент висуваються в епіцентр наукових дискусій, привертають підвищену суспільну увагу. Як правило, здійснюється це на максимально наближеному до життєвих реалій, системному, якісному рівні й у строгій відповідності з науковими критеріями.

Важливим елементом «авторського почерку» В. Ф. Солдатенка є також пильна увага до оптимально можливої персоніфікації відтворюваних історичних картин. В результаті історіографія поповнилася й значною кількістю його монографій, різноформатних розвідок про визначних постатей українства, його політичну, державницьку, художньо-мистецьку еліту.

На спрямуванні, змісті, характері досліджень, публікацій В. Ф. Солдатенка значною мірою позначається його робота в колективі фахівців – політологів. Тому серед його праць помітне місце посідає вивчення теоретико-методологічних проблем наукового пізнання, розвитку суспільно-політичної думки і динаміки масових рухів, генеалогії української ідеї, національного державотворення, української соборності, традицій вітчизняної партійної історії, досвіду політичних трансформацій і режимів, політики національної пам'яті, феномену формування і функціонування еліт.

В пропонованій збірці, гадається, певною мірою віддзеркалено вищевисловлене. Звісно, охопити, чи відбити все багатоманіття тем, аспектів, яким присвячено твори плідного дослідника, в одному невеличкому виданні не надається можливим. Однак, тут у нагоді тим, хто хоче ознайомитися з ширшим колом праць, чи цілеспрямовано прослідкувати певний окремих їхній вектор, крім двох бібліографічних видань, що побачили світ у 2008 і 2016

роках¹, також два попередніх, подібних даному, з «ювілейним забарвленням» видання².

То ж до новітньої книги, за побажанням автора, увійшли зразки публікацій лише з останніх п'яти років, що може допомогти створити найзагальнішу уяву про найсучасніші напрямки наукової діяльності історика, авторські підходи, принципи, оцінки, висновки і узагальнення. Природно, в них є певний логічний стрижень, що до певної міри об'єднує матеріали, присвячені різним хронологічним періодам і тематичним ракурсам. Це все ті ж відправні й визначальні моменти, що продовжують залишатися в фокусі наукової уваги автора: Україна – революція – державність.

І, зрештою, ще одна немаловажна деталь. До збірки включено третину матеріалів, які ще не встигли побачити світ на сторінках журналів чи збірників наукових публікацій, знаходяться у виробничому процесі. Праця вченого В. Ф. Солдатенка триває...

*О. О Рафальський, віце-президент НАН України,
член-кореспондент НАН України,
директор Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень імені І. Ф Кураса
Національної академії наук України.*

¹ Валерій Федорович Солдатенко. Біобібліографія. К., НАН України. 2008. 76 с.; Валерій Федорович Солдатенко. Біобібліографія. К., ДП «НВЦ «Приоритети». 2016. 80 с.

² Солдатенко В. Ф. Революційна доба в Україні (1917 – 1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди. К., Парламентське видавництво. 2011. 568 с. (2-е видання, доповнене і перероблене – К., ДП «НВЦ «Приоритети». 2012. 522с.; Його ж. Національна пам'ять (ресурси та наголоси). К., ДП «НВЦ «Приоритети». 2016. 304 с

РЕВОЛЮЦИОННАЯ ЭПОХА 1917 – 1920 гг. В СУДЬБЕ НАРОДА УКРАИНЫ: ИСТОРИЧЕСКИЙ ОПЫТ В ОЦЕНКЕ СОВРЕМЕННЫХ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИХ КОНЦЕПЦИЙ

В продолжающемся поиске оптимального варианта современной целостной концепции истории Украины (думается, он еще далек хотя бы от промежуточного положительного завершения) обнаруживается немало противоречий, сущностных сомнений и вопросов.

Так, революции, как имманентный прогрессивный способ общественного развития, довольно часто вообще отрицаются, либо же решительно осуждаются. Множество усилий тратится на то, чтобы доказать: не кто иной, как революционеры, повинны в пролитых морях крови, реках слез, неисчислимых народных страданиях и бедствиях.

Уделив за многие десятилетия исследований немало внимания постижению революционных феноменов, автор данного эссе неизменно стремился ориентироваться на научные теоретические подходы и критерии. Одной из определяющих при этом всегда являлась универсальная, конструктивная, основанная на реальном историческом знании система координат, в которой эволюционный и революционный пути решения общественных проблем воспринимались и трактовались одинаково полноценными естественными векторами исторической поступи. И сколь бы абстрактно предпочтительнее не представлялся сравнительно более безболезненный и малоконфликтный эволюционный вектор, нужно сознавать: революционный вариант становится неизбежным, если на первом направлении удовлетворительных ответов на вызовы времени не находится, разрешение назревших противоречий оказывается невозможным. Столь же важно в изучении и принципиальной оценке реконструируемых революционных событий придерживаться принципа конкретно-исторического анализа [1].

Исходя из представлений о сущности общественных (социальных) революций, как исторически детерминированной ломки господствовавших прежде политических устоев, взрывного прерыва эволюционной постепенности, качественных скачков в жизненном прогрессе, в истории Украины можно выделить три крупнейших, радикальнейших сдвига, в том числе, а, может быть, и прежде всего – в национально-государственном сегменте.

Первый – в середине XVII века, второй – в 1917 – 1920 гг., и третий – на рубеже 80-х – 90-х гг. XX века.

Революционный взрыв 1648 – 1654 гг., наиболее зримо проявившийся в национально-освободительной войне, был направлен против жестокого польского национально-религиозного гнета, притеснений православия, насильственного насаждения католицизма, возведения преград в развитии национальной культуры, языка, образования. Главная цель борьбы состояла в завоевании государственной независимости и соборности (единении) Украины. Все это насаивалось на преодоление противоречий в социально-экономической жизни: зарождении, в противовес архаичным феодальным порядкам, принципиально новой модели отношений, характерных для нового времени. В комплексе события середины XVII столетия в Украине вполне «вписываются» в параметры, типологию национальных, либерталистских революций.

Краеугольными камнями программы четыре года продолжавшейся национально-демократической революции 1917 – 1920 гг., вплетающейся в другие революционные процессы, были важнейшие цели – возрождение нации, создание собственного государства, обеспечение его независимости, суверенитета, соборности, достижения подлинного народоправия, глубокие социальные трансформации, полнокровная украинизация всех сфер общественной жизни. Несмотря на поражение, символы, идеалы революции явились вдохновляющими ориентирами, смыслами для последующих поколений борцов – патриотов Украины.

Содержание, значимость, результаты глубинных подвижек, начавшихся в Украине на изломе 80-х – 90-х гг. прошлого века и продолжающихся ныне, также можно с полным правом отнести к

революционным. Речь, прежде всего, о достижении Украиной национально-государственной независимости, создании всех необходимых предпосылок для ускорения и завершения процесса формирования современной политической нации (как правило, в мировом опыте – это задача и сущность национально-освободительных революций), коренное изменение имущественных отношений, структуры собственности (стержень большинства социальных революций), переворот во всей политической системе (непременное условие каждой революции). Подобная квалификация может быть спроецирована и на трансформации в международных ориентирах, в идеологической, духовной, правовой сферах общественного бытия.

В хронологически достаточно удаленных друг от друга революционных феноменах просматривается нечто общее, определяющее – стремление дать ответы на вызовы времени, преодолеть возникавшие антагонистические противоречия, достичь более высокого уровня возможностей для раскрытия и реализации накопленных потенций, «вырваться» на более широкие горизонты творческого созидания, воплощения в практику новых цивилизационных рубежей социального, национального, духовного прогресса.

«Попутно» стоит вспомнить об остающихся больше риторическими вопросах: Могла ли Украина другим, то есть, эволюционным, реформистским путем добиться того, что принесли ей три упомянутых революции? Можно ли сравнить темпы, масштабы, качественные характеристики прогрессивной поступи украинства на протяжении столетий и десятилетий плавного, неспешного дрейфа с трансформациями и достижениями за короткие этапы революционных «штурмов»?

Однако гораздо важнее попытаться найти аргументированные, по возможности, наиболее убедительные ответы, памятуя, что только системный, комплексный, непредвзятый анализ может способствовать приближению к объективным выводам относительно чрезвычайно важных, переломных, поистине судьбоносных вех отечественной истории.

Пожалуй, наиболее непростых вопросов возникает при анализе современной историографии, посвященной выяснению роли революционных факторов, феноменов в жизни народа Украины в 1917 – 1920 гг.

Сознавая невозможность детального разбора наличного огромного пласта исторических трудов, представляется оправданным в рамках ограниченного лимита публикации коснуться преимущественно одного, но, несомненно, важнейшего аспекта – объективного «столкновения» проявившихся в последние годы двух практически полярных точек зрения, подходов, позиций. Речь о научной трактовке революционных событий в одном из крупнейших национальных регионов – Украине.

В Российской Федерации в связи со столетним юбилеем революционных потрясений 1917 г. наблюдался настоящий бум публикаций, значительное, пожалуй даже преобладающее, место среди которых заняли работы, обосновывающие и пропагандирующие концепцию Великой Российской революции [2].

Одной из ее основоположных слагаемых является отрицание (в более мягком варианте – сомнение) наличия в историческом опыте национальных революций, прежде всего Украинской. Происходившее в самом крупном и наиболее развитом в экономическом и политическом национальном регионе квалифицируется как вредная сепаратистская деструкция, разрушавшая целостное централизованное государство, в сохранении которого усматривается одна из главных целей и основных ценностей модернизации России. Концентрированным воплощением такой позиции стал, в известном смысле итоговый, двухтомник Института Российской истории РАН «Российская революция 1917 года: власть, общество, культура» [3].

Заняв позицию идейно-профессионального противостояния (наверное не случайно в год столетнего юбилея научных публикаций, во всяком случае – заметных, посвященных Российской революции в Украине практически не было), украинские историки заблаговременно немало постарались, чтобы доказать, будто бы

события 1917 – 1920 гг. в регионе коренным образом отличались от процессов, наполнявших в это время жизнь в губерниях Центральной России. Решительно игнорируя факты взаимозависимости и взаимовлияния между Октябрьской революцией («переворотом») и процессом национально-государственного самоопределения в Украине, якобы воплотивших в себе принципиально расходящиеся общественные векторы, подчеркивается, что они развели политический центр страны и окраины не просто на разные стороны баррикад, но и разбросали по разные, непримиримые линии фронтов, на которых происходило кровавое истребление соседних наций («украинско-российские», «украинско-большевистские» войны). Декларируется, что в Украине не было серьезных внутренних противоречий (в частности, на идеологической почве) и это априори исключало Гражданскую войну, а колоссальные жертвы 1917 – 1920 гг. явились результатом неспровоцированных агрессий со стороны «северного соседа». Наиболее последовательно и полно подобные позиции проводятся в двухтомном очерке Института истории Украины НАН Украины, посвященном Украинской революции [4].

Своеобразной рефлексией на противоборствующие тенденции явилась недавняя монография автора [5].

Продолжая размышлять над обострившимися в историографии проблемами, разводящими представителей одного – «исторического цеха двух стран» – на противоположные, полярные позиции, представляется возможным и необходимым обратить дополнительное внимание на некоторые, преимущественно историко-теоретические, аспекты.

Исходный и самый основной пункт публичного спора – была ли вообще Украинская революция? Не досужий ли это вымысел склонных к конъюнктурщине историков? Правомерен ли вообще сам термин?..

Словосочетание «Украинская революция» появилось уже весной 1917 г., широко использовалось в программных, других политических документах национальных партий [6], в идеологическом лексиконе той поры. Под ним подразумевалась достаточно быстрая, почти молниеносная трансформация взрывоподобно

взметнувшогося національно-освободительного движения в такие масштабы, качественные характеристики и последствия, которые вовлекли в свое силовое поле практически большинство активно настроенной национальной общности, представителей всех ее слоев, ознаменовались сущностными подвижками во всех сферах жизни украинцев, в том числе – в деле национального самоопределения, возрождения государственности, духовном и культурном прогрессе.

Именно в таком понимании воспринимали и пропагандировали идеи и опыт Украинской революции ее лидеры, ставшие и первыми ее историками [7]. Их труды появлялись, главным образом, вне пределов Советской Украины. Однако в первое после-революционное десятилетие и к термину, и к его соответствующему наполнению прибегали и многие советские историки [8].

Но с начала 30-х гг. этот термин в своем первоначальном значении исчез из отечественных изданий, отождествляя подразумеваемые им явления и процессы с буржуазно-националистической контрреволюцией.

На рубеже 80-х – 90-х гг. прошлого века в Украине начали переиздаваться труды М. С. Грушевского, В. К. Винниченко, С. В. Петлюры, Д. И. Дорошенко, И. П. Мазепы, других диаспорных и зарубежных историков, начали защищаться диссертации (счет их пошел на сотни), публиковаться многочисленные книги и статьи, в которых события 1917 – 1920 гг. рассматривались под углом зрения именно Украинской революции. При этом весьма скоро проявились негативные стороны не критического отношения к источникам, несших на себе печать идеологической борьбы предыдущих десятилетий: абсолютизация национального аспекта, преувеличение значимости национально-государственнических устремлений при пренебрежении социальными факторами, реалиями классовых, внутринациональных коллизий [9]. Игнорирование других, взаимосвязанных, отчасти параллельно развивавшихся общественных процессов привело, в частности, к тому, что весь период 1917 – 1920 г. начали именовать временем, историческим этапом, эпохой Украинской революции, так же называть соответствующие темы образовательных программ и учебников [10].

Не ограничиваясь стремлением всеми возможными способами превозносить закономерность и значимость Украинской революции, параллельно были предприняты настойчивые попытки совершенно иначе представить и смысл, содержание Российской революции. Пожалуй, наиболее активно тут проявляет себя С. В. Кульчицкий, являющийся автором как специальных монографических работ [11], так и коллективных изданий, в том числе и разделов в упомянутых очерках [12].

Сущность подхода излагается при этом предельно категорично. «...Советы – это феномен Российской революции, хотя они политически проявили себя и в Украинской революции, – утверждает в одном из трудов. – На плечах советов российские большевики пришли к власти и уничтожили с помощью поспешно созданной организации чекистов всех своих политических соперников и конкурентов. После этого ленинская партия оставила от советов лишь оболочку, превратив их на беспомощный придаток собственной диктаторской власти.

В этих условиях большевикам было нетрудно воспользоваться двуединым построением власти, названной советской, чтобы подменить национальные государства на окраинах бывшей Российской империи марионеточными советскими государствами. Они задушили народную революцию, развивавшуюся с 1917 г. в двух альтернативных формах – демократической и советской, чтобы поставить на ее место свою собственную, компартийную «революцию сверху» [13, с. 5].

Согласно изобретенной схемы (оставим разбор и оценку ее сущности «за скобками») выстраивается даже структура исследований, предполагающая искусственный эффект – социальная и национальная революции не должны «пересечься», не могут даже соприкоснуться – для «пушей убедительности» их история должна воссоздаваться не только в разных, несмежных разделах, но и в разных томах [14].

На этом фоне наиболее зримо проявлялись три основных тенденции.

1. Определенная часть ученых (и Украины и России) считала, что в данном случае преувеличивается, вплоть до мифологизации

[15], роль национальной революции вообще, что гораздо оправданнее говорить лишь о той или иной, пусть даже значительной специфике развития в Украине Февральской и Октябрьской революций, тем не менее, не дающих достаточных оснований для того, чтобы принимать события в Украине за отдельный, особый революционный поток – феномен [16]. Потому обоснованнее ограничиваться их квалификацией как дополнительных своеобразных проявлений общероссийского процесса, общероссийских коллизий и потрясений [17, с. 3 – 20].

2. Другая часть специалистов стремилась доказать, что на самом деле картина была совершенно иной. Украинская революция вовсе не была проявлением общероссийских битв и подвижек. По большому счету, она оформилась, стала исторической реальией потому, что она, формально говоря, «не умещалась» в стандарты, контуры Российской революции, в ориентациях, программах, конкретных действиях существенно выходила (потому что вынуждена была это делать) за их границы [18]. Наиболее последовательно развивал и продолжает развивать в этом направлении свои взгляды историк В. Ф. Верстюк [19].

Одним из аргументов отдельными исследователями выдвигался даже территориальный (административно-географический) фактор – поскольку в контекст Украинской революции включались события на западно-украинских землях, входивших до ноября 1918 г. в состав Австро-Венгрии, то и это, дескать, выводило национальную революцию с ее приобщением к общеукраинским процессам «за пределы» Российской революции [20, с. 46 – 79].

3. Некоторые историки, реагируя на очевидную гиперболизацию национального момента, национальной идеи, национального дела большинством украинских исследователей, считали обязательным принимать во внимание социальную слагаемую концепции Украинской революции, ориентацию на народоправческие (доктриально близкие к социалистическим) государственно-политические модели, органичную их сопряженность со стремлением реализации национального интереса и одновременную взаимосвязь и зависимость от процессов и событий в революционных

центрах страны, дававших импульс и направление событиям и сдвигам преимущественно в социальных сегментах жизни [21].

Пожалуй, последнее смысловое направление оказалось сравнительно менее представленным в историографическом потоке. Содержательно оно поддерживается авторами, занимающимися больше изучением историко-партийных проблем периода и с неизбежностью обращающихся к реально существовавшим эффектам переплетения фактов, событий на политическом срезе [22].

Несмотря на свою немногочисленность, оказалось, что именно публикации подобного рода (подхода, содержания, характера) на определенном этапе явились тем реальным «логичным мостиком», на котором с разных сторон начали сближаться позиции украинских и российских исследований, а наработки украинских историков признаваться [23] и использоваться в московских и санкт-петербургских изданиях российских авторов [24].

Наметились пути (логические нити) к синтезу знаний – точек зрения, подходов, обозначившие положительный эффект для обеих (условно – Киева и Москвы) сторон. Однако, не успев сколько-нибудь развиться и закрепиться, потенциально плодотворные и перспективные начинания столкнулись с негативным воздействием политической конъюнктуры. Крен в сторону национализма, существенно усилившийся в Украине с 2005 г., создавал заведомо благоприятные условия для тех, кто во главу угла и, невзирая ни на что, ставил украинский фактор. Воспользовавшись ситуацией, сторонники противостояния с российской историографией сделали многое, чтобы доказать: все, или, во всяком случае – все главное, основное, что происходило в Украине и с Украиной в 1917 – 1920 гг., было иным, отличным от общероссийского, точнее – великороссийского, доводя изображение понятных естественных особенностей и своеобразий до уровня самооценности, самодостаточности.

Трудно судить со всей определенностью, но можно с большой степенью вероятности предположить, что на новейшие концептуальные подходы российских коллег подобный поворот возымел свое действие, в известном смысле психологически повлиял на смысл и содержание ответной реакции. В результате синдром

расходящихся векторов создал положение близкое к патовому, во всяком случае – трудноразрешимому в ближайшей перспективе.

В стремлении к положительному результату, который представляется возможным и достижимым только на путях взаимопонимания, заинтересованного осознанного движения к совместному согласованному (консолидированному) варианту принципиального видения сущности процессов революционной эпохи в Украине, представляется необходимым осуществлять научную реставрацию исторической картины с позиций объективности, доверия к доказуемости, убедительности. Имеется ввиду, прежде всего, адекватное восприятие Украинской революции как жизненной реальности, порожденной действием совокупности объективных и субъективных факторов. К их числу следует отнести:

– Стремление украинской элиты, поддержанное значительной частью этноса, его политически активными элементами, к решению национального вопроса, обеспечению условий для возрождения нации, ее полноценного развития во всех сферах ее существования.

– Инициаторами, вдохновителями, организаторами национально-демократической революции выступили украинские политические партии. Зародившись еще на рубеже XIX и XX веков, наибольшей силы, численности, влияния они достигли после свержения самодержавия, демократизации жизни в стране. К концу 1917 г. в их рядах насчитывалось уже не менее 100 тыс. человек, а за всю революционную эпоху на Надднепрянщине действовало 33 партии и еще 9 – в Западном регионе. В своих названиях они обязательно содержали элемент «украинские», подчеркивая тем центральную, первоочередную цель своей деятельности – решение украинского вопроса, воплощение и защиту национального интереса. Особым авторитетом и поддержкой пользовались Украинская партия социалистов-революционеров, Украинская социал-демократическая рабочая партия, Украинская партия социалистов-федералистов.

– Украинские политические партии на протяжении 1917 – 1920 гг. совместно с другими массовыми общественными и иными национальными организациями создали два центра революцион-

ного действия, преимущественно с координационно-направляющими функциями – Центральную Раду (март 1917 г.) и Директорию (ноябрь 1918 г.), приобретшие с развитием событий, возникающими потребностями руководящую роль в общественно-национальной жизни, а с образованием государственности – и в государственном строительстве и управлении.

– Политическая элита нации предложила массам научно обоснованную концепцию Украинской революции (основная роль тут принадлежала крупному ученому – историку М. С. Грушевскому). Ее основными слагаемыми явились активная поддержка начавшихся после свержения самодержавия процессов всесторонней демократизации общественной жизни, предполагающая достижение народоправия (демократической республики), децентрализацию бывшей империи и создание федеративной демократической республики Россия, в которой Украина, как и другие административно-территориальные образования, возникавшие на руинах бывшей «тюрьмы народов», получила бы статус национально-территориальной автономии.

Предложенная стратегия была практически единогласно официально поддержана Украинским национальным конгрессом (съездом) 6 – 8 апреля 1917 г., в котором приняло участие около тысячи посланцев – избранников от всех областей с преимущественно украинским составом населения (девять губерний – Подольская, Волынская, Киевская, Черниговская, Полтавская, Харьковская, Екатеринославская, Херсонская и Таврическая (материковые уезды, без Крыма)). Тогда не были поддержаны требования государственной самостоятельности Украины, так как их придерживалось абсолютное меньшинство национального политикума.

- Предложенная и утвержденная стратегия, хотя и не без труда (больше внешнего сопротивления), начала воплощаться в жизнь. Естественно, с изменением обстоятельств, она не могла оставаться неизменной. На определенном этапе революционной поступи ответом на новые политические запросы стала задача придания украинской государственности самостоятельного, независимого статуса.

Случилось так, что после значительного подъема Украинская революция пережила глубокий кризис и откат от завоеванных позиций, наступление реакции, олицетворенное гетманским режимом, попыткой реставрации дофевральских общественных порядков. Однако нация не восприняла «консервативных» – контрреволюционных проектов, по призыву лидеров Украинской революции поднялась на антигетманское восстание (иногда его именуют Второй Украинской революцией), свергла авторитарно-монархическое правление, опиравшееся на оккупационные австро-германские вооруженные силы.

Новые условия потребовали новой корректировки программы революции. Ее разработал В. К. Винниченко, а утвердил Трудовой конгресс Украины 23 – 28 января 1919 г. Ее сущность заключалась в создании в Украине Республики Трудового Народа на основе трудовых Советов (без представительства эксплуататорских элементов) и достижения мирных отношений, союза с Советской Россией «для борьбы против мировой буржуазии».

- Под лозунгами и знаменами национально-демократической революции сплывались сотни тысяч и миллионы украинцев, а также представителей других национальностей, демонстрируя желание добиваться поставленных целей и доказывая это практикой деятельного участия в событиях. Так, по призыву Директории, восстать за возрождение революционных завоеваний в ноябре – декабре 1918 г. в повстанческую армию влилось более 300 тыс. добровольцев, преимущественно крестьян и бывших солдат. Воинские формации Украинской революции и в другие периоды составляли десятки тысяч человек, образуя фронты противоборства с другими революционными потоками и лагерями.

- В числе непосредственных результатов, достижений Украинской революции стало возрождение Украинской государственности: 7 ноября 1917 г. была провозглашена Украинская Народная Республика как составная (автономная) часть Российской Федеративной Республики. Это стало одним из самых крупных завоеваний, апогейных вех Украинской революции [25].

Создание Украинской Народной Республики знаменовало собой реализацию фундаментальной исторической закономерности. Имея глубокие исторические корни, прочные традиции, оригинальные обычаи и достижения, богатую культуру и духовность, собственный язык, украинский народ веками изнемогал под социальным и национальным гнетом.

За столетия угнетения и эксплуатации в этносе накопился гигантский освободительный потенциал протеста, естественного стремления к свободе, воле, неудержимого стремления самому избирать перспективу и распоряжаться общественной жизнью. Потому с первых дней Февральской революции украинство влилось мощным потоком в общественный процесс демократических преобразований, осуществляя весомый вклад в необратимость начатого переустройства общества.

Стержнем, определяющим содержание Украинской революции стала борьба за достижение величественной цели – возрождение украинской нации во всех без исключения проявлениях ее существования – экономическом, политическом, государственническом, духовном. Лидеры украинского дела считали, что полномасштабное решение такой проблемы немыслимо без органической ее увязки с безотлагательными социальными преобразованиями в пользу абсолютного большинства нации – трудящихся. Именно в этом усматривался глубинный демократический смысл начатой борьбы, им же определялось сущностное содержание и характер национальной революции.

И первый, безусловно, самый трудный исторически обусловленный и определяющий, судьбоносный шаг был сделан в национально-революционном порыве.

- Образование Украинской Народной Республики стало той отправной базой, прочной платформой, на которой происходили последующие акции и подвижки – провозглашение Украины независимым, самостоятельным, свободным, суверенным государством украинского народа, присоединение к Надднепрянской Украине Запально-Украинской Народной Республике в январе 1919 г.

Впервые за много веков народ получил возможность назвать свою Родину, завоеванную государственность – республику –

собственным, украинским именем. С этим именем возрожденная государственность предстала перед всем миром и уже никогда не исчезала с политической арены как субъект международной жизни.

- Провозглашая установление Советской власти в Украине, Первый Всеукраинский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов (декабрь 1917 г.) сохранил официальное название – Украинская Народная Республика. Отдавая должное чрезвычайно важной и популярной в то время идее федеративного переустройства России, посланцы Советов Украины единодушно заявили о том, что Советская Украина становится федеративной частью Российской республики, конечно – советской, социалистической.

Во внимание следует, очевидно, принять и то, что территорию Украинской Социалистической Советской Республики, вплоть до 1939 г., определяли границы, очерченные в документах Украинской Народной Республики в момент ее рождения.

Потому Украинская революция, Украинская Народная Республика заслуживают признания их чрезвычайно важными, переломными и отправными историческими вехами в жизни украинского народа, занимают особое место в его сознании, национальной памяти.

Естественно, реализация кратко воссозданных выше в общем виде основных контуров и параметров концепции Украинской революции в конкретном приближении оказалась делом весьма непростым, а расчеты и выводы руководителей не всегда оправдывались. Особенно наглядно это проявилось на срезе взаимоотношений с общероссийскими процессами.

- В этом плане чрезвычайно важно не ограничиваться исторической реконструкцией событий в регионе, которые подпадают под понятие Украинской революции. Ведь тут, как в составной части России (по крайней мере – до января – марта 1918 г.), развивались процессы, импульсы которых исходили преимущественно из Петрограда. И здесь в полной мере воплощались тенденции

социальной революции, которые несколько ранее было принято квалифицировать как переход от буржуазно-демократической революции к социалистической, защита завоеваний последней в Гражданской войне. Причем, масштабы и интенсивность революционизирования общественных процессов в Украине часто превосходили (и подчас серьезно), аналогичные значения в других регионах. К примеру, темпы роста наиболее радикальной силы – большевиков в 1917 г. в Украине были в два раза выше общероссийских показателей. Гораздо большим оказался осенью – зимой 1917 г. удельный вес большевизированных Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов. Благодаря объективным моментам – сравнительно более высокая численность, степень концентрации и социальной активности пролетарского Левобережья, опережающее обострение противоречий на «дальних» – Юго-Западном и Румынском фронтах и в прифронтовой зоне, в том числе и за счет назревающего кризиса в отношениях с польскими землевладельцами Правобережья – в Украине в целом тяготение к социалистическим идеям и их безотлагательной реализации было, несомненно, сравнительно сильнее, нежели в других национальных регионах и во многих великороссийских губерниях.

- Естественно, эти тенденции были не только достаточно серьезными органичными составляющими общероссийских процессов, но, чем дальше, тем больше, особенно после Октября 1917 г., входили в противоречие с курсом Украинской революции, руководство которой вступило на путь конфронтации с новой петроградской властью. Неуклюжие попытки придать им внешнеполитическую окраску (украинско-российскую) «грешат» необъективностью, элементарно расходятся с фактами. Не «спасают» и апелляции к «пятой колонне», которой именуют русский или русифицированный пролетариат Донбасса и промышленного Левобережья. Разве к моменту революции жители региона перестали быть гражданами той же Украины, причем в подавляющем большинстве во втором – третьем поколении? И объективности ради следует признать, что главной причиной Гражданской войны стал внутренний раскол в обществе Украины, достигший своего апогея уже к началу декабря 1917 г., вскоре

переросший в масштабные военные действия. Это дает основания считать, что именно тогда прозвучали первые залпы Гражданской войны в Украине, продолжавшейся еще три долгих года, принесшие многочисленные жертвы и разруху.

Фактом остается то, что сторонники советской власти в Украине все три года опирались на моральную и материальную (военную в том числе) поддержку, помощь РСФСР, что в значительной мере предопределило исход борьбы за власть в Украине.

Большую роль играло то, что советская власть в Украине и в России последовательно защищала интересы основной, преобладающей массы народа – трудящихся слоев. Кроме ориентированной на них социальной политики, сторонники социалистической революции предлагали и реализовали конструктивную национальную политику, в основе которой лежало равноправие наций и расчет на их сотрудничество, взаимопомощь. Если же в этой деликатной, чувствительной сфере допускались просчеты и ошибки, как, например, в 1919 г., руководство Коммунистической партии находило способы оперативного реагирования, корректировки курса, учитывавшего национальные настроения и интересы.

- Важнейшим моментом для сущностного и терминологического обозначения переживавшегося Украиной в 1917 – 1920 гг. исторического периода является и то, что, кроме упомянутых выше реально разворачивавшихся Российской и Украинской революций, на события в регионе огромное воздействие оказали также ноябрьская (1918 г.) революция в Германии, революционный распад осенью того же года Австро-Венгерской империи, освободительная (национально-демократическая) революция на западно-украинских землях (Восточная Галиция, Северная Буковина и Закарпатье), приведшая к образованию Западно-Украинской Народной Республики, революция весны 1919 г. в Венгрии. Учет этих обстоятельств говорит в пользу того, что более рациональной и адекватной фактическому положению вещей является определение «Украина в революционную эпоху 1917 – 1920 гг.» (как вариант – «Революционная эпоха 1917 – 1920 гг. в Украине») или другие варианты в обозначенной логике.

- Возвращаясь же к внутриукраинским тенденциям, принципиально важно с должным вниманием отнестись к трансформациям, которые пережили украинские политические партии, в первую очередь наиболее влиятельные из них – украинские эсеры и украинские социал-демократы в 1917 – 1920 гг. В результате брожения, шатаний, расколов, размежеваний из их среды выделились наиболее деятельные, деловые их элементы (части), эволюционировавшие на коммунистические позиции, образовавшие национал-коммунистические партии – Украинскую Коммунистическую партию (боротьбистов) и Украинскую Коммунистическую партию. Собственно, весьма сходную эволюцию проделали и организации российских эсеров в регионе. Отпочковавшись от общероссийской основы, они наименовали себя Украинской партией левых социалистов-революционеров (коммунистов), затем – Украинской партией левых социалистов-революционеров (коммунистов-борьбистов) Так же поступил и еврейский Бунд, преобразовавшись в Коммунистический Бунд (Комфарбанд). Войдя в соглашение с Коммунистической партией (большевиков) Украины, превратившись в правительственные субъекты, все они в значительной мере предопределили вектор и наполнение новым содержанием–ориентацией Украинскую революцию в 1919 – 1920 гг. – превращение первоначально собственно национально-демократической революции в национально-социалистическую. Последовавшие в этом же фарватере массы, во всяком случае, их критическое большинство, окончательно склонили чашу политического выбора в пользу идей и лагеря социалистической революции.

Выкристаллизованная и вышеизложенная схема-фабула развития революционных событий в Украине, основанная на реальных фактах, документах в их незаангажированной, непредвзятой интерпретации с помощью научной методологии, надежной исследовательской логики, на сегодняшний день представляется приближающейся к объективной и конструктивной, может довольно органично «вписаться» в концепцию Великой Российской революции. При этом еще раз важно подчеркнуть, что

рассмотрение проблемы должно осуществляться не только по линии Российская революция – Украинская революция (это, как видно из вышеприведенного, хотя и важная, но все же только часть комплексного политического, общественного спектра). Может быть, предпочтительнее, продуктивнее вести речь о месте и роли украинского фактора в общероссийских процессах, а также их взаимосвязи, взаимовлиянии [26].

Конечно, на разных этапах означенный эффект отдельных составляющих украинского фактора (в каком-то понимании и измерении – украинского вопроса) был неодинаковым, изменчивым, «пульсирующим». Так, долгое время руководство Украинской революции пыталось доказать Временному правительству, что оно является верным союзником российской власти в демократизации общественной жизни в стране, слагаемой которой должны быть обязательные подвижки в решении национального вопроса. Когда же на весьма ограниченные, скромные предложения украинства (обещание введения территориальной автономии) последовали лишь отказы и угрозы официального Петрограда, испытывая мощное массовое давление «низов», Центральная Рада пошла на провозглашение автономии Украины (естественно – без отрыва от России). Такой шаг вызвал переполох в правящих кругах. В экстренном порядке 4 министра Временного правительства из 12, составлявших тогдашний кабинет (т. е. третья часть), отправились на переговоры в Киев. Целью было приглушить возможный резонанс от «дерзкой инициативы», исходящей из крупнейшего национального региона, воспринятой как опаснейший (даже предательский) шаг, направленный на раскол страны, да еще в условиях продолжающейся войны.

Определенные уступки (по существу – легализация действий Центральной Рады и Генерального секретариата), сделанные Временным правительством для спасения ситуации, весьма убедительное и показательное свидетельство объективного выведения украинской проблемы на самую высокую политическую, государственную орбиту того момента, что имело непростые последствия для революционной динамики в целом.

Ярким доказательством лидирующей роли деятелей украинства в национальных движениях всей страны стал Съезд (ранее «негосударственных» – «угнетенных») народов России 8 – 15 сентября 1917 г. в Киеве.

Нежелание же, как и неспособность Временного правительства объективно оценить силы, масштабы Украинской революции, попытки всяческого противодействия ей, привели к тому, что в критические для Российской республики дни (конец октября – начало ноября 1917 г.) Центральная Рада в одном из весьма важных для всей страны пунктов противоборства (Киеве) вначале заняла нейтральную позицию между сторонниками и противниками социалистической революции, а затем сочла целесообразным отказаться от взаимодействия с воинскими формированиями, оставшимися верными Временному правительству, спокойно наблюдая за их «исходом» на Дон, а то и рассматривая это как разрядку конфликта, обещающего ей облегчение пути к власти.

Примеров влияния украинского фактора в лице Украинской революции на ход и изломы Российской революции можно привести достаточно много. Среди тех, которые имели очень серьезные последствия – перипетии на Брестской мирной конференции, подписанные от имени Центральной Рады договоры, самым серьезным образом сказавшиеся на развитии общеевропейского революционного кризиса и приведшие к немалым осложнениям в положении РСФСР, в пролонгации социалистической революции.

А весной 1919 г. армия Украинской Народной Республики стала преградой для реализации появившихся планов образования цепи советских республик – РСФСР – УССР – Венгерская Советская Республика, предполагавших распространение социалистических революций на Запад.

Естественно, украинский фактор давал себя знать и в другом измерении, в частности, в образовании единого фронта борьбы против сил внутренней и внешней контрреволюции. Особенно

ефективно это проявилось после образования Военно-политического Союза Советских Республик (1 июня 1919 г.). В активе последнего – победы совместными усилиями над белогвардейскими войсками А. И. Деникина и В. П. Врангеля, польскими интервентами, петлюровскими формированиями и анархоповстанчеством.

Очевидно, явной недооценкой потенций и реальных действий именно такого (совокупного) украинского фактора является формирующаяся на сегодняшний день его трактовка в концепции Великой Российской революции. Принимается во внимание только один из общественных потоков в регионе – национально-освободительный (реально существовавший и довольно мощный, отчасти с усиливающимся антивеликороссийским компонентом). Поэтому и возникает негативное отношение к Украинской революции, равно как и к другим национальным революциям.

Скорее всего, такая позиция является воплощением одностороннего подхода и может (да, впрочем, и должна) быть скорректирована. Направление необходимых уточнений и изменений уже сегодня просматривается довольно прозрачно. Так, в рамках реализованного под патронажем Северо-Западного отделения Научного Совета Российской академии наук «История социальных реформ, движений и революций» специального Проекта недавно был осуществлен контент-анализ ответов 25 видных российских и зарубежных ученых-историков на вопрос: Какое влияние оказал «национальный вопрос» на исход гражданской войны в России? (естественно, его с полным основанием можно спроецировать и на вопрос о роли национального вопроса в судьбе Великой Российской революции). 14 исследователей дали ответ: «Очень важное», 7 – «Относительно неважное», а 3 сформулировали иные, собственные соображения [27, с. 11 – 183, 192, 244 – 248].

Надо заметить, что в трех последних ответах, по существу, также поддерживается, хотя и больше с упором на дифференцированный региональный подход, мысль о большом значении

национального вопроса [27, с 247 – 248]. Впрочем, и 4 из 7 избравших ответ «Относительно неважное» сделали это с различными оговорками, признавая важность национального вопроса хотя бы отчасти, или в определенных условиях, на определенных этапах [27, с. 246 – 247]. И только трое респондентов дали категорический ответ «Относительно неважное» без объяснений [27, с. 247].

Вывод ученого, осуществившего контент-анализ, крупного специалиста по проблемам периода В. В. Калашникова во всех отношениях обоснован и убедителен: «Большинство авторов считает национальный вопрос очень важным фактором – одним из тех, что определили исход Гражданской войны. Все отметили преимущества национальной программы большевиков по сравнению с программой белого движения. При этом ряд авторов видели эти преимущества не только для достижения военной победы над противником, но и для воссоздания многонационального федеративного государства из частей распавшейся Российской империи» [27, с. 248].

Приведенные выводы и соображения, обобщившие результаты серьезных исследований, опирающиеся на реальную исследовательскую базу, свидетельствуют, что революция в России, населенной преимущественно нероссийскими народами и народностями, была Великой и победной еще и потому, что в непростых противоречивых революционных борениях векторы большинства потоков в конце-концов сблизились и совпали. И произошло это в определяющей степени потому, что к единому знаменателю сошлись социальные и национальные интересы и факторы, стремления большинства жителей центра и периферии, окраин России.

Думается, что учет вышеизложенной точки зрения может хотя бы в какой-то мере повлиять на «примирение» и согласование концепций Великой Российской и Украинской революций. Историографический эффект представляется несомненным, способным принести пользу научному постижению одной из сложнейших и запутаннейших проблем нашего совместного прошлого.

Суммируя приведенные выводы и оценки на уровень нескольких лапидарных, наиболее важных, ключевых соображений, которые в известном смысле могут рассматриваться и как обобщенный результат проведенной исследовательской работы, и как рождающиеся предложения (естественно, субъективного характера) к дальнейшему осмыслению, обоснованию концептуальных основ очень непростых, противоречивых страниц исторического опыта на одном из его переломных рубежей, можно заключить:

- В контексте приобретающей все большее влияние концепции Великой Российской революции представляется перспективным углубление, конкретизация изучения разноплановых и многоаспектных событий в национальных регионах страны, в частности, в Украине, сосредоточение внимания на дополнительной предметной оценке (может быть, определенной переоценке) так называемого, но совсем не формального или второстепенного и малозначимого, украинского фактора в общероссийских революционных процессах.

Требуется найти аргументированно-взвешенную, научно выверенную оценку вклада населения крупнейшего национального региона, вместе с другими социумами, в общественный прогресс всей страны, что, собственно, и составляло сущностный стержень, идейную направленность Великой Российской революции, стало составной частью ее развития и, в конечном итоге, успешного осуществления.

- Разрабатывая и совершенствуя научную фабулу Украинской революции, наверное, было бы логично, целесообразно приложить усилия к тому, чтобы в ретроспективных реконструкциях непростого прошлого раскрыть реальное соотношение, сочетание социальных и национальных слагаемых тогдашней общественной жизни, предметно уяснить взаимосвязь и взаимозависимость развития событий в центре России и на периферии, в Украине. Важнейшая задача – постичь во всей сложности и многоаспектности степень воздействия национально-освободительных тенденций,

национально-государственных устремлений, обусловленных ими самоопределенческими действиями на возрождение национальной жизни в условиях невероятного обострения классовой борьбы и кардинальных социально-экономических, политических перемен, повышения уровня общественного сознания. Необходимо выработать адекватную пережитому опыту, научную квалификацию имевшихся явных достижений, завоеваний национально-демократической революции при одновременном объективном учете оставшихся нерешенными проблем, просчетов, недостатков, ошибок, неудач и конечного поражения. На определенную корректировку общего взгляда на сущность и оценку Украинской революции можно рассчитывать при конструктивном стремлении как можно органичнее «вписать» национальный феномен в канву заполнивших эпоху европейских революционных тенденций и потрясений.

- Обозначенные подходы представляется вполне рациональным применять и для преодоления существующих разногласий в отношении восприятия и трактовок Гражданской войны – с одной стороны, производной от революционных катаклизмов, а с другой – имеющей весьма существенные, характерные отличия. Вряд ли оправдано, в частности, вновь прибегать к схемам, уходящим корнями в теорию бесклассовости, безбуржуазности украинской нации, давно развенчанной, опровергнутой реальными фактами. Несомненно, нужно уйти и от рецидивов односторонних, выборочных толкований таких явлений как иностранные агрессии и оккупации, прочно переплетенными с Гражданской войной. Особое внимание при этом стоит сфокусировать на военной статистике, внимательном учете в каждой отдельной вооруженной акции, кампании соотношения иностранных, инациональных воинских контингентов и участников неоднородных процессов из местных граждан, то есть, внешних и внутренних субъективных факторов.

- Несомненно, чем последовательнее, принципиальнее в исследовательской практике будут выдерживаться научные принципы, критерии, исключаться, ограничиваться конъюнктурная ангажированность, предвзятость, идеологизация, политизация исторического опыта, чем искреннее будет проявлена заинтересованность

проникновения в смысл творческих поисков конкурирующих школ, понимание и восприятие присущих другой (оппонирующей) стороне продуктивных достижений, тем больше будет обоснованных надежд на приближение к исторической истине, извлечение из прошлого поучительных уроков, оснований для надежного прогнозирования и выбора оптимальных путей стремления в будущее.

Список использованной литературы

1. См., напр.: Солдатенко В. Ф. Революции и историческая поступь Украины // Политическая мысль. Украинский научный журнал (на русском, украинском и английском языках). К., 1999. № 1 – 2. С. 154 – 167; Его же. Замість закінчення. Про роль революцій в історичній долі України // Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. К., 1999. С. 899 – 909; Его же. Роль революцій в історических судьбах України // Россия в XX веке. В 2-х т. Т. 1. М., 2002. С. 96 – 102; Его же. Короткі нотатки про революції, кон'юнктуру та історіографію // Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки: У 4-х т.: Т. I. Рік 1917. Харків, 2008. С. 7 – 84; Его же. Момент істини (роздуми про революції та їх роль в українській історії) // Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки: У 4-х т.: Т. IV. Рік 1920. С. 352 – 425; Его же. Україна в революційних процесах перших десятиліть XX века // Историческое пространство. М., 2011. С. 48 -75; Его же. Революційна доба в Україні (1917 – 1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди. К., 2011. 568 с.; Его же. У вирі революцій і громадянської війни (актуальні аспекти вивчення 1917 – 1920 рр. в Україні). К., 2012. 272 с.; Его же. Культура національної пам'яті (на прикладі ставлення до історії революцій) // Солдатенко В. Ф. Національна пам'ять (ресурси та наголоси). К., 2016. С. 52 – 89.

2. См., напр.: Революция 1917 года в России. Аннотированный каталог научной литературы, изданной при финансовой поддержке РФФИ. М., 2017. 228 с.; Эпоха войн и революций 1914 – 1922: Материалы международного коллоквиума (Санкт-Петербург, 9 – 11 июня 2016 года). СПб., 2017. 496 с.; XII Плехановские чтения. Великая русская революция 1917 г.: проект альтернативного исторического развития. Материалы к международной

конференции 30 мая – 1 июня 2017 г. СПб., 2017. 304 с.; Революция 1917 года в России: события и концепции, последствия и память: Материалы Международной научно-практической конференции. Санкт-Петербург, 11 – 12 мая 2017 г. СПб., 2017. 808 с.; Революция 1917 года в России. Указатель литературы. СПб., 2019. 202 с. и др.

3. Российская революция 1917 года: власть, общество, культура. В 2 т. М., 2017. Т. 1. 743 с.; Т. 2. 591 с.

4. Нариси історії Української революції. У двох книгах. Кн. перша. К., 2011. 390 с.; Книга друга. К., 2012. 364 с.

5. Солдатенко В. Ф. В горниле революций и войн: Украина в 1917 – 1920 гг.: Историко-историографические эссе. М., 2018. 670 с.

6. См.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. К., 1996. 591 с.; Т. 2. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. К., 1997. 424 с.; Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали. К., 2003. 1024 с.; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. К., 2006. Т. 1. 688 с.; Т. 2. 744 с.; Любовець О. М. Українські партії революційної доби 1917 – 1920 рр. Нариси історії та програмні документи. К., 2012. 612 с.; Солдатенко В. Ф. Деміурги революції. Нариси партійної історії України 1917 – 1920 рр. К., 2017. 748 с.

7. См., напр.: Грушевский М. С. На порозі Нової України. Гадки і мрії. К., 1918. 103 с.; Его же. Російська революція і визволення України. Боротьба за автономність України і федеративний лад. Українська Народна Республіка. Україна самостійна. Київське повстання. Війна за незалежність // Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. К. – Відень, 1921. С. 500 – 528; Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]). В. 3-х ч. К. – Відень, 1920. Ч. I. 348 с.; Ч. II. 328 с.; Ч. III. 535 с.; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917 – 1920 рр. У 4 т. Відень, 1921. Т. I. 152 с.; Т. II. 204 с.; Т. III. 160 с.; Т. IV. 1922. 192 с.; Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма (Виклади в Америці). Прага, 1928. 324 с.; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції; 1917 – 1921. В.3-х т. Т. 1. Прага, 1942. 210 с.; Т. 2. Прага, 1942. 232 с.; Т.3. Прага, 1943. 231 с. и др.

8. См., напр.: Рубач М. А. До історії української революції (Замітки й документи, грудень 1917 – січень 1918) // Літопис революції (Харків). 1925. № 2. С. 52 – 85; Его же. К истории украинской революции (Заметки и документы, декабрь 1917 – январь 1918 г.) // Летопись революции (Харьков). 1926. № 6. С. 6 – 35; Яворський М. Проблема української національно-демократичної революції у 1917 р., її історичні основи та її рухові сили. // Червоний шлях (Харків). 1927. № 2. С. 108 – 134; № 4. С. 93 – 116; Річицький А. Центральна Рада від Лютого до Жовтня: Нарис з історії української революції. Харків, 1928. 62 с.; Затонський В. Уривки з спогадів про українську революцію // Літопис революції (Харків). 1929. № 4. С. 139 – 170; Его же. Из спогадів про українську революцію // Літопис революції (Харків). 1930. № 5 – 6. С. 115 – 141.

9. См., напр.: Українська демократична революція 1917 – 1918 років. Матеріали науково-теоретичної конференції. К., 1992. 44 с.; Симон Петлюра та українська національна революція. Збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України. К., 1995. 368 с.; Радченко Л. О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917 – 1920 років. К., 1996. 120 с.; Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). Запоріжжя, 1998. 262 с.; Институтом истории Украины Национальной академии наук Украины периодически издается научный сборник под названием «Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр.». К настоящему моменту вышло уже 15 его выпусков. Время от времени (прежде всего – к юбилейным датам) проводятся научные конференции разных уровней, проблематика которых подчинена изучению истории Украинской национально-демократической революции.

10. См.: Турченко Ф. Г. Українська національно-демократична революція // Турченко Ф. Г. Новітня історія України. Підручник для 10 класу середньої школи. Частина перша. К., 1994. С. 6 – 62 ; Верстюк В. Ф. Українська революція // Історія України. Нове бачення. Навчальний посібник. Видання 3-є, доповнене й перероблене. К., 2002. С. 210 – 269.

11. Кульчицький С. В. УРСР в добу «воєнного комунізму» (1917 – 1920 рр.). Спроба побудови концептуальних засад реальної

історії. К., 1994. 142 с.; Его же. Російська революція 1917 року: новий погляд. К., 2003. 180 с.

12. См., напр.: Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. К., 2007. С. 225 – 430, 434 – 445; Нариси історії Української революції 1917 – 1921 років. Кн. 2. С. 241 – 414; Україна і Росія в історичній ретроспективі. Т. 2. К., 2004. С. 7 – 20.

13. Гриневич В. А., Даниленко В. М., Кульчицький С. В., Лисенко О. Е. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах. Т. 2. Радянський проект для України. К., 2004.

14. См.: Україна і Росія в історичній ретроспективі. Т. 1. Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Українські проекти в Російській імперії. Т. 1. К., 2004. С. 412 – 499; Т. 2. С. 7 – 20.

15. См.: Булдаков В. Семнадцатый год и семнадцатый век // Родина. 1999. № 8. С. 104 – 107.

16. Величко С. Що нового чути про революцію? Регіональна історіографія революцій 1917 – 1921 років в Україні // Україна модерна. К., Львів. 2006. № 10. С. 189 -209.

17. Михайлов И. В. «Украинская революция» или революция на Украине // Вестник МГИМО. 2010. № 1. С. 65 – 75 (отдельный оттиск – С. 1 – 11); То же. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.vestnik.tgt.ru>; Королев Г. Украинская революция 1917 – 1921 гг.: Мифы современников и представления историографии // АВ IMPERIO. Исследования по новой имперской истории и национализму. 2011. № 4. С. 357 – 375; Булдаков В. П. Хаос и этнос. Этнические конфликты в России, 1917 – 1918 гг.: условия возникновения, хроника, комментарий, анализ. М., 2010. С. 3 – 20.

18. Капелюшний В. П. Здобута і витрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.). К., 2003. 495 с.

19. Верстюк В. Ф. Від «Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны на Украине (1917 – 1920)» до «Нарисів історії Української революції» й далі: трансформації дослідницької парадигми // Український історичний журнал. 2017. № 3. С. 8 – 23; Его же. Революція 1917 – 1921 рр. у різних форматах (гортаючи числа «Українського історичного журналу») // Український історичний журнал. 2017. № 6. С. 105 – 122 и др.

20. Грицак Я. Українська революція, 1914 – 1923: нові інтерпретації // Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. К., 2004. С. 46 – 79.

21. Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія. К., 1997. 416 с.; Его же. Українська революція: концепція та історіографія (1918 – 1920 рр.). К., 1999. 508 с.; Его же. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії Української революції // Український історичний журнал. 1999. № 1. С. 68 – 85; Его же. Концепція української революції: соціальний аспект // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь. Наукові праці та матеріали конференції. К., 2001. С. 263 – 270; Его же. Украина в 1917 – 1920 гг. Очерки истории Украины. К., 2010 (второе издание, исправленное и дополненное – 2011). С. 312 – 347; Его же. Украина в 1917 – 1920 гг. // История Украины. VI – XXI вв. К.-М., 2018. С. 283 – 312.

22. Ветров Р. І., Донченко С. П. Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900 – 1925 рр.). Дніпропетровськ; Дніпродзержинськ, 2001. 245 с.; Стрілець В. В. Радикально-демократична партія. Витоки, ідеологія, організація: кінець ХІХ століття – 1939 р. К., 2002. 361 с.; Любовець О. М. Українські партії 1917 – 1920 рр. К., 2005. 311 с.; Бевз Т. А. Партія соціальних перспектив і національних інтересів: політична історія УПСР. К., 2008. 587 с.; Ее же. Феномен «Української революції» у націєтворчому, державно-політичному і соціальному контексті // Бевз Т. А. Феномен «революції» у дискурсах мислителів, політиків, науковців. К., 2012. С. 108 – 149.

23. См., напр.: Солдатенко В. Ф. Украинский коммунизм в поиске теоретических моделей сочетания социальных и национальных факторов создания и развития федеративного социалистического государства // IX Плехановские чтения. Союз Советских Социалистических Республик, 1922 – 1991 гг.: исторический тупик или перспектива исторического развития. Материалы конференции 30 мая – 1 июня 2010 г. СПб., 2010. С. 66 – 70; Его же. Феномен Украинской революции // Российская история. 2009. № 1. С. 34 – 46; Его же. Украинский фактор в российском революционном процессе

1917 года // XII Плехановские чтения. Великая русская революция 1917 г.: проект альтернативного исторического развития. Материалы к международной конференции 30 мая – 1 июня 2017 г. СПб., 2017. С. 46 – 49; Его же. Партийно-политическая борьба революционных лет (1917 – 1920) в Украине: к выработке комплексной оценки исторического опыта // Великая Российская революция, 1917: сто лет изучения: материалы Международной научной конференции. (Москва, 9 – 11 октября 2017 г.). М., 2017. С. 255 – 263.

24. См., напр.: Шубин А. В. Махно и его время. О Великой революции и Гражданской войне 1917 – 1922 гг. в России и на Украине. М., 2013. 320 с.; Его же. Великая Российская революция от Февраля к Октябрю 1917 года. М., 2014. С. 240 – 244; Его же. Украина в XX веке (до 1945 г.) // История Украины. СПб., 2015. С. 260 – 427; Его же. Старт страны Советов. Революция. Октябрь 1917 – март 1918. СПб., 2017. С. 301 – 317.

25. См.: Литвин В. М., Солдатенко В. Ф. Апогей Української революції: короткий науково-популярний нарис. К., 2017. 116 с.; Солдатенко В. Ф. Створення Української Народної Республіки – апогей національно-демократичної революції // Україна в етнокультурному вимірі століть. Українська нація у боротьбі за збереження ідентичності і відродження державності (1917 – 2017 рр.). До 100-річчя УНР. Збірник наукових праць. К., 2017. С. 21 – 32.

26. См.: Солдатенко В. Ф. Российская революция и украинский фактор // Российско-украинское обозрение. Информационно-аналитический и научно-практический альманах. К., 2017. № 02 (10). С. 42 – 58; Его же. Украинский фактор в российском революционном процессе // Мир истории. Электронный журнал. 2018. № 1. Ресурс доступа: <http://historia.ru/2018/01/2018-01-soldatenko.htm>.

27. См.: Гражданская война в России: взгляд через 100 лет. Проблемы истории и историографии. СПб., 2018. 408 с.

*«Гілея». Науковий вісник. Випуск 148(9). К., 2019. С. 78 – 89;
Епоха революції и громадянської війни. Проблеми історії
и історіографії. СПб., 2019. С. 285 – 302.*

ДЕМІУРГИ РЕВОЛЮЦІЇ: ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ В УКРАЇНІ (1917 – 1920 рр.). НОВІТНІЙ ДОСВІД ДОСЛІДЖЕННЯ

Всі, кому доводилося доторкнутися до вивчення революційної доби 1917-1920 рр., так чи інакше намагалися зрозуміти причини успіхів, перемог одних сил і, рівною мірою, пояснити зумовленість невдач і поразок їх політичних суперників. Природно, жоден автор численних публікацій не міг обійти в аналізі й оцінках партійного сегменту суспільного життя, а відтак в арсеналі науковців просто-таки гігантський масив найрізноманітніших гіпотез, суджень, версій. Знайомство з ними надзвичайно цікаве й важливе уже саме по собі, дає багатющу поживу для роздумів, бажання підтримати одні підходи й заперечити у науковій правомірності іншим, висловлювати критичні зауваги, як до окремих елементів конструкцій, так і до схематично-логічних вибудов у цілому.

Однією з найважливіших прикмет революційної доби стало небувале, у буквальному розумінні слова – вибухоподібне, збільшення кількості політичних партій, примноження чисельності багатьох із них, підвищення активності, посилення впливу на суспільне життя. З одного боку, це було породженням екстремальних обставин, об'єктивною відповіддю на потреби, виклики часу, з іншого – значною мірою результатом «зворотної дії» – колосальним зростанням ролі суб'єктивного чинника в процесах небаченої інтенсивності й масштабності, кардинальних, справді революційних змін. Тобто, політичні партії виступали головними, визначальними силами розвитку подій, справжніми творцями, найпотужнішими рушіями революції, її «деміургами».

Сторінка вітчизняного, українського досвіду 1917 – 1920 рр. стала яскравим втіленням означеного органічного зв'язку, сутнісним підтвердженням загальної історичної тенденції. На арені політичної боротьби тоді, за підрахунками автора, виявились задіяними 69 партійних утворень.

Умовно їх можна поєднати у шість груп, розташувавши за хронологією заснування.

1. Передусім, це були організації загальноросійських партій, значна частина яких виникла задовго до революції. – Бунд, Партія соціалістів-революціонерів, Єврейська соціал-демократична робітнича партія (Поалей-Ціон), РСДРП(б), РСДРП(м), Партія народної свободи (конституційних демократів), Єврейська соціал-демократична робітнича партія, Єврейська робітнича партія соціалістів-територіалістів («С. С»), РСДРП (меншовики-інтернаціоналісти), Ліві есери, Партія есерів меншості, Загалом мова йде про осередки 11 партій. Окремо слід виділити Комуністичну партію (більшовиків) України. Створена влітку 1918 р., вона мала статус обласної організації РКП(б) як загальноросійської партії.

2. Найбільшу групу представляли українські (національні) партії: Українська народна партія, УСДРП, ТУП, УПСР, УПСФ, УРДП, УДХП, Українська національно-революційна партія, Течія (група) лівих в УСДРП, Українська трудова партія, РСДРП-Соціал-демократія України, Українська партія самостійників-соціалістів, Українська федеративно-демократична партія, Українська народна громада, Українська партія лівих соціалістів-революціонерів, УПСР (боротьбистів), УПСР (центральної течії), Українська національно-демократична партія, Українська народно-республіканська партія, УСДРП («незалежних»), УПСР (комуністів-боротьбистів), УПЛСР(борьбистів), Українська народно-трудова партія, Українська народна партія(1919 р.), Селянська соціалістична партія, Група федералістів у КП(б)У, Українська Комуністична партія, організації правих боротьбистів, Партія лівих есерів-синдикалістів. Разом це 31 партія та осібна партійна група.

3. В західноукраїнському регіоні в революційну добу функціонувало 9 партій. В Галичині: Українська радикальна партія, УСДП, Українська національно-демократична партія, Українська народна республіканська партія, Комуністична партія Східної Галичини. На Буковині: УРДП, УСДП, УНП, УНДП.

4. В роки громадянської війни організаційно оформилися 3 єврейські комуністичні партії: Єврейський комуністичний Бунд в Україні (Комфарбанд), Об'єднана єврейська комуністична робітнича партія, Єврейська комуністична партія (Поалей-Ціон).

5. Іноземні громадяни, які мешкали в 1917-1920 рр. в Україні, створили 6 осередків національних партій і груп. Це Польська партія соціалістична, організації Соціал-демократії Королівства Польського і Литви, організації Чехослов'янської (Чесько-Слов'янської) соціал-демократичної робітничої партії, Одеська секція Румунських лівих соціал-демократів, Юго-Слов'янська група лівих соціал-демократів (Одеса).

6. Нарешті, в Україні в 1917-1920 рр. було започатковано діяльність 9 комуністичних груп і організації зарубіжних інтернаціоналістів. До таких належали Болгарська група комуністів, Грецька група комуністів, групи Комуністичної партії Польщі, Румунська група комуністів, Угорська група комуністів, Чехословацька група комуністів, Юго-Слов'янська група комуністів.

Природно, вони були різномасштабними, налічували різну кількість членів. Принагідно можна відзначити що лише новітній час (з 1991 р.) перевершив 1917-1920 рр., як за кількістю політичних партій, так і за чисельністю їх лав. Не було страт, скільки-небудь помітних груп у населенні України, які б не були представлені в партіях. Саме завдяки останнім, з іншого боку, в суспільний рух було приведено практично усе суспільство – звичайно, мова переважно про соціально й національно активні елементи.

Найоптимальнішим критерієм реалістичної оцінки кожної з партій, безперечно, можуть бути підсумкові результати їх функціонування у згаданий період. Одні зазнали невдач і поразок, змушені були зійти з історичної арени; досягнення інших були скромними, малозначущими, а третім зусилля принесли, хоч і непросто, однак жаданну перемогу, завершилися реалізацією стратегічного задуму.

Висхідним і визначальним моментом для розуміння перебігу подій партійної історії в Україні 1917-1920 рр. має слугувати чітке усвідомлення ситуації, стрижневою віссю і сутністю якої було одночасне існування, взаємодоповнення, взаємопереплетіння кількох революційних потоків, а найпотужнішими з них виділялись соціальна й національна, загальноросійська й українська революції. Цим, передусім, і найбільшою мірою, пояснюється наявність у регіоні такої значної кількості і такого різноманіття політичних партій.

З рубежа XIX–XX століть Україна була одним з найбільш економічно розвинутих регіонів Російської імперії й, відповідно до загальносоціологічних законів, одним із найпотужніших вогнищ партійно-політичного життя, могутнім форпостом практично усіх загальноросійських партій. То ж після Лютневої революції в усіх українських губерніях активізувалася діяльність місцевих організацій кадетів, меншовиків, есерів, інших партій. Умови, а з ними і зміст, характер їхньої діяльності за досліджуваний період кілька разів кардинально змінювалися.

У березні – жовтні 1917 р. осередки згаданих партій були опорою Тимчасового уряду в проведенні курсу на зміцнення основ буржуазного ладу, намагалися протидіяти справедливим національним домаганням українців. Навіть увійшовши в липні 1917 р. на основі компромісу до складу Центральної Ради, перетворивши останню на легітимний крайовий орган влади, вони не стільки сприяли розв'язанню назрілих проблем українства, скільки гальмували революційно-визвольні процеси.

Після повалення Тимчасового уряду чимало лідерів загальноросійських партій переїхали до Києва, інших міст України, де почасти підтримували Центральну Раду, Українську Народну Республіку в її протистоянні з РНК, з силами соціалістичної революції. Водночас ідейно-політична інерція не дозволила їм визначитися до кінця з власною позицією, коли боротьба між радянським табором і українською владою досягла апогею (січень 1918 р.), і члени організацій загальноросійських партій, їх функціонери вирішили дотримуватися нейтралітету: для них виявилися неприйнятними як перші кроки соціалістичних перетворень радянської влади, так і спроби будівництва власної національної держави під орудою Центральної Ради.

Внутрішнє роздвоєння в загальноросійських партіях, що продовжували функціонувати в Україні, відбувалося в період Гетьманату. Так, кагети, продовжуючи іменувати себе партією народної свободи, маючи подвійну російсько-українську лояльність, склали кістяк уряду П. Скоропадського, хоча душою, вочевидь, їх посланці були більше з учасниками білого руху, що достатньо інтенсивно розвивався «по-сусідству» – на Дону і дещо

пізніше захопив у сферу свого впливу і Кубань. Меншовики й есери опинилися ще у безпораднішій ситуації. Сповідувані центристські орієнтації поставили їх більше поза сутнісні, визначальні рамки політичних систем і Гетьманату, і Збройних сил Півдня Росії (насправді – воєнно-державницької організації на чолі з монархістом генералом А. Денікіним). Прихильники угодовства і центрizmu виявилися в становищі «поза грою» в міру поляризації політичних сил в країні, особливою зоною напруги якої стали Україна і Дон.

Маневри П. Скоропадського, спрямовані на досягнення угоди з небільшовицькими силами Росії (з їх уособленням – П. Красновим), легальна, а ще більшою мірою – нелегальна допомога формуванню Добровольчої армії, не убезпечили Україну від найтяжчих випробувань, які випали на її долю в місяці господарювання в регіоні єдиноділимців. Ті, хто ще донедавна входили до керівних структур Української Держави, тепер грубо нищили все, що було пов'язано з українською державністю, «українським духом». В партійному відношенні це були й кадети, й меншовики, й есери. Саме в цей час доконано виявилася їх антиукраїнськість, і після розгрому Денікінської армії, загальноросійським партіям правого крила і центристам розраховувати було вже зовсім ні на що. Ні у відновлюваній УНР, ні в УСРР, що наполегливо і, зрештою – успішно відтісняла державність Директорії з політичного плацдарму.

Безрезультатними виявилися спроби посланців П. Врангеля (природно, вони репрезентували партійно-великодержавницькі кола) «навести мости» з петлюрівським оточенням навіть в екстремальних для обох сторін обставинах.

Для загальноросійських політичних партій право- і центристського спрямування українська проблема стала нездоланною вершиною, яку вони не в спроможі були взяти, попри гіркий досвід неухильної втрати свого авторитету в регіоні.

Не менш серйозною, сутнісною і, навіть, більш рішучою у процесі розвитку подій виявилася лінія розмежування і конфлікту із загальноросійською політичною партією зовсім іншого, полярно протилежного, ліво-радикального ґатунку – більшовиками. Організації останніх, швидко набираючи політичну вагу, збільшуючи

вплив у масах, неухильно зростаючи чисельно, з весни до літа 1917 р. відкрито й категорично підтримували справедливі українські вимоги, з розумінням ставилися до курсу українських партій.

І якщо до жовтневих подій у Петрограді основні суперечності українських партій приводили до протистояння з силами Тимчасового уряду, то пізньої осені – взимку лінія вододілу й ворожості перетворилася на вісь конфлікту з більшовицько-радянським табором. Ситуація ускладнювалася тим, що із середовища найвпливовіших центристських партій – меншовиків і есерів виділилися (і в центрі й на периферії) групи і течії лівих елементів, що, різною мірою, але підтримали соціалістичну революцію, радянську владу. Схожі тенденції проявилися і в головних партіях Української революції – УПСР і УСДРП. В результаті розширювалася партійна база соціальної революції соціалістичного змісту і спрямування, звужувалася підтримка державницької моделі Української Народної Республіки, виборюваної Центральною Радою. Розмежування і протиборство соціальної й національної революцій призвело до карколомних змін політичних векторів і державницьких надбань українства. Спочатку майже на всі терени України поширилася радянська влада, рішуче виборювана РСДРП(б), її місцевими організаціями, до дій яких долучалися ліві есери (інтернаціоналісти), ліві (інтернаціоналісти) в РСДРП(м), ліва течія в УПСР і групи лівих в УСДРП. Потім відбулося відновлення на всій території УНР влади Центральної Ради в результаті реалізації домовленостей з Центральними державами в Бресті про окупацію України – наслідок діяльності УПСР, УСДРП, УПСФ, УДХП, УПСС. І, зрештою, стався гетьманський переворот, проголошення влади авторитарно-консервативних сил (організації Конституційно-демократичної партії, УПСФ, УПСС, УДХП).

Політична практика Української Держави П. Скоропадського (репресії проти ліворадикальних партій і організацій, партій національно-демократичного фронту, об'єднаних свого часу в Центральній Раді, відміна демократичного законодавства щодо національних меншин тощо) нанесла відчутного удару по українським партіям лівого й лівоцентристського крила і, водночас, стимулювала кристалізацію позицій складових елементів багатьох утворень,

прискорила процеси розходжень і розмежувань у них. Так, зокрема, відбулося «відбрунькування» організацій лівих есерів в Україні від загальноросійської партії й проголошення створення Української партії соціалістів-революціонерів (борьбистів), оформлення Української партії соціалістів-революціонерів (боротьбистів), зародження течії незалежних в УСДРП, сталися зрушення вліво в орієнтаціях єврейських партій: Бунду ОЕСРП, СЕРП (Поалей-Ціон).

Дійшли завершення й об'єднавчі зусилля в середовищі більшовицьких організацій України. Не змігши довести до успішної реалізації задум про створення РСДРП – Соціал-демократії України на межі 1917-1918 рр., комуністи сконсолідувались у липні 1918 р. в Комуністичну партію (більшовиків) України, тісно зв'язану з РКП(б), закріпивши статус обласної організації останньої. Водночас у ході її народження зародилось тяжіння деяких, спочатку поодиноких елементів до поєднання теоретичної соціальної доктрини з національними інтересами і прагненнями українського народу.

Паралельно дуже непрості тенденції наповнювали життя практично усіх українських партій. Покликані на арену політичної боротьби набувалим піднесенням національно-визвольного руху, що швидко набрав масштабів могутньої національної революції, українські соціал-демократи, українські есери, українські соціалісти-федералісти, українські самостійники-соціалісти, українські демократи-хлібороби та ін. найповніше відбивали спільні глибинні поривання нації і впродовж 1917 р. здобули велетенську підтримку власного народу. Однак, уже на початок 1918 р. невизраза, непослідовна соціальна політика партій Центральної Ради викликала охолодження настроїв, різке падіння масової прихильності, а місце по інший бік барикад від більшовицького, радянського табору взагалі перетворило на проблематичний весь дальший поступальний їхній розвиток. Довіра сягнула критичної межі з окупацією УНР австронімецькими військами і гетьманським переворотом, прискоривши внутрішню ерозію й диференціацію, які вилилися в розкладницькі процеси: оформлення лівих течій і фракцій та істотне звуження чисельності і впливу їхніх правих частин.

Подібні явища дедалі більше виявлялися в діяльності єврейських, інших національних партій, організацій.

Означені тенденції розвинулися й посилилися в добу Директорії, породивши в 1919 р. низку партійних новоутворень: УСДП (незалежних) – УСДРП (незалежних-лівих) – УПСР (комуністів-боротьбистів) – Українську комуністичну партію (боротьбистів), комуністичний Бунд (Комфарбанд), Об'єднану єврейську комуністичну партію, Єврейську комуністичну партію Поалей-Ціон. В той же час у ході реалізації Акту соборності УНР і ЗУНР партійний спектр держави розширився включенням у спільне національно-політичне життя партій західноукраїнського регіону – Української радикальної партії, Української соціал-демократичної партії, Української народної революційної партії (всі – Галичина) і майже такого ж кола партійних осередків Буковини – Української радикальної партії, Української соціал-демократичної партії, Української Народної партії, Української націонал-демократичної партії.

Осторонь цього сегменту тоді ж виникла Комуністична партія Східної Галичини, що по суті не встигла долучитися до реалізації загальноукраїнських проєктів.

Тимчасом на значних теренах України в 1919 р. була відновлена радянська влада і здійснена спроба проведення масштабних «воєннокомуністичних» експериментів, що призвело до пониження престижу КП(б)У, викликало протестні рухи, породило доволі широку повстанську практику, в яку включилася, зокрема, УСДРП (незалежних).

Однак, саме у цьому році КП(б)У отримала певну підтримку багатьох іноземних комуністичних груп (інтернаціоналістів), створених під впливом виникнення й початками діяльності III, Комуністичного Інтернаціоналу. Таких груп у 1919 р. оформилося 12, входили в них тисячі зарубіжних революціонерів. Вони поповнювали ряди Компартії України, підсилюючи її потенціал, базу соціальної революції.

Принагідно слід згадати, що у вирі революційних перипетій, хитросплетінь Громадянської війни та іноземних інтервенцій загубилися кілька переважно центристських за уподобанням партійних інституцій іноземних громадян, радше зорієнтованих на

діяльність у колі своїх співвітчизників, що волею долі опинилися у закордонні, ніж на вплив на перебіг подій у регіоні свого тимчасового, часто вимушеного (військовополонені і біженці Першої світової війни) перебування.

До вищезгаданого слід додати, що в логіку міжпартійних стосунків доби Громадянської війни міцно вплелись і такі непрості явища як червоний та білий терор. Так, кадети, праві меншовики і праві есери, «прив'язавшись» до планів відродження «єдиної і неподільної», монархічної Росії, не просто остаточно ідейно здискредитували себе в очах широких кіл українства, а й безпосередньою причетністю до жорстокостей, жахів репресивної практики викликали масовий осуд, полегшили зворотні дії принципово такого ж, «симетричного» силового характеру, з іманентними їм «перегинами», наблизили момент остаточної ліквідації організацій противників і ворогів комуністів.

І не лише психологічне значення в даному контексті мало те, що з меншовицько-есерівського середовища виділилася, хай і менша, та все ж чисельно досить значна кількість лівих елементів (рахунок ішов на сотні, рідше – тисячі), які усвідомлено прилучилися до боротьби з білогвардійцями й вступили в момент найзагрозливішого етапу Громадянської війни до лав КП(б)У.

В 1920 р. ще інтенсивнішим виявилось тяжіння націонал-комуністичних сил (в січні оформилася Українська комуністична партія) до участі у функціонуванні радянської політичної системи і об'єднання з КП(б)У. Остання ж, тривалий час здебільшого з недовірою, підозрою, а то й відверто негативно ставлячись до вихідців із середовища, що кваліфікувалося дрібнобуржуазним, націоналістичним, відкидаючи можливість будь-яких блоків, виробила тактику, згідно якої націонал-комуністичні партії мали саморозпуститися, і тільки затим вступати на індивідуальних засадах до КП(б)У. Саме так і розвивалися події, пов'язані зі входженням до Компартії України, що домагалася визнання єдиною комуністичною організацією в Україні, і УКП(б), і УПЛСР (борьбистів), і Комфарбанду (останній, щоправда, на певний час домігся незначних автономних прав у вигляді євсекцій).

Так уже в 1920 р. практично сформувалася однопартійна політична система в Україні (триваліший час – до березня 1925 р. – організаційно дистанційованою залишалася лише Українська комуністична партія, однак надто обмежене число її членів і брак реальної політичної ваги мало що змінювало в загальному розкладі сил). Фінал партійної історії революційної доби виявився як неочікуваним для багатьох сил, що виступали або опонентами, або суперниками, чи ж то ворогами комуністів (багато хто був просто не готовий змиритися зі своєю поразкою, або вимушеною зміною позицій, що було достатньо швидко перенесено на сторінки історичних праць і побутує в сучасній історіографії), так, водночас, і прогнозованим, значною мірою закономірним.

Якщо ж уважно, всебічно й відповідально спробувати оцінити відтворені процеси у вищезапропонованій і використаній системі координат, то неважко прийти до цілком очевидних наукових висновків.

З політичної арени в буремну добу змушені були зійти консервативні, ліберальні й реформістські партії, які не змогли скільки-небудь адекватно відбити й втілити в своїй діяльності інтереси широкого загалу – переважаючої маси учасників революції і тих, хто прагнув змін, прогресивного поступу, або ж прихильно, співчутливо до того ставився. Таким партіям просто було відмовлено в довірі, підтримці.

Тимчасом в іншому сегменті сталися основні, визначальні метаморфози. Правоцентричні, почасти праві соціалістичні партії (й українські, й неукраїнські) після ейфорійного захоплення їх агітаційно-пропагандистськими акціями й першими кроками діяльності весною – влітку 1917 р., в міру здобуття, нагромадження, осмислення масами власного досвіду, почали неухильно втрачати свою привабливість і суспільну вагу. Українські партії – УСДРП, УПСР, УПСФ, УПСС, УДХП та інші докладали відчайдушних зусиль для продовження й поглиблення змін, які впливали з їхніх програм і загалом обмежувалися завданнями національно-демократичної революції.

Інша ж течія, уособлена в позиції й курсі лівих українських есерів-боротьбистів, українських соціал-демократів – незалежників, українських комуністів (боротьбистів), укапістів, трансформувались у національно-комуністичний партійний феномен, також продовжувала самовіддано боротися за торжество Української революції, яка для них, однак, набувала смислу і характеру національно-соціалістичної революції, спрямованої на встановлення і зміцнення радянської влади. Ця течія примножила потенціал більшовицьких сил (РКП(б) і КП(б)У), підсиленої лівими українськими есерами (борьбистами), комфарбандівцями й іншими єврейськими комуністичними утвореннями, а також лівими елементами колишніх угодовських партій (зокрема, вихідцями з ортодоксального меньшевицького і есерівського середовища) та достатньо радикально налаштованими групами іноземних комуністів-інтернаціоналістів.

Саме на боці даного політичного сегменту об'єктивно опинилася переважаюча більшість українського народу, що й визначило кінцевий результат революційної борні – як принциповий історичний вибір і перспективу переходу до повномасштабного творення нового, соціалістичного суспільства.

Звісно, було б невинувато бодай найменшою мірою абстрагуватися від визнання дії такого немаловажного і, навіть, значною мірою, визначального чинника, як цілеспрямована інтеграція процесів в Україні в загальноросійський історичний поступ. На це не шкодував зусиль московський комуністичний центр, не лише надсилаючи могутні ідейно-політичні імпульси, а й надаючи потужну різнобічну підтримку, включаючи й силову, аж до масштабної участі у воєнних діях в регіоні, задля розвитку ситуації в Україні за універсальним революційним сценарієм, спрямування в єдине, загальноросійське русло кардинальних суспільних зрушень.

Факти переконливо свідчать, що на роль основного, авангардного суб'єкта, центра тяжіння лівих сил в Україні висунулась Комуністична партія (більшовиків) України. Саме з нею пов'язувалися найвагоміші, найвизначніші зрушення в соціальній боротьбі (як набуті, так, ще більшою мірою, очікувані), і саме з нею намагалися пов'язати свою подальшу долю ті, хто приходив до

вибору соціалістичної перспективи для України. Щоправда, не всі з тим погоджувалися відразу. Так, на подібну роль певний час розраховували боротьбисти, укапісти й федералісти, однак їх потуг не вистачило, щоб стати лідерами, організаційними центрами комуністичного руху в Україні.

Звичайно, своє значення тут мала позиція, лінія поведінки КП(б)У, що принесла виграш, кінцеву перевагу саме їй, а відтак і зумовила необхідність для інших політичних гравців прийняти запропоновані нею «правила гри», згодитись на висунуті й послідовно виборювані умови.

При цьому навряд чи виправданим було б нехтування, чи недооцінка фактичного визнання поразки своїх партій у безкомпромісній боротьбі з комуністами цілої низки керівних діячів правих, право- і лівоцентричних, угодовських політичних утворень, що опинилися на еміграції, однак не могли змиритися зі своєю розлукою з Батьківщиною, порівняно швидко дійшли рішень про необхідність повернення в Україну, що розвивалася на соціалістичному, радянському ґрунті, і взяли посильну участь у творенні нового ладу, нових суспільних відносин. Мова, зокрема, про М. Грушевського, П. Христюка, М. Шемета, І. Шрага та ін.

Як відомо, чимало було й тих, хто також бажав би повернутися в Україну на умовах визнання існуючої політичної системи, однак з різних причин не міг отримати на те дозволу властей, як, наприклад, В. Винниченко. Він, зокрема, вважав, що його колеги з близьких за ідеологічними уподобаннями партій поїхали з еміграції «на великий самокритичний подвиг, на тяжку боротьбу за здобутки нашої революції»

Гадається, що подібна методологічна й моральна позиція в своїй системній сутності варта на особливу увагу. Долаючи заскорузлу упередженість, щільну зашореність, вона широко відкриває очі на бачення, об'єктивне, правдиве розуміння й реалістичну оцінку надскладних процесів, які ініціювалися, спрямовувалися, реалізовувалися різними політичними силами України в буремну добу і, попри всі наявні природні суперечності, зумовила непростий висхідний поступ народу, нації, країни історичними шаблями.

Звичайно, досягнутий на кінець революційної доби результат партійно-політичної генеалогії, при всій своїй детермінованості, не міг бути гарантом того, що створений фундамент забезпечить абсолютний успіх процесів наступного історичного щабля – вибудови суспільства найвищого цивілізаційного рівня і безздоганного гатунку. Свій вирішальний присуд мала винести суспільна практика.

Безперечно, на окрему, спеціальну, детальну розмову заслуговує й дуже непроста, багатоаспектна, на жаль, заплутана в історіографічних суперечностях проблема розвитку стосунків всередині однопартійної системи вихідців з різних політичних середовищ, як, втім, і відносини між тими, хто мав відмінні погляди в неоднорідному, немонолітному комуністичному таборі, що з часом перетворювалися на вагомі ретроспективні аргументи (претензії, звинувачення) в суспільних процесах, фракційних протистояннях гострій, конкурентній боротьбі.

Об'єктивним підтвердженням наведених міркувань і висновків є численні фактологічні, документальні матеріали. Їхній комплексний аналіз незаперечно свідчить, що в епіцентрі тогочасного життя опинилися політичні партії – справжні деміурги революції. А результат їхньої діяльності виявився історично далекосяжним, значною мірою доленосним. Безперечно, глибинне коріння багатьох проблем наступних десятиліть сягає подій столітньої давнини, а фабула наступного розвитку народу, нації, держави залишатиметься важкозбагненою без фахового занурення у сутність тогочасних процесів, їх об'єктивного, чесного з'ясування, неупередженої, всебічної оцінки, виважених узагальнень і формулювання принципів повчальних уроків.

«Університет». Історико-філософський журнал. 2017. № 3-6 (55). С125 -133; Висновки // Солдатенко В. Ф. Деміурги революції: нарис партійної історії України 1917 – 1920 рр. К., 2017. С. 721 – 747.

ПРОЩАННЯ З ІМПЕРІЄЮ: МІРКУВАННЯ З ПРИВОДУ НОВІТНЬОЇ КНИГИ ПРО 1917 РІК В УКРАЇНІ

Історіографія революційної доби 1917–1920 рр. в Україні достатньо широка і різноманітна. Вона безперервно поповнюється новими публікаціями. Щоправда, серед них дедалі рідше зустрічаються такі, які відразу привертають підвищену увагу і становлять собою істотне прирощення наукових знань.

Тим приємніше отримати оригінальну працю, яка викликає інтерес з багатьох точок зору. Мова про нову книгу Стефана Машкевича «Київ – 1917 – 1920. Том 1. Прощание с империей (март 1917 – февраль 1918)».

Автор більше відомий науковому загалу як доктор фізико-математичних наук, який успішно поєднує плідну дослідницьку діяльність в Києві і Нью-Йорку, та ще захоплюється вітчизняною історією, передусім минулим столиці України, на особливому – краєзнавчому зрізі. Серед десятків публікацій монографії «Трамвайные копейки» (2004), «Київський тролейбус / Kiev Trolleybus» (2009), «Улицы Киева. Ретропутешествие» (2015, друге видання – перероблене і доповнене 2018), «Історія приміських трамвайних ліній» (2019). Серед книг подієвого змісту виділяється скрупульозністю підбору фактичного матеріалу і детальністю аналізу видання «Два дня из истории Киева. 30 – 31 августа 1919 г.» (2010. 160 с.)

Монографія, що недавно побачила світ, є спробою продовжити, доповнити, поглибити дослідження відразу у двох наукових напрямках. По-перше, це лише перша книга із задуманого чотирьох-томника і має на меті довести виклад і оцінку подій до кінця 1920 р., тобто відбити революційні процеси в Києві за всю буремну добу. По друге, за підходом, хронікальним принципам структурної побудови вона в численних випадках додає значний обсяг фактичної і документальної інформації до давнього видання «1917 год на Киевщине. Хроника событий» (1928) і до двотомника «Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Февраль 1917 – февраль 1918 г. Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий», який вийшов ще в 1977 – 1982 рр., природно – в «київських міських параметрах».

Відразу визнаючи неординарність рецензованої праці, гадаючи, що вона обов'язково знайде свого вдячного читача, не можна позбутись бажання висловити певні враження (так би мовити нотатки на сторінках), які виникають після ознайомлення з її змістом.

В резюме і передмові С. Машкевич зазначає, що пропоноване видання не є монографією у вузькому розумінні слова, але робить наголос на тому, що воно «абсолютно документальне» (с. 5). Власне, в тому переконує весь зміст праці.

Так, автор зібрав велетенський пласт інформації (архівної, газетної, мемуарної, художньо-літературної – навіть у різночитаннях-варіантах) про те, яким шляхом до Києва дійшли відомості про падіння самодержавства, про рефлексії на давно очікувану подію, що для багатьох, між тим, стала несподіваною, заскочила зненацька, також про перші кроки різних політичних сил для опанування ситуацією (с. 11 – 43).

Віддаючи належне прагненням ввести до наукового обігу нові матеріали, або ті, які досі не привертали достатньо широкої уваги, водночас, хотілось би, щоб при цьому враховувались багаторічні напрацювання істориків, які не завжди і не всьому узгоджуються з картиною, яка вималюється С. Машкевичем. Так, з посиланням на спомини письменника В. Короліва-Старого, в книзі постає зовсім відмінна від відомої і усталеної (скажімо, зі свідчень авторитетної постаті – учасника події – Є. Чикаленка¹, що здебільшого використовуються науковцями) картина народження Центральної Ради. Ініціатива її створення і навіть назва ніби-то належали персонально київському адвокату Максиму Синицькому. Хто він такий, чи належав до якоїсь партії і організації – невідомо. Є. Чикаленко, на квартирі якого начебто М. Синицький зібрав перше засідання українських діячів, що поклато початок створенню Центральної Ради, про таку особистість взагалі не згадує.

І якщо наведений факт дійсно мав місце (що взагалі-то варто було підтвердити шляхом перехресного аналізу з іншими джерелами), його треба було (принаймні, дуже бажано) обов'язково співвіднести з іншими версіями процесу започаткування Української Центральної Ради.

¹ Див.: Чикаленко Є. Уривок із споминів за 1917 рік // Науковий збірник Української вільної академії наук у США (1945 – 1950 – 1995). IV. Нью-Йорк. 1999. С. 254 – 255.

Взагалі ж картини створення різних організацій, інституцій (державницьких і громадських) відтворюють ретельно підібрані надзвичайно цікаві матеріали з найменшими подробицями (не лише уточнені дати, а й години, хвилини відповідних зібрань, засідань, появи документів, їх варіанти і редакції). При цьому автор прагне зібрати докупи дані з різних джерел походження і про діяльність усіх можливих суб'єктів процесів. В результаті події одержують висвітлення з різних ракурсів, а сумарний результат виглядає в певному розумінні багатомірним, багатобарвним. Особливо реалістичними постають вибори в міську думу, розстановку сил у ній та окремі епізоди діяльності (с. 127 – 136).

Таке ж враження справляють і реконструйований досвід кампаній по виборам у Всеросійські та Українські Установчі збори (с. 245 – 263; 318 – 334).

Цілком виправдано автор виокремлює підвищеною увагою і збільшенням обсягу історичного матеріалу такі віхи становлення української державності як підготовка, затвердження, обнародування Універсалів Центральної Ради, реакція на них різних сил (і в Києві, і поза ним, зокрема в Петрограді), значення для подальшого поступу нації (с. 90 – 94; 106 – 111; 226 – 245; 334 – 361 та ін.). І знову справляють враження цікаві подробиці, зокрема позиції на особистісному зрізі – під час обговорень, голосувань, участь в реалізації визначених завдань.

Щоправда, деякі моменти виявилися лише позначеними і не знайшли свого вивершеного чіткого відтворення. Так, С. Машкевич наводить інформацію зі спільного засідання Ради робітничих і Ради солдатських депутатів 4 листопада 1917 р., на якому було ухвалено «негайно злити» обидві Ради, що до того в Києві, на відміну від інших міст, існували поокремо (с. 218, 263). На реалізацію рішення були проведені нарізно (!) в Раді робітничих і Раді солдатських депутатів вибори до спільного Виконкому (с. 263 – 265), проведено його спільні (а по суті – не єдиного Виконкому!) засідання (с. 265) та троє спільних зборів Рад (с. 267 – 268; 270 – 271). Однак, під час четвертого подібного зібрання при обговоренні питання про владу в Києві і проведених нових перевиборів Виконкому стався розкол. 2 грудня 1917 р. Рада солдатських депутатів

заявила про свій вихід з об'єднаної Ради (с. 283). Отже, говорити про злиття двох Рад, як доконаний факт, можна лише із застереженнями, скоріше, як недовершену, не доведену до кінця спробу, не більше. Відтак висновок автора книги про те, що «єдина Рада в Києві не проіснувала й місяця» (с. 283), як гадається вимагає певного переакцентування.

Особливий смак до розплутування конфліктних ситуацій, привабливих своєю драматургією (в чому автор зізнається уже на початку дослідження – с. 5), значною мірою реалізувався в доволі розлогих сюжетах про заколот полуботківців (с. 111 – 122), про хитросплетіння політичних векторів і перипетії останніх днів жовтня 1917 р. у Києві («Трикутний бій» – с. 183 – 200), а також про січневе (1918 р.) повстання проти Центральної Ради, центром якого став «Арсенал» (с. 362 – 402).

Однак у даному випадку виникають певні питання до автора, до використаного у низці випадків методу подачі матеріалу. Сам він висловлює своє «credo» наступним чином: «Жодного слова моїх вимислів тут немає. Тим більше я намагався утримуватись від того, щоб ставати на будь-чий бік. Наскільки дозволяє корпус джерел, я відбиваю всі точки зору, в тому числі і з гострих питань. Моя справа – переповісти і мінімально проаналізувати, але не вихвалити і не засуджувати» (с. 5).

Беззастережно підтримати подібну позицію на сучасному історіографічному етапі освоєння досвіду 1917 р. навряд чи можна. По перше, навести всі точки зору, навіть наявні в комплексі першоджерел, з таких питань, як, скажімо, боротьба за владу в Києві на вирішальних, переламних історичних етапах просто неможливо – їх не можна «втиснути» в ліміт одного, тим більше – не спеціального видання (де була б представлена не лише одна, чи хронологічно обмежена проблема). Тому уже в поданих матеріалах, тобто тих, які пройшли неминучу селекцію, як, рівною мірою, і у відмові долучити для відтворення повноти картини ті відомі й безсумнівні дані, які опинилися поза рамками видання, проглядає авторська позиція. В даному випадку (а для рецензованого твору це, на жаль, не єдиний привід) доводиться висловити жаль через ігнорування С. Машкевичем як згаданих на початку

хронікальних праць, так і значного масиву наукових публікацій, в яких численні фактологічні й документальні елементи поєднані у версії, гіпотези, узагальнення, комплексні ретроспекції. Висловлене видається доцільним і через те, що раніше реконструйовані надскладні процеси в багатьох випадках (в історіографії) виглядали порівняно об'єктивніше, переконливіше, зрештою – науковіше.

Подібні міркування можна висловити і щодо подачі деяких інших сюжетів книги. Наприклад, викликає сумнів однозначна оцінка подій останніх днів листопада – перших днів грудня як «Листопадова революція, яка не відбулася» (в оригіналі – «Несостоявшаяся ноябрьская революция» – с. 271 – 280). Наведених свідчень, як думається, недостатньо для кваліфікації поведінки місцевих більшовиків, як підготовки в даний конкретний момент до повстання, що насправді відстоювалося лише окремими особистостями. Домінантою здійснюваної тактики залишався розрахунок на «перехоплення» влади шляхом скликання з'їзду Рад, що в Україні набували все більшого впливу, спільно з Центральною Радою.

В результаті дещо деформованим, навіть викривленим постає відображення реальної поведінки Центральної Ради, закумульованим і кінцевим логічним втіленням якої виявилось ставлення щодо скликання згаданого з'їзду. Принагідно слід зауважити: наведені С. Машкевичем матеріали, гадається, дають додаткові можливості, переконливі аргументи для сутнісного уточнення оцінки «київського з'їзду Рад» (с. 283 – 294), навколо проблем правомочності і законності рішень якого час від часу виникають дискусії у тих чи інших працях.

Загалом же зрештою і сам С. Машкевич змушений визнати, що «формальних доказів підготовки повстання в Києві Генеральний Секретаріат не надав» (с. 279). А відтак і певної корекції з неминучістю мала зазнати і логіка викладу подій.

Тут якось «загубилася» і надзвичайно вагома складова тогочасної кризової ситуації та її розв'язки – дії Першого українського корпусу під орудою П. Скоропадського, спрямовані на роззброєння частин Другого армійського корпусу, які знаходилися під впливом більшовиків.

Не можна залишати без суб'єктивної реакції такий спосіб «спілкування» з читачем, як наведення взаємовиключних, полярних

свідчень, оцінок, що походили з різних таборів, зіткнення в результаті різних точок зору, як, скажімо, у питанні про епізод з долею арсенальців після ліквідації січневого (1918 р.) повстання. З одного боку, цитуються свідчення про жакливу розправу над переможеними, а з іншого – про неймовірно гуманне ставлення до них з боку гайдамаків (с. 395 – 398). Заключає ж виклад автор наступними словами: «Що ближче до істини: «почалась розправа» чи «не роблячи жодної кривди нікому»? Судити надаємо читачам.» (с. 398).

Своєю чергою, виникає питання до С. Машкевича: а для чого взагалі пишуться книги: для того щоб просто розмножити друкарським способом здобуту інформацію (хоча навіть у збірниках документів і матеріалів їх укладачі, як правило, у змістовних примітках висловлюють ставлення до наявної інформації, оцінку її), чи ж для того, щоб спробувати пошукати на цій основі шлях до істини? І належить це робити не кому іншому, а, передусім, автору, фахівцеві, який для того, власне, й береться за перо...

Звісно, можна відповісти, що цільове призначення видань різне. Однак, коли в одній і тій же книзі частина змісту виконана, так би мовити, в «класичному» монографічному стилі, з розлогим обґрунтуванням логіки виникнення тих чи інших проблем, сутнісною оцінкою вчинків, а частина претендує на своєрідну детективну інтригу, вже виникає підозра, що історик просто чомусь не зважується на неупереджений висновок, підміняє його формою, що віддаляє від спроби отримання об'єктивного знання.

Хотілося б застерегтися від того, що способи, прийоми конструювання С. Машкевичем сюжетів тих чи інших епізодів взагалі, в принципі викликають сумнів, або неприйнятні. Серйозним запереченням тому може слугувати просто блискуче скомбіновані два параграфи «Леонід Пятаков: зникнення» і «Леонід Пятаков: розслідування» (с. 301 – 313). Детективний компонент виступає не як авторське нашарування, а як іманентна складова безпосередніх подій, а фінал розслідування – як з'ясування сутності трагедії, а тому й справляє особливе враження. Важко уявити собі, щоб таку справу можна було подати досконаліше, об'єктивніше.

Втім, з іншого боку можна висловити й думку, що такий, чи подібний варіант був апріорі неможливий стосовно будь-яких по-

дій, коли було просто не обійтися без авторських оцінок, заснованих на реальному історичному знанні. Так, Центральна Рада з моменту свого народження кваліфікується «першим українським парламентом» (с. 37), хоча зустрічається й термін «майбутній парламент» (с. 41). Якби С. Машкевич і в даному випадку з такою ж мірою довіри поставився до споминів М. Грушевського, як у багатьох і багатьох інших випадках (що абсолютно виправдано), він би не пройшов повз оцінки особистості, яка очолювала інституцію практично від моменту створення і до зникнення з політичної арени, і ніколи не називала її парламентом, й неодноразово висувала завдання створення справжнього, реального парламенту, чого так і не судилося здійснити.

На жаль, автор припускається і певних немаловажних неточностей. Так, дійшовши до ленінського «Маніфесту до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради», науковець пише: «...Роднарком починав з «хорошої новини» – повного визнання УНР» і підтверджує це цитатою «...ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо Українську Народну Республіку...» (с. 286). Тут міг трапитися або прикрий недогляд, або переінакшення ленінської цитати знадобилося для того, щоб досягти якоїсь іншої мети – ну, скажімо, проілюструвати алогізм позиції В. Леніна, нещирість РНК. Адже в тексті документа, який колосальну кількість разів відтворювався і аналізувався, фраза має інший вигляд, а саме: «...ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо народну Українську республіку...»¹. Головна відмінність полягає не в тому, що деякі слова по різному написані (з великої і малої літери), а в тому, що в даному випадку «від переміни місць складників сума», тобто результат, істотно змінювався.

В. Ленін, а над документом працювали ще й Й. Сталін і Л. Троцький, добре знали офіційну назву тодішньої держави – «Українська Народна Республіка», яка була проголошена Третім Універсалом Центральної Ради. Однак остання обставина саме і не влаштовувала РНК. Московський уряд визнавав не проголошений державний феномен, а «національні права і національну незалежність українського народу», в той час як Раду РНК звинувачував у

¹ Ленін В. І. Повне збір. тв. Т. 35. К., 1973. С. 137.

тому, що «прикриваючись національними фразами, вона веде двозначну буржуазну політику...», що позбавляє РНК можливості «визнати Раду як повноважного представника трудящих і експлуатованих мас Української республіки...»¹.

Висунувши Центральній Раді низку звинувачень, в маніфесті цілком визначено наголошувалось: «Стаючи на цей шлях нечуваної зради щодо революції, на шлях підтримки найлютіших ворогів як національної незалежності народів Росії, так і Радянської влади, ворогів трудящої і експлуатованої маси, кадетів і каледінців, Рада змусила б нас оголосити без усяких коливань, війну їй, навіть якби вона була вже цілком формально визнаним і безспірним органом вищої державної влади, незалежної буржуазної республіки української»².

В чому не можна відмовити у даному разі більшовицьким лідерам, так саме у послідовності курсу і логіці документа: якщо мова йшла не про державу (республіку) народу (трудящих), а будь-яку іншу, тим більше буржуазну, їй апріорі відмовлялося у праві бути представником народної (тому з маленької літери, а не офіційної і поки що не існуючої) республіки. А відтак і про офіційне визнання УНР мови й бути не могло. В тому й полягав сенс маніфесту – ультиматуму, а інше його розуміння і тлумачення просто заводить істориків у смислові хащі, які не дають можливість адекватно оцінити глибинну сутність конфлікту між РНК і Центральною Радою.

До безперечних позитивів книги С. Машкевича слід віднести увагу до персоналій, наведені відомості про яких (ну, хоча б для прикладу – про причетність до українізації військ (с. 58 – 60, 77, 113 – 122, 175 – 177, 244), про ротації військових керівників України й Києва (с. 298 – 300)) точно не лежали на поверхні, а стали результатом тривалої, наполегливої копіткої роботи автора.

В монографії чимало уваги надано такому аспекту, який прийнято іменувати побутовою історією. Численні документальні вкраплення – замальовки дозволяють наочніше уявити собі життя киян – і на загал, і окремої людини, поринути в непросту атмосферу того часу. Миттевості ейфорії, торжеств (с. 54 – 58, 62), на які представники різних таборів виходили з різними прапорами і гаслами (с. 62 – 67),

¹ Там само. С. 138.

² Там само.

змінювалися тривожними днями і ночами панування розбою, свавілля, жаху (155 – 158, 385 – 423), а також такими небувалими до того нововведеннями, як перехід на літній час (с. 122 – 127) тощо.

Справжньою окрасою видання стали два надзвичайно цінні елементи. С. Машкевич вдається до доволі частих цитувань поетичних творів з періодики (с. 52, 62, 68, 81, 82, 131 – 132, 135 – 136, 167 – 168, 234 – 235, 241 – 243, 295, 399 – 400 та ін.). Окрім іншого, поринаючи у їхні ритми, смисли, читач одержує додаткові можливості для того, щоб чути не одинокі голоси чи, навіть один хор революції, а цілу какофонію звуків – явищ, процесів, які наповнювали життя громадян.

А ще він вводить до наукового обігу (хочеться підкреслити – не ілюструє, а істотно додає до дослідницького змісту) масу фотоматеріалів, серед яких достатньо висока питома вага, як на наш час, справді рідкісних, таких, яких раніше не можна було знайти на сторінках книг про відтворювану епоху. Тут далися взнаки набутки краєзнавчих студій.

Віддаючи належне зусиллям С. Машкевича, спрямованим на залучення до дослідження якомога ширшого кола джерел, зокрема архівних, газетних, слід зауважити, що певна частина з них була вже раніше задіяна у науковому обігу, зокрема в документальних збірниках та інших виданнях.

Певні сумніви виникають після ознайомлення зі змістом рецензованої книги щодо вибору автором назви тому – «прощання з імперією». Вона значно вужча за матеріали тому, виклад якого до того ж сягає кінця січня 1918 р., Брестського миру. Навряд чи тут адекватно схоплена стрижньова ідея відтворюваних подій і процесів.

Загалом же добротно підготовлена, змістовна, цікава, насичена інформаційною новизною книга навіяла бажання висловити деякі міркування, які зовсім не принижують безперечної загальної позитивної оцінки здійсненого С. Машкевичем. Гадається, читач з інтересом буде чекати появи нових томів цінного видання.

УКРАЇНЬСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ Й ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОГО ПАРЛАМЕНТУ

Відзначаючи сторіччя початку національно-демократичної революції, було зроблено спробу вписати в контекст ювілейних урочистостей ще одну – сторіччя українського парламентаризму. У виступі Голови Верховної Ради України А. Парубія на спеціальному засіданні 17 березня 2017 р. народження національного парламенту було пов'язано зі створенням Української Центральної Ради¹. Того ж дня у стінах Верховної Ради України було відкрито виставку «100 років першого українського парламенту»².

Водночас саме в день згаданого урочистого засідання друкований орган Верховної Ради газета «Голос України», публікуючи спогади учасників історичних подій революційної доби, у передмові до них відзначила: «100 років тому постала Центральна Рада – прообраз майбутнього парламенту (підкреслено мною. – В. С.) та Уряду України»³.

Остання сентенція – вочевидь не прикра неузгодженість чи випадковість, а відбиття позиції суспільних уявлень про наукову обґрунтованість різночитань і різномислень щодо визначення однієї з важливих віх нашого минулого.

Безперечно, найнадійніший шлях розібратись у суперечливих твердженнях відносно одного і того ж суб'єкту вітчизняного політичного життя – звернутися до документів, децю розширивши хронологічно предмет аналізу на всю революційну добу, тобто дослідивши питання про те, чи був створений національний парламент за всі роки Української революції.

Вирішенню проблеми істотно сприяє наявність на сьогоднішній день достатньо повних збірників документів і матеріалів про діяльність всіх інститутів тогочасних державних феноменів, які видані у новітній час зусиллями, головним чином, науковців

¹ Голос України. – 2017. – 18 березня.

² Там само.

³ «Відлуння золотого гомону» // Голос України. – 2017. – 17 березня.

Інституту історії України Національної академії наук України¹. До послуг бажаючих впевнитися в аргументованості тих чи інших позицій як раритетні, так, значною мірою, і передруковані праці, творчий спадок тих, хто стояв біля керма заснування і функціонування різних моделей державності буремної доби, вирішальною мірою впливав на їх інституціональне оформлення (структуру) – М. Грушевського, В. Винниченка, П. Скоропадського, С. Петлюри, М. Шаповала, П. Христюка, Є. Петрушевича, С. Шелухина, А. Яковліва та інших активних учасників подій.

Додаткове підспір'я у досягненні позитивних, переконливих результатів – численні сучасні праці науковців, які в концентрованому, узагальненому, підсумковому вигляді можуть бути представлені колективними виданнями² (ліміт обсягу журнальної публікації, на жаль, не дозволяє навести хоча б короткого переліку достатньо вагомих індивідуальних напрацювань дослідників³).

¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К., 1996. – 591 с.; Т. 2: 10 грудня 1917 – 29 квітня 1918. – К., 1997. – 424 с.; Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали. – К., 2003. – 1024 с.; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920. Документи і матеріали. У 2-х томах, трьох частинах. – К., 2006. Т. 1. – 688 с.; Т. 2. – 744 с.; Українська Держава (квітень-грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. – К., 2015. Т. 1. – 790 с.; Т. 2. – 412 с.

² Див.: Українська революція і державність (1917-1920 рр.). – К., 1998. – 248 с.; Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – 976 с.; Політична історія України. ХХ століття. У шести томах. Т. 2. – Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917-1920). – К., 2002. – 2003. – 488 с.; Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. – К., 2007. – С. 225-432; Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. – К., 2007. – С. 107-299; Соціально-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій. – К., 2009. – С. 116-296; Солдатенко В. Ф., Любовець О. М. Революційні альтернативи 1917 року й Україна. – К., 2010. – 320 с.; Солдатенко В. Ф. Проект «Україна» 1917-1920 рр. Постаті. Харків, 2011. – 511 с.; Нариси історії Української революції 1917-1921 років. У двох книгах. Кн. 1. – К., 2011. – 390 с.; Кн. 2. – К., 2012. – 464 с.; Українська революція 1917-1921 років: погляд із сьогодення. // Міжнародна наукова конференція 25 квітня 2012 р. – К., 2013. – 656 с.

³ Див., зокрема: Українська революція і державність (1917-1920 рр.) Науково-бібліографічне видання. – К., 2001. – 816 с.; Капелюшний В. П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.). – К., 2003. – 495 с. та ін.

Слід згадати хіба що вузькотематичні виступи, зокрема на різного рівня наукових форумах, публікації, у яких так чи інакше ставилися завдання безпосереднього підходу до означеної проблеми¹.

Звісно, визначальним моментом для з'ясування означеного питання має бути чітка теоретична уява про сутність самих феноменів «парламент» і «парламентаризм», професійне застосування притаманних їм наукових критеріїв (параметрів) для оцінки конкретних явищ, фактів доби, яка розглядається. В цьому плані є не лише розлогі, детально аргументовані енциклопедичні визначення, логічні тлумачення² з апеляцією до сумарного світового досвіду, найпоказовіших зразків, а й достатньо переконливі спроби, приклади чіткого, предметного здійснення досвідченими

¹ Див., напр.: *Копиленко О. Л., Копиленко М. Л.* Держава і право України. 1917-1920. Навчальний посібник.- К., 1997. – 208 с.; *Мируненко О. М.* Витоки українського революційного конституціоналізму 1917-1920 рр.: теоретико-методологічний аспект. – К., 2002. – 260 с.; *Головченко В.* Українська Народна Республіка в контексті глобальної «першої хвилі демократизації» // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. Міжнародна науково-теоретична конференція 20-21 листопада 2007 р. – К., 2007. – С. 98-109; *Копиленко О.* Проблема правотворення Української революції // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. Міжнародна науково-теоретична конференція 20-21 листопада 2007 р. Наукові дослідження. – К., 2008. – С. 24-48; *Шемшученко Ю.* Уроки конституційного будівництва в Українській Народній Республіці. // Там само. – С. 49-56; *Пиріг Р. Я.* Гетьманат Павла Скоропадського: сутність і форма державності // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, погляди, контрверсії: Всеукраїнська наукова конференція 19-20 травня 2008 р. Збірник.- К., 2008.- С. 6-12; *Тереженко Ю. І.* Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції // Там само. – С. 13-40; *Іванова А. Ю.* Законодавчий процес і законодавча техніка в період Центральної Ради, Гетьманату П. П. Скоропадського та Директорії. – К., 2011. – 224 с.; *Томенко М.* Парламентаризм в Україні: історичне явище і наукова проблема // Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського). – К., 2012. – С. 18-21; *Солдатенко В.* Михайло Грушевський і Центральна Рада: парламентські ілюзії і реалії // Там само. – С. 22-36; *Шемшученко Ю. С.* Конституційні ідеї М. С. Грушевського і сучасність // Там само. – С. 54-58; *Копиленко О.* Проблеми правотворення в першому Українському парламенті // Там само. – С. 59-73; *Пиріг Р. Я.* Проблема виборів до сейму у внутрішній політиці Гетьманату П. Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.) // Український історичний журнал. – 2012. - № 3. – С. 28-35.

² Див., напр.: *Шведа Ю.* Парламент // Політична енциклопедія. – К., 2011. – С. 535-539; *Романюк А.* Парламентаризм // Там само. – С. 539.

дослідниками й практиками – правниками фахової проєкції вивіре-них наукових «кліше» на елементи історичного минулого, які можуть становити інтерес, потрапляти у предмет аналізу¹.

Безперечно, така експертиза не може бути абстрактною, чи «механічною», не враховувати що самі феномени парламенту й парламентаризму історично розвивалися, вдосконалювалися, в різні епохи мали свої особливості прояву, смислового й змістовного наповнення. Відтак надзвичайно важливо в аналізі застосовувати конкретно-історичний підхід, а в оцінках обов'язково враховувати часовий чинник.

Зважаючи на те, що становлення таких складних інституцій, безперечно, має розглядатися як поступальний процес, водночас було б виправдано вдаватися до категоричних оцінок й узагальнень лише за умови наявності більш-менш жорстко окресленого мінімуму притаманних їм функціональних елементів. Враховуючи зазначене, головним науково-теоретичним орієнтиром може бути підхід, за якого парламент – це «загальнонац[іональний] представницький орган держ[авної] влади, що діє постійно і гол[овним] призначенням якого є здійснення законотворчості. До осн[овних] функцій традиційно належать також прийняття держ[авного] бюджету і контроль за органами викон[авчої] влади, насамперед уряду»².

Безперечно, важливо відслідковувати й те, як за документами відповідного моменту і керівними учасниками державотворчого процесу вбачались функції створюваних інститутів і наскільки теоретично-політичні розрахунки співпадали з конкретною практикою, реальними результатами.

Зрозуміло, що для оцінки державотворчих процесів доби Центральної Ради найкращим орієнтиром є твори незмінного, єдиного її очільника і надзвичайно серйозного, талановитого наукового аналітика, визначного історика М. Грушевського.

Та, на жаль, доводиться констатувати, що творчий спадок видатного вченого у цій царині або ж безцеремонно ревізується,

¹ Див.: *Шановал В. М.* Парламент; Парламентаризм // Юридична енциклопедія. – Т. 4. – К., 2002. – С. 434-436.

² Там само. – С. 434.

або й просто ігнорується багатьма учасниками сучасного історіографічного процесу, а також політологами, практичними політиками, коли останнім доводиться з різних причин вдаватися до аргументів, запозичуваних з досвіду 1917-1918 рр.

Мабуть, найкращий спосіб з'ясування важливого аспекту поставленої проблеми – дати собі труд додатково звернутися до творів самого Голови Центральної Ради і, відштовхуючись від першоджерел, спробувати відтворити, по можливості, об'єктивну картину.

Як справжній демократ, людина прогресивних поглядів, М. Грушевський був палким прихильником державного устрою, найменованого ним народоправством. В одній з перших праць, написаних після повернення в Україну із заслання «Хто такі українці і чого вони хочуть», він писав: «Щоб не було ніякої тісноти від влади людям, щоб вона не коверзувала людьми, не накидала їм своєї волі, не має бути іншої влади, тільки з вибору народного! Се називається устроєм демократичним – щоб народ сам собою правив. Як у селі все має становити вибрана сільська рада, а правити виборна сільська управа, так має бути в повіті, в губернії і всім краю!.. Такий устрій, коли не має бути ні царя, ні короля, всі власті і всі установи мають бути з вибору народного, і сі вибори мають бути так уряджені, щоб у них мали право і дійсну перевагу люди всі, робочий народ – такий устрій зветься демократичною республікою, і українці хочуть його. Вони хочуть, щоб Росія з царства зробилася демократичною республікою»¹.

Як відомо, історично склалося так, що основною ознакою демократичності республіки вважалася наявність парламенту (саме це стало одним із найголовніших революційних домагань перших десятиліть ХХ століття в Росії, які призвели до Булігінської і чотирьох державних Дум). Відтак створення загальноросійського парламенту видавалося справою неодмінною і заперечень чи сумнівів практично ні в кого не викликало. Однак М. Грушевський, виходячи з автономістсько-федералістської концепції переустрою Росії, вважав логічним створення власних парламентів і в національно-територіальних суб'єктах майбутньої федерації.

¹ Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть // Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. Грушевського. – К., 1992. – С. 70.

«Українці хочуть, – писав він, – щоб у тій республіці, хоч би як добре урядженій, не порядкували всім на місцях люди з столиці, з парламенту (Думи) тої республіки чи міністерства її, вибрані всіма людьми з Російської республіки. Кожний народ і кожний край має свої потреби, свої звичаї, свої справи на місці, до котрих трудно приладиться уряду чи Думі цілої республіки. Російська республіка занадто великий край, складається з різних великих країв, дуже неоднакових, і народів дуже відмінних. Однакового закону не складеш для Сибіру і України. Трудно заразом порядкувати нашими хліборобськими краями і якими-небудь північними коло Білого моря або Тихого океану»¹.

Зважаючи на реальну політичну ситуацію, що склалася на той момент, варто було подумати над тим, які повноваження доцільно делегувати державному центрові, а які залишити місцям. Звичайно, передбачити наперед усі можливі варіанти розвитку подій українські лідери не могли, проте головний напрям усе ж було визначено: «Українці через те хочуть, щоб головний парламент республіки і уряд її завідували тільки справами, які не можна роздати на місця. Небагато таких справ – як одведення війни чи миру, складання трактатів з іншими державами, завідування військом усієї республіки, уставлення однакових грошей, міри та ваги, і інші такі справи. А все інше, щоб порядкували у себе в краю виборні думи чи сейми та виборні міністерства, які вибере собі людність: щоб становили закони для свого краю, накладали податки і розпоряджалися ними і всіма прибутками свого краю, всіма землями і багатствами його, наділяючи скільки треба на потреби республіки»².

Слід було подбати про те, щоб надалі виключити всяку можливість розпоряджатися ресурсами, результатами праці людей будь-якого краю без їхньої згоди, домогтися, щоб вони були справжніми господарями власного регіону «Українці добиваються того, – підкреслював учений, – щоб Україною всією правила виборна рада України, чи сейм, як його називають, та виборні міністри.

¹ Там само. – С. 70-71.

² Там само. – С. 71.

Щоб вони могли дбати про свій край не питаючися ні в кого ухвали та підтвердження, крім свого народу – питалися волі виборців України, а не уряду республіки. Щоб вони були зв'язані вічним союзом між собою, спільно порядкували найважливіші для цього союзу справи, а всередині, в своїх внутрішніх справах були самостійні, автономні, як се називається. Такий устрій зветься федеративною республікою з широкою автономією її країв. Україна му- сить мати широку автономію в федеративній Російській республіці, щоб порядкувати вільно у себе свої справи, самостійно правити ними. Сього хочуть українці, щоб забезпечити свободу і добробут всій людності України, а найпаче робочому народові її!»¹.

Українські політичні партії були солідарні у прагненні скли- кання власних Установчих зборів. Уже 8 березня Рада Товариства українських поступовців у зверненні до громадянства закликала: «Готуйтеся до всенародної Установчої Ради, де наш голос, голос великого українського народу повинен залунати чутно, твердо й однодушно...»².

Конференція Української соціал-демократичної робітничої партії (4-5 квітня 1917 р., Київ) у спеціальній резолюції чітко зазна- чила, що «для найкращого і повнішого осягнення автономії України» необхідно «негайно розпочати як найенергійнішу всесторонню роботу скликання Всеукраїнських Територіальних Зборів, на яких воля української демократії й демократії инчих націй, що мешкають на території України, має виявитись в усій широті й викінчености»³.

На установчому з'їзді Української партії соціалістів-рево- люціонерів (4-5 квітня 1917 р.) було досягнуто єдиної думки, що принцип суверенності українського народу мав втілитися в життя через Українську Установчу раду, яку планувалося скликати рані- ше за Установчі збори в Росії⁴.

В програмі Української партії соціалістів-революціонерів, ухваленій на з'їзді 15-19 липня 1917 р., також було записано: «В

¹ Там само. – С. 71-72.

² Нова Рада (Київ). – 1917 -25 березня.

³ Робітнича газета (Київ). – 1917 – 6 квітня.

⁴ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. – Т. I. – Відень, 1921. – С. 36.

політичних справах партія домагається ... Республікансько-демократичної форми правління для України, без президента. Зосередження законодавчої влади в однопартійній Раді народних представників, українському Сеймі, а виконавчої влади – в руках Ради Міністрів, вибраних Українським Сеймом і відповідальних в особі Сейму перед усім народом...»¹.

Подібні положення містили програми, резолюції партійних форумів (звісно, з певними, але неістотними відмінностями у формулюваннях) інших українських партій – Української партії самостійників-соціалістів, Української Трудової партії, Української Демократично-хліборобської партії² тощо. При цьому добре усвідомлювалося, що для досягнення головної поставленої мети (автономії України у складі федеративної Російської республіки) необхідно було провести значну організаторську роботу, за яку взялася з перших днів революції Центральна Рада. Від практичного виконання такої роботи вирішальною мірою залежало розв'язання соціальних проблем, забезпечення добробуту для більшості народу, який у минулому пригноблювався і експлуатувався. Голова Центральної Ради заявляв: «Коли ми здобудемо автономію України: щоб наш край мав у себе дома в Києві свою законодавчу Думу (сейм), свій виборчий уряд (міністрів) – вибраний всією людністю України, тоді трудящий народ український буде по своїй волі порядкувати всім на Україні. Селяни і робітники становлять більшість людності, вони зможуть мати більшість депутатів в українськiм сеймі таких, яких захочуть мати: з тямущих селян і робітників і з тих людей просвічених (інтелігентів), які боронять права трудящого народу і вони забезпечать добробут робочих людей законами, заведуть такі порядки, щоб була справедливість: щоб трудящий чоловік мав усю користь від своєї праці, а не утримував своїм потом неробів усяких, що живляться з народної праці, самі не даючи ніякої користі народові»³.

¹ Українські політичні партії кінця XIX – початку XX століття: Програмові і довідкові матеріали. – К., 1993. – С. 121.

² Любовець О. М. Українські партії революційної доби. – К., 2012. – С. 234, 257, 322 та ін.

³ Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть. – С. 72-73.

З вищенаведеного випливає принаймні два принципових висновки:

1. М. Грушевський вважав украї необхідним, зумовленим потребами всебічного відродження і розвою України, створення власного регіонального парламенту.

2. Центральну Раду таким парламентом він не схильний був кваліфікувати, теоретично наділяючи її широкими організаторськими функціями для консолідації української нації у найширшому розумінні слова.

То ж заочно обраний її Головою, видатний вчений одним із першочергових вказував завдання переобрання складу Центральної Ради на якомога більш представницькому форумі, що, на його думку, додало б їй як легітимності, так і авторитету, наблизило б таким чином до суто парламентської інституції. Таку місію виконав скликаний з ініціативи М. Грушевського конгрес-з'їзд (Київ, 6-8 квітня 1917 р.)¹. Більше як 900 делегатів з різних місць України сформували (обрали) «широку» Центральну Раду, а її Головою таємним голосуванням переобрали М. Грушевського. Пізніше в «Споминах» він зазначає: «...Проект організації Центральної Ради був моїм ділом. Я проектував вибір голови перевести з'їздом дефінітивно, а решту членів тимчасово від представників губерній, міст, професійних організацій і політичних партій, які на з'їзді знайдуться, з тим, щоб ці представники були потім перевибрані на місцях або замінені іншими делегатами з місць. Так мав утворитися національний парламент, а разом проведена при тім національна організація (при проведенні виборів) мала приготувати ґрунт до парламенту України як території («краєвої ради»). ...Не дуже твердий з погляду принципів державного права, проект сей мав [як]раз корисну сторону, що давав постійне перманентне краєве [керівництво], яке поновлялось поволі, постійно і непомітно, не творячи безхазайних антрактів, не відкриваючи гострих агітаційних періодів, що в тодішніх незвичайно хитких і неурівноважених

¹ Див.: *Хміль І. В.* На шляху відродження української державності (Український національний конгрес-з'їзд 6-8 квітня 1917 р.). – К., 1989. – С. 32-44; *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.* У 2-х т. – Т. 1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К., 1996. – С. 55-65; *Солдатенко В. Ф.* Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – С. 144-155 та ін.

відносинах могло бути дуже небезпечним. Проект був прийнятий, і здається мені, що пізніший досвід оправдав сю доволі оригінальну концепцію. Перейти до представництва, вибраного загальним голосуванням, нам доля не судила. Але обставини латали нашу Ц. Раду різними доволі влучними латками, скріплювали наше представництво різними додатками від неукраїнських елементів, і вона як революційний орган трималась і жила...»¹.

Знову напрошується два логічних висновки:

1. Про повноцінний парламент у М. Грушевського визначено йдеться у майбутньому часі, хоча підгрунття для нього («красвої ради») готувалося формуванням самої Центральної Ради.

2. Висловлюється жаль, що повноцінний представницький законодавчий орган в Україні так і не вдалося утворити.

З такими висновками сутнісно узгоджуються і принципові оцінки й міркування сучасних вітчизняних авторитетних правників. «Початки ... історії П[арламентаризму] в Україні, – наголошує В. Шаповал, – треба пов'язувати з нац[іональним] державотворенням під час нац[іонально]-визв[ольних] змагань 1917–20 [рр.] інституцій представн[ицького] характеру, які здійснювали держ[авно]-владні функції. Найвідомішою з них була Українська Центральна Рада. Проте вибори членів цих інституцій були непрямими, а представники обиралися від певних політ[ичних] і неполітичних орг[аніза]цій, різних верств населення (корпоративне, або куріальне, представництво), а також від різних частин території»². Отже, за великим рахунком, Українську Центральну Раду не можна вважати ані повноцінним, ані просто парламентом, оскільки ця інституція не відповідає принциповим критеріям щодо подібного державного феномену.

Вищенаведене підтверджується також історичними фактами і документами загальноукраїнського характеру. Так, після обнародування Першого Універсалу Центральної Ради, створення Генерального Секретаріату і червневих переговорів з делегацією Тимчасового уряду в Києві було досягнуто угоди з офіційним Петроградом про фактичне визнання Центральної Ради представницьким органом народу України, за умови її поповнення послан-

¹ Грушевський М. Спомини // Київ – 1988 - № 9 – С. 122-123.

² Шаповал В. М. Парламентаризм // Юридична енциклопедія. – Т. 4. – С. 435.

цями від національних меншин. На думку політичних діячів України, це могло стати кроком до формування регіонального («крайового») парламенту¹.

Уже на спільному засіданні представників українських і неукраїнських революційних організацій, що відбулося наприкінці червня 1917 р. (ініціаторами засідання, відомого як «спільна прогулянка по Дніпру», стали неукраїнські київські організації), було досягнуто порозуміння. 30 червня Центральна Рада після ретельного обговорення питання прийняла спеціальну ухвалу: «Взявши на увагу, що перетворення української Центральної ради в тимчасовий красвий парламент передбачалось ще на Українському Національному З'їзді, що українська революційна демократія мало не вся представлена в складі Української Центральної Ради, що по деяких містах порозуміння з неукраїнською революційною демократією вже налагоджується та що інші обставини життя сприяють тому, що Центральна Рада стає політичним осередком на Україні, збори постановили:

1. Зараз ж[е] починати процес перетворення Національної Української Центральної Ради в Тимчасовий Красвий Парлямент і доручити цю справу Генеральному Секретаріатові.

2. Найбільш відповідним способом поповнення національного складу Центральної Ради визнати пропорціональне представництво, по якому національним меншостям дається число депутатських місць в складі Центральної Ради згідно з численністю населення цих національних меншостей України.

3. Додержуватися таких умов поділу цих мандатів, щоб представництво неукраїнських національностей припадало від організованої революційної демократії, цебто від рад робітничих та вояцьких депутатів; тим же національностям, які не виділили з себе соціалістичних партій, мандати передаються через загальнонаціональні організації»².

¹ Див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 1. – С. 160-171, 175-176 та ін.

² Цит. за: Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. – Т. II. – Відень, 1921. – С. 86.

Питання про поповнення Центральної Ради представниками неукраїнських національностей без будь-яких ускладнень було погоджене під час переговорів з міністрами Тимчасового уряду й затверджене Другим Універсалом (3 липня 1917 р.). Без особливих зволікань відбулося й саме входження до Ради і Генерального Секретаріату посланців національних меншин¹.

На практиці Центральна Рада прибирала на себе дедалі більше функцій властивих вищим парламентським інституціям. На своїх сесіях (загальних зборах) вона розглядала та ухвалювала закони і розпорядження, виділивши для розв'язання повсякденних справ постійно діючий орган – Президію (Малу Раду), а для реалізації наміченого курсу – виконавчий орган (Генеральний Секретаріат), який в результаті політичних маніпулювань набрав статусу місцевого органу (представника) Тимчасового уряду.

Водночас Центральна Рада, якщо й мислилася М. Грушевським і його однодумцями витвором парламентського зразка, все ж розглядалася ними переважно як організація тимчасова, якій належало в слушний момент передати владу «справжньому» повноважному представникові народу – Сеймові або Думі. З часом замість останніх двох означень парламентської інституції дедалі частіше звучав, а потім міцно закріпився термін Українських Установчих зборів.

Так, на Шостій сесії Центральної Ради (5-9 серпня 1917 р.) було розглянуте питання щодо скликання всеросійських і українських Установчих зборів і схвалена спільна резолюція есерів та есдеків, в якій наголошувалося: «Стоячи на становищі нічим не обмеженого самовизначення націй, вважаючи, що тільки само населення України може рішати про політичний лад України та про відношення до Росії, українська Центральна Рада вважає необхідним скликати якнайшвидше Установчі збори етнографічної України»².

Це питання й надалі залишалось в центрі уваги УПСР. Порівняно з іншими партіями, українські есери наполегливо працювали

¹ Див.: Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. – Т. I. Рік 1917. – С. 280-289.

² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х т. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – С. 253.

в цьому напрямку постійно й якнайбільше, підготувавши відповідну виборчу платформу, зробивши кроки щодо сформування виборчого фонду, розпочавши переговори з іншими організаціями (зокрема, з Селянською Спілкою) щодо створення виборчого блоку тощо¹.

Під час обговорення Декларації Генерального Секретаріату від 29 вересня 1917 р., лідер есерів М. Ковалевський заявив, що одним з найнагальніших завдань уряду є підготовка України до федеративного устрою. Як позитивний момент, фракція відзначила те, що Секретаріат одним з найперших своїх завдань поставив скликання Українських Установчих зборів. Однак недоліком, на думку есерів, було те, що у Декларації не чітко окреслені компетенції Українських Установчих зборів і Всеросійських Установчих зборів². Таким чином, проявляючи певну опозиційність до уряду, фракція есерів, піднімала гострі питання, підштовхуючи, українську владу до реальних дій.

10 жовтня 1917 р. на засіданні Малої Ради член фракції УПСР О. Севрюк доповідав «про конечну потребу скликання суверенної Установчої Ради». В обговоренні доповіді взяли участь члени есерівської фракції Й. Маєвський, М. Шаповал, М. Ковалевський, М. Стасюк³.

Питання про ставлення Генерального Секретаріату до скликання Української Установчої Ради знову постало на засіданні Малої Ради 17 жовтня. Заява, зачитана В. Винниченком, констатувала, що Генеральний Секретаріат України, визнаючи разом зі всією демократією російської держави право кожної нації на повне самовизначення, тим самим визнає за українським народом право вільно і без всяких обмежень виявити свою волю на Українських Установчих Зборах⁴. Однак, зазначалося, що Генеральний Секретаріат розгляне законопроект про Українську Установчу раду, подасть його на розгляд Центральній Раді і передасть на затвердження Тимчасового уряду. Проти цього категорично виступили

¹ Див.: Бевз Т. А. Партія національних інтересів і соціальних перспектив (Політична історія УПСР). – К., 2008. – С. 283-285.

² Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. - № 22-23. – Листопад.

³ Нова Рада.- 1917. – 12 жовтня.

⁴ Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 346.

українські есери. Зокрема, М. Ковалевський, зазначив, що фракція рішуче не погоджується з думкою, висловленою в заяві Генерального Секретаріату, згідно якої законопроект про Українські Установчі збори (раду) має бути розроблений Генеральним Секретаріатом і затверджений Тимчасовим урядом. Це, на переконання УПСР, може зробити лише Центральна Рада¹. Позиція есерів викликала дискусію. Представник Бунду М. Рафес почав доводити, що суверенність Українській Установчій раді потрібна тільки тоді, коли б вона мала проголосити самостійність України, в іншому випадку їй суверенність не потрібна. Суверенними повинні бути тільки Всеросійські Установчі збори. У дискусію вступив український есер М. Стасюк, промова якого була найбільш палкою і «колючою». Він зазначив, що повну суверенність можуть мати при федерації федеральні Установчі збори тільки разом зі всіма крайовими Установчими зборами. Його підтримав інший есер Й. Маєвський, наголосивши, що самовизначення і суверенітет – це те саме. Як же це розуміють росіяни, коли вони визнають право на самовизначення і не визнають суверенітету народу. Як може народ виявити своє самоозначення, не маючи суверенітету².

Рішення про Українську Раду, запропоноване фракцією соціал-демократів, було прийнято після гарячих дебатів наступного дня і носило досить абстрактний характер: «Вислухавши заяву Генерального Секретаріату і ще раз підкреслюючи потребу єдності Федеративної Російської Республіки, признаючи, що воля народів України до самоозначення може бути виявлена тільки через Установчу Раду України і що таким чином виявлена воля народів України буде погоджена з волею всіх народів Росії, виявленою через Всеросійські Установчі Збори, і висловлюючи певність, що права народів України будуть цілком забезпечені на Всеросійських Установчих зборах»³. Про законопроект не йшлося взагалі.

Проблема Українських Установчих зборів набрала особливої актуальності у зв'язку з проголошенням Української Народної

¹ Там само. – С. 348-349.

² Там само. – С. 350.

³ Там само. – С. 353.

Республіки. В Третньому Універсалі Центральної Ради прямо зазначалося: «До Установчих Зборів України (жодних сумнівів щодо їх скликання не виникало – В. С.) вся власть творити лад на землях наших, давати закони й правити належить нам, Українській Центральній Раді і нашому правительству – Генеральному Секретаріатові України»¹.

Відповідно до запрограмованої перспективи Центральна Рада ще у вересні – жовтні 1917 р. оголосила про низку підготовчих заходів щодо скликання Українських Установчих зборів, що тоді вже стало приводом до чергового ускладнення стосунків з Тимчасовим урядом, і хоча б частково здійснила задум проведення, де це стало можливим, виборів до Установчих зборів наприкінці року.

При цьому в умовах наростання суперечностей і боротьби з силами соціалістичної революції, очолюваних більшовиками, керівничі Української революції в пошуках шляхів виходу з конфліктної ситуації готові були на компроміси, згоджувалися на паліативні рішення щодо форми влади в Україні. Значний інтерес тут становлять рішення III з'їзду українських есерів (21-24 листопада 1917 р.), неформальним лідером яких був М. Грушевський.

Очевидно, в даному разі доцільно навести майже повний текст ухваленої з'їздом революції про формування влади – настільки вона принципова й красномовна.

«1. З огляду на те, що незабаром зберуться Установчі Збори України, яким Центральна Рада передасть всю повноту влади, З'їзд Української Партії Соціалістів-Революціонерів не вважає потрібним переобирати Центральної Ради; однак, з огляду на необхідність створення суто-клясової організації для дальшого планомірного розвитку клясової боротьби на Україні, З'їзд доручає фракції УПСР в Центральній Раді домагатися, щоб Центральна Рада взяла негайно на себе почин утворення всеукраїнського клясового органу трудової демократії.

2. Для того щоб Центральна Рада мала найрішучішу піддержку провідних органів революційної демократії, вона повинна подбати про негайне створення всеукраїнських об'єднуючих територіяльних центрів – рад робітничих, селянських та військових депутатів, які

¹ Там само. – С. 353.

забезпечать центральному клясовому органу точний і безпосередній зв'язок з організаціями революційної демократії на місцях.

3. В зв'язку з цим доручається партійним організаціям на місцях поставити на чергу дня перевибори місцевих рад солдатських депутатів і скликання всеукраїнської ради військових депутатів. При тому всі українські вояки на фронті мусять бути виділені в окремі часті.

4. Визначаючи, що теперішні ради робітничих депутатів на місцях дуже часто не відповідають настроєві робітничих мас на Україні, доручається партійним організаціям УПСР подбати, щоб перевибрати ті Ради як найшвидше і зараз же по перевибранню місцевих рад скликати всеукраїнський з'їзд рад робітничих депутатів.

5. З вище зазначених вже причин З'їзд доручає своїм фракціям у всіх радах селянських депутатів домагатися переобрання їх на місцях і оновлення через їх з'їзду Всеукраїнської Ради Селянських Депутатів.

6. Всі ці три всеукраїнські ради утворять згаданий центральний всеукраїнський клясовий орган.

Крім того в цей орган повинні влитись депутати від територіальних з'їздів тих трудових верств, які не представлені в задовольняючій мірі в вищезазначених радах, як залізно/дорожники, почтовики і телеграфісти, шосейники та робітники торговельних пароплавів, а також представники всіх соціалістичних партій на Україні, які стоять на класовій точці погляду.

Тільки такий клясовий орган може існувати як постійна установа, організована з низу до верху на яку буде спиратися центральна влада і реалізувати через неї свою політику

Тільки в такій організації можуть найти піддержку Українські Установчі Збори і перевести свою велетенську роботу без особливих катастроф»¹.

Впадає в око своєрідний дуалізм у підході українських есерів до питання про формування вищих інститутів державної влади: передбачалось одночасне існування в УНР двох верховних законодавчих

¹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. Т. II – С. 66 – 67.

органів: позакласового – парламенту (спочатку Центральна Рада, а згодом – Українські Установчі збори) та класового – Всеукраїнська Рада селянських, робітничих і солдатських депутатів.

Молодший колега М. Грушевського П. Христюк дуже високо оцінював наведену резолюцію найвпливовішої на той час української політичної партії і приходив до такого загального висновку: «Коли пригадаємо тут постанови Першого Всеукраїнського Селянського З'їзду (18-23 листопада 1917 р. – В. С.) і третьої сесії Всеукраїнської Ради Селянських Депутатів про організацію влади на місцях, то можемо сказати, що українська демократія мала майже викінчену схему організації влади на Україні з самого верху до низу. Ця схема не була у когось запозичена. Це не було сліпе наслідування ані західньо-європейських зразків парламентарної демократії, ані московсько-ленінської радянської форми влади. Це була своєрідна, що виросла органічно з розвитку революції на Україні, форма будови влади. Суть її полягала в одночасному існуванні органів двох родів: так званих демократичних, обраних на підставі п'ятичленної виборчої формули, і цілком клясових, так би мовити, радянських, при чому виразно віддавалась фактична перевага органам клясовим – радам робітничих, солдатських і селянських депутатів, як на місцях, так і в центрі»¹.

Такий, по суті, перехідний, варіант державної організації, розрахований на її обов'язкову подальшу еволюцію, міг би зняти напругу, що виникла між більшовиками і лідерами Української революції. П. Христюк зазначає: «Цій схемі організації влади не можна відмовити в раціональності, особливо для того часу, на який вона розраховувалась. Будучи переведена в життя, вона, безумовно, не стала б на перешкоді нормальному розвитку клясової боротьби на Україні. З часом Установчі Збори, а також обрані на підставі п'ятичленної виборчої формули органи місцевого самоврядування, могли б бути з успіхом усунені цілком, коли б того вимагала клясова боротьба, і, таким чином, вся влада на Україні перейшла б до рад робітничих, селянських і військових депутатів. Не виключена була також і можливість довшого існу-

¹ Там само. – С. 67.

вання цієї «дуалістичної системи». У всякім разі, кажемо ще раз, в ній не ховалось нічого загрожуючого розвитку революції, і московські більшовики несуть велику відповідальність перед працюючими масами за те, що нетактовно і брутально – силою московської зброї – зруйнували всі ці пляни, порушили нормальний розвиток клясової боротьби на Україні і, бажаючи силою зброї включити українську революцію у відповідну фазу російської революції, насадити форми влади на Україні точнісінько по своїх московських зразках, викликали війну між Совітською Московщиною і демократичною, революційною Україною»¹.

З наведеними міркуваннями досить серйозного аналітика можна було б погодитись, якби не одна, але дуже вагома деталь: до реалізації означеної схеми на практиці так і не дійшло. Більшовики ж організували маси на боротьбу не з паперовими, кабінетними планами, хоч би якими привабливими вони були, а з тією конкретною політикою й організаціями, що їм протистояли. Саме тому вони й домагались усунення з політичної арени Центральної Ради і передачі влади в Україні органу який обрав би Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Втім, виявилися й інші погляди та підходи, навіть у тій же УПСР на проблеми національної влади взагалі і створення Українських Установчих зборів, зокрема. Так, всередині партії українських есерів у листопаді оформилася фракція, що найменувала себе «конфедералістами»². Серед іншого вона зайняла осібну позицію у справі скликання Установчих зборів. Вважаючи, що на теренах колишньої Російської імперії можна створити лише конфедеративне об'єднання, фракція доводила, що громадяни України мають право взяти участь тільки у виборах до Українських Установчих зборів і не повинні брати участі у виборах до будь-якого іншого законодавчого зібрання, в тому числі до Всеросійських Установчих зборів³. Це обґрунтовувалося тим, що Росія трактувалася як іноземна держава, з якою не існувало навіть союзного договору, а

¹ Там само. – С. 67-68.

² Конфедераліст (Київ). – 1917 – 5 листопада.

³ Там само.

тому її органи влади не мали ніякого законодавчого значення для України. До того ж, фракція не підтримувала заходів республіканського керівництва щодо швидкого скликання Українських Установчих зборів. Її представники вважали, що в Україні існують і діють більш-менш авторитетні органи влади – Центральна Рада й Генеральний Секретаріат, які здатні проводити державну політику. З огляду на це, пропонувалося ретельно, а не поспіхом, підготувати організацію виборів – відвести час на агітацію, скрупульозно скласти списки виборців, повернути в Україну солдатів, які воювали на різних фронтах. З цих міркувань вибори пропонувалося проводити не раніше лютого і день скликання законодавчого органу призначити на день народження Тараса Шевченка – 27 лютого (за старим стилем)¹.

Такі погляди конфедералістів відображали настрої певної частини населення, на що вони й посилалися, доводячи їхню правомочність. Зокрема, на рішення I партійного з'їзду УПСР Київщини (6–7 жовтня 1917 р.), делегати якого, визнавши необхідність активної участі населення України у виборах до Всеросійських Установчих зборів, водночас постановили, щоб обрані до них депутати з'їхалися до Києва, створили «Державну Українську Раду», яка б замінила Центральну Раду, взяли владу в свої руки та провели вибори до суверенних Українських Установчих зборів.

Ще радикальніше до справи скликання Установчих зборів поставилися делегати губернського Національного з'їзду Київщини, заборонивши своєю постановою депутатам, обраним до Всеросійського установчого зібрання, брати участь у його роботі до скликання Українських Установчих зборів². Спираючись на такі рішення, представники фракції закликали до “розриву з Петроградом” і вимагали “стати владою на своїй землі”³.

Як відомо, Українській Центральній Раді не вдалося ні провести повноцінних виборів до національних Установчих зборів (вони були проведені лише на частині територій УНР і обрано лише ледь половину депутатів – 172 із 301), ні скликати збори, яким

¹ Там само. – 12 листоп.

² Там само. – 5 листоп.

³ *Маєвський Й.* Загальноросійські Установчі Збори. – К., 1917. – С. 7.

планувалося передати з рук Центральної Ради «нашу тимчасову найвищу революційну владу над Україною, уставити лад у Народній Республіці нашій...»¹. Оголосивши Четвертим Універсалом Українську Народну Республіку самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою², вона домоглася підписання Брестського миру з Центральними державами. Завдяки австро-німецькому військовому чиннику Центральна Рада змогла відновити по суті втрачену владу в Україні й знову мала повернутися до питання про нагальні проблеми державного будівництва, в тому числі про український парламент.

Схоже, що на цей момент М. Грушевський відійшов від попередніх поглядів і чіткої, ясної позиції щодо майбутнього українського парламенту вже не мав. Вочевидь, сплутав карти непередбачуваний розвиток подій. І Голова Центральної Ради уже практично розводить тотожні для нього до того поняття «Установчі збори» і «Парламент». В збірці «На порозі Нової України: Гадки і мрії, (в іншому варіанті – статті і матеріали)»³ підготовленої навесні 1918 р., є розділ «Установчі збори чи Парлямент»⁴, де провідний національний діяч об'єктивно викладає дві точки зору: прихильників скликання, хай із запізненням, Установчих зборів, чи обмеження завдання прийняттям Центральною Радою Конституції УНР і закону про вибори до парламенту, щоб із суспільним заспокоєнням обрати парламент.

«Ті, що стоять за установчі збори, – резюмує вчений і політик, – перш за все вважають ніяковим не сповнити обіцянки, даної третім і четвертим універсалом про скликання уст. Зборів. Далі мають на увазі те, що коли даремно пропали вибори до російських установчих зборів, а пропадуть ще й вибори до українських, то се дуже знеохотить людність. Після цього вона може й не схоче брати участі в виборах, коли б не скликаючи уст. зборів розписати нові вибори до парламенту.

¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 2. – С. 102.

² Там само.

³ *Грушевський М.* На порозі Нової України: Гадки і мрії. – К., 1991. – 128 с.; *Грушевський М.* На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали – Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. – 278 с.

⁴ Див.; *Грушевський М.* На порозі Нової України: Гадки і мрії. – С. 86-88.

Багато оглядаєть ся також на приклад інших революцій, що до конституційного парламенту переходили через установчі збори, а найбільше, очевидно, стоять під впливом російської агітації за установчі збори – занадто ся ідея їм стала привична»¹.

Точно так він викладає і аргументи іншої сторони: «Прихильники парламенту доводять, що не всюди революція переходила до парламенту через установчі збори. Скликання установ, зборів має своє значіння в період розвитку революції, для закріплення її здобутків. У нас сей момент проминув. Революція скінчилась, або спадає. Нема чого її затягувати умисно. А коли скликати установчі збори, то се значить протягати революційний період і відкладати початок конституційного життя, зовсім безпотрібно, бо те, що мали робити установчі збори, мусіла вже робити Центральна Рада, і в значній мірі зробила вже, проголосивши Україну незалежною республікою й прийнявши цілий ряд основних законів, як земельний та інші. Треба як найскорше перейти до конституційного життя, а **першому парламентови можна призначити** (підкреслено мною - В. С.; мова йде про неіснуючий ще (пеший) парламент) надзвичайні права: право переглянути і затвердити остаточно конституцію, яку прийме Центральна Рада.

Вони вказують далі, що касувати тих виборів до установчих зборів, які відбулись, і розписувати нові вибори до установчих зборів ніяк не можна. Се противиться самій ідеї установчих зборів, а крім того се затягає і збори і перехід до конституційного життя, і може дійсно викликати повну неохоту до виборів. Вибори ж, які були, місцями проходили під більшовицьким утиском і не дають дійсного виразу народнім бажанням. А крім того вони робились без огляду на права українського громадянства»².

Сам М. Грушевський не пристає на жоден із варіантів, вважаючи за необхідне попереднє з'ясування результатів проведених раніше і тих, що можуть бути призначені, виборів до установчих зборів і загалом ставлення до ідеї таких зборів українського громадянства, передусім, селянства»³.

¹ Там само. – С. 86.

² Там само. – С. 86-87.

³ Там само. – С. 87.

Аналогічної обережної, радше – невизначеної позиції М. Грушевський дотримувався і виголошуючи 20 березня 1918 р. на засіданні Малої Ради промову з приводу першої річниці створення Центральної Ради¹.

Схоже, що життя, суспільна практика не пішли ні першим, ні другим означеними шляхами, а вибрали свій, третій варіант. В ньому була спроба поєднати два передбачувані М. Грушевським, суспільною думкою підходи. В екстремальних умовах по суті розпочатого державного перевороту 29 квітня 1918 р. Центральна Рада нашвидкуруч схвалила проект Конституції Української Народної Республіки. В Основному Законі Держави Центральна Рада жодним словом не згадується. В першому, загальному розділі зазначається, що своє суверенне право в УНР «народ здійснює через Всенародні збори України»². А відповідний розділ (він містить 20 статей) виписаний найдетальніше (від порядку виборів до регламентації всіх функцій і прерогатив)³.

Ще до того, 11 квітня, Мала Рада призначила і день скликання Українських Установчих зборів – 12 травня 1918 р. В протоколі засідання значиться: «Проголосивши наслідки голосування, М. Грушевський висловив своє задоволення з приводу того, що Українська Центральна Рада, яка заявила, що передасть владу Установчим зборам, виконає своє обіцання і доведе діло до кінця»⁴.

Достатньо очевидними, гадається, є висновки із вищевикладеного.

Оскільки сам керівник органу, який часом іменують першим українським парламентом, не вважав його за такий, то, мабуть, слід взяти до уваги його думку. Про Центральну Раду 1917-1918 рр. в контексті оцінок М. Грушевського слід говорити радше як про інструмент для створення повноцінного парламенту – Думи – Сейму – Установчих зборів – Всенародних зборів України. На певному етапі – влітку 1917 р. – коли Центральна Рада перетворювалася з національного органу на крайовий, її Голова допускав,

¹ Грушевський М. На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. – С. 155-156.

² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 2. – С. 330.

³ Там само. – С. 332-333.

⁴ Робітничая газета (Київ). – 1918 – 14 квітня.

що й таким чином, але за умови всенародного переобрання, Центральна Рада може стати справжнім парламентом. Однак цьому не судилося бути.

Тому, переконаний, послідовний демократ, принциповий вчений мислив український парламент як інституцію, сформовану «за всіма правилами», без будь-яких поступок яким би то не було обставинам і чинникам. І М. Грушевського, його високоморальну позицію можна і слід зрозуміти. Як, втім, можна і слід враховувати, що таких «стерильних» умов політичне життя практичне ніколи не дарує. Повною мірою це стосується й інших провідних діячів Української революції, керівництва усіх тогочасних політичних партій.

Прийшовши до влади, гетьман П. Скоропадський першими ж своїми актами відмінив Конституцію УНР і заборонив скликання Українських Установчих зборів¹. Природно, мова йшла про форум, який планувала скликати Центральна Рада. Втім, у першій же грамоті до громадян України новий правитель заявив, що «в найближчий час буде видано закон, установляючий порядок виборів до Українського Союму»².

Виходячи з того, що гетьманат не можна вважати чинником Української національно-демократичної революції, власне проти здобутків і стратегічних орієнтацій якої він і був спрямований, гадається, немає сенсу зупинятися на з'ясуванні позицій, політики авторитарної влади щодо перспективи створення національного парламенту. Можна цілком солідаризуватись з вельми предметним спеціальним дослідженням³, в якому переконливо доведено нещирість, оманливість поведінки П. Скоропадського, його оточення щодо виборного представницького органу. Виконуючи роль маскування тимчасовості, надзвичайності, перехідної вимушеності встановлення одноосібного правління, численні публічні декларації,

¹ Державний вісник. – 1918. – 16 травня; Конституційні акти України 1917-1920: Невідомі Конституції України. – К., 1992. – С. 82.

² Українська Держава (квітень-грудень 1918 року). Документи і матеріали. – Т. 2. – С. 38.

³ *Пиріг Р. Я.* Проблема виборів до сейму у внутрішній політиці гетьманату П. Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.) // Український історичний журнал. – 2012. - № 3. – С. 28-36.

обіцянки створити парламентську інституцію (за короткий термін навіть її назва не усталилася, кілька разів змінювалася – Українські Установчі збори, Державний сейм тощо) насправді виявилися пустим звуком, а реальна позиція відтягування владою вирішення популярної проблеми, була жорстко узгоджена з окупаційною адміністрацією.

То ж на діловий ґрунт реалізацію ідеї створення національного парламенту спробувала перевести уже Директорія. Вона спромоглася ініціювати і переможно провести антигетьманське повстання, власне – очолити другий етап Української революції, відновити Українську Народну Республіку і правдиво прагнула продовжити закладені в часи Центральної Ради народоправчі, республіканські традиції. Звісно в цьому контексті на одну із чільних позицій знову висувається проблема скликання національного парламенту. Це дуже добре усвідомлювали В. Винниченко і його колеги. Тим більше, що за оцінками фахівців – «за правовим статусом Директорія була органом верховної державної влади, що уособлював, особливо на початку правління, законодавчу, виконавчу і судову владу»¹. А відтак і була просто зобов'язана ініціювати і розв'язувати питання подібного роду.

Уже в першій відозві Директорії від 15 листопада 1918 р., якою оголошувалось антигетьманське повстання (автором її був голова Директорії – В. Винниченко, а підписали члени Директорії С. Петлюра, Ф. Швець, О. Андрієвський) підкреслювалось: «... Чесні громадяни України, як українці, так і неукраїнці повинні разом з нами стати збройною оружною силою проти ворогів і злочинців народу і тоді всі соціальні і політичні здобутки революційної демократії будуть повернені. А Українські Установчі Збори твердо й непохитно закріплять їх на вільній українській землі»².

Однак, вочевидь, ні чіткого плану створення національного парламенту, ні уяви про його функції спочатку не було. Так, в оповіщенні Директорії УНР, поширеному 21 листопада зі Ставки повстанських військ, серед першочергових завдань називалось:

¹ *Іванова А. Ю.* Законодавчий процес і законодавча техніка в період Центральної Ради, Гетьманату П. П. Скоропадського та Директорії. – С. 121.

² Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали. Т. 2. – С. 375.

«Якомога швидше скласти кабінет народних міністрів та організувати передпарламент із народних делегатів для обміркування і видання законів про землю, про установчі збори та про інші державні та громадські справи»¹.

То ж із зазначеного виходить, що на шляху до Установчих зборів (повноцінного парламенту) мав утворитись і певний час функціонувати передпарламент, або, за оцінкою сучасних фахівців, «своєрідний парламент», якому Директорія планувала передати свої повноваження верховної влади².

Непевна, нечітка ситуація швидко набула нових неясностей і ускладнень через загострення неузгодженостей, різномислень, суперечностей серед лідерів Української революції щодо принципових орієнтирів у питанні, яких сутнісних обрисів узагалі мала набрати УНР³. Ініціативу В. Винниченка щодо запровадження системи радянської влади рішуче відкинули інші члени Директорії (С. Петлюра, П. Андрієвський, А. Макаренко, Ф. Швец), керівництво основних політичних партій – українських соціал-демократів і українських есерів. Проте всі вони напрочуд швидко пристали до пропозиції того ж В. Винниченка створити трудові Ради – демократичні органи з трудових елементів, без участі представників ценових страт. На їхньому підґрунті планувалося створити Республіку Трудового Народу (ідея була запозичена головою Директорії у діячів УПСР, які висунули її й обговорювали, пропагували ще з весни – літа 1918 р.). Як перший консолідуючий крок на цьому, не вельми теоретично обґрунтованому, шляху видавалося оперативне скликання і проведення Конгресу трудового народу (Трудового Конгресу) України (в чомусь задум перегукувався з феноменом Українського національного з'їзду, що відбувався у квітні 1917 р., однак на новий форум не мали допускатися представники експлуататорських, тобто – нетрудових – верств).

Обраний курс було зафіксовано в Декларації Директорії від 26 грудня 1918 р. Підтвердивши об'єктивну зумовленість, законність

¹ Там само. – С. 382.

² Чехович В. А. Директорія УНР // Юридична енциклопедія. – Т. 2. – К., 1999. – С. 191.

³ Докл. див.: Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: історичні есе-хроніки: У 4-х т.: Т. II: Рік 1918. К., 2009. С. 349 – 357.

перших кроків щодо скасування порядків часів гетьманщини, відновлених прав трудових класів на революційні завоювання у соціальній і національній сферах, документ зазначає: «Слідуючим етапом нашої революції є творення нових, справедливих, здорових і відповідних до реального відношення сил у державі, соціальних і політичних форм.

Директорія є тимчасова верховна влада революційного часу. Одержавши на час боротьби силу й право управління державою від першого джерела революційного права – трудящого народу, – Директорія передасть свої повноваження тому ж самому народові.

Але Директорія вважає, що право управління й порядкування краєм повинно належати тільки тим класам, які суть основою громадянського життя, які творять матеріальні та духовні цінності, які кров'ю й життям своїх членів вступили до боротьби з руйнуючими силами сучасного ладу.

Влада в Українській Народній Республіці повинна належати лише класам працюючим – робітництву й селянству, тим класам, що здобули цю владу своєю кров'ю»¹.

Природно, в документі фіксувалося ставлення і до інших, нетрудових верств суспільства, обґрунтовувалися висновки щодо закономірності їхнього усунення від влади: «Так звані «пануючі класи», класи земельної, промислової буржуазії за сім місяців цілковитого, нічим необмеженого свого панування на Україні доказали свою цілковиту нездатність і надзвичайну шкодливість для всього народу в управлінню Державою.

Маючи всі матеріальні, фізичні й духовні засоби, маючи повну волю для організації економічного, політичного життя, ці класи внесли тільки дезорганізацію й руїну в край. Переслідуючи тільки свої вузько-класові егоїстичні інтереси, ці класи вели воістину грабіжницьку політику в краю»².

Директорія урочисто заявляла, що вона передасть владу, свої права й повноваження лише трудовому народу Української Народної Республіки. Селянам, робітникам і трудовій інтелігенції пропонувалося обрати делегатів на Конгрес Трудового Народу України

¹ Цит. за: *Винниченко В.* Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 – грудень 1919]). Ч. III. – К. – Відень, 1920. – С. 170.

² Там само. – С. 170 – 171.

(норми представництва, місце й час відкриття форуму мали бути повідомлені окремою інструкцією).

«Конгрес Трудового Народу України матиме всі верховні права й повновладність рішати всі питання соціального, економічного та політичного життя Республіки, – підкреслювалось в декларації. – Конгрес трудового народу, як революційне представництво організованих працюючих мас, скликається не по удосконаленій формулі виборів, якої додержати зараз неможливо. Надалі, коли настане мирне життя, він має бути замінений представництвом працюючих мас, обраним по удосконаленій системі виборів, се-б-то установчими зборами.

Конгрес Трудового Народу має вирішити форми влади, як на місцях, так і в центрі. До цього вирішення Директорія вважатиме всякі спроби захвату влади якими-будь групами насильством над волею трудового українського народу й тому буде рішуче припиняти всякі такі самовольні виступи»¹.

З наведеного можна зробити припущення, що Трудовому Конгресу, по суті, відводилася роль згаданого вище передпарламенту, а в перспективі – «коли настане мирне життя» – передбачалося усе ж скликання «по удосконаленій системі виборів» повноцінних Установчих зборів.

Разом з тим, Директорія вважала за потрібне не чекати скликання народного форуму, а, враховуючи попередній революційний досвід, особливо – його негативні уроки, негайно здійснювати кроки щодо поглиблення перетворень на користь трудових елементів суспільства: Директорія прагнула залучити до невідкладної підтримки свого курсу українські партії. Декларація закінчувалася словами: «Соціалістичні партії та групи всіх соціалістичних напрямів і всіх національностей Директорія кличе поставитися з повним розумінням важности моменту, й усі свої сили направити на правильну та достойну трудового народу організацію волі його, на організацію порядку й ладу по всій землі Трудової Республіки»².

Проведення в життя наміченої програми доручалося Раді Народних Міністрів, якій, за переконанням Директорії, мав допомогти весь трудовий народ України.

¹ Там само. – С. 173 – 174.

² Там само. – С. 176.

Мабуть, не можна було чекати однозначної реакції на декларацію. Праві елементи називали її «більшовицькою». Ліві – не вбачали гармонії між революційно-класовими постулатами і конкретними заходами, що намічались. Тому не могли сприймати її як викинчену революційно-соціалістичну програму, а швидше – як черговий компромісний документ.

Особливо гостро критикував суперечності декларації П. Христюк. Він буквально висміював поміркованість планів перебудови суспільно-політичних відносин в Україні і завершав міркування досить жорсткими висновками:

«Залишаючи в руках буржуазії головне знаряддя її панування – капітали, Декларація в той же час проклямує відсунення буржуазії від участі в державнім управлінні. Оригінальний спосіб боротьби з буржуазією, з якого посміється не один соціяліст і не один капіталіст. Сами автори декларації підмітили його «оригінальність» і постарались пояснити, що він являється «не удосконаленим», часовим і що його буде виправлено тоді, коли на місце Трудового Конгресу – диктатури працюючих – прийдуть Установчі Збори і буржуазія в додаток до своїх маєткових прав приверне собі і права політичні. Чи не жалюгідна, безнадійна плутанина?»¹

З позицій значної часової дистанції сьогодні можна висновувати: В. Винниченко намагався компромісно розв'язати завдання, які апіорі розв'язати було неможливо: знайти спосіб замирення з Радянською Росією, демонструючи свою стратегічну «майже соціалістичність», і, водночас, переконати Антанту в тому, що українська влада нібито й на думці не мала нічого спільного з більшовицьким курсом та експериментами.

Не було єдності поглядів і в національно-демократичному таборі, в першу чергу серед українських есерів і українських соціал-демократів. Перші наполягали на послідовному втіленні в життя трудового принципу, тоді як інші рішуче підкреслювали свою відданість ідеям європейського загального права, неурізаної демократії, європейського парламентаризму, «реальної» політики. Щоправда іноді лунали й голоси за запровадження диктатури.

¹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. – Т. IV. – Відень, 1922. – С. 19.

Насправді ж, безкінечні дискусії, суперечки на цьому ґрунті були переважно абстрактними, майже не мали стосунків до конкретної політичної практики, а лише відволікали увагу від нагальних проблем суспільного розвитку. До того ж, більшістю українського проводу до часу начебто не помічалось, яке дедалі міцніше коріння пускали рецидиви отаманщини, ініціатором, натхненником і захисником якої з перших днів антигетьманського повстання виступав наділений практично необмеженою владою Головний отаман С. Петлюра. Він, власне, офіційно нічого не протиставляв пропозиціям В. Винниченка, проте, «без зайвого галасу», однак настирно, «гнув свою лінію»¹.

Не вщував нічого доброго оздоровленню влади, налагодженню ефективних механізмів організації й чіткого функціонування її вищих державних структур далекий від досконалості, а то й взагалі сумнівний з погляду юридичних норм («державна в державі») спосіб проведеного в січні 1919 р. об'єднання в одну цілість Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки. Більше того, не було недоліку в критичних настроях і випущених стрілах щодо Акту злуки 22 січня 1919 р. навіть у безпосередньо причетних до появи Універсалу осіб².

Доки вдалося зібрати Трудовий конгрес України (23-28 січня 1919 р.), різко змінилася воєнно-політична ситуація в Україні. Влада Директорії над територіями республіки стрімко звужувалася, перетворюючи проблему евакуації вищих державних структур з Києва лише на питання часу. За таких умов повного, якісного представництва досягти було неможливо. А саме зібрання доводилося проводити поспіхом, що не могло негативно не позначитись на фаховому, ретельному обговоренні й ухваленні рішень. Ділова дискусія була майже

¹ *Солдатенко В. Ф.* Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. – К., 2007. – С. 254 – 297.

² Див.,напр.: *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918 – 1920. – Прага, 1922. – С. 67 – 71; *Винниченко В.* Відродження нації. – Ч. III. – К. – Відень, 1920. – С. 242 – 243; *Шаповал М.* Велика революція й українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С. 127 – 129; *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії Української революції. Т. IV. – Відень – С. 58 – 60; *Мазена І.* Україна в огні й бурі революції. Т. I. – Прага, 1942. – С. 87 та ін.

всуціль підмінена хаотичними, багатослівними деклараціями, заявами, демаршами численних фракцій, якими кожна з них намагалася (часом ультимативно) схилити загальне зібрання на свій бік. Зрештою, після гарячих, пристрасних суперечок в останній день роботи форуму ледь вдалося прийняти спільний проект рішень, запропонованих УСДРП(правицею) і УПСР (центральної течії – правої), й оформлення їх в «Універсал Трудового Конгресу України» і закон «Про форму української влади».

В документах висловлювалася подяка і повна довіра Директорії за її діяльність¹.

Зважаючи на загрозливе внутрішнє і зовнішнє становище УНР, конгрес вирішив тимчасово припинити свою роботу. Водночас було ухвалено виділити зі складу делегатів комісії з законопідготовчими й контрольними функціями, що мали розробити законопроекти для наступної сесії Трудового конгресу, а також допомогти урядові в оздоровленні адміністративного апарату. Мали бути створені комісії: з оборони держави, земельна, бюджетна, закордонних справ, харчових справ і культурно-освітня.

Щодо ключового питання – про організацію влади в УНР – конгрес ухвалив: «З огляду на небезпечний військовий час доручити владу і оборону краю Директорії УНР, яка, доповнена представником од Наддністрянської України, до слідуючої сесії Трудового Конгресу має бути верховною властю і видавати закони, необхідні для оборони Республіки, причім ці закони передаються на затвердження найближчій сесії Трудового Конгресу.

Виконавча влада УНР належить Раді Міністрів, котра складається Директорією і в часі перерви Конгресу відповідає перед Директорією»².

Президії форуму, за погодженням з Директорією, доручалося найближчим часом скликати чергову сесію Трудового Конгресу України. Програмні пункти резолюції були дуже короткими, але виразними й чіткими: «Конгрес Трудового Народу України стоїть проти організації робітничої диктатури і висловлюється за демократичний лад на

¹ Директорія. Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. – Т. 2. – С. 465-468.

² Там само. – С. 467.

Україні. В цілях закріплення демократичного ладу правительством УНР разом із комісіями має підготувати закон для виборів Всенароднього парламенту Великої Соборної Української Республіки»¹.

Отже, вимушена й надалі виконувати різноманітні, різнопланові функції, в тому числі й законодавчі, легітимізована Трудовим Конгресом Директорія не змогла сповна реалізувати задуми щодо створення парламенту, хоча потреба в ньому була не лише з погляду налагодження дієвих механізмів загальнодержавного розвитку, а й, особливо, з необхідності логічно, законодавчо довершити соборницький процес, як це було домовлено з керівництвом ЗУНР.

На жаль, національного парламенту (Українських Установчих зборів, Сейму тощо) скликати Директорії так і не судилося.

Через скрутне становище УНР, передусім воєнне, яке перманентно погіршувалося, до реалізації демократичних державотворчих планів Директорії просто не дійшло, а деякі процеси взагалі набрали деструктивного, зворотного характеру.

Мова, передусім, про домінування режиму отаманщини, який закріпився після відставки В. Винниченка 9 лютого 1919 р. і виходу на першу роль у державному провіді УНР С. Петлюри². Головний отаман, офіційно обраний головою Директорії 9 травня 1919 р.,³ не лише зосереджував у своїх руках усе більше влади, а й поетапно звужував коло «директорів». 13 травня 1919 р. офіційно вийшов зі складу вищого державного органу П. Андрієвський, звинувачений у причетності до антиурядового заклоту 29 квітня під орудою В. Оскілка. З набуттям 9 червня 1919 р. статусу «диктатора» ЗУНР і невідвратної напруги, що виникла, припинив своє членство в Директорії Є. Петрушевич⁴ (він був введений до її складу згідно Універсалу соборності, фактично заступивши 12 лютого 1919 р.

¹ Там само.

² Детальніше див.: *Солдатенко В. Ф.* С. Петлюра і отаманщина // *Революційна доба в Україні (1917-1920 рр.): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди.* – К., 2011. – С. 259-309; *Його ж.* Режим отаманщини в УНР 1919 р.: витоки, сутність, наслідки // *Гілея. Науковий вісник.* Вип. 113 (№10). – К., 2016. – С. 46-60; *Митрофаненко Ю.* Українська отаманщина 1918-1919 років. Вид. 2-е, випр. і доповн. – К., 2016. – 238 с.

³ Директорія. Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. – Т. 2. – С. 523.

⁴ *Мазена І.* Україна в огні й бурі революції 1917-1921. – Т. 2. – Прага, 1942. – С. 16.

В. Винниченка після його демісії). 15 листопада 1919 р. А. Макаренко і Ф. Швець домоглися дозволу на закордонне відрядження¹, з якого не забажали повертатися навіть після спеціальної постанови Ради Народних Міністрів з вимогою їх відкликання на Батьківщину.²

Так Директорія, власне, припинила своє існування як колективний орган, а повновладдя зосередилося в руках однієї особи – С. Петлюри.

15 листопада 1919 р. з'явилася наступна постанова Директорії: «З огляду на виїзд за кордон по державних справах членів Директорії А. Макаренка та Ф. Швеця, Директорія ухвалила:

1) На час відсутності з території Української Народної Республіки членів Директорії А. Макаренка та Ф. Швеця верховне керування справами Республіки покладається на голову Директорії пана Головного Отамана Симона Васильовича Петлюру, який іменем Директорії затверджує всі закони та постанови, ухвалені Радою Народніх Міністрів.

2) На випадок його смерті все верховне керування Державними справами Республіки та її озброєними силами покладається на залишившихся в живих членів Директорії, або одного з них з тим, аби вони провадили зовнішню та внутрішню політику Республіки на ґрунті її самостійності до часу скликання представництва від українського народу»³.

За оцінкою М. Шаповала, постанова стала тим документом, «яким Петлюра під час паніки оформив своє самодержавство... Директорія перестала існувати і формально розпочалася «петлюрівщина», яка фактично почалася раніш»⁴.

Однак, у публічному ідеологічному, пропагандистському житті проблема удосконалення державного управління, в тому числі ідея парламентарної республіки, не знімалася. Навпаки, в документах політичних партій, передусім УСДРП і УПСР, в моменти почергових змін керівництва урядом, періодично звучали атрибутивні заклики і, відповідно, обіцянки скликання національного парламенту.

¹ Там само. – С. 599.

² Там само. – С. 636-637.

³ Цит. за: *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С. 161-162.

⁴ Там само. – С. 162.

Так, зокрема, було під час призначення уряду Б. Мартоса, І. Мазепи¹. Судячи з усього, конкретних уявлень, яких змісту і форми мав набути парламент не було, про що можна судити навіть з різною вживаною термінологією – «парламент з правами установчих зборів», «парламентський лад», «широ народний парламент» тощо².

Проте, можна припустити, що в реалізацію оголошеного, рекламного суспільство (принаймні його значна частина) вірило дедалі менше. Серйозних поступальних кроків майже не здійснювалось, рідкісними були публікації на парламентську тему.

Втім, робилися і певні організаційно-технічні заходи, які демонстрували (або покликані були демонструвати, імітувати) зрушення в означеній сфері.

Так, постановою уряду від 2 червня 1920 р. при Міністерстві внутрішніх справ було створено спеціальну комісію на чолі з міністром для розробки тимчасового закону про форму державного устрою та порядок законодавства в УНР³. В результаті достатньо оперативних зусиль (лише семи засідань комісії і трьох засідань підкомісії, яка займалася підготовкою винятково проекту документа стосовно організації парламенту) законопроект було передано на розгляд Раді Народних Міністрів.

Однак певна частина правників, державних і громадських діячів діяльність комісії і підготовлені документи сприйняли з обережністю, а то й з недовірою, спричинивши достатньо гостру полеміку щодо легітимності як комісії, так і її напрацювань. Серед аргументів на перше місце висувалася апеляція до Закону від 28 січня 1919 р. «Про форму української влади», згідно якого підготовлені проекти мали схвалюватися Директорією і обов'язково затверджуватися Конгресом Трудового Народу. І хоча було зрозуміло, що зібрати відповідний кворум делегатів дуже непросто, багато хто вважав, що головна причина тут в іншому – елементарному саботажі С. Петлюри, якому робити це було не вигідно й небажано⁴.

¹ Директорія. Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. – Т. 2. – С. 548-549, 551, 571, 610, 641 та ін.

² Див.: Там само. – С. 549, 551, 571.

³ Там само. – С. 652.

⁴ Іванова А. Ю. Назв. праця. – С. 139-140.

В такій атмосфері 12 листопада Радою Народних Міністрів (а не Директорією) були ухвалені два закони – «Про тимчасове верховне управління» та «Про державну Народну Раду»¹.

В преамбулі першого документа визначалося: «До часу, коли матиме чинність в Українській Народній Республіці ухвалена народним представництвом повна Конституція, що визначить державний устрій у всіх частинах державної діяльності та спиратиметься на послідовне і всебічне зужитковання засад народного суверенітету, себто, що вся верховна влада безпосередньо належить народові і виявляється через парламент, скликаний на підставі загального, рівного, таємного, безпосереднього і пропорційного виборчого права, без різниці пола, національності і віри, видається цей закон, що визначає тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці»².

Лише згадавши про парламент, у законі не йдеться (хоча б як у попередніх документах подібного роду) про перспективи його скликання, чи про відповідні доручення.

У законі говорилося, що «верховна влада Української Народної Республіки тимчасово організується шляхом ...розмежування та координування вищих державних функцій поміж Директорією, Державною Народною Радою і Радою Народних Міністрів.

Склад, порядок скликання та обсяг прав Державної Народної Ради визначає окремий закон»³.

Насправді ж, практично уся повнота влади концентрувалася в руках Директорії – тобто, на той час зосереджувалася в руках С. Петлюри. Іншим державним інституціям – Державній Народній Раді і Раді Народних Міністрів відводилися функції, підлеглі, підконтрольні Директорії⁴.

Так, у Законі про Державну Народну раду УНР йшлося, зокрема, про те, що «до скликання парламенту Української Народної

¹ Вістник Державних законів для всіх земель УНР. – 1919. – 19 листопада. – Вип. 2.

² Директорія. Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. – Т. 2. – С. 676.

³ Там само.

⁴ Там само. – С. 677-678.

Республіки законодавча влада в Українській Республіці належить Державній Народній Раді.

...Державна Народна Рада є тимчасовий орган народного представництва... Члени Державної Народної Ради заховують свої уповноваження до скликання парламенту, але не довше одного року. Якщо через рік по скликанню Державної Народної Ради не буде можливим скликати парламент, то для продовження законодавчої роботи призначаються нові вибори членів Державної Народної Ради на таких же умовах, що до терміну їх уповноважень»¹.

З наведеного можна зробити висновок, що існували певні надії на скликання парламенту впродовж року. Однак, знову про конкретні організаційно-політичні заходи в даному напрямку не говорилося нічого. Що ж до компетенції Державної народної Ради, то вона мала ініціювати й розробляти законопроекти², однак право їх затвердження залишалося за Директорією «в особі голови Директорії»³, тобто – одноосібно за С. Петлюрою.

Природно, що названі документи були сприйняті фахівцями достатньо критично.

Відомий юрист, ґрунтовний знавець конституційного права С. Шелухин вважав нові закони результатом настирної узурпаційної політики С. Петлюри, спробою легітимізувати власне єдиновладдя й позбавити прав інших членів Директорії⁴.

Інший авторитетний правник А. Яковлів кваліфікував обидва документи як закріплення фактичної форми правління, що склалася не без порушення конституційних норм⁵.

Паралельно в другій половині 1920 р. працювали комісії по підготовці Конституції УНР (їх очолювали О. Копцюх (Галичанський), О. Єйхельман і С. Баран).

У всіх проектах майбутня УНР передбачалася парламентською республікою, хоча назви, структура, функції і навіть найменування вищого законодавчого органу держави пропонувалися

¹ Там само. – С.679.

² Там само. – С. 681.

³ Там само.- С. 676, 683.

⁴ Шелухин С. П. Петлюрівці в світлі права. – Львів-Відень, 1922. – С. 10-11.

⁵ Див.: Іванова А. Ю. Назв. праця. – С. 141.

різні (Українська Республіканська Рада, двохпалатний Федерально-державний парламент, Державна Рада, Державний Сойм тощо). Однак жоден з цих документів (за оцінками фахівців вони були добротно підготовлені, спирались на кращі закордонні зразки і теоретично їм не поступалися) не дочекався свого ухвалення, не зміг прислужитися народу, нації. Втім, така ж доля спіткала і підготовлений того ж року С. Дністрянським проект Конституції Західно-Української Народної Республіки¹.

Отже, підводячи підсумок, можна стверджувати: незважаючи на цілу низку планів, ініціатив, підготовчих зусиль і документів, практику виконання деяких функцій, притаманних парламенту, такої інституції в революційну добу в Україні створити не вдалося. Відтак є сенс солідаризуватися з авторитетними, об'єктивними, обґрунтованими висновками організаторів і керівників революційного поступу, державних демократичних утворень 1917-1920 рр. М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри, М. Шаповала, П. Христюка, Д. Дорошенка, І. Мазепи, а також тих науковців, які вважають, що, поряд з безсумнівними історичними завоюваннями, такого важливого здобутку, як національний парламент Українська національно-демократична революція не мала.²

Science Rise: Juridical Science. 2017. № 1(1). С. 5 – 18.

¹ Див.: Сиволюб Ю. В. Теоретик української державності (Станіслав Дністрянський) // Українська ідея. Постаті на тлі революції. – К., 1993. – С. 228-231.

² Див.: Пиріг Р. Я. Назв. праця. – С. 28; Чехович В. Я. Директорія УНР. – С. 192; Шаповал В. М. Парламент; Парламентаризм. – С. 434, 435; Мироненко О. М. Витоки українського революційного конституціоналізму... – С. 197 – 198.

РЕВОЛЮЦИОННАЯ РАЗВИЛКА КОНЦА 1917 ГОДА И НАЧАЛО ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ

Анализ событий в Украине в 1917 г. позволяет прийти к выводу, что перерастание собственно революционных процессов в фазу, отвечающую критериям гражданской войны, происходило несколько ранее, нежели это произошло в общероссийском масштабе.

Жители региона были вовлечены в полномасштабные общественные подвиги с момента свержения самодержавия. А активность и динамика массовых движений развивались здесь с опережающей другие регионы, особенно национальные окраины, интенсивностью¹. Несомненным фактом остается то, что национальная элита, накопившая в первые десятилетия XX века мощный потенциал освободительной энергии, оказалась в авангарде охвативших страну децентрализаторских, автономистско-федералистских тенденций. Центральная Рада смогла придать во многом стихийно нараставшему национальному движению такой размах, глубинную сущность и целеустремленность, что оно достаточно быстро и определенно переросло в национально-демократическую революцию². Ее апогейной вехой стало провозглашение 7 ноября 1917 г. создания Украинской Народной Республики как воплощения веками выношенной и выстраданной национальной идеи³.

Однако, национально-освободительные и созидательно-государственные свершения далеко не исчерпывали всего содержания происходившего в регионе. В палитре многообразия тогдашней

¹ См.: Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Док. і матеріали. К., 2003. 1024 с.

² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1. 4 березня – 9 грудня 1917 року. К., 1996. 591 с.; Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. К., 1999. С. 128-300; Его же. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки: У 4-х т.: Т. I: Рік 1917. Харків, 2008. 560 с.; Нариси історії Української революції 1917-1921 років. У двох книгах. Кн. 1. К., 2011. С.87-250.

³ Литвин В. М., Солдатенко В. Ф. Апогей Української революції (короткий науково-популярний нарис). К., 2017. 116 с.; Солдатенко В. Ф. В горниле революцій и войн: Украина в 1917-1920 гг.: Историко-историографические эссе. М., 2018. С. 21-100

бурлящей общественной жизни достаточно быстро выделились и приобрели значительный авторитет, доминирующую роль, определяющее влияние производные продукты, порождения параллельного потока демократизации общественных отношений – Советы рабочих и солдатских депутатов, отчасти подтягивавшиеся к ним Советы крестьянских депутатов. Детерминировалось это особенностями, сравнительно более высоким уровнем экономического развития региона, в первую очередь, промышленного Левобережья и Донбасса, сконцентрировавшего многочисленный и достаточно мощный, как для того времени, массив наемных рабочих, а также хлеботорварного Юга с широкой прослойкой бедняцко-батрачского элемента. Немало значило и то, что на западе этнический массив рассекался (не стабильно, а подвижно, меняя, расширяя контуры приходящей беды) Юго-Западным и Румынским фронтами, на которых три года окопной жизни, перманентных сражений превращали сотни тысяч солдат в резервуар пополнения симпатиков и сторонников революционных изменений, именно с ними связывая надежды на окончание кровопролитной войны. Во многом выразителями совокупных массовых стремлений (в количественном отношении большинства населения) и являлись Советы¹, а на фронте – солдатские и Военно-революционные комитеты. С Донбасса, где Советы были весьма влиятельными факторами еще с весны – лета и взяли власть в свои руки уже в конце октября – начале ноября, триумфальное шествие революции начало захватывать в свое силовое поле все Левобережье, перекачиваться на Правобережье², особенно зримо проявляясь в ближнем тылу фронтов, а еще больше – непосредственно на фронте³. Здесь возрастающей реальной силой становились Военно-революционные комитеты разных

¹ См.: Гамрецький Ю.М., Тимченко Ж. П., Щусь О. Й. Ради України в 1917 р. К., 1974. 343 с.

² Історія Української РСР. У восьми томах, десяти книгах. Т. 5. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917-1920). К., 1977. С. 185-196; Гамрецький Ю. М., Тимченко Ж. П., Щусь О. И. Триумфальное шествие Советской власти. К., 1987. С 13-32;

³ Октябрь на фронте: Воспоминания. М., 1967. С. 185-198; Военно-революционные комитеты действующей армии. Сб. документов. М., 1977. С. 368-369, 636; Голуб П. А. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов. К., 1958. С. 202.

уровней – от самых низовых вплоть до армейских и фронтовых. Революционные органы действовали тем более радикально и последовательно, чем решительнее и оперативнее происходила их большевизация. По мере ее усиления все большее число жителей территорий, городов и поселков заявляли себя деятельными сторонниками социалистической революции, власти Совета Народных Комиссаров¹.

Центральная Рада, правительство УНР – Генеральный секретариат сразу же категорически осудившие Октябрьское вооруженное восстание, заявившие, что будут всеми силами бороться против новой власти, стремились действовать так же последовательно и очень быстро стали воздвигать препятствия на пути установления советской власти в регионе².

Развитие обоих обозначенных революционных потоков – национально-демократического, олицетворявшегося Центральной Радой, и социального, олицетворяемого Советами, ВРК и посредством большевиков ориентировавшегося на социалистический Петроград, его решения, привели к концу ноября 1917 г. к такому разлому украинского общества, что именно переход к вооруженной борьбе оказался неизбежным. Ведь первый лагерь (Центральнонарадковский) и второй (советской) к концу осени могли опираться на имевшиеся в их распоряжении силы, соответственно – формирования украинизированных воинских частей и отряды Красной гвардии, что создавало материально-политические предпосылки для военных столкновений.

Правда, к непосредственному использованию имевшихся войсковых потенциалов стороны шли по-разному. Так, большевики Украины в ноябре – первой половине декабря главную ставку делали на повсеместное установление власти Советов. Тактикой, которой отдавалось предпочтение, стали перевыборы всех тех

¹ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий в Украине. В двух частях. Ч. 2. Большевики во главе трудящихся в период борьбы за установление Советской власти на Украине, октябрь 1917 – февраль 1918 г. К., 1982. С. 9-404; Варгатюк П. Л., Солдатенко В. Ф., Шморгун П. М. В огне трех революций. Из истории борьбы большевиков Украины за осуществление ленинской стратегии и тактики в трех российских революциях. К., 1986. С. 513-532.

² Українська Центральна Рада. Т. 1. С. 359-410 и др.

Советов, которые отказывались признавать Октябрьский переворот, СНК, советскую власть. В результате проведенных выборов в ноябре–декабре под контролем большевиков оказались Харьковский, Екатеринославский (городской и губернский), Юзовский, Лозово-Павловский, Кадиевский, Бердичевский, Винницкий, Лубенской, Житомирский, Каменец-Подольский, Коростенский, Луцкий, Могилев-Подольский, Проскуровский, Ровенский, Староконстантиновский, Тульчинский, Николаевский, Одесский, Херсонский и много других Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов. Большевистские резолюции принимались областными, губернскими, уездными съездами Советов. Большевики получили преимущество и в однотипных с Советами органов – Военно-революционных комитетах всех четырех армий, дислоцированных в пределах Украины – 7-й, 8-й, 11-й, Особой, а также в ВРК Юго-Западного фронта, во многих корпусных, дивизионных, полковых, ротных комитетах и т. д.¹

Все активнее в поддержку большевиков выступали различные крестьянские организации, прежде всего Советы крестьянских депутатов. Серьезные сдвиги в пользу большевиков наблюдались и в фабзавкомах, профсоюзах.

Однако это политическое влияние автоматически не закреплялось в воинских формированиях. По подсчетам специалистов, в первой половине декабря Красная гвардия в Украине насчитывала около 40 тыс. человек². Но соответственная целенаправленная агитационная и массово-организационная работа в армии (конечно, именно по созданию боеспособных отрядов) практически не осуществлялась. Большинство же солдат и матросов самостоятельно еще не разобрались в обстановке и разъезжались по домам или же придерживалось нейтралитета. За исключением насчитывавшего около 500 человек 30-го пехотного полка в Харькове, тыловые гарнизоны Украины не выделили и не отправили ни одной

¹ Солдатенко В. Ф. В горниле революций и войн: Украина в 1917–1920 гг.

² Гарчев П. І. Червона гвардія України у Жовтневій революції. Харків, 1969. С. 90–156.

воинской части старой армии для боевых операций на «внутреннем» фронте. Да и активность фронтовых воинских частей и матросов Черноморского флота обуславливалась не столько стремлением решить какие-либо вопросы в свою пользу, сколько сопротивлением стремлениям политических соперников.

Похоже, что и Центральная Рада не торопилась делать соответствующие выводы из предыдущих событий, не уделяла должного внимания созданию собственных вооруженных сил даже в то время, когда вопрос об этом стал если не главным, то, во всяком случае, одним из первоочередных.

Правда, восстановленный 31 октября 1917 г. в составе Генерального секретариата секретариат войсковых дел во главе с С. Петлюрой (временно последний именовался генеральным комиссаром, а не секретарем)¹ принял ряд решительных мер: добился от главнокомандующего генерала М. Духонина (за два дня до его смерти), а также командования Юго-Западного и Румынского фронтов разрешения на украинизацию армии: пополнения лицами украинской национальности, уклонявшимися по разным причинам ранее от военной службы, а теперь подлежащими мобилизации, исключительно частей Киевского военного округа и гарнизонов Екатеринославской губернии². Но эти решения оказались слишком запоздалыми: армия уже была охвачена безудержным процессом разложения. Отчаявшейся, обездоленной, озлобленной солдатской массой в то время откровенно опасались все политические силы, которые, каждая по-своему, лишь пытались придать взрывоопасному процессу как можно более безболезненную форму, хотя придумать что-либо иное, чем скорейшую демобилизацию, было нелегко.

Не обошли общие тенденции и украинизированные части. По оценке Д. Дорошенко, «все те полки и дивизии, которые приветствовали Центральную Раду и присягали ей на верность, уже ничего не стоили с военной точки зрения и были даже опасны, потому что большевистская зараза распространялась среди них с каждой неделей. С каждым днем»³.

¹ Робітничка газета. 1917. 2, 4 листоп.

² Робітничка газета. 1917. 8 листоп.

³ *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр. Т. I. Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932. С. 198–199.

И все же, по сравнению с потенциалом, на который опирались большевики, поборники советской власти, к концу ноября – началу декабря 1917 г. на стороне Центральной Рады сохранялось общее преимущество в военных силах как в Украине в целом, так и в конкретных пунктах. В политическом центре края, в Киеве, войска Центральной Рады, как минимум, вдвое превосходили вооруженные отряды красногвардейцев и солдат, поддерживающих большевиков, Совет рабочих депутатов, ВРК¹.

Согласно подсчетам специалистов, в украинской столице было сосредоточено не менее 20 тыс. верных Раде и Генеральному секретариату войск². В непосредственной близости от Киева дислоцировался 1-й Украинский (украинизированный 34-й армейский) корпус, имевший, соответственно штатному расписанию, до 60 тыс личного состава³ (конечно, надо учитывать общие тенденции дезертирства осенью 1917 г., хотя данной формации к рассматриваемому моменту они коснулись сравнительно меньше). До 60 тыс. вооруженных добровольцев входили в отряды Вольного казачества, сформированные на юге Киевщины и избравшие в октябре своим Почетным атаманом генерала П. П. Скоропадского⁴. Существуют данные, согласно которым в украинизированных частях Юго-Западного и VIII армии Румынского фронтов (располагавшейся в пределах Украины) насчитывалось 180 тыс.⁵, а в тыловых гарнизонах – 150 тыс воинов. То есть, суммарно на стороне Центральной Рады была вооруженная сила, исчисляемая порядком 400 тыс. человек⁶.

Кроме того, недалеко от Киева и в других местах Украины располагались чехословацкий корпус и польские вооруженные формирования, явно враждебно встретившие революционные

¹ Солдатенко В. Ф. В горниле революций и войн. С. 154.

² Варгатюк П. Л., Солдатенко В. Ф., Шморгун П. М. В огне трех революций. С 492.

³ Там же. С. 366-367; Нова Рада (Київ). 1917. 14, 15 жовтня.

⁴ Там же. С. 366-367; Нова Рада (Київ). 1917. 14, 15 жовтня.

⁵ Якупов Н. М. Борьба за армию в 1917 году. М., 1972. С. 169.

⁶ Ткачук А. Г. Крах спроб Центральної Ради використати українізовані військові формування у 1917 р.// Український історичний журнал. 1967. № 8. С. 84; Варгатюк П.Л., Солдатенко В. Ф., Шморгун П. М. В огне трех революций. С. 492-493.

перемены и в столице России, и на периферии. Киев становился важнейшим пунктом для политически ангажированных лиц правого толка, начавших «исход» из северных столиц, а также офицеров с фронта после побед советской власти.

Наконец, свою заинтересованность в укреплении позиций Центральной Рады проявили страны Антанты, не только перенесшие в Киев свои военные представительства, но и всячески подзадоривавшие руководство УНР (обещаниями щедрой помощи и достаточно оперативно начавшие выполнять их) к борьбе против советской власти¹.

Лидеры УНР предпринимали интенсивные усилия, чтобы консолидировать вокруг себя однотипные и похожие с ними национально-административные региональные центры власти распадавшейся России – в Белоруссии, Молдове, Крыму, на Дону и Кубани, заключая договора, соглашения, формируя своего рода протяженный антисоветский пояс – антибольшевистскую всероссийскую коалицию². В случае успеха, на такой «единый фронт» можно было рассчитывать как на вполне реальную и довольно мощную силу.

Однако лидеры Украинской революции трезво оценивали и бурно развивавшиеся иные тенденции: рост массовых настроений, реальное усиление позиций своих противников. Стремясь использовать динамично нараставший политический перевес, большевики Украины предложили, казалось бы, беспроигрышный вариант – созвать съезд посланцев Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов совместно с представителями Центральной Рады («рада» на укр. языке – «совет») и ее органами на местах общий съезд Советов и мирным, демократичным путем решить вопрос о краевой власти. Такой съезд после подготовительной работы Оргкомитет назначил на 4 декабря 1917 г. Перспектива вырисовывалась более чем очевидно: Раде неизбежно пришлось бы уступить власть Советам. Поэтому она поторопилась

¹ Варгатюк П. Л., Солдатенко В. Ф., Шморгун П. М. В огне трех революций. С. 492-496.

² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 1. С. 398-410, 434-435, 446-448 и др.; Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. С. 349-358 та ін.

перехватить инициативу, тем более что большевики не проявили заботы о вооруженной защите готовившегося форума. Проявлением алогичности и ничем не оправданной беспечности стало отклонение Киевским комитетом предложения областного комитета РСДРП(б) о вызове в Киев верных большевикам частей 2-го гвардейского корпуса¹. Чувствуя превосходство в силе, гайдамаки 28 ноября встали на путь ликвидации красногвардейских подразделений, арестовали выборных командиров воинских частей². Одновременно Рада начала подтягивать свои войска в Киев – место созыва предстоящего съезда Советов. И только в этот момент большевики поняли необходимость изменить тактику.

Поздно вечером 29 ноября на расширенном заседании комитета РСДРП(б) председатель ВРК Л. Пятаков предложил на следующий день в 6 час. 30 мин. выдвинуть Раде ультиматум: немедленно прекратить враждебные действия против Советов и ВРК и передать именно им власть в городе. Также требовалось, чтобы Рада обязалась срочно разоружить враждебные Советам войска и вывести из города прибывшие части, оставив лишь небольшое количество для караульной службы; Центральная Рада признавалась краевой властью временно, до Всеукраинского съезда Советов. В случае отклонения Центральной Радой ультиматума ВРК, в 7 час. планировалось начать вооруженное выступление против нее. Это решение было принято большинством всего в 1–2 голоса («за» – Е. Бош, А. Горбачев и др., «против» – Я. Гамарник, А. Горвиц, Д. Иткинд, М. Майоров, И. Крейсберг)³.

Однако Рада опередила большевиков. К утру она разоружила практически все крупные части революционных войск и красногвардейские отряды и выслала их по железной дороге на станции вне пределов Украины. Были арестованы Л. Пятаков, А. Горбачев и другие большевики⁴.

¹ Пролетарская мысль. 1917. 29 нояб.; 1 дек.

² 1917 год на Киевщине. Хроника событий. Харьков, 1928. С. 404–405.

³ Из истории Октябрьской революции в Киеве (вспоминания участников). К., 1927. С. 75–77; 1917 год на Киевщине. Хроника событий. С. 413–414.

⁴ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. С. 415–416; Нова Рада. 1917. 1 груд.; Киевская мысль. 1917. 1 дек. (утр. выпуск).

Превентивный удар достиг цели. Сторонники большевиков, приняв на заседаниях различных организаций, на собраниях, митингах резолюции протеста, смогли провести 1 декабря лишь однодневную всеобщую политическую забастовку¹. Центральная Рада тем временем пыталась закрепить достигнутый успех. В первые дни декабря по ее приказу гайдамаки начали разгонять Советы рабочих и солдатских депутатов, арестовывать большевиков. Попытки разоружения красногвардейцев имели место в Екатеринославе, Луганске, Мариуполе, Николаеве и других городах. Принимались меры по украинизации Харьковского гарнизона. В Одессе в вооруженной схватке войск, верных Центральной Раде, с Красной гвардией погиб руководитель последней М. Кангун. В Полтаве, Конотопе, Ананьеве были распущены Советы. В Бердичев, Винницу, Здолбунов, Коростень, Казатин были введены верные Раде войска². Было разоружено ряд гарнизонов прифронтовой полосы, захвачены штабы армий Юго-Западного и Румынского фронтов, разогнаны Военно-революционные комитеты, другие организации. Обращает на себя внимание синхронность, скоординированность действий Центральной Рады, верных ей вооруженных частей в разных местах.

События рубежа ноября–декабря 1917 г. доказали военное превосходство Центральной Рады над ее главными соперниками. Одновременно они обнаружили и имеющиеся проблемы. Так, воины полков, принимавших участие в разоружении пробольшеvistски настроенных частей, проявляли не только антибольшеvistские, но и совершенно противоположные настроения. Прозвучали и симптоматические заявления, в частности в Киевском Совете рабочих депутатов, призывавшие солдат защищать своих братьев – трудящихся, а не Центральную Раду³.

Реальные факты отрицают утверждения ряда авторов, будто большевики пытались в конце ноября – начале декабря 1917 г. с

¹ Известия стачечного комитета (Киев). 1917. 2 дек.; Киевская мысль. 1917. 1 дек. (утр. выпуск).

² Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Хроника... Ч. 2. С. 379–441.

³ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. С. 417.

помощью 2-го гвардейского корпуса совершить вооруженный переворот, который был сорван усилиями 1-го Украинского корпуса¹.

Единственную информацию о перемещении 2-го гвардейского корпуса в те дни сообщала газета «Нова Рада». 30 ноября 1917 г. под названием «Поход большевиков на Киев» она, без ссылки на источник, сообщила, что якобы по приказу начальника штаба Верховного главнокомандующего России М. Бонч-Бруевича один из полков 2-го гвардейского корпуса должен двигаться на Киев, что делается без ведома и разрешения Генерального секретариата войсковых дел. Последний направил М. Бонч-Бруевичу протест по этому поводу, и генеральный секретарь войсковых дел С. Петлюра разослал в различные воинские инстанции телеграмму о запрете проезда по территории Украины каких-либо частей без разрешения Генерального секретариата войсковых дел или его органов.

П. Скоропадский, вместо полученного приказа ехать на фронт, отдал распоряжение об осаде обоими своими дивизиями железнодорожной линии Жмеринка–Казатин и Шепетовка–Казатин–Христиновка–Вапнярка, разоружил эшелоны 2-го гвардейского корпуса и некоторые другие большевизированные воинские части. Действия П. Скоропадского трактуются как его собственная инициатива с целью защиты Центральной Рады². Вывод Д. Дорошенко, что «этим был спасен Киев и вся Надднепрянская Украина от разгрома большевизированными солдатскими бандами»³, думается, является преувеличением, лишенным надежной фактологической основы.

Однако обращает на себя внимание довольно точное совпадение во времени акций, предпринятых Украинской Радой относительно большевиков и организаций, о которых шла речь выше, и действий 1-го Украинского корпуса. Они похожи скорее на скоординированные, чем на самодеятельные. Позднейшие же публикации, думается, несут на себе отпечаток политического маневрирования конца 1917 г.

¹ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Т. I. С. 377.

² Там же; Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 грудень 1918. К. – Філадельфія, 1995. С. 92–93.

³ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Т. II. Українська Гетьманська Держава. Ужгород, 1930. С. 26–27.

Объективно оценивая произошедшее в Украине в последние дни ноября – первые дни декабря 1917 г., думается, вполне оправданно считать, что именно тогда была преодолена точка невозврата – начался непростой, пульсирующий, но неотвратимый переход от относительно мирного этапа развития революционных процессов к Гражданской войне. Накопление вооруженных сил совершенно определенно сменилось приведением их в действие, превратившемся в главную задачу пришедших в прямое столкновение лагерей.

И ленинский «Манифест к украинскому народу с ультимативными требованиями к Украинской раде», который был категорически отвергнут руководством УНР, и неприглядная, грубая силовая фальсификация съезда Советов в Киеве, и проведение съезда Советов в Харькове, и формирование советских государственных структур, и взаимные заявления о неправомочности обоих властных центров, и непризнания друг друга, и встречные призывы к их физическому устранению, и все производные от этого события были ничем иным, как звеньями процесса раскручивания маховика Гражданской войны¹. Это нашло рельефное отражение в многочисленных документах тех дней, в том числе и зафиксировавших безрезультатные попытки разрядить конфликт между СНК и Центральной Радой – своего рода «странную войну» - дипломатическими усилиями².

И для рядовых жителей термин «гражданская война» становился все более привычным, обыденным, широко употребляемым. Термин «гражданская война» прочно вошел в лексикон обывателей не только крупных центров, но и украинской «глубинки». Так, проживавший в с. Кобеляки Полтавской губернии торговый

¹ См.: Солдатенко В. Ф., Хало Л. Г. Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917-1918 рр. К., 2002. С. 179-212; Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. Т. I. С. 443—516; Его же. Начало гражданской войны // Солдатенко В. Ф. У вирі революцій і громадянської війни (актуальні аспекти вивчення 1917-1920 рр. в Україні). К., 2012. С. 184-270.

² См.: Солдатенко В. Ф. До конфлікту Раднаркому Росії з Українською Центральною Радою (особистісний зріз) // Солдатенко В. Ф. Революційна доба в Україні (1917-1920 рр.): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди. К., 2011. С. 127-160; Его же. Дипломатія і війна: вектори боротьби за владу в Україні (1917 р. -початок 1919 р.) // Україна дипломатична -Diplomatie Ukraine. Науковий щорічник. Вип. XVI. К., 2015. С. 803-821.

приказчик М. П. Бобошко, который очень аккуратно вел дневник, зафиксировал главную тенденцию момента: «Гражданская война разгорается – везде анархия и беспорядки»¹. А уже в конце того же месяца, подводя политические итоги непростого 1917 года, он удрученно пишет: «...Какой огромный переворот совершился, и с какой бешеной быстротой пронесли события; сколько кровавых событий совершилось. Война, это проклятье, тяготеющее над народами, продолжается, а для нашей Родины многострадальной светлая заря, блеснувшая над ней 1 марта, покрылась грозными тучами братоубийственной гражданской войны, вспыхнувшей повсюду. Брат ополчился на брата, всюду творятся ужасы террора, надвигается голод, промышленность разрушена, товаров нет, транспорт приведен в полнейшее расстройство... Украина совершенно отделилась от России, и Центральная Рада действует самостоятельно. Дон также образовал свою республику. Финляндия тоже совершенно отделилась... Огромная могущественная монархия Россия умирает; сердце перестало болеть, оно окаменело»². В приведенной выдержке привлекают естественное внимание не только эмоциональные и весьма квалифицированные оценки рядового гражданина с далекой периферии, но и превращение в доминанту общественного настроения представлений о происходящем как о разразившейся и набирающей обороты Гражданской войне.

Возрастающее ощущение того, что власть ускользает и вот-вот ускользнет из ее рук, и отсутствие конструктивных вариантов предотвращения катастрофы, приводило Центральную Раду к выводу: единственный выход – силовой, то есть, усиление репрессий. На Румынском фронте был убит назначенный СНК комиссар фронта большевик С. Рошаль, на Юго-Западном – арестован комиссар фронта, член Всероссийского ЦИК Г. Чудновский. Было арестовано большинство членов армейских и корпусных ВРК, грубо разгонялись Рады, другие революционные организации. Особую огласку получило дело об убийстве председателя Киевского Военно-революционного комитета Л. Пятакова.

Между тем, различные слои политически активного населения Украины все явственнее и тверже заявляли о своей готовности к

¹ Дневник приказчика Матвея Платоновича Бобошко. Полтава, 2005. С. 111.

² Там же. С. 114.

крайним мерам в боротьбі проти Центральної Ради. Достатньо ядро це підтвердили повідомлення делегатів з фронтів на об'єднаному засіданні ВЦИК, Петроградського Союзу і загальноармійського з'їзду 19 грудня 1917 г.: «Три армії на Юго-Западному фронті заявили, що накази Петлюри вони не визнають і підкоряться тільки Союзу Народних Комісарів і тов. Крыленко», а представник 8-ї армії Румунського фронту зауважив: «Солдатські маси все більше проникаються свідомістю контрреволюційного характеру буржуазно-українських прагнень»¹.

Такі настрої проявлялися все чіткіше. Аналізуючи їх, «Правда» 28 грудня 1917 г. в спеціальній статті зауважала: «Незважаючи на всі старання, Центральній Раді не вдасться посеяти роздор між українськими і російськими робітниками. Серед солдат-українців викликає невдоволення Центральною Радою і Генеральним Секретаріатом, контрреволюційна політика яких стає очевидною для працюючих мас»².

Конечно, настрої мас виливалися і в конкретні дії, реалізовувалися в інтенсифікацію процесу повсюднього встановлення влади Союзів. В цьому процесі брали участь і сили, які ВУЦИК, Народний Секретаріат, Верховний головнокомандуючий по боротьбі з контрреволюцією на Юге Росії направляли в ті чи інші місця. Масштаби такого участя визначалися рядом факторів, в першу чергу обмеженими можливостями, які були у радянського центру в Харкові. Це загони Червоних козаків, червоногвардійців, революційні робітники, солдати, матроси, прибуваючі з фронтів і з Радянської Росії. Усього з боку радянського уряду України зимою 1918 г. в бойових діях брали участь більше 150 тис. осіб: близько 120 тис. червоногвардійців, 6–7 тис. солдатів, об'єднаних в перші революційні армії (незважаючи на гучні назви, в дійсності це були дуже нечисленні військові з'єднання, якими командував Р. Берзин і С. Кудинський), а також 32 тис. революційних солдатів із

¹ Протоколи ВЦИК II сесії. М., 1918. С. 159–160, 166.

² Правда (Петроград). 1917. 23 грудня.

Советской России (среди них, кстати, тоже было немало украинцев)¹. Стремление отмежеваться от тех авторов, которые сознательно превышают масштабы участия российских войск в Гражданской войне в Украине, продиктовано отнюдь не желанием сколь угодно оправдать действия последних (уже тот факт, что они вообще оказались в Киеве, тогда как ни один украинский солдат не переступал российской границы, говорит сам за себя). Важно совсем другое – лишь максимально точный, объективный анализ политических реалий способен обеспечить наивысшую научность выводов из прошлого опыта.

Следует также учесть, что упомянутые революционные армии преодолевали большие трудности и препятствия со стороны противников, прежде чем достигали определенных пунктов военного противоборства. Хотя каким бы это не казалось на первый взгляд, парадоксальным, однако, создавая искусственные преграды для отправки на Дон большевизированных частей с фронта, Центральная Рада добилась в результате лишь увеличения численности враждебных для себя войск, которые оставались на незначительном расстоянии от Киева, и, наконец, в решающий момент были использованы именно для наступления на главную цитадель Рады².

Подавляющее большинство красногвардейских отрядов, прибывших из Советской России (около 20 тыс. бойцов), было направлено на калединский фронт. И только треть из них участвовала в боевых действиях против сил Центральной Рады³. Причем, часть русских красногвардейцев была вынуждена войти в прямое вооруженное столкновение с гайдамаками на екатеринославско-александровском направлении, поскольку оно оказалось фактически флангом калединского фронта, и здесь проявляли большую активность казачьи части, направлявшиеся на Дон.

Комплексный анализ документов (персонально ленинских, СНК, Главного командования, командования фронтов и частей

¹ Гарчев П. І. Червона гвардія України у Жовтневій революції. Харків, 1969. С. 67–68.

² См.: Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне. В 4-х т. Т. I. М., Л., 1924. С. 32–33.

³ Гарчев П. І. Червона гвардія України... С. 168.

Красной Армии, в том числе – командующего советскими войсками по борьбе с контрреволюцией на Юге России В. А. Антонова-Овсиенко, других материалов) совершенно определенно свидетельствует, что основной опасностью для Советской России в тот момент считалась калединская контрреволюция. Именно на этом – донском – направлении концентрировались еще весьма ограниченные воинские силы социалистической революции, вырабатывалась и осуществлялась соответствующая стратегия защиты советской власти¹. Первые же документы, связанные с планированием операций против Центральной Рады, появились только в самые последние дни декабря 1917 г.²

Все эти факты хорошо известны каждому историку и получают свою адекватную оценку. Так, итальянский исследователь Дж. Боффа, в частности, указывает: «В первое время большевики пытались наладить контакты и с Украинской радой.

Вместе с тем было бы неверно видеть в сепаратистских тенденциях 1917–1918 гг. лишь простое проявление воли к самоопределению. Сказать, что националистические течения, которые отражали в основном политические стремления буржуазной интеллигенции, представляли собой течения меньшинства, также было бы недостаточным: Советы в этих районах еще не имели поддержки большинства. И те, и другие вели политическую борьбу за укрепление своей базы, причем исход этой битвы был еще не ясен. Сложность скорее состояла в том, чтобы установить, в какой мере требования отделения действительно служили выражением национальных чувств и в какой представляли собой простое прикрытие буржуазной реакции против пролетарской революции в России. Центральная Рада искала союза с казаками Каледина, прекрасно зная, что в их лице она имеет дело с непримиримыми

¹ Ленин В. И. Полн. собр. соч. Т. 50. С. 17-18, 21-22, 32-33; Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. Т. V. М., 1974. С. 110-111, 115, 122; Директивы командования фронтов Красной Армии (1917-1920 гг.). Сборник документов в 4-х т. Т. I, ноябрь 1917 – март 1919 г. М., 1971. С. 14-15, 18-28; Антонов-Овсиенко В. А. Записки о гражданской войне. Т. I. М., 1924. С. 22, 25-27, 29-36, 50-52, 73-74, 75, 98-99 и др.

² Директивы командования фронтов Красной Армии. (1917–1922). Сб. документов. Т. I. М., 1978. С. 29.

ревнителями «единой и неделимой» Российской империи. Разрыв с большевистским правительством состоялся именно по этим мотивам»¹.

Лавинообразное установление власти Советов к началу 1918 г. приобрело такие масштабы, так сузило территорию, на которую распространялось реальное влияние Центральной Рады, что угроза сдачи последних бастионов Украинской революции, в том числе и Киева, выглядела более чем вероятной.

Теряя почву под ногами, лидеры УНР не ограничивались лишь идеологическими мероприятиями, все чаще прибегали к силовым методам. Так, в ночь на 5 января 1918 г. в Киеве по приказу Генерального Секретариата гайдамацкие курени и отряды вольных казаков при поддержке бронепоездов неожиданно заняли заводы «Арсенал», «Ауто», проволочно-гвоздильный, Демеевский, снарядный, Варшавскую судостроительную верфь, механические мастерские политехнического института, университет, управления Юго-Западных железных дорог и другие учреждения города (всего около 30 пунктов).

Везде прекращались работы, изымалось найденное оружие, были арестованы более 200 человек. В тот же день солдаты украинизированных формирований, разгромив Уманский Совет рабочих и солдатских депутатов, убили члена ЦИК Советов Украины, председателя местного комитета РСДРП(б) А. Пионтковского и председателя Совета большевика И. Урбайлиса. Следующей ночью в Киеве была захвачена типография большевистской газеты «Пролетарская мысль». Подобные шаги осуществлялись и в дальнейшем.

К началу января 1918 г. обстоятельства обусловили и изменение тактики Совнаркома, который, с одной стороны, не добился в ходе декабрьских переговоров изменения отношения Центральной Рады к Советской России, а с другой, нанося решительный вооруженный удар по калединщине, мог теперь использовать часть своего потенциала и против другого соперника в борьбе за власть на Юге – Украинской Рады.

¹ Бoffa Дж. История Советского Союза: От революции до Второй мировой войны. Ленин и Сталин. 1917–1941. М., 1990. С. 81.

К тому времени сторонники советской власти добились серьезных сдвигов в свою пользу во многих регионах Украины, получили ряд военных побед в южном от Харькова направлении. В общий успех этих сил значительный вклад внесли восстания, которые вспыхивали в том или ином населенном пункте с приближением советских войск. Нередко сторонники Центральной Рады покидали города еще до прихода регулярных войск, после вооруженных столкновений с восставшими.

Поэтому в начале января 1918 г. по военно-политическим соображениям и было принято решение о выступлении против главных сил Центральной Рады из Харькова на Полтаву – Киев. Кроме того, в штабе Главнокомандующего по борьбе с контрреволюцией на Юге страны В. Антонова-Овсеенко стало известно о намерениях Центральной Рады нанести вооруженный удар через Полтаву в направлении Харькова–Лозовой¹.

Еще 15 декабря 1917 г. на заседании Генерального секретариата было принято решение организовать генеральный штаб (Особый штаб по обороне Украины) в составе М. Порша, С. Петлюры, В. Ещенко² для оперативного руководства вооруженными силами, перед которыми выдвигалась задача: «Взять Харьков – оплот большевизма на Украине»³.

Кроме создаваемых частей Червоного казачества, красногвардейских отрядов, предполагалось, что в наступлении против Центральной Рады будут участвовать и сформированные из революционных частей фронта армии, которые подойдут к Киеву с запада и северо-запада, отрежут город с востока. Была достигнута договоренность с представителями киевских большевиков, которые прибыли в Харьков, чтобы в решающий момент, когда советские войска приблизятся к Киеву, призвать трудящихся города к восстанию против Рады.

Реализовать намеченный план во всех его составных частях не удалось. Поход на Полтаву–Киев, а также из района Брянска на

¹ Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне. Т. I. С. 133.

² Верстюк В. Українська Центральна Рада: Навч. посібник. К., 1997. С. 233.

³ Гамрецький Ю. М., Тимченко Ж. П., Щусь О. И. Триумфальное шествие советской власти. С. 47.

Киев осуществлялся легко, почти без сопротивления вооруженных сил Центральной Рады¹.

Численного превосходства советские войска над вооруженными силами Центральной Рады не имели. Это касается соотношения сил и в отдельных пунктах (например, под Полтавой оно было 1:2,5 в пользу Рады), и в целом по республике. Самая высокая цифра, которая приводится историографами для количественной характеристики вооруженных сил, наступавших на Киев, никогда не превышала 30–33 тыс². Она удивительно совпадает с численностью советских войск в Харькове во второй половине декабря 1917 г. И в данном случае речь идет о простой манипуляции фактами.

Доподлинно известно, что сводный отряд М. Муравьева, сформированный из красногвардейцев Харькова, двух сотен красных казаков В. Примакова и бронепоезда, насчитывал всего 700 человек. Сводный отряд екатеринославских, донецких и московских рабочих под командованием П. Егорова состоял из 1 200 бойцов (наиболее многочисленной формацией оказались донецкие красногвардейцы, которыми руководил Д. Жлоба³). Пополненные полтавскими красногвардейцами под командованием местного большевика С. Козюры, эти два отряда соединились в одну колонну в Полтаве и двинулись 10 января на Киев.

Это наступление авторы «Очерков истории Украинской революции» называют «замаскированным под гражданскую войну в Украине наступлением большевистских войск, начатое без прямой санкции Совнаркома, но вскоре им поддержанным»⁴.

Объективные исследователи давно отказались от утверждения, что процесс создания украинской государственности был прерван агрессией многочисленных армий Советской России. Так, И. Лысяк-Рудницкий отмечает: «... Легенда, которую надо сдать в архив, это сказка о «неисчислимых полчищах» врагов, под ударами которых будто бы рухнула украинская государственность. В действительности интервенционные московские армии во время

¹ Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне. Т. I. С. 135–155.

² Мірчук П. Українсько-московська війна (1917–1918). Торонто, 1957. С. 3, 4.

³ Гарчев П.І. Червона гвардія України у боротьбі за владу Рад. К., 1983. С. 104.

⁴ Нариси історії Української революції 1917 – 1921 років.. С. 270.

первого и второго нашествия (зимы 1917–18 и 1918–19 гг.) были относительно малы. Кремль до лета 1919 г. не располагал большой регулярной армией. Советская экспансия была способна распространяться на те страны, собственная безголовость которых делала из них легкую добычу. Если могли сохранить независимость Финляндия и миниатюрные балтийские республики, расположенные перед воротами Петрограда, то разве не должна была устоять несколькодесятиmillionная Украина с ее колоссальными ресурсами? Также международная конъюнктура украинского дела была в течение первых двух лет революции благоприятной. Итак, причины неудачи надо искать прежде всего во внутреннем состоянии самого общества на Украине»¹.

К последнему, довольно точному замечанию, следует добавить, что вокруг сил Центральной Рады в конце 1917 г. – начале 1918 г. создавался своеобразный вакуум, они с катастрофической скоростью теряли поддержку масс, а деморализованные воинские части быстро разбежались, чаще всего еще до прямых вооруженных столкновений с советскими войсками.

Думается, что близким к действительности, а возможно и самым точным, является анализ соотношения сил, который дает Д. Дорошенко: «С северо-востока двигались двенадцатитысячные большевистские силы во главе с талантливым командиром Владимиром Антоновым-Овсеенко и его кровавым помощником Михаилом Муравьевым. Против них украинский военный министр Симон Петлюра имел разбросанных по разным местам 15 тыс. воинов, которые состояли из крестьянского ополчения «вольных казаков», сечевых стрельцов, бывших военнопленных галичан, нескольких небольших отрядов с фронта и нескольких сотен киевских гимназистов, которые пошли на фронт прямо со школьной скамьи»².

С этими данными почти совпадают оценки В. Антонова-Овсеенко, который считал, что во время советского наступления на Киев на стороне Центральной Рады находились 12–20 тыс. воинов³. Он, судя по всему, не доверяет данным разведки ревштаба Ставки, согласно

¹ Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою. Мюнхен, 1973. С. 215.

² Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Т.І. С. 366–367.

³ Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне. Т.І. С. 142, 150.

которым Рада стянула в Киев к началу января до 100 тыс. военных¹. Антонов-Овсенко перечисляет такие части, которые были на ее стороне: конный полк «Защита», составленный из воинов Киевского гусарского, 10-го, Ингерманландского и Кирасирского полков, Виленского, Чугуевского и Киевского военных училищ (800 сабель, 100 пулеметов, 23 пушки, 2 броневика) – спешенных 1800 штыков; 1-й Богдановский полк (500 штыков, 40 пулеметов); Шевченковский полк (800 штыков, 30 пулеметов); Богунский полк (600 штыков, 30 пулеметов); Дорошенковский полк (800 штыков, пулеметы); Черноморский курень (800 штыков и пулеметы); отряды вольных казаков (20 сотен по 60 казаков в каждой); Чехословацкий полк (состав неизвестен); два полка черных и красных гайдамаков².

Хотя Центральная Рада до последнего момента надеялась на помощь украинизированных частей с фронта (поступали сообщения об украинизации 9-й, 12-й, 31-й дивизий, различных частей 17-го, 21-го и 24-го корпусов)³, ее ожидания, за редким исключением, не оправдались.

Надежды Центральной Рады во многом были связаны с Украинским гайдамацким кошем Слободской Украины, который состоял из двух куреней – «красных» и «черных» гайдамаков. В первом преобладали солдаты-фронтовики, а во второй входили учащиеся юношеской, т.е. офицерской, школы. Всего кош насчитывал около 300 воинов, несколько увеличившись впоследствии за счет добровольцев. Атаманом коша был назначен бывший генеральный секретарь войсковых дел С. Петлюра. (Интересные детали, связанные с формированием гайдамацкого коша Слободской Украины, которые существенно корректируют общепринятое представление, использованы в монографии о С. Петлюре⁴. К анализу привлечены, в частности, информационно сенсационные,

¹ Там же. С. 131.

² Там же. С. 149, 150.

³ См.: Прохода В. Симон Петлюра, вождь українського війська // Табор (Варшава). 1936. № 28–29. С. 5.

⁴ См.: Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. К., 2007. С. 207–211.

однако очень правдоподобные аргументы Н. Чеботарива)¹. В кош была добавлена в составе почти 200 человек первая сотня галицких Сечевых стрелков, которой командовал Р. Сушко.

Сечевые стрельцы составляли часть Галицко-Буковинского куреня, формировавшегося из пленных галичан и беженцев начиная с конца 1917 г. Курень возглавлял Е. Коновалец, а начальником штаба был назначен А. Мельник. Кроме упомянутой, существовала Вторая (командир – И. Чмола), а также резервная сотня, сотни пулеметчиков и пушкарей – вместе около 500 человек.

Конечно, с такими незначительными и не очень боеспособными силами С. Петлюра не мог ничего сделать на Левобережье, которое ему было приказано оборонять от большевиков (единственное, что совершили Сечевые стрельцы, так это разоружили Наливайковский полк в Броварах (1 200 человек), перешедший на сторону большевиков и угрожавший ударить по Центральной Раде с тыла)², и с началом восстания 15 января 1918 г. был отозван в Киев.

Отчаянную попытку не столько спасти Украинскую революцию, Украинскую Народную Республику, сколько, пожалуй, отстоять их честь смогла лишь небольшая группа патриотически настроенной молодежи.

С началом наступления на Киев красных, в условиях общей растерянности, даже сплошной паники способными на самоотверженные действия оказались, прежде всего, студенты и гимназисты. Уже 5 января 1918 г., т. е. в день сдачи Полтавы, на собрании студентов младших курсов Киевского университета Св. Владимира и вновь основанного Украинского народного университета, созванном по инициативе галицких студентов, было принято решение приступить к созданию студенческого куреня Сечевых стрельцов для участия в борьбе против советских войск. В формирование «под угрозой бойкота и исключения из украинской студенческой семьи должны вступить все студенты-украинцы»³. Кроме студентов в состав куреня были привлечены ученики двух старших

¹ Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва). К., 2003. С. 90–101 и др.

² Там же. С. 279–280.

³ Нова Рада. 1918. 8 січня.

классов 2-й украинской им. Кирилло-Мефодиевского братства гимназии. В общем записалось около 200 человек (одна сотня затем участвовала в боях в Киеве, то есть, не оставила город). Военные власти в качестве командира назначили старшину (сотника) Омельченко, который в то время был зачислен студентом Украинского народного университета, и выделили для добровольцев помещения Константиновского юнкерского училища.

В течение 5–6 дней (8–13 января) молодые добровольцы пытались получить амуницию, вооружение и овладеть элементарными навыками обращения с ним. В казармах Константиновского училища, занятых, естественно, с разрешения военного начальства, качественной подготовки за крайне короткие сроки осуществить не удалось¹. Утром 13 января в учебное заведение вернулась часть юнкеров (около 300 человек), которые рассказали о том, что в малом количестве (около 600 человек), плохо вооруженные, они под командой сотника А. Гончаренко оставались одни на целом Левобережном фронте под Бахмачем и требуют немедленной поддержки². Кто и как решал вопрос об отправке на передовую студенческой сотни, которая поначалу планировалась для защиты Центральной Рады в Киеве, по документам и воспоминаниям доподлинно выяснить нельзя. Указывается лишь, что приказ был получен «от командного состава 1-й военной школы»³. Однако понятно, что студенты самостоятельно решить многие вопросы, в том числе и о специальном поезде (хотя это и заняло полтора дня), не могли.

15 января утром 116 студентов (первая сотня) были уже на станции Круты (утверждение о подвиге под Крутами «нескольких сотен киевских студентов и гимназистов»⁴ не находит документального подтверждения – В. С.) и большинство из них отправились на рытье окопов вдоль железнодорожного пути между

¹ Герої Крут: Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 р. К., 1995. С. 51, 53, 69, 80, 116.

² Там же. С. 116, 117.

³ Там же. С. 80.

⁴ Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. К., 2007. С. 297

Крутами и Плисками. С обеих сторон боевые позиции занял отряд юнкеров в 200 человек¹.

В результате длительных, тщательных поисковых работ, с учетом всех возможных источников удалось поименно установить 48 участников боя под Крутами, которые были юнкерами Первой Киевской юношеской школы им. Б. Хмельницкого, рядовыми и офицерами Гайдамацкого коша. 46 юношей числились во Вспомогательном студенческом курене Сечевых Стрельцов, сформированном из студентов Киевского университета Св. Владимира и Народного университета; 26 являлись учениками 2-й Киевской украинской гимназии им. Кирилло-Мефодиевского братства и других киевских гимназий, средних учебных заведений; с ними были также 3 медицинских работника (врач и две медсестры)².

Утром 16 января отряд балтийских матросов под командованием Ремнева (по некоторым данным до 2 тыс.) на марше неожиданно натолкнулся на встречный плотный огонь юнкеров и студентов. Возникло смятение. А тут еще подоспел броненосец сотника Лощенко с пушкой и начал вести прицельный огонь по тылам тех, кто наступал. В некоторых источниках упоминается еще о двух батареях и двух бронепоездах. Так или иначе, ворваться в Круты «сходу» красным не удалось³.

Дальнейшее течение дня воссоздать в деталях непросто – настолько противоречивые сведения сообщают даже сами его участники⁴.

В прессе по «свежим следам событий» развитие трагедии нашло такое отображение: У каждого юного защитника Крут «было всего по три обоймы патронов. ...А надо уже воевать, ибо неожиданно подошел враг и начал обстреливать их пулеметным и

¹ Там же. С. 46, 59, 60.

² Бій під Крутами в національній пам'яті. К., 2013. С. 34-37.

³ Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. С. 47.

⁴ Гончаренко А. Бій під Крутами // Герої Крут. С. 47–48; Лоський І. Крути // Там же. С. 55–56; Лукашевич Л. Із книги «Роздуми на схилку життя» // Там само. С. 59–62; Михайлик М. Виступ першої української військової школи // Там же. С. 72–73; Его же. День 16 січня 1918 р. (ст. ст.) // Там же. С. 75–77; Монкевич Б. Бій під Крутами // Там же. С. 78–84; Цап С. Тернистими шляхами в ім'я держави // Там же. С. 86–90.

пушечным огнем. Через короткое время возникла новая неожиданность: с боковой линии из Чернигова подошли несколько российских эшелонов и начали обстрел с тыла. Дальше было такое: штаб никаких приказов не шлет, патронов и оружия бойцам не присылает. Все патроны израсходованы. Единственная пушка, которой располагали юнкера, замолчала, выпустив последнюю шрапнель. Пришлось посылать кого-то на станцию искать командира и штаб (судя по всему, в редакции «Новой Рады»), руководстве УПСФ, знали настоящие имена командира – «капитан Т.» и состав штаба – «два брата Б.», однако по каким-то соображениям не стали широко обнародовать данные, которые со временем остались невыясненными – В. С.). Их на станции уже не было. Они отправились за своим поездом, не сообщив своему войску, не послав ему никакого приказа, а бросились отъезжать так, что забыли отцепить от своего поезда вагоны с оснащением к пушкам и патронами, и увезли их. Наших солдат россияне окружили и перебили»¹.

Итак, какими бы героическими ни были действия защитников малоизвестной до того железнодорожной станции, они изначально не имели никакого шанса на успех, тем более – на перелом общей ситуации на фронте. Поэтому под конец дня Круты были уже в руках большевиков², а путь на Киев, где началось восстание рабочих против Центральной Рады, был открыт.

Позже много писалось, с одной стороны, о кровопролитности боя, неоднократных атаках моряков, отличавшихся неслыханной жестокостью, и то, что их мужественно сдерживали «полудети» (Д. Дорошенко), которые, якобы, еще и бросались в контратаки. А, с другой – об отсутствии у студентов патронов да и элементарного умения стрелять (многие из них получили в руки винтовки непосредственно накануне боя), о том, что юношам было крайне неудобно в неуклюжих битых валенках, в которые их второпях обули, хотя склады Первой украинской военной школы (бывшего Константиновского юнкерского училища) «ломились» от новеньких сапог и т. п. Все же студентам каким-то чудом удалось отойти с позиции в открытое поле (1 км от станции) и ожидавшим эшелоном

¹ Нова Рада. 1918. 16 березня.

² Там же.

отъехать в сторону Киева. Организованному осуществлению последней операции помогло то, что юноши заблаговременно разобрали железнодорожные пути и «оторвались» от преследователей¹.

Возможно, закреплению в публикациях очевидных преувеличений в какой-то мере способствовало и то, что амбициозный М. Муравьев стремился показать своему начальству собственные особые заслуги в борьбе за новую власть и в донесениях Главнокомандующему войсками по борьбе с контрреволюцией на Юге России В. Антонову-Овсиенко явно «приукрашивал» жестокость единственного боя, который пришлось дать советским войскам на пути в Киев, умышленно завышал силу сопротивления врага, использовал в донесениях даже нелепицы. «После двухдневного боя, – сообщал он, – первая революционная армия Егорова при поддержке второй армии Берзина возле ст. Круты разбила контрреволюционные войска Рады, руководимые самим Петлюрой. Петроградская красная гвардия, Выборгская и Московская гвардии вынесли почти одни весь бой на своих плечах. Петлюра во время боя пустил поезда с безоружными солдатами с фронта навстречу революционным войскам, которые наступали, и открыл по несчастным артиллерийский огонь. Войска Рады состояли из батальонов офицеров, юнкеров и студентов, которые кроме зверств, совершенных в отношении солдат, возвращавшихся с фронта, избивали сестер милосердия, попавших в их руки. Иду на Киев. Крестьяне восторженно встречают революционные войска»².

Из очевидных неточностей документа следует обратить внимание не столько на то, что под Крутами не было С. Петлюры и упомянутых в донесении действий он, естественно, не мог совершить, сколько на утверждение, что в войсках Центральной Рады были «батальоны офицеров». Наверное, за офицеров в данном случае были приняты юнкера (впрочем, о них упоминается и отдельно), хотя в последующем офицерам такие представления о вражеском лагере «укротителя Киева» будут стоить очень дорого.

¹ Там же.

² Антонов-Овсиенко В. А. Записки о гражданской войне. Т. I. С. 146–147.

Впрочем, стремиться к опровержению любых обоюдных неточностей, рафинированию деталей не так уж важно. Общих представлений о расстановке сил в районе боя, как и о стратегическом положении УНР, достаточно, чтобы понять абсолютную детерминированность конечного исхода. Просто лишнее «копание» в фактах похоже на желание усомниться в высоком героизме и патриотическом самопожертвовании юных борцов за идею, преданных защитников национального дела.

С. Петлюра, находившийся в тот день утром на ст. Бобрик, получив сообщение и подробный доклад о бое под Крутами, решил, что бóльшая опасность УНР исходит от восставших арсенальцев и, не долго раздумывая, направил свой отряд в Киев, приказав студентам возвращаться в Дарницу¹.

И по сей день существует значительный разнобой в определении не только масштабы боя под Крутами, его продолжительности, степени жестокости, но и, главное – количества жертв.

Изучение всего доступного круга источников, критический анализ историографической базы позволяет заключить, что число погибших студентов и гимназистов не превышало 25-26².

Случилось так, что в день боя под Крутами эпицентр политического напряжения, передний край смертельного столкновения сил, которые враждовали в Украине, стремительно переместился под стены столицы, да и в сам Киев.

Здесь произошли события, получившие название Киевского январского (1918 г.) восстания революционных сил против Центральной Рады и, безусловно, явившееся одним из ярких и одновременно трагических эпизодов Гражданской войны.

Большевики Киева готовились к восстанию заранее. Они планировали поднять массы на решительные действия в момент приближения к столице советских войск, то есть применить тактику комбинированного удара, что в последние недели доказало свою эффективность.

¹ Лукашевич Л. Из книги «Роздуми на схилку життя». С. 62

² Солдатенко В. Ф. В горниле революций и войн. С. 207-210.

Однако и Центральная Рада интуитивно «считывала» ближайшую перспективу поведения противника и естественно, стремилась расстроить планы превентивными действиями. Она шаг за шагом пыталась взять под контроль или заблокировать те пункты (предприятия, учреждения), где большевики пользовались значительной поддержкой рабочих и служащих, и в силу чего эти объекты скрывали в себе потенциальную опасность для власти.

Так, 15 января 1918 г. стало известно о распоряжении Центральной Рады, точнее подконтрольного ей коменданта города М. Ковенко вывезти со складов завода «Арсенал» все запасы угля (тогда как раз наступила пора двадцатиградусных морозов), чтобы прекратить работу и распустить рабочих. Заводской комитет немедленно собрал на территории предприятия митинг, на котором было решено противодействовать намерениям властей вплоть до вооруженного сопротивления. Тогда же было созвано экстренное совещание большевиков и членов заводского комитета «Арсенала». На него прибыли уполномоченный Народного Секретариата по организации восстания в Киеве А. Горвиц, члены общегородского комитета РСДРП(б) И. Крейсберг и И. Фиалек, а также делегаты двух воинских частей, которые были расположены рядом с заводом. Совещание приняло решение о начале вооруженного выступления. Для руководства восстанием был избран ревком в составе А. Горвица, И. Фиалека, М. Костюка.

В тот же день по городу за подписью Киевского комитета РСДРП(б) – Социал-Демократии Украины распространялась листовка «Ко всем рабочим и солдатам г. Киева» с призывом к свержению Центральной Рады и установлению власти Советов: «...Товарищи! Все на защиту революции! На защиту своих советов! Долой контрреволюционеров, которые сгруппировались в Центральной Раде и Генеральном секретариате!

Вся власть советам!»¹

¹ Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти. Сб. документов и материалов. К., 1962. С. 451–453.

Решение арсенальцев начать восстание и выработка в этой связи необходимых мер обсуждались на экстренном заседании общегородского комитета большевиков с участием представителей районных партийных организаций. Договорились поддержать вынужденную инициативу рабочих, несмотря на то, что советские войска были еще далеко от Киева. Был создан общегородской Военно-революционный комитет (оперативный штаб для руководства восстанием в составе А. Горвица, И. Крейсберга, Д. Иткинд, И. Смирнова, М. Зарницына и др¹. Через некоторое время членами ВРК стали также А. Иванов и Я. Гамарник.

Во многих воинских частях местного гарнизона прокатилась волна митингов с требованиями немедленной передачи власти Советам, ареста контрреволюционеров, отчета властей об обстоятельствах ареста и убийства очень популярного в солдатской среде председателя Киевского ВРК Л. Пятакова². К вечеру напряжение в городе достигло высшей степени. В ночь на 16 января рабочие, распропагандировав солдат охраны, заняли территорию «Арсенала». К ним присоединились 450 солдат украинского полка им. П. Сагайдачного, а за ними и часть солдат украинского полка им. П. Полуботка, рабочие военно-обмундировочных мастерских, Демеевского снарядного завода, водопровода и других предприятий города. За стенами «Арсенала» оказалось более 1 тыс. человек, которые избрали комендантом большевика С. Мищенко, возглавлявшего воинов украинского полка им. П. Сагайдачного³. Попутно отметим, что аргументы С. Литвина со ссылками на А. Подгайного о том, что поднять арсенальцев на восстание «оказалось легко потому, что здесь работало около 4 тыс. рабочих из Москвы и Петрограда, для которых украинская власть... психологически

¹ Майоров М. З історії революційної боротьби на Україні. С. 53; Великий Жовтень на Київщині. Зб. спогадів. – С. 79, 215, 222.

² Киевская мысль. 1918. 17 янв. (утренний выпуск).

³ Социал-демократ (Москва). 1918. 27 янв.; Киевский «Арсенал» и пролетарская революция. С. 80, 89, 91, 97

оказалась не только чужой, но и враждебной своими «сепаратистскими тенденциями»¹, в свете вышеприведенных самоочевидных фактов следует оставить просто без комментариев.

Командование войск Центральной Рады попыталось сразу же обуздать повстанцев. В район «Арсенала», рядом с которым располагались 3-й авиапарк и первый запасной понтонный батальон, сразу присоединившиеся к восстанию и вместе образовавшие своеобразное «ударное ядро» под прикрытием бронепоезда (по некоторым источникам – трех бронепоездов), были брошены сотни конного полка «Вольной Украины» и отряды вольных казаков. На их пути выросли баррикады и начались первые бои. Часть авиапарковцев и понтонеров перебрались на территорию «Арсенала», переправив повстанцам значительное количество оружия и боеприпасов. Параллельно в Мариинском дворце была создана смешанная комиссия из представителей восставших и военных властей Центральной Рады. Однако стороны, выдвинув взаимные ультимативные требования о прекращении действий, быстро зашли в тупик².

Вечером объединенное заседание Совета рабочих депутатов, представителей профсоюзов и фабзавкомов 256 голосами при 11 против и 22 воздержавшихся приняло предложенную большевиками резолюцию об объявлении в Киеве всеобщей политической стачки и создании забастовочного комитета³. Боевые действия, которые несколько угасли ночью, утром 17 января вспыхнули с новой силой. В поддержку арсенальцев поднялись рабочие и красногвардейцы Демеевки, Шулявки, Подола, Куреневки, железнодорожники Соломенки. Прекратилось трамвайное движение. Об участии во всеобщей политической стачке заявили 35 профсоюзов⁴. Проявлялись и другие тенденции. Так, собрание

¹ Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. К., 2001. С. 153.

² Народня воля (Київ). 1918. 17 січня; Киевская мысль. 1918. 17 янв. (утр. выпуск).

³ Там же

⁴ Великий Жовтень на Київщині. 36. спогадів. С. 46–48; Летопись революции. 1923. № 3. С. 20.

представителей частей гарнизона приняло резолюцию о прекращении вооруженной борьбы и разрешении противоречий мирным путем. Однако к подобным призывам уже мало кто прислушивался. На Печерске не стихала артиллерийская канонада, поддерживаемая спорадической уличной стрельбой практически в каждом районе столицы. На утро 18 января под контроль восставших перешли значительная часть Подола, Лукьяновки, Шулявки, Демеевки, Старокиевского района. Был захвачен центральный телеграф. Двигаясь по Владимирской улице, рабочие и солдаты приблизились к Педагогическому музею, где заседала Центральная Рада. Однако повстанцы были не лучшим образом подготовлены к затяжным боям, недостаточно дисциплинированы, не имели надлежащей организации и руководства, согласованного плана действий. И хотя общее число вооруженных красноармейцев и революционных солдат достигало, по разным данным, 6–8 тысяч¹, считать их эффективной военной силой, даже при условии преданности социалистической идее, вряд ли возможно.

Организовались и сторонники Центральной Рады. К тому моменту в их рядах насчитывалось около трех тысяч человек: Галицкий курень Сечевых Стрельцов, «Вольное казачество» под командованием М. Ковенко, Черноморский курень, автоброневой дивизион, подразделения полков им. Б. Хмельницкого, П. Полуботка и И. Богуна. На их вооружении имелось 10 орудий и около сотни пулеметов².

Подавляющее же количество украинских частей в решающий момент срочно объявляли «нейтралитет», а некоторые из них, сочувствуя восставшим, передавали им оружие. Временами правительственные войска обстреливались неизвестными с крыш и балконов домов. Скоординировав действия двух командных центров – штаба атамана М. Ковенко и штаба сотника М. Шинкаря, воины украинских частей остановили атаки в направлении Педагогического музея и начали «разжимать» кольцо, которое

¹ Історія Українського війська (від княжих часів до 20х років ХХ ст.). Львів, 1992. С. 406.

² Історія Українського війська. С. 406.

почти замкнулось вокруг помещения Центральной Рады, правительственных учреждений в центральных кварталах города. Обе стороны несли немалые потери: со стороны восставших – 150 убитых и более 300 раненых, а с противоположной стороны, соответственно, 70 и 150¹. 19 января, несколько уступив позиции в самом центре Киева, повстанцы продолжали укрепляться практически во всех районах, овладевая окрестностями. Именно в это время в Киев из Дарницы через Слободку по Николаевскому мосту прибыл Гайдамацкий кош Слободской Украины, усиленный сотней Сечевых Стрельцов Галицкого куреня. Вместе с Гордиенковским полком во главе с В. Петривом, который накануне добрался в столицу с Западного фронта, гайдамаки начали вытеснять восставших с Печерска. Окружив «Арсенал», они направили к защитникам завода делегацию, сформированную украинским революционным комитетом воинских частей. Делегация предложила восставшим прекратить борьбу и сложить оружие. Однако арсенальцы ответили, что они не смиряются, пока Центральная Рада не будет распущена, власть в Киеве не перейдет к Советам рабочих и солдатских депутатов, а властью во всей Украине не будет признано ВУЦИК². Несколько массированных атак 19 и 20 января защитникам «Арсенала» удалось отбить, однако их силы неуклонно таяли. К тому же к ним не смогли пробиться железнодорожники, другие отряды, которые стремились оказать помощь окруженным. Преимущество вполне определенно оказалось на стороне украинских воинов, атаками которых руководил лично С. Петлюра³. На рассвете 21 января гайдамакам в итоге удалось взять штурмом «Арсенал», часть защитников которого смогла оставить завод, уйдя через подземные коммуникации. «В штурме «арсенала» polegло около 70 украинских казаков, а более 300 большевиков перекололи»⁴, – считали сторонники Центральной Рады.

¹ Там же. С. 407.

² Киевлянин. 1918. 23 и 24 января; Бюлетень Українського революційного комітету всіх військових частин і організацій м.Києва. 1918. Січень; Великий Жовтень на Київщині. Зб. спогадів. С. 218–219.

³ Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. С. 157.

⁴ Історія українського війська. С. 408.

Близкими к приведенным были и данные, которыми оперировали репортеры на страницах тогдашней прессы. Так, «Известия Объединенного комитета Всеукраинских советов крестьянских, рабочих и военных депутатов» сообщали: «Арсенал взят в 2 часа ночи. Полегло около 300 человек арсенальцев, столько же взято в плен. Наши потери невелики... На Подоле был большой бой. Большевики понесли огромные потери»¹.

Захват «Арсенала», безусловно, стал переломным моментом всего восстания. Однако красногвардейцы в других районах, особенно на Подоле, Шулявке, Демеевке и Соломенке, продолжали борьбу. Тем не менее инициатива прочно перешла к гайдамакам, «вольным казакам», которые занимали все новые пункты и кварталы.

Днем ВРК, не обладая информацией о местонахождении советских сил, наступавших на Киев, решил прекратить борьбу. Несколько позже появилась листовка с подписью забастовочного комитета с сообщением о прекращении общей забастовки.

Однако бои в некоторых местах еще долго не стихали – возможно, упомянутые решения не дошли до повстанцев. Красная гвардия Шулявки и железнодорожники в районе пассажирского вокзала, товарной станции и Главных железнодорожных мастерских продолжали упорные бои. Хотя символом январского (1918 г.) восстания принято считать «Арсенал», справедливости ради стоит отметить, что не менее масштабным и эффективным было участие в боевых действиях авиапарковцев, подольских и шулявских красногвардейцев и, особенно, железнодорожников. В частности, последние проявили незаурядную стойкость, начали покидать занятые позиции и отходить к Посту Волынскому под натиском гайдамаков только вечером 22 января².

Думается и масштабы, и продолжительность январского восстания в Киеве, и силы, привлеченные к его подавлению

¹ Вісті Об'єднаного комітету Всеукраїнських Рад селянських, робітничих і солдатських депутатів. 1918. № 2.

² Киевская мысль. 1918. 23 янв. (утр. выпуск), 24 янв.; Киевлянин. 1918. 23 янв.; Последние новости (Киев). 1918. 25 янв. (веч. выпуск); Великий Жовтень на Київщині. Зб. спогадів. С. 222.

Центральної Радою, і ожесточеність сражень, і втрати з обох сторін слідуеть віднести к одній із сторінок Громадянської війни в Україні. Таким подіям просто трудно знайти другу оцінку.

22 лютого радянські війська з сходу і півночі наблизились к Києву. Ще вранці 1-я революційна армія під командуванням Ю. Коцюбинського, П. Егорова, В. Примакова, Д. Жлоби, бронепоезд під командуванням А. Полупанова з боєм заняли Дарницю і через Слободку двинулись далі. Захопив мости через Дніпро, війська оволоділи набережною. Одночасно отряд Червоних козаків (200 шабель) во главе з В. Примаковим біля Вышгорода подолав по тонкому льоду Дніпро і через Пушча-Водицю вийшов на зв'язок з червоногвардійцями Подола і Куреневки¹.

Наступлення підтримувалося артилерійським вогнем із-за Дніпра, котрим подавлялись військові сили, вірні Центральній Раді. Врешті, канонада, не утихавша декількох днів, мала і психологічне значення. Мішенями по наказу М. Мурав'єва² були обрані найбільш високі споруди столиці і їх руйнування прицільним вогнем поразало оточуючих, сеяло загальну паніку³.

Свою роль тут ігало і те, що, не маючи розвідки, штаб М. Мурав'єва, котрий знаходився в Дарниці, не знав справжньої ситуації в Києві, давав значно завищені оцінки військовим силам Центральної Ради, полагав, зокрема, що на її стороні більше 30 тис. офіцерів старої армії (о тому, що таке кількість офіцерів зосередилось в місті, не раз писали газети – В. С.). Тому командування радянських військ, в загальному прагнучи пошвидше оволодіти столицею УНР (к цьому побуждало і політичне керівництво радянської України, і В. Антонов-Овсенко, і, особливо, офіційна Москва, щоб використати бажаний факт втрати Центральної Радою Києва для тиску на австро-

¹ Вісник Української Народної Республіки (Харків). 1918. 24 січня; Антонов-Овсенко В. Записки о гражданской войне. Т. I. С. 147, 149; Летопись революции. 1928. № 2. С. 217; Історія українського війська. С. 408.

² Антонов-Овсенко В. Записки о гражданской войне. Т. I. С. 151–152.

³ Сфрёмов С. За рік 1917-й. Під обухом. Більшовики в Києві. К., 1993. С. 6–7.

германскую сторону на переговорах в Бресте), одновременно опасалось натолкнуться на достаточно массированную оборону, понести большие потери, если не поражение¹.

Однако даже при том, что силы Центральной Рады заметно таяли, верные ей воины, офицерский корпус понимали всю важность удерживания столицы в руках национальных властей и вели отчаянную борьбу за каждую улицу, за каждый дом, как за последний рубеж. В экстремальных условиях они проявляли все боевые качества, на которые только были способны. Советские войска, которым помогали местные красногвардейцы, вели ожесточенные уличные бои, однако овладевали полумиллионным городом медленно. М. Муравьев, с одной стороны, браво рапортовал начальству об овладении Киевом (определенные основания для того уже были – часть города находилась в руках вверенных ему частей), с другой – слал подчиненным командирам приказ за приказом, требуя немедленного победоносного завершения всей операции, используя любые методы. 22 января М. Муравьев издал известный приказ № 9, в котором приказал войскам «...беспощадно уничтожить в Киеве всех офицеров и юнкеров, гайдамаков, монархистов и всех врагов революции. Части, которые придерживались нейтралитета, должны быть немедленно расформированы, их имущество передано в военно-революционный комитет Киева...»².

В. Антонов-Овсеенко отметил, что этот приказ, изданный без согласования с представителями Народного секретариата, сразу вызвал беспокойство большевистско-советского руководства, привел к новым противоречиям в лагере противников Центральной Рады. Подтверждается это и другими документами, и исследованиями³.

Правда, кое-кто склонен был оправдывать действия М. Муравьева как ответную реакцию на то, что после подавления январ-

¹ См.: Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне. Т. I. С. 152.

² Там же. С. 154.

³ Гриневич В. А., Гриневич Л. В. Слідча справа М. А. Муравйова. Документована історія. К., 2001. С. 20–21, 23.

ского восстания гайдамаки расстреляли более 1 500 киевских рабочих, причем «поводом для расстрелов были мозолистые руки и рабочие куртки»¹.

Конечно, гибли, идя в атаку, и красные бойцы. По некоторым данным, на улицах Киева погибло более тысячи советских воинов². Какими были жертвы за те 3–4 дня у противоположной стороны – осталось невыясненным, как и доподлинно неизвестно, отдали ли им вообще последние земные почести (этот вопрос поднимал на страницах «Новой Рады» один из лидеров украинских социалистов-федералистов В. Прокопович)³.

Судя по мемуарным свидетельствам, особым напряжением отмечались боевые действия в центре города – в районе дома Купеческого собрания, Царского сада, Александровской улицы, Бибиковского бульвара и Брест-Литовского шоссе.

Убедившись в невозможности дальнейшего пребывания в городе, Центральная Рада вечером 25 января начала спешную эвакуацию из Киева, хотя арьергардные бои верных ей сил продолжались еще 26 января.

30 января 1918 г. в Киев официально переехало правительство советской Украины. Правда часть народных секретарей, находившихся в войсках, штурмовавших город, развернула здесь свою деятельность еще тогда, когда на улицах продолжались бои, а часть прибыла сразу же после установления в городе советской власти⁴.

Конечно, полной статистики Гражданской войны, особенно ее первого этапа установить невозможно. И все же, даже отдельные данные позволяют, думается, вполне определенно судить о тенденциях и приблизительных параметрах тогдашних событий, количественной стороне участников, числе погибших, пострадавших.

Если на рубеже ноября-декабря 1917 г., в первых военных столкновениях, несмотря на довольно значительные масштабы

¹ Вісник Української Народної Республіки (Харків). 1918. 24 січня.

² См.: *Гарчева Л.* Політична конфронтація та збройна боротьба Росії з Україною (1917 – початок 1918 рр.). Автореферат дис. ... докт. іст. наук. Львів, 1995. С. 48.

³ Нова Рада. 1918. 28 (16) лютого.

⁴ Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти. Сб. документов и материалов. С. 52–53.

соперничавших сил (только личный состав Первого Украинского и Второго гвардейского корпусов составлял десятки тысяч, возможно, даже превышал сотню тысяч человек), жертвы были не так велики, исчислялись единицами или десятками, то в дальнейшем динамика стремилась к всевозрастающей траектории.

Уже значительно большим было число участников (не менее 6-8 тыс.)¹ и жертв в ходе Киевского вооруженного восстания. По разным данным, только защитники «Арсенала» потеряли до 600 человек². Более 1 тыс. погибло в уличных боях в других районах города³. Около 1,5 тыс. были расстреляны петлюровцами после подавления восстания⁴. Среди последних потери были значительно меньшими⁵, хотя и здесь счет шел, как минимум, на сотни воинов. Зато в результате акции во исполнение пресловутого указа М. А. Муравьева было расстреляно 2576 русских офицеров⁶ (приводятся в историографии и большие цифры), невзирая на то, что они придерживались позиции нейтралитета и не хотели примыкать ни к силам Центральной Рады, ни к большевикам. Но в этом никто не разбирался – война.

Таким образом, уже в одном из первых эпизодов Гражданской войны – битве за Киев (название, конечно, условное, а датировка точная – декабрь 1917 г. – январь 1918 г.) участвовали с обеих сторон десятки, и суммарно – сотни тысяч граждан Украины. Только потери убитыми всего за два месяца составили более 6 тыс. человек, не считая неизбежных в ходе военных действий, таких, например, как артиллерийский обстрел в течение нескольких дней Киева, смертей мирных жителей.

Первые залпы и жертвы Гражданской войны в Украине оказались не последними.

¹ Історія українського війська. С. 406.

² Там же. С 406-407; Вісті Об'єднаного комітету Рад селянських, робітничих і солдатських депутатів. 1918. № 2.

³ Гарчева Л. Політична конфронтація та збройна боротьба Росії з Україною (1917 – початок 1918 рр.). С. 48.

⁴ Вісник Української Народної Республіки (Харків). 1918. 24 січня.

⁵ Вісті Об'єднаного комітету Всеукраїнських Рад селянських, робітничих і солдатських депутатів. 1918. № 2.

⁶ Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. Т. I. С. 294.

Думається, весьма важно обратить внимание и на утвердившуюся научную терминологию, в которую облакаются события тех месяцев: фронты, армии, корпуса, полки, другие воинские единицы (повстанческие, полурегулярные, с трудноопределимым статусом и т. д.); главнокомандующие и просто командующие, командиры отрядов, в составе которых были представители практически всех существовавших в то время родов войск, оснащенных соответствующими вооружениями; стратегия, тактика... То есть, речь не о кратковременных и локальных акциях, явлениях, а именно о войне, войне Гражданской.

Рукопись.

НАРРАТИВНЫЙ ФАКТОР В ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОМ ОСВОЕНИИ ФЕНОМЕНОВ ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ, ИНТЕРВЕНЦИИ И ОККУПАЦИИ

Изменчивая политическая конъюнктура продолжает негативно сказываться на исторических публикациях, особенно посвященных таким непростым по природе и постижению, интерпретации страниц прошлого как Гражданская война, а также неразрывно связанных с ней фактов и процессов иностранной военной интервенции и чужестранной оккупации.

Наглядным подтверждением высказанному наблюдению являются противоречащие научным подходам тенденции в новейшей украинской историографии. В академических изданиях обобщающего, итогового характера отрицается сам факт Гражданской войны в Украине¹. Он ловко подменяется утверждениями о «военно-политическом противоборстве», как правило инспирированном большевистскими агрессиями со стороны Советской России². Одновременно предлагается весьма изощренная словесная эквилибристика относительно таких устоявшихся на протяжении десятилетий феноменов, как австро-германская оккупация Украины в 1918 г., а также вооруженная интервенция стран Антанты, начавшаяся в конце 1918 г. в Крыму и южных украинских портах. В первом случае предлагается весьма «оригинальная» терминологическая и смысловая трактовка – «Австро-германских войск контроль над территорией Украины 1918 г.»³, а во втором – «Антанты воинское присутствие на Юге Украины 1918 – 1919»⁴.

¹ Нариси історії Української Революції. К.: Науково-виробниче підприємство «Видавництво «Наукова думка»» НАН України. 2011. С. 10; Верстюк В. Ф. Від «Великої Октябрьської соціалістическої революції і громадянської війни на Україні (1917 – 1920)» до «Нарисів історії Української революції» й далі: трансформації дослідницької парадигми // Український історичний журнал. 2017. № 3. С. 20.

² Там же.

³ Енциклопедія історії України. Т. 1. К., Наукова думка. С. 19 – 20 (автор А. Н. Лупандин).

⁴ Там же. С. 94 (автор – В. Ф. Верстюк).

Очевидно, стремлением найти некий «примирительный», «смягчающий», паллиативный вариант между хорошо известными объективными реалиями и не во всем убедительной их терминологически-понятийной оценкой является вводимая в научный оборот новейшая дефиниция «нетипичная оккупация», которой характеризуется ситуация в Украине в 1918 г.¹

Такое, можно сказать, ключевое «категориальное» словотворчество порождает целую цепочку производных определений марионеточного режима, как, например – «гетманат П. Скоропадского – модель консервативной революции», «гетманская Украинская Держава – малороссийский проект» и много тому подобных.

Автору данного сообщения приходилось не один раз обращаться к затронутому аспекту, публично доказывать целесообразность если не абсолютно неизменного, адекватного заимствования терминологии из документов эпохи (в некоторых случаях уточняющая коррекция и возможна, и, даже, желательна, логично оправдана), то, во всяком случае, приближения используемого понятийного инструментария к содержательной, смысловой основе источников, сформировавшейся непосредственно в процессе изучаемых событий².

Среди прочих мотивов, рядом с призывом отказаться от игнорирования документальных изданий с воспроизведением источников, в том числе – зарубежного происхождения только потому, что они появлялись в советское время, содержались обращения к новейшим публикациям³, сущностно аутентичных в терминологических проявлениях с давно устоявшимися представлениями и оценками. Такие

¹ Пиріг Р. Я. Відносини України і Центральних держав: нетипова окупація. К., Інститут історії України НАН України. 358 с.

² Солдатенко В. Ф. Режим гетьманату 1917 р. у світлі документів та сучасних історичних студій // Український історичний журнал. 2016. № 6. С. 151 – 174; Он же. Україна 1918 р. в транснаціональному контексті: історіографічний дискурс // Гілея. Науковий вісник. Збірник наукових праць. 2017. № ? С. 7 – 20; Он же. Порівняльна історіографічна оцінка міжнародного становища України за доби Гетьманату П. Скоропадського // Проблеми всесвітньої історії. 2017. № 2 (4). С. 9 – 33; Он же. В горниле революцій и войн: Украина в 1917 – 1920 гг. Историко-историографические эссе. М., РОССПЭН. 2018. 670 с.

³ Дорнік В., Касьянов Г., Ліб П., Міллер А., Расевич Б. Україна між самовизначенням і окупацією. 1917 – 1922 роки. К., 2015. 512 с.

издания, выстроенные на скрупулезном использовании документов и материалов иностранного происхождения, продолжают время от времени пополнять историографический арсенал ученых. Среди них и недавний выход в свет книги «Украина – 1918. Взгляд из Германии»¹, на появление которой автор частично отреагировал своей публикацией в украинском издании².

Книгу подготовило издательство «Содружество «Посев»» в переводе с немецкого, с предисловием и комментариями Л. В. Ланника. В книгу вошло три публикации непосредственных участников событий: Ханса Тинтрупа «Война на Украине» (впервые появилась в 1919 г. в Штутгарте и переиздана в 1938 г. в Эссене), Фридриха Шрадера «Беженцем через Украину: из дневника моего бегства из Константинополя» (опубликована в 1919 г. в Тюбнгене) и Карла Гельсхорна «С германскими войсками на Украине: к истории германской катастрофы» (Кенингсберг, 1919).

Автор первого материала Х. Тинтруп в качестве вначале лейтенанта, затем капитана-кавалериста с первых же дней похода германского воинского контингента в Украину и практически до окончания акции участвовал в осуществлении оккупационной политики, побывав во многих регионах Украины – от Волыни до Донбасса, от Екатеринославщины до Таганрога и Одессы. Профессору Ф. Шрадеру довелось из Одессы кружным путем вокруг Киева выбираться к западной границе, испытав тяготы положения гражданина потерпевшего поражение в Первой мировой войне государства в конце 1918 г. – начале 1919 г. К. Гельсхорн, будучи военным священником, также не понаслышке знал и пытался оценить то, что происходило в Украине практически с первых месяцев оккупации и до триумфа власти Директории.

Несомненно, все трое обладали недюжинным литературным талантом (по крайней мере, довольно хорошими публицистическими способностями), склонностью к серьезной аналитике и

¹ Украина-2018. Взгляд из Германии. М. Содружество «Посев». 2018. 336 с.

² Солдатенко В. Ф. Дополнительные аргументы против тенденции отказа от принципиальных подходов и оценок (соображения в связи с книгой «Украина – 1918. Взгляд из Германии» // Гілея. Науковий вісник. Вип 145(№ 6). К., 2019. С. 156 – 162.

обобщениям, а написанное ими органично дополняет друг друга, позволяет воссоздать комплексную, весьма реалистичную и довольно убедительную картину. При этом, несомненно, обратят на себя внимание некоторые аспекты и детали, которые практически не попадали на страницы научных изысканий.

Конечно, в коротком сообщении нет возможности передать (хотя бы посюжетно упомянуть) все подходы и оценки действий и фактов, которые нашли отражение в книге. Целесообразно ограничиться лишь наиболее важными и существенными (может больше – концептуальными) моментами, не считая возможным вникать во многие фактологические неточности, явно несостоятельные или субъективные трактовки (в значительной степени эту задачу выполнил, хотя и не абсолютно во всех случаях безукоризненно, составитель книги в примечаниях).

Поскольку далее в предлагаемом тексте ссылки осуществляются исключительно на единственный источник – книгу «Украина – 1918. Взгляд из Германии», представляется оправданным указывать в скобках ссылки только на ее соответствующие страницы.

Характерно уже название первой главы записок офицера «Вторжение» (с. 11–25).

Кстати, переступив 19 февраля 1918 г. «через сеть русских окопов и заграждений», германские войска были обескуражены: окопы были пусты и давно заброшены (с. 12–13). Заняв без единого выстрела Луцк, началось очень быстрое наступление на Ровно: «Наше продвижение катилось вперед, вглубь страны настолько беспрепятственно, говорится в публикации, – что мы по-прежнему выставляли охранение лишь из чувства долга, а в остальном наступали как на маневрах...» (с. 13–14).

Данный аспект представляется весьма важным. Он свидетельствует, что скудные войска УНР оставляли Правобережье без сопротивления – просто уходили, а красноармейские части даже практически не успели войти в регион. Но проникающие вглубь украинской территории иностранные войска «по неоспоримому праву войны с полным основанием» (с. 19) начали присваивать себе имущество местных граждан, осуществлять «совершенно законную его реквизицию» (с. 20). Грабеж коснулся, конечно, в

первую очередь крестьянства, поскольку иноземные воины с сожалением буквально на каждом шагу встречали «множество бессмысленно сожженных поместий» (с. 21), хотя сразу же уловили «ненависть к местному чуждому по национальному происхождению, то есть польскому дворянству» (с. 22).

Опасаясь за то, что у местных жителей может быть припрятано оружие, немцы поспешили его изъять, применяя строжайшие меры, террор. Так, «командир эскадрона вюртембергских улан, давший городскому голове одного местечка 1,5 часа сроку с обещанием, что, если в ходе последующего обыска в домах будет найдена хотя бы одна единица оружия, он, голова, будет за это расстрелян со всеми домочадцами» (с. 21).

Проникая все далее в сердце Украины, пришельцы ощущали не только радушный прием со стороны местных жителей (такое, особенно в первые дни тоже было), но и массовое сопротивление в попытках добыть продовольствие и фураж, когда «зачастую оставалось только хвататься за кобуру пистолета», что, по мнению немецкого офицера, являлось естественным для «любой оккупационной армии» (с. 26). Терминами «завоевательный поход», «оккупация», «оккупационный режим», «иностранный оккупационная армия», «немецкая «аннексия Украины»», повсеместные «рейды» и «реквизиции», «мягкая малая война», «карательные экспедиции против банд грабителей» (речь о восстающих крестьянах, которых без каких-либо сомнений именуют большевиками. – В. С.), «неусыпная охрана станций, линий железной дороги и сооружений» пестрят страницы рассказа Х. Тинтрупа, чем дальше внедрялись в регион новоиспеченные союзники (см., напр.: с. 27, 29, 31, 32, 41, 73, 162, 178, 285 и др.). При этом необходимо сделать особый акцент на том, что речь идет не о рассыпанных повсюду попавшихся под руку удобных или случайных словах, а о сознательной характеристике реальных процессов и явлений, заполнявших жизнь граждан Украины и тех иностранных воинов, которые оказались на подчиненной себе вооруженной силой территории.

То есть, опровергать десятилетиями складывавшиеся представления и оценки относительно характеристики германского

пришествія в Україну як інтервенції і окупації вряд ли оправдано. Смысл и содержание новой книги в категориях причастных к событиям лиц свидетельствует об обратном, как бы это не нравилось, не устраивало тех, кто предпочитает изменчивую конъюнктуру строгим научным подходам.

Особенно убедительны в отмеченном отношении серьезные, грамотные размышления священнослужителя К. Гельсхорна, который поставил перед собой задачу «осмыслить причины... нашей катастрофы» в 1918 г., понять, как случилось, что «Украина... для нас, немцев, является просто одной из утраченных позиций» (с. 283).

Отец Карл, как и другие его соотечественники, пытается не только раскрыть причины военной экспансии в Украину, но и найти элементы оправдания непростым фактам. Естественно, он апеллирует, прежде всего, к тому, что «ведь к нам за помощью обратилось само украинское правительство, так как своими силами справиться с большевиками оно не могло» (с. 285). При этом у немецких военнотружущих преобладало убеждение в правомерности своей миссии: «Когда мы, немцы, только вступили на Украину, то испытывали возвышенное ощущение, что пришли сюда как спасители и освободители, как для наших соотечественников – многочисленных немецких колонистов, так и для украинского населения, которое страшно притесняли большевистские банды, сжигавшие все подряд» (с. 285). В цитируемой фразе привлекает к себе внимание такой аргумент, как акцент на стремление в водовороте революционных потрясений прийти на выручку германским колонистам, что почти всегда остается вне поля зрения украинских историков. Для зарубежных авторов неоднократное обращение именно к данному соображению, особенно касательно регионов Юга Украины и Крыма, где проживало достаточно много этнических немцев, является отличительной чертой рассуждений.

В этом же плане следует упомянуть и о том, как грустно сокрушается евангелистский священник по поводу краха германской оккупации Украины, довольно прямолинейно вопрошая: «Как же теперь Германия сможет защищать немецких колонистов в такой дали, на чужбине, где уже обещали землю для их расселения?» (с. 329) (подчеркнуто мною. – В. С.). Конечно, такую

информацию (в частности – обещания) желательно бы соотнести с документальными источниками, однако даже приведенные сведения о подобных настроениях-ожиданиях, безусловно, немало значат для понимания стратегии и смысла похода – «вторжения» западных военных интервентов в Украину.

Попутно следует заметить, что все три автора книги исходят из того, что большевизм несомненно был злостным врагом для украинцев и его обязательно необходимо было физически уничтожить. Неизменный синоним тут – бандитизм. И сомнений на данный счет не обнаруживается, когда не только факты расходятся с декларативными утверждениями, но кажется, уже вплотную подводят к выводу, что основной массив местного населения – крестьянство, согласно неопровержимым фактам, было вовсе не против политики большевиков. Так, К. Гельсхорн вполне резонно замечает: «...Никак нельзя умолчать о том, что немцы слишком уж однобоко защищали интересы польских крупных помещиков (речь, прежде всего о Правобережье. – В. С.). Тем самым мы заставили (тут и далее подчеркнуто мною. – В. С.) украинских крестьян возненавидеть себя, ведь они силой попытались увеличить свои скудные наделы за счет помещиков и теперь со злобой смотрели, как немцы лишают их всех приобретений» (с. 286).

Своему соотечественнику вторит и Х. Тинтруп, вполне здраво рассуждая, что «Юг России (т. е. Украина. – В. С.) – преимущественно крестьянский регион; на чью сторону крестьяне встанут, тот и будет хозяином этой страны... А вот возвращение помещиков, напротив: это было восстановление лишь недавно снятого векового ярма, тысячекратного насилия, унижений и беспощадной эксплуатации со стороны высокородных господ и жестоких управляющих поместьями; это означало, что вновь придется довольствоваться прежним, убогим, зачастую слишком скудным наделом; это была потеря всего того, что считали платой за неслыханные лишения военного времени, тех завоеваний революции, в сохранение которых искренне верили. «Идите домой, берите землю, не теряйте ни минуты», – так взывал Ленин к армии на фронте, тем самым чрезвычайно ускорив ее распад. Можно ли было вновь

поставить под вопрос это величайшее, столь желанное достижение? В этом и заключалась проблема, в которой душа крестьянина оказывалась наиболее ранимой, в этом и крылась причина провала всех прежних и будущих попыток контрреволюции; ведь сколь бы мало ни осознавал русский мужик идеалы советского государственного устройства, многократно усилившего нажим на него и донимавшего его своей неустроенностью, он все же ни на миг не замедлил бы поспешить под красное знамя ради борьбы против белых генералов, победа которых означала для него возвращение прежних порядков» (с. 27–28).

Однако в целом реалистичные соображения наталкивались на прагматичные расчеты оккупантов, которые вынуждали их действовать в ином направлении. «Значительная часть чиновничества, чье содействие было для нас незаменимым, комплектовалась выходцами из высших слоев буржуазии, тесно связанной с помещиками кровными узами и деловыми связями. Поэтому важным направлением нашей «реальной политики» было сохранить их на своих постах при наличии у них хотя бы отчасти доброй воли к сотрудничеству: это была цель, которая казалась в целом стоящей известных затрат. Однако возникал вопрос, сколь далеко нам придется зайти в своих уступках, чтобы оказалось возможным проводить политическую линию, негативную по отношению к мнению народных масс, а тем более к тем требованиям народа, которые здесь уже когда-то отстояли. Не следует забывать также и о том, что именно демократические круги местного населения, положительно воспринимавшие революцию, и стремились к созданию независимой Украины. Таким образом, их основная цель была той же, что и у германской политики, она даже совпадала с главной задачей войны, которую мы вели против России. Однако же тот, кто стремится достичь цели, не должен стесняться идти к ней единственным путем. А этот путь лежал только через демократию» (с. 29).

Иными словами, во главу угла жестко ставился корыстный немецкий интерес, хотя автор и стремится к оправданию якобы детерминированных действий: «земельный вопрос был коренным и в нашей оккупационной политике. Мы пришли в эту страну извне и не имели никаких оснований выставлять себя слугами уже

свергнутых порядков; в том, что закон здесь был погран, мы были ни в коем случае не виноваты. Единственной и безусловной, судя по здешним обстоятельствам, нашей задачей было извлечь для себя максимальную выгоду. Чисто по-человечески следовало сожалеть о том, что достояние русских помещиков отобрано и разграблено, а высший слой буржуазии претерпевает суровые лишения, однако это никак не должно было воздействовать на наши политические расчеты.

То, что последнее все-таки случилось, я могу признать только тяжелой ошибкой. Оказалось, что все перипетии и последствия часто проявляемой деловитости, чувство общности сословного происхождения, схожий образ мысли и частные интересы крупных украинских помещиков и промышленников, с одной стороны, и нашего высшего генералитета, который с охотой или без нее все же взялся здесь и за политику, – с другой, возобладали над требованиями холодного рассудка и национальной выгоды» (с. 28).

Воспроизведенное вполне определенно свидетельствует о том, что в «реальной политике» оккупантов безусловно доминирующим был классовый (сословный) подход, как бы его ни старались сегодня сгладить, подменить любыми другими аргументами, в первую голову, потребностями противодействия революционным, леворадикальным устремлениям и процессам.

Оставаясь во многом верными бытующим в западноевропейских странах стереотипам о собственном моральном превосходстве над славянским миром и, по большому счету, не весьма предметно разбираясь в тонкостях украинско-российских отношений, часто отождествляя русских с украинцами, именуя украинский язык наречием, на котором «из образованных людей... никто не говорил» (с. 30), потому он, дескать, оставался «языком просто-народья, народных песен и поэзий» (с. 231), сомневаясь в реализме планов отделения Украины от России, создания самостоятельного украинского государства (с. 231, 277–278), представители Германии, тем не менее, достаточно четко представляли себе и прогнозировали последствия своих деяний для украинского этноса. Особенно наглядно это предстает из рассуждений вокруг эпизодов,

связанных с беспардонным разгоном Центральной Рады, государственным переворотом 29 апреля 1918 г., становлением и функционированием гетманской политико-правовой государственной модели.

Так, германский офицер пытается возложить основную ответственность за происходившее, прежде всего, на украинский истерический процесс, в котором отчетливо давал «...себя знать ужасающий недостаток толковых голов и компетентности в любых вопросах; повсюду воцарилась туманная, словоохотливая писанина, превозносившая власть народа и человечность, однако не располагавшая ни малейшей силой, чтобы принимать решения в соответствии с создавшейся обстановкой. И если новое правительство теперь оказалось несогласно с ценой, которую потребовала Германия за свою помощь, или же только с методикой германского наступления, недооценивая всей тяжести и обременительности, которые в настоящее время связаны с действиями иностранной оккупационной армии, или же его члены вообще так и не пришли к единому мнению по этому поводу, довольно: уже менее месяца спустя обнаружилось такие трения между ним и командованием германскими войсками, что дальнейшая совместная работа казалась весьма сложным, если не невозможным делом» (с. 31; имелись ввиду распоряжение командующего германскими войсками в Украине генерал-фельдмаршала Г. фон Эйхгорна от 25 апреля 1918 г. о введении юрисдикции немецких военно-полевых судов по отношению к местному гражданскому населению и события вокруг ареста близкого к германскому командованию банкира А. Доброго – В. С.).

Отсюда же вытекает и авторская логика воссоздания механизмов формирования и судьбы гетманского режима. «И вот такой момент использовал один честолюбивый офицер бывшей царской армии, генерал Скоропадский, чтобы захватить власть. Он выступил, ...создав видимость, что действует без поддержки нашего командования, признал выдвигаемые требования, обещал полную лояльность как со своей стороны, так и со стороны своих сторонников и тем самым добился, что ему, как «гетману», вручили бразды правления государством, конечно, только лишь из-за отсутствия лучшего выхода из ситуации. Ведь тогда, несомненно,

вполне брали в расчет, что его правительство никогда не будет восприниматься массами населения как истинно народное; Скоропадский был и остался старорежимным русским генералом, которому внутренне ничто не было так чуждо, как попытка воспринимать созданные революцией условия как окончательные; да и с внешнеполитической точки зрения, что поначалу лишь подразумевалось, а летом уже и стало выражаться открыто, он видел в независимой Украине лишь переходную конструкцию, «обитель порядка», как бы сказали позднее, для вновь воссоединившейся в будущем буржуазной, если даже не монархической России. И, наконец, решающее обстоятельство: этот великорусский дворянин и офицер в глазах населения был и не мог быть никем иным, кроме как ставленником, марионеткой германских военных властей, которые через него управляют страной, как только пожелают» (с. 32).

Германский гражданин нашел в себе силы на горькую самокритичную сентенцию. «Я до сих пор отчетливо помню в чем-то извещающий, а в чем-то и извиняющийся тон, с которым оккупационные власти сообщили о смене правительства. Возникло ощущение, что Рада, с которой было так тяжело работать, будто бы сама лишилась почвы под ногами и теперь, словно утопающий, протянула руки к этому генералу, а подняв его на щит, вновь отреклась от всего того, о чем заявляла до этого. При этом лишь для того чтобы преодолеть сиюминутные трудности, она проявила неслыханную в будущем услужливость. Ведь теперь по всей стране были убеждены, что действительным намерением немцев была аннексия Украины, а тем самым против них были восстановлены все как демократические, так и националистические элементы: смена большевистского господства на германское представлялась теперь в едва ли более радужном свете, чем изгнание дьявола Вельзевулом» (с. 32).

Приведенные довольно пространные извлечения из анализируемого издания представляются совсем не излишними. На них желательно обратить внимание тем отечественным историкам, которые считают определения «интервенция», «оккупация», «марионеточный режим П. П. Скоропадского» и другие, связанные

с ними, досужими домыслами советской историографии, следствием идеологического давления на ученых тоталитарной системы. Но немецких авторов, опубликовавших свои работы еще в 1919 г., вряд ли можно заподозрить в симпатиях к коммунистическим доктринам, влиянию на них большевистских взглядов (на страницах книги встречается немало резко негативных оценок большевизма (с. 230, 260, 329, 332 и др.)). Просто, в данном случае мы имеем дело с рефлексиями очевидцев на непростые события, попытками их по возможности адекватнее передать и непредвзято оценить. Речь, по существу, о мемуарных первоисточниках высокого качества, содержащих весьма важную информацию для размышлений и научных выводов.

Вряд ли стоит специально подробно останавливаться на сюжетах, связанных с экономическими (хозяйственными) аспектами деятельности оккупационного режима. Достаточно ограничиться лапидарным замечанием-выводом: «На Украине, где их (германских и австро-венгерских войск. – В. С.) продвижение шло особенно быстро и легко, они поистине наложили руку на кладовую России и в глубине души уже видели, как столь же точно, сколь и тщательно организованная и бестрепетно работающая администрация тут же «оприходуєт» все эти запасы...» (подчеркнуто мною. – В. С.). Как добиться цели – «предоставить в распоряжение германского народного хозяйства продовольствие и сырье» (естественно украинские) оккупанты решали сами (с. 285). И это в общем-то весьма хорошо известно.

Ценность анализируемого издания состоит и в том, что в нем содержатся очень любопытные сюжеты, до которых практически не доходят отечественные исследователи.

Кроме того, что уделяется, как отмечалось выше, определенное внимание, условно говоря, «польскому фактору», который так или иначе оборачивался не в пользу немецкой стороны (с. 284 и др.), евангелический референт К. Гельсхорн подробно останавливается на проблеме отношения местных евреев к немцам.

Осуществив краткий экскурс в историю страданий и лишений еврейского этноса в России, автор, невзирая на разнотолки, приходит к выводу, что в целом «евреи встретили немцев (т.е. их

приход в Украину – В. С.) вполне дружелюбно, не только потому, что им было удобно работать с немцами, а из-за того, что германские победы покончили с властью царизма, при которой на евреев налагались многочисленные ограничения» (с. 287). Хотя в данном случае явно переоцениваются результаты империалистической войны в пользу Германии, определенная логика в подобных утверждениях все же в целом есть. Однако немецкий священник не вполне последователен, пытаясь углубить анализ деликатной проблемы.

«Вполне понятно, что евреи с радостью приветствовали свержение царизма. За свою свободу они должны были благодарить победы германских войск и русскую революцию, которая завершила дело, начатое первыми. Русская революция имела немало сторонников среди евреев. Многие из них были фанатичными приверженцами большевизма или социальной революции. Конечно, в большинстве своем это были те, у кого не было своего дела, так что терять было нечего. Так как немцы на Украине боролись с большевизмом, то евреи, настроенные большевистски, естественно, стали противниками немцев. Кроме того, евреи зачастую хотели бы сместить фокус недовольства русского населения дороговизной, вызванной скупками евреями продовольствия и иных товаров, на немцев, якобы виновных в росте цен» (с. 288).

Еще в большей мере автор противоречит сам себе, полагая, что «в целом евреи на Украине, как и в других местах, сослужили нам немалую службу, хотя и гарантировали себе немалую выгоду. В России же еще более, чем в иных странах верна поговорка, что без евреев гешефта не будет. Обстановка на Украине была такова, что без помощи евреев мы не смогли бы там добиться вообще ничего, по меньшей мере в деловом отношении... Наши солдаты провернули с евреями немало дел, да и как говорили, кое-какие частные сделки не прочь были обделать с ними и некоторые офицеры.

Евреи чуть ли не осаждали немцев. Затем они предлагали нашим солдатам разнообразные товары, которые отправляли домой или брали с собой, уезжая в отпуск...

Евреи для нас, немцев, были незаменимы как переводчики. Ведь их наречие, идиш, суть лишь испорченный немецкий, сильно

перемешанный со словечками из иврита, русского и польского языков. Так что с евреем всегда можно было договориться» (с. 288–289).

Совсем иные выводы следовали из анализа немецко-украинских отношений. Попытки доказать, что «уважение к немцам было очень велико», разбиваются о категорическую констатацию, что начавшейся крестьянством «конца-края войне не видно» (с. 291).

Поэтому на основе обобщения сведений как на внутреннем фронте, так и неутешительных информаций, поступавших с западного театра военных действий, евангелический пастырь решил произнести проповедь, облеченную в тревожные тона и предсказанием печальных перспектив. Когда воинскому начальству стало об этом известно (солдат на богослужения в храмы делегировали, даже издавали для этого специальные приказы, а офицеры особого рвения не проявляли) реалистично мыслящего священнослужителя вначале отстранили от осуществления своих прямых функций, а затем и вовсе через военное министерство отозвали с Украины (с. 296–297).

Таким образом, в оценках и рассуждениях К. Гельсхорна содержится значительный массив интересных сведений, касающихся весьма тонких, деликатных аспектов (польский, еврейский факторы в оккупационной системе координат, подробности совершения культовых обрядов, их связь с политикой и др.), которые помогают обогатить палитру представлений о сложнейших процессах.

По-своему ценными представляются и подробнейшие дневниковые путевые заметки профессора Ф. Шрадера. Охватывая хронологически небольшой период (ноябрь 1918 г. – январь 1919 г.), они отражают малоизвестные и воспроизведенные в исторических трудах события, связанные с выводом из Украины германского и австро-венгерского воинского контингента. Как правило, реконструкцию проблемы в изданных трудах заканчивают двумя датами – 12 и 14 декабря 1918 г. – отбытием из Киева последнего эшелона с оккупационными властями и частями, а также отъездом вместе с ними П. П. Скоропадского, который отрекся от гетманства. Однако, всегда оставалось ясным (но не проясненным), что

полумиллионная военная армада, масса гражданского иностранного чиновничества вместе с огромными обозами никак не могли в сжатые сроки (до овладения Киева Директорией) покинуть огромную по европейским масштабам страну.

Материалы высокопоставленного чиновника, вынужденного с выходом Болгарии и Турции из империалистической войны спастись бегством на родину из Стамбула через Украину вместе с другими немецкими военными и гражданскими лицами (чтобы избежать нежелательного контакта с властями Антанты), на примере частных, но весьма выразительных, красноречивых примеров отражает сложнейшие перипетии украинско-немецких отношений, в условиях краха Украинской Державы П. П. Скоропадского, победы антигетманского восстания и возрождения Украинской Народной Республики под эгидой Директории.

Хотя Ф. Шрадер являлся широко эрудированным, опытным дипломатом, знакомства с украинской действительностью через узкую вагонную щель оказалось явно недостаточно, чтобы принимать за истинные многие высказанные им сентенции. Например, для него Украина и Волынь – разные административно-государственные субъекты («Мы покинули собственно Украину и въехали на Волынь» – с. 256; «Украину и Волынь накрыла пелена опустошения» – с. 257 и др.). С. В. Петлюру он неизменно именует генералом (с. 206, 237, 244), а подвластных ему повстанцев-добровольцев – «толпой дикарей» (с. 247). В один ряд ставятся и «большевистские банды» (с. 246, 251, 258) и грабительские банды и шайки Н. Махно (с. 241, 249), и «украинские банды» (с. 253 и др.). Кстати, приблизительно так же считает и К. Гельсхорн, добавляя к этому что «большевистские» и петлюровские банды были союзниками, действовавшими заодно (с. 285, 323, 325 и др.).

Конечно, Ф. Шрадер, если не сознательно лукавит, не может постичь причин ненависти к германским оккупантам, механически олицетворяем любым этническим немцем. Так, посетив при вокзальный рынок в Знаменке, он отмечает: «Это прямо насмешка над нашей бедной голодающей Германией. Тут в наличии огромные запасы сала, колбасы, смальца. Все люди – вполне упитанные, а уж некоторые из крестьянок с их курносими носами

и в высоких мужских сапогах, прямо Афродиты. А вот с мужчинами дело другое. Они глядят мрачно и недоверчиво. Едва завидят немца, в их душе явно что-то происходит. И это вовсе не симпатия или любовь. Это – ненависть, яростная ненависть и желание мести, которое может испытывать только славянин. Да что же мы такого сделали этим людям? Спросите солдат, а уж они вам расскажут» (с. 236). И если вопрос звучит почти патетически, хотя и является голой демагогией, то апелляция к виртуальным солдатским рассказам, очевидно, рассчитана на то, что во главу угла ставятся впечатления эшелонного путешествия. Автор считает совершенно неестественными, алогичными попытки украинских воинов на ряде станций разоружить немцев, чего определенное время удавалось избежать, давая взятки, откупаясь шнапсом, но в конце концов закончившиеся сдачей оружия и частичным грабежом снаряжения и багажа (с. 242–253, 254–255, 264 и др.).

Каких только возмущенных эпитетов и характеристик это не заслуживает. Жаль только, что тот же автор забывает свои же слова, несколько ранее занесенные в дневник. Рассуждая о том, что нужна новая, послевоенная, демократическая Россия, профессор-дипломат пишет, что «путь к этой новой России идет сквозь мрак бесконечной смуты, проходит по развалинам гетманского режима, созданного нами и защищаемого, но неверными средствами. Ведь давно уже ни для кого не секрет, что по отношению к украинцам мы жестоко заблуждались. Сами же наши солдаты рассказывали, как им доводилось грабить сельское население этой страны, отбирая скот, их коров и свиней, а также продовольствие. Несмотря на всю общность интересов, связывавшую нас с украинцами, между нами и украинским крестьянством вставало привидение-правление, которое мы осуществляли на основе насилия» (с. 215). Наверное, другой ответ на поставленный Ф. Шрадером вопрос искать не стоит, как ясно и то, что могли по этому поводу рассказать солдаты-оккупанты.

Разве что можно добавить только краткую фразу из послесловия к своему дневнику профессора: «Не подлежит никакому сомнению, что мы, немцы, поступали с украинцами вовсе не так,

как хотели бы, чтобы поступали с нами» (с. 277). Обращение к логике одной из библейских заповедей в данном случае выглядит не лишним.

Подытоживая, представляется необходимым отметить, что историки получили в свое распоряжение весьма интересное издание, дающее дополнительный заряд для исследований, для научных рассуждений, для обоснования концептуальных выводов и реконструкций непростых страниц нашего прошлого. Естественно, как и к любому другому источнику, к материалам книги «Украина – 1918. Взгляд из Германии», следует применять критический анализ, что, несомненно, еще не один раз будет делаться в будущем. Но уже сейчас, в первом аналитическом приближении с большой долей уверенности можно констатировать, что многое из воссозданного авторами – непосредственными участниками событий, пронзительно наименованных «свирепыми вихрями войны» (с. 183), заслуживает безусловного доверия и может быть эффективно использовано.

Как представляется, осуществленный подробный текстуальный, терминологический экскурс в новейшую книгу зарубежных авторов, имеет не только ограниченное, узорегиональное значение. Проявление внимания к нему может быть небесполезно, конструктивно использовано и в более широких территориальных (географических) параметрах, в применении методологических и методических подходов при исследовании истории Гражданской войны и в других (временном, в том числе) измерениях.

*Гілея. Науковий вісник. Випуск 145 (6).
Ч. 1. Історичні науки. К. 2019. С. 156 - 162.*

КОРОТКЕ INTERMEZZO ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

(До питання про політико-правову оцінку
та історичну долю Української Держави 1918р.)

Вступ

Слова в заголовку «коротке інтермецо» запозичені з листа начальника австрійського генерального штабу А. Арца [1] до міністерства іноземних справ Австро-Угорщини від 6 травня 1918 р. В такий спосіб високий військовий діяч, безперечно, непогано ознайомлений із механізмом, сутністю державного перевороту, здійсненого лише тиждень тому в Україні, і першими кроками політичного курсу нової влади, охарактеризував ймовірну перспективу гетьманства. Відтак він радив не поспішати пов'язувати себе офіційними договірними зобов'язаннями, документами зі П. Скоропадським.

Вважаючи вірогідною й іншу альтернативу – зміцнення гетьманського правління за допомогою, передусім, німецької військової сили – генерал достатньо цинічно, однак, вельми реалістично передбачав недалекий розвиток процесів. «...Мені здається, – писав А. Арц, – що гетьманство Скоропадського з Німецького боку задумане лише як фундамент для розв'язання російського питання (підкреслене мною, гадається, відразу ставить всі «крапки над і»: ясно, хто ініціатор започаткованої державницької моделі і на що вона розрахована – В. С.). Згідно німецької точки зору, Україна, позбавлена будь-якої національної єдності, не зможе надовго зберегти свою самостійність. Федеративна Росія під німецьким впливом по-моєму є тією метою, яку прагнуть досягти німці – до того, як могутні держави Антанти доможуться об'єднання Росії під своїм впливом. Передбачається, що Україна буде приєднана до трону московського царя як федеративна союзна

державна на монархічній основі. Гетьманство слугує лише перехідною стадією. В цій перспективі особистість гетьмана виступає в більш яскравому світлі – колишній флігель-ад'ютант, все ще відданий своєму цареві, котрий сподівається таким шляхом взяти участь у відтворенні царської Росії» [2, с.464-465].

Звичайно, далеко не всі оцінки абсолютно точні й справедливі, а пророцтва і передбачення в усіх нюансах, наприклад, щодо відновлення Російської монархії, розвивалися згідно намальованого генералом сценарію. Однак, важко не погодитись із А. Арцем, який у перші дні формування гетьманського режиму, можна сказати, вгадав (почасти – на основі доброго знання ситуації, реалістичних уявлень про альтернативи їх пролонгації, почасті – за рахунок інтуїції досвідченого військового політика) достатньо важливі, можливо, навіть ключові контури, елементи ближчої долі Української Держави та її очільника. Це доволі переконливо підтверджується об'єктивною оцінкою дуже непростой сторінки вітчизняної історії на одному з її переламних етапів, виваженим аналізом політично-правової складової процесу походження і функціонування гетьманської Української Держави.

Історіографічні зауваги

Наведений витяг з епістолярного документа, за всіх згаданих застережень, як видається, набагато адекватніше характеризує ситуацію 1918 р. в Україні, так би мовити, «точніше влучає в ціль», ніж багато пізніших спроб об'єктивно оцінити режим останнього гетьманату. Власне, суперечки, що виникли на цьому ґрунті уже в перші пореволюційні роки, тривають ціле століття і навряд чи обіцяють в ближчому майбутньому досягнення наукового консенсусу.

Саме розбіжності у підходах до аналізу альтернативних шляхів відродження національної державності, в яких політико-правова модель гетьманату посідає доволі важливе місце, призвели навіть до умовного поділу вітчизняної історіографії на два головних напрямки – «державницький» і «народницький».

До найяскравіших проявів першого напрямку відносять творчість Д. Дорошенка, В. Липинського [3], естафету яких підхопили нести публікації І. Нагаєвського, Ю. Павленка, Ю. Храмова, О. Білодіда, В. Панченка, Д. Яневського, В. Капелюшного, Г. Папакіна, Ю. Терещенка, Ф. Турченка, Т. Осташко, інших авторів [4].

До сегменту праць другого напрямку традиційно відносять публікації М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка, М. Шаповала, І. Мазепи [5], таких сучасних науковців як Т. Бевз, О. Любовець, В. Стрілець, О. Скороход та ін. [6]

Якщо представники «народницької школи» намагаються загалом критично підходити до відтворення сутності останнього гетьманату, не проходите повз негативні прояви авторитарно-монархічної моделі устрою Української держави, то репрезентанти «державницької» школи прагнуть зобразити режим П. Скоропадського переважно в позитивному світлі, доводять, що нібито історично зумовлений варіант суспільного розвитку, уособлений гетьманатом, міг привести до істотних цивілізаційних зрушень, якби важливому й перспективному суспільному експерименту не завадив комплекс несприятливих внутрішніх і зовнішніх обставин здебільшого – суб'єктивного характеру.

Зустрічаються й непоодинокі спроби розглядати й оцінювати історію останнього гетьманату в своєрідному паліативному ключі, якоюсь мірою «урівноважуючи» позитивні аспекти досвіду з констатацією і критикою очевидних негативів і прорахунків [7].

На особливу увагу заслуговують дослідження представників юридичної сфери. Хоч кількість їх порівняно невелика, досвід Української Держави розглядається, оцінюється в строгих системах координат, критеріях державознавства і правознавства [8].

Незважаючи на те, що й тут подекуди відчувається певний вплив кон'юнктури і суб'єктивно-смакових нашарувань, порівняно більша традиційна схильність до наукових канонів і намагань узгоджувати оцінки й висновки із загальноновизнаними й логічними критеріями усе ж не приводять до таких взаємовиключних, навіть войовничо-непримиренних позицій і результатів, як, приміром, це спостерігається у істориків.

Авторські підходи до проблеми з реакцією і на найновіші історіографічні факти і явища певною мірою обнародувались у низці публікацій [9].

Отже, загалом існує дуже значна обсягом, проте зовсім неоднорідна (у плані підходів, оцінок, тлумачень, висновків) історіографічна база, в якій означена проблема й до сьогодні не знаходить однозначного розв'язання.

Мета і завдання розвідки

З погляду на зазначене, виникає потреба з висот сторічної дистанції і набутків наукового осягнення проблеми ще раз зосередити увагу на дискусійному питанні, не полишаючи при цьому ґрунту наявних джерел, їх автентичного змісту і реальних фактів.

Щоб по можливості наблизитися до істини, гадається, конструктивно-доцільним слід спробувати дати позбавлені будь-яких кон'юнктурних нашарувань, неупереджені, об'єктивні відповіді хоча б на такі питання, які видаються ключовими, визначальними:

- Як слід сприймати й характеризувати факт появи та присутності в Україні австро-німецьких військ і запроваджених з їх ініціативи адміністративно-управлінських інституцій?

- Яким був справжній рівень суверенності Української Держави?

- Якою видається науково-правова кваліфікація гетьманського режиму?

- Що заважало П. Скоропадському стати справжнім українським патріотом?

- Як упродовж 7,5 місяців склалися стосунки між суспільством і владою?

- Чи можна було уникнути наростання суспільних суперечностей окупаційно-гетьманського режиму до антагоністичних меж?

- До чого могла привести ймовірна перспектива втілення в життя «федеративної грамоти» П. Скоропадського?

- Наскільки виправдано звинувачувати українські соціалістичні партії, опозиційні сили в поваленні гетьманату і чи з

погляду тодішніх конкретно-історичних обставин міг бути інший фінал?

Природно, аргументуючи відповіді на ці, частково й інші, похідні від означених питання, враховуючи й конкретніші нюанси, деталі не можна буде обійтися без додаткового звертання до деяких історіографічних джерел, чи то солідаризуючись з їх положеннями і висновками, чи то не згоджуючись.

Як слід приймати й характеризувати факт появи та присутності в Україні австро-німецьких військ і запроваджених з їх ініціативи адміністративно-управлінських інституцій?

Феномен гетьманату став безпосереднім породженням австро-німецької окупації України. Хоча воєнна акція здійснювалася відповідно до домовленостей, досягнутих делегацією Центральної Ради на переговорах у Бресті-Литовському з Центральними державами, за своєю сутністю, у строгому розумінні слова, це була військова інтервенція проти національно-державного утворення з назвою Українська Народна Республіка, практично на всій території якої було встановлено радянську владу. Натиск (військові операції з різних напрямків – з пролетарського Лівобережжя, з прифронтової смуги, з північного прикордоння) змусив Центральну Раду, Раду Народних Міністрів, інші державні установи 25 січня (7 лютого) 1918 р. поспіхом евакуюватись з Києва до Житомира, надалі продовживши «Одіссею» до Бердичіва і, зрештою – до Сарн - лінії фронту, по суті – під захист німецьких військ.

Незважаючи на всі спроби радянської делегації у Бресті довести, що Центральна Рада практично втратила контроль над територією України (це добре знали й за власними каналами інформації західні партнери), 27 січня (9 лютого) 1918 р. було підписано мирний договір між Українською Народною Республікою, Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною. Розрахунок сторін був очевидним. Німеччина і Австро-Угорщина знемагали від браку продовольства і втягнулися в смугу «голодних бунтів», що загрожували перерости в повномасштабні революції. Обіцянки з боку УНР надати новим союзникам 1 мільйон тон (60 млн. пудів) хліба, велику кількість іншого продовольства і

сировини дозволяли сподіватися на утихомирнення соціальних пристрастей. Центральна Рада розраховувала, у відповідь, спираючись на військовий потенціал Центральних держав, знайти спосіб протистояння радянській владі, більшовикам, більше того – фізично витіснити їх з України.

Підписуючи договір, австро-німецька сторона не могла не розуміти, що Центральна Рада не зможе виконати обіцянку без зовнішньої допомоги. Але для початку її треба було повернути до Києва, встановити контроль над територією України. Що власних сил у керівництва Української революції немає – було очевидно. Та на це не надто зважали – слід було за будь-яку ціну «дорватися» до українського хліба (Брестський мир з «легкої руки» міністра іноземних справ і прем'єр-міністра Австро-Угорщини Е. фон Зайдлера стали іменувати «хлібним миром» [10]).

Відхиляючи малореалістичний план оперативного створення дивізій з українських військовополонених, керівництво Німеччини й Австро-Угорщини зарані усвідомлювало, що розраховувати можна лише на власні сили. Ще на Берлінській конференції 5 – 6 лютого, де «шліфувались» останні елементи прийдешнього сепаратного миру з Україною, було одностайно схвалено пропозицію генерала Е. Людендорфа про «надання українцям військової допомоги», природно, «за умови термінового запиту Ради» [10, с. 93-94]. То ж і відповідний проект документа – звернення до німецької сторони про допомогу (яке не яке дипломатичне прикриття «про всяк випадок» не завадило б) підготували самі союзники, на що українські делегати змушені були слухняно погодитися [11, Т.1. с. 333].

Дипломат і вчений-історик Д. Дорошенко наводить переконливі аргументи на користь висновку, що «сама збройна інтервенція... була вже наперед вирішена в Берліні ще перед підписанням мирового договору» [11, с. 333].

Не стільки домовляючись, скільки здійснюючи диктат, німецька сторона безцеремонно відхилила й спробу українських дипломатів, погоджену з Головою Центральної Ради, хоч якось пом'якшити негативний ефект від домагань союзників, висловивши бажання розташувати їх війська (якщо вже без них обійтись

неможливо) по північній лінії українсько-російського кордону [12, с. 139].

До цього слід додати, що й у австрійському таборі «воєнна партія» займала агресивну позицію, тиснула на цесаря Карла і за його спиною вимагала від дипломатів у Брест-Литовську домогтися від української сторони звернення про «допомогу», на що останні змушені були також згодитися [13, с. 115].

Промовистий епізод наводить у своїх мемуарах член української делегації на мирних переговорах О. Севрюк. Коли він «десь між Сарнами й Житомиром» зустрівся з М. Грушевським і розповів йому про останні рішення в Бресті, Голова Центральної Ради не зміг стриматися й розплакався. Прихід німців в Україну був драмою його життя: всі вороги українства, що звинувачували М. Грушевського у тому, що він є зряддям австрійської чи німецької інтриги, тепер одержали додаткові аргументи – німці йшли рятувати українську державність на заклик керованого ним – М. Грушевським – проводу [14, с. 12].

Сам Голова Центральної Ради так передає розвиток трагічних подій: «Українське правительство вагалось. Воно вважало можливим, щонайбільше, щоб німецьке військо, не входячи на українську територію, взяло на себе охорону її північної границі. Але німецьке правительство поставило його кінець кінцем перед довершеним фактом. Без всякого порозуміння воно перекинуло на українську границю кілька корпусів, і за кілька день після підписання трактату вони перейшли українську границю й посунули на схід, займаючи Волинь і північну Київщину, ухиляючися від усяких вияснень українському урядови щодо одержаних інструкцій і навіть не держачи зв'язку з українськими військовими частями. Заразом вони взяли в свої руки телеграфичне сполучення між Україною й Німеччиною, так що українське правительство не могло ні від своєї делегації, ні від німецького уряду дістати вияснень, щодо сеї воєнної інтервенції. Північно-західня Україна опинилась фактично в німецькій окупації, а тепер і Австрія, щоб не відстати і не зістатись без довозу з України, теж післала свої війська в полуднево-західні частини України – на Поділе і в Херсонщину, і замість січових стрільців і українських полків,

котрих собі бажало українське правительство, військові власти австрійські вислали в першу голову полки польські, угорські, німецькі, з котрими зараз почались у місцевої людности непорозуміння. Все се поставило українську республіку в дуже трудне становище» [15, с. 564-565].

Звертає на себе увагу не лише відтворення фактологічного боку справи, а й, допускаючи навіть можливі певні суб'єктивні рефлексії й нашарування, авторське застосування, як гадається, добре осмислених, зважених термінологічних оцінок «воєнна інтервенція» і «окупація».

Зазначене видається принципово важливим, оскільки органічно кореспондується із зібраними в двох збірниках документами, які походили від німецьких і австрійських властей [16, 17]. Видання буквально рясніють тими ж визначеннями і оцінками [16, с. 26, 34, 42; 17, с. 17, 21 та ін.], до яких вдавався М. Грушевський.

По суті такими ж виявилися й сутнісні, пряомлінійні характеристики дій союзних країн, запозичені свого часу з німецьких і австрійських джерел О. Федішиним [10]. До речі, видавці російського перекладу книги чомусь скоротили назву оригіналу до слів «Українська революція», «опустивши» її красномовний початок «Німецький шлях на схід і українська революція» («Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution»).

Те ж саме можна сказати і про щоденникові записи, листи, документи, зібрані у книзі міністра іноземних справ Австро-Угорщини О. Черніна. Відповідні документальні розділи видання також достатньо промовисті й однозначні – «Брест-Литовськ» і «Австрійська окупація на Україні» [2, с. 234-271, 425-491].

Нову «порцію» документів з німецьких, австрійських, угорських джерел (архівних і опублікованих) ввели до наукового обігу автори інтернаціонального проекту [13]. Слідом за документальними свідченнями вони похід в Україну австро-німецьких військ визнають як інтервенцію, Німеччину й Австро-Угорщину називають окупаційними державами, а встановлений режим в Україні – окупаційним [13, с. 114-115, 117-120]. Як в документах, так, відповідно, і в авторських інтерпретаціях зустрічаються й дошкульніші, принизливіші епітети щодо української державності.

З погляду викладеного, гадається, просто немає сенсу зупинятися на спростуванні спроб тих вітчизняних авторів, котрі намагаються у будь-який спосіб виправдати появу в Україні австро-німецьких військ (мовляв, це сталося цілком легітимно, на основі запрошення української влади, забезпечило дію стабілізаційного чинника), віднаходити таку термінологію, яка б затушовувала сутнісний бік справи (ефективне, антикризове адміністративне управління українською територією тощо). Одне можна стверджувати напевне – науково-дослідницькі критерії тут просто відсутні.

Яким був справжній рівень суверенітету Української Держави?

Ігнорування згаданих фактів і документів нерідко поширюється в сучасній історіографії і на з'ясування питання про реальну розстановку сил в Україні після захоплення її території австро-німецькими військами. Знову-таки терміни «захоплення», «оволодіння», «завоювання» замовчуються, хоча іноземне просування вглиб республіки зустріло серйозний опір, супроводжувалося кровопролитними боями проти червоноармійських загонів і повстаннями місцевого населення в перші ж дні окупації. Однак потенціали сторін виявилися неспівставними, і господарями становища на українській землі стали окупанти.

Численні документи, що фігурують в дослідженнях, свідчать з якою зневагою, відвертим презирством ставились іноземні зайдя до української державності, її репрезентантів навіть найвищого рівня.

Так, штаб командуючого Київською групою армій генерала Г. фон Айхгорна без будь яких церемоній пропонував відмовитися «від фікції дружньої країни» (wenn endlich die Fiktion von Irenndeten Land aufhört), в якій ми повинні просити дозволу на свої дії у безтолкових або неохайних українських комісарів і комендантів» [16, с. 62]. А німецький посол А. фон Мумм, покликаний дипломатично «згладжувати» неприємні прояви поведінки прямолінійних військових, делікатно просив не надто рішуче підривати авторитет українського уряду серед місцевого населення, намагатися підтримувати ілюзії в міжнародному середовищі, приховуючи, «що він (уряд – В. С.) є лише лялькою (nur Puppe) в

наших руках, а урядові установи обслуговують винятково наші інтереси» [16, с. 65].

То ж розігнати Центральну Раду, яка не могла виконувати необачно взяті обіцянки «винятково» «в інтересах» окупантів, заарештувати «неслухняних» українських міністрів для справжніх господарів становища виглядало буденною справою, не викликало жодних ознак докорів сумління.

Невеликою проблемою була зміна державного режиму (переворот), призначення одноосібного (авторитарного), однак «слухняного», «зручного» для забезпечення власних «виняткових» інтересів, верховного управителя України, підбір необхідних міністрів для уряду.

Державний переворот, доки П. Скоропадський, пообіцявши виконувати всі вимоги окупантів, нудився в очікуваннях, без особливої напруги здійснили німецькі військові [18, с. 147-155]. За їхнім же сценарієм («оперетка») було проведено й вибори гетьмана.

А широко процитований істориком Р. Я. Пирогом протокол засідання у начальника штабу оберкомандо В. Гренера, на якому «добиралися» міністри до українського уряду, коли кандидатури запропонованих українських діячів безцеремонно, без пояснень і без можливості опротестування зневажливо відхилялися німецькими й австрійськими функціонерами не завжди високого державного рівня, і через століття ретроспективно викликають лише почуття сорому, образи за приниження, які довелося витерпіти М. Сахно-Устимовичу й О. Палтову від «західних друзів» [19, с. 65-69]. Однак останніх це мало хвилювало. Вони чинили як справжні господарі становища і домагалися того, що їх якнайбільше влаштовувало. І поводити себе подібним чином не лише на початках існування гетьманату, а й у наступному: кожне урядове призначення, будь-які персональні зміни ротації українська сторона мала обов'язково погоджувати з окупаційною адміністрацією [19, с. 89-91, 98-100, 116-117, 123, 163, 240 та ін.].

Бодай про незначні параметри свободи, незалежності, суверенності у прийнятті рішень, поведінки національного політичного проводу говорити просто не доводиться. Навіть ті представники

українства, які щиро прагнули до зміцнення національної державності, намагалися внести в цю справу свій вагомий, відповідальний внесок, як, наприклад В. Вернадський, змушені були з неприхованою прикрістю констатувати «Враження від української влади те саме – безсилля і бездарність... Українці грають сумну роль маріонеток, що привели у свою країну іноземців-гнобителів» [20, с. 65].

Згадані, як і багато інших фактів і документів, давно відомі, однак з деякого часу їх намагаються витлумачити так, щоб довести ними ж суверенність Української Держави. Так І. Нагаєвський пише: «...З рапортів союзних дипломатів своїм урядам, безсумнівно можна бачити, що гетьманський режим в Україні виконував суверенну владу, яку, очевидно, зв'язувала присутність і діяльність союзних військ...» [21, с. 143] (тут і далі підкреслено мною. – В. С.). На підтвердження свого висновку автор наводить наступне. Коли на початку червня 1918 р. «кайзер Вільгельм II визнав формально гетьманський режим в Україні», гетьман запросив до себе головнокомандуючого німецьких військ в Україні Г. фон Айхгорна, «в особі якого склав подяку німецькому народові і його армії за щирю поміч втримати самостійність України» [21, с. 143].

Відповідь генерала виявилася достатньо промовистою. «...Вам Пане Гетьмане, відомо, що я вояк, і як такий відповім (тобто – прямо, без умовностей. – В. С.). ...Коли в різних околицях цього краю нас не приймають з радістю, але з недовір'ям і навіть з відвертою ворожістю, це болить мені до живого. Усе ж я вірю, коли Україна, як самостійна і незалежна держава, стане на свої власні ноги, тоді ці люди... з подякою згадають німецьких солдатів.

Ця пора напевно прийде... Від усього серця бажаю, що[б] цей час прийшов, і для щасливого майбутнього підношу свою чарку і закликаю: хай живе Україна і її Гетьман!» [21, с. 143].

Безумовно, П. Скоропадський, на відміну від пізніших його adeptів, був достатньо розсудливою, освіченою людиною, мав чималий досвід спілкування в аристократичних колах, щоб ясно усвідомити: промова Г. фон Айхгорна – це не стільки визнання суверенітету Української Держави, скільки демонстрація того, хто є на той час справжнім господарем становища в Україні (тому окупанти й міняли владу, запроваджували власне судочинство і

т. ін.). А слова про віру в те, що «Україна, як самостійна і незалежна держава» колись «стане на свої власні ноги» нікого й ні до чого не зобов'язують, принаймні, з боку німецького співрозмовника можуть бути або ж виявом елементарної чемності, або ж, навіть, і пус- тим звуком – хто всерйоз зважиться напевне стверджувати, як воно станеться в майбутньому.

П. Скоропадський відчував це дуже гостро і болісно переживав повсякчас. Чи не найпереконливішим свідченням тако- го становища може бути проблема власних збройних сил Україн- ської Держави. Професійний військовий, генерал П. Скоропад- ський не просто мав особливу схильність до питань військового будівництва. На власному досвіді 1917 р. – початку 1918 р. він переконався, наскільки важливою для народжуваної державності була її збройна опора і найважливіший гарант існування. І в цій царині він спробував виявити якнайактивніші ініціативи. Однак всі вони жорстко блокувалися іноземними окупантами, не лише байдужими чи не зацікавленими у розв'язанні нагального питання. Вони відверто побоювалися зміцнення української державності, виявилися головною перешкодою у створенні її збройних сил. І ні гетьман, ні вся українська державна машина нічого вдіяти не могли [18, с. 177-182 та ін.].

Ця обставина була всім настільки відомою і зрозумілою, що знайшла відбиття навіть у художній літературі, зокрема на сторінках творів М. Булгакова «Біла гвардія» й «Дні Турбіних».

Якою видається науково-правова кваліфікація гетьманського режиму?

У світлі згаданих, усім добре відомих фактів виникають певні сумніви і щодо сенсу затяжних дискусій при обґрунтуванні нау- кової кваліфікації режиму гетьманату. Яких тільки визначень тут не пропонується: авторитарний, авторитарно-монархічний, псевдо- монархічний, маріонетковий, маріократичний, сателіт, бюрократично-військова диктатура тощо [22, с. 151-174].

Абсолютна залежність витвореної в 1918 р. моделі національного державного устрою від австро-німецького військового чинника, коли останній з цілої низки обставин (відсутність

елементарних важелів управління, нездатність реалізації взятих українською стороною зобов'язань, пекуча потреба у забезпеченні «викачки» з України продовольства у власні країни під загрозою революційних зривів) узяв на себе функції головного регулятора стосунків в українському суспільстві, підпорядкувавши собі національні владні інститути і у проведенні визначальних, головних елементів політики, поєднавшись, злившись, «сплавившись» із гетьманом, дозволяє висловити пропозицію іменувати режим, що сформувався, «окупаційно-гетьманським», або «гетьмансько-окупаційним» [22, с. 162-163]. Додатковою причиною аргументації подібного варіанта визначення може бути й те, що українська влада, координуючи, доповнюючи зусилля окупантів, посилено-свідомо дбала про те, щоб її кроки не увійшли у невідповідність, чи ж то суперечність з намірами й курсом Німеччини та Австро-Угорщини, їх репрезентантів в Україні.

Правління П. Скоропадського розпочалося з ухвалення документів, які першого ж дня підготував правник О. Палтов і які визначали сутність режиму, його спрямованість аж до моменту відречення гетьмана від влади. Згідно оголошеної 29 квітня 1918 р. «Грамоти до всього українського народу» П. Скоропадський тимчасово перебирав у свої руки повноваження керівника держави, проголошуючи себе «Гетьманом всієї України». Безпосереднє ж управління новим державним утворенням покладалося на Раду Міністрів. Центральна Рада та всі земельні комітети розпускалися, а міністри УНР, їхні товариші (заступники) звільнялися зі своїх посад.

Частина документу носить програмний характер. Передбачалося прийняття нового закону про вибори до Українського Сойму. В Україні повною мірою відновлювалися «права приватної власності – як фундаменту культури і цивілізації». Оголошувалася свобода купівлі та продажу землі. Водночас повідомлялося, що планується ряд заходів щодо обмеження поміщицького землеволодіння. В економічній та фінансовій сферах надавався простір приватному підприємництву. Поряд з цим, передбачалося покращити умови праці залізничників, розв'язати робітниче питання. Офіційною назвою скасованої Української Народної Республіки стала Українська держава [23, 16 травня].

Крім Грамоти О. Палтов підготував також проекти основних законів Української Держави, які одержали загальну назву «Закони про тимчасовий державний устрій України». Сповідуючи монархічні погляди, які повністю поділяли члени Української Національної Громади та Союзу земельних власників, відомий правник за зразок взяв «Проект Основного закону Російської імперії (1905р.)» П. Скоропадський про це дізнався лише через деякий час, хоча для його сучасників походження, ідеї документа, сутність проведеної «операції» не були секретом [24, с. 37]. О. Палтов пропонував проголосити Українську Державу спадковою конституційною монархією на чолі з королем. Другий розділ проекту «Державний лад і голова держави» він запозичив з аналога 1905р. практично без змін. Однак П. Скоропадський не у всьому підтримав запропонований варіант. Зокрема, він не дав згоди на проголошення України монархією, запропонувавши, у відповідності до національної традиції, назвати керівника держави гетьманом. Не побажав він іменуватися й президентом, що загалом логічно, адже не відповідало сутності функцій глави держави, що на той час цілком окреслилися. П. Скоропадський вніс до проекту ще один істотний момент, який стосувався періоду правління. Влада гетьмана проголошувалася тимчасовою – до скликання Українського сейму (парламенту), який мав вирішити подальшу долю України [25, Ф.1064. Оп.2. Спр.1. Арк.178-180].

Врешті цей закон отримав назву «Про Гетьманську владу». Згідно його положень, П. Скоропадський отримав необмежені права. Він зосереджував у своїх руках не тільки виконавчу, але й законодавчу та судову владу, мав фактично диктаторські повноваження:

«1. Влада управління належить виключно до Гетьмана України в межах всієї Української Держави.

2. Гетьман стверджує закони, і без його санкції ніякий закон не може мати сили.

3. Гетьман призначає Отамана Ради Міністрів. Отаман Міністрів складає Кабінет і представляє його у повному складі на затвердження Гетьмана. Гетьман затверджує і скасовує Кабінет у повному його складі. Гетьман приймає і звільняє інших урядових

осіб в разі для останніх не обґрунтовано законом іншого порядку призначення і звільнення.

4. Гетьман є вищий керівничий всіх зносин Української Держави з закордонними державами.

5. Гетьман є Верховний Воєвода Української Армії і Фльоти...» [23, 16 травня].

Сутнісна оцінка повноважень, які отримав П. Скоропадський, дає підстави для висновку, що його правління було авторитарним, стало однією з форм диктатури. Воно мало й певну маріонеткову заданість. І з перших днів встановлення гетьманського режиму П. Скоропадський мав дбати про зменшення рівня своєї залежності від командування військ країн Четверного союзу, які були дійсними господарями становища в Україні, а відтак шукав важелі посилення власного впливу на події.

Другий закон носив назву «Про віру». Він визначав православ'я державною релігією в Україні. Представники інших конфесій мали право вільно відправляти богослужіння за своїми обрядами.

Третій закон «Права і обов'язки Українських Козаків і Громадян» передбачав, що громадяни були зобов'язані захищати свій рідний край. У новій державі всі мали платити встановлені законом податки та відбувати передбачені законодавством повинності. Громадяни могли вільно продавати та купувати майно, вибирати помешкання й вільно виїжджати за кордон. Будь чия власність оголошувалася непорушною. Примусове вивласнення майна закон допускав тільки за відповідну плату. Кожний громадянин мав право утворювати громади і спілки, вільно висловлювати усно й письмово свої думки.

Четвертий з оголошених документів – «Про закони» визначав порядок прийняття вищих державницьких актів Української Держави. Їх мало готувати кожне міністерство і після обговорення в Раді міністрів подавати на затвердження гетьманові.

П'ятим був закон «Про Раду Міністрів і про Міністрів». Згідно з ним уряд визначав основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики держави. Отаман (голова) Ради Міністрів та члени

кабінету були підзвітні гетьманові за загальний хід державного управління. Кожний з них відповідав за свій напрям роботи.

Наступний акт – «Про Фінансову Раду» визнавав останню найвищою державною установою з питань фінансової політики та кредиту. Членів Ради призначав гетьман, але в обов'язковому порядку до неї входили отаман (голова) Ради Міністрів, міністр фінансів та державний контролер.

Останнім був закон «Про Генеральний Суд». Генеральний суд мав стати вищим захисником закону та Вищим судом України [23, 16 травня].

Ці сім законів стали правовою основою функціонування Української Держави.

Гетьман та його уряд обіцяли захищати інтереси всіх соціальних верств населення України, забезпечити рівномірну участь усіх суспільних класів у державотворчому процесі. Однак це завдання було апріорі нездійсненим.

Цілковита контрреволюційна спрямованість політики П. Скоропадського – лейтмотив багатьох авторитетних оцінок всього періоду з 29 квітня до середини грудня 1918 р. «Режим гетьманщини ставав чим далі все більш реакційним і протиукраїнським, – переконано заявляє І. Мазепа. – Йшла рішуча й безоглядна реставрація старого дореволюційного ладу як в соціальному, так і в національному розумінні... Взагалі доба гетьманщини була штучним припиненням революційного руху, що саме перед тим, в кінці 1917-го й на початку 1918-го року, дійшов до найвищої точки свого розвитку» [26, с. 59].

Досить прикметною є підсумкова оцінка В. Винниченком всього правління П. Скоропадського. Її не можна назвати ні імпульсивною, ні несподіваною, ні незваженою. Навпаки, вона може бути прикладом масштабного осмислення найважливіших уроків пережитого Україною, її народом гіркого досвіду. «В цій добі, – наголошує автор "Відродження нації", – історія немов навмисно тепер дала домінуючу ролю вже клясам чисто буржуазним, щоб показати, що з того може вийти, коли українство буде прагнути буржуазної державності, щоб наочно довести, що разом з буржуазною державністю неодмінно й необхідно пропадає

спочатку її український характер, а потім і сама державність, як така» [27, с. 115].

В. Винниченка найбільше обурювало те, що внаслідок підступної поведінки русофілів, які заповнили урядові структури, стала зміна настроїв широких мас щодо власної державності, щодо національної справи, української ідеї. «Але що найшкодливіше було для українського відродження, – зазначав відомий політичний діяч – то це та надзвичайно підла, мерзенна провокація, яку робили провінціальні влади, оті старости, карні офіцерські сотні й т.п. Роблячи всякі насильства й жорстокості над населенням, вони старалися усилено підкреслювати, що це робить *українська* влада. Порячи різками яке небудь село, офіцерня всякими способами маніфестувала, що це робить з селянами *українська* влада й робить в ім'я *української* держави» [27, с. 78-79].

В. Винниченко називав таку поведінку «русько-німецькою змовою» «лизогубів, гутників, старост, офіцерні», яка приносила швидкі результати: «Селяни й самі добре відчували, що їх катовано через оту українську державу, а ці провокаційні, умисні підкреслювання ще більш розворушували їхню ненависть. Не маючи змоги розібратись у тому, що вони іменно за *офіцерсько-панську* українську державність мусіли так тяжко розплачуватись, селяне переносили свою ненависть взагалі на українську державність і навіть на саму ідею українського національного відродження. Слова «Україна», «Українська Держава» тепер асоціювались у них з словами «Німецьке військо», «Гетьман», «пани», «старости», «карні експедиції», «офіцерня», «різки» й усяке инче стряхіття» [27, с. 79].

В основному з оцінками соціал-демократів збігаються підходи до ситуації й українських есерів. Хіба що вони ще різкіші, категоричніші.

Вірний своїй дослідницькій соціологічній схемі, в якій елементи соціальні обов'язково поєднувались з елементами національними (або нашаровувались на них), М. Шаповал вважав, що «гетьманський переворот поставив проти себе дві сили: російсько-жидівську буржуазію, поміщиків і українських куркулів проти

українських селянсько-робітничих мас, або коротше: чуже місто проти українського села» [28, с. 115].

Не маючи під собою скільки-небудь серйозного соціального підґрунтя, гетьманщина не могла надійно спертися й на будь-яку українську політичну силу, наприклад, на політичну партію.

Вивчивши всі нюанси утворення й функціонування гетьманської моделі державного устрою, притаманні йому визначальні риси й особливості, фахівці-правознавці у виданні підсумкового, синтетичного характеру – «Юридичній енциклопедії» зійшлися на такій оцінці непростого історичного феномена: «За формою правління Г[етьманська] д[ержава] 1918 була бурж[уазно]-поміщ[ицькою] монархією з диктаторськими повноваженнями гетьмана. Він сам визначав свою компетенцію як верх[овного] правителя, затверджував закони, призначав склад уряду (Ради міністрів) і Генерального суду (Державного сенату), одноосібно керував зовнішньополіт[ичними] і військ[овими] справами, вирішував питання помилування тощо. На випадок смерті, тяжкої хвороби, чи тривалого перебування гетьмана за межами України утворювався тріумвірат – колегія верховних правителів д[ержави], одного з яких заздалегідь призначав сам гетьман, другого обирав Держ[авний] сенат, а третього – Рада міністрів. Уряд визначав напрями своєї діяльності за рос[ійськими] зразками, здійснював галузеве держ[авне] управління під контролем гетьмана. Використовувалися суд[ова] система і законодавство Рос[ійської] імперії. Поліційні і жандарм[ські] функції виконував департамент державної варти, а судові – Генеральний суд (Державний сенат)» [29, с. 585-586].

Гадається, що така лапідарна, однак всебічна, комплексна, системна, виважена кваліфікація гетьманської України дуже точно «схоплює» і передає її сутність. Хіба що при спеціальному аналізі рівня суверенітету Української держави вищенаведеної сентенції застосовується термін «маріократія» [30], що в характеристиці принципів розбіжностей повністю співпадає з терміном «маріонетковість». Та, зважаючи на присутність і в згаданих визначеннях російського чинника, як одного з домінантних сутнісних складників – елементів, дехто з науковців вважає використану

П. Скоропадським політико-правову модель паліативним «малоросійським проектом», у чому вбачається й головна причина його приреченості на невдачу [31].

Здавалось би, на цьому можна поставити завершальну крапку. Однак, з різних причин (однією з найвпливовіших із них залишається мінлива кон'юнктура), ностальгійні настрої за «сильною рукою» зумовили появу чергових маніпуляцій навколо режиму і його носія, очільника – П. Скоропадського.

Наочним прикладом тут стала солідна обсягом монографія правника О. Тимощука [32]. Слід зазначити, що у багатьох випадках можна погодитись із суто юридичними кваліфікаціями тих чи інших суспільних дій непростого року, їх результатів. І все ж, далеко не у всьому можна солідаризуватись із запропонованою автором формально-логічною схемою підходу до конкретно – історичних моментів вітчизняного досвіду, найменованого гетьманством. Видається, зокрема, що поєднання, узгодження («стик») між критеріями, методами застосування правознавчої і історичної галузей знання мав бути органічнішим, розрахованим на конструктивне взаємодоповнення і взаємопоєднання.

Так, однією з передумов приходу до влади П. Скоропадського О. Тимощук вважає «анархо-кримінальну ситуацію в Україні» (подібним чином навіть названо один з параграфів книги) [32, с. 57]. А ситуацію, на переконання дослідника, створили Лютнева й Жовтнева революції, народжені ними державні інституції з їх земельним законодавством, а також соціалістична законотворчість Центральної Ради. Аналізуючи відміну III Універсалом права власності на поміщицькі й інші землі нетрудових господарів, О. Тимощук пише, що «невиразність юридичного тлумачення інституту власності відразу ж створила прецедент для замаху на майнові права громадянина, що в умовах загальної російської революції вело до анархії і безладдя в Україні» [32, с. 58]. В результаті цього, а потім наступного кроку – земельного закону від 18 січня 1918 р. – «звірячі інстинкти натовпу вийшли на поверхню. Поширювалася кількість елементів, для яких не тільки розкрадання майна у садибах поміщиків і на монастирських землях, а й пограбування і вбивства стали вигідним ремеслом» [32, с. 60].

Припинити хаос, хижачьке нищення багатств, змінити криміногенну ситуацію на лад і порядок і був покликаний П. Скоропадський. Щоправда для цього бойовому генералу довелося взяти на себе зобов'язання виконати висунуті уже іншим –німецьким генералом – В. Гренером умови: відмовитися від власного війська (досить окупаційного! – але хто тоді не лише є, а й буде залишатися справжнім господарем становища? – *В.С.*); віддавати українських громадян за вчинення злочинів проти союзних військ під юрисдикцію німецько-австрійських польових судів (блискуча ілюстрація суверенітету! – *В.С.*); дозволити союзникам «огородити українську юстицію від терору всяких політичних організацій» (О. Тимошук «переклав» юридичну формулу на зрозумілу кожному мову, і в нього вийшло: «тобто санкціонувати їхні каральні акції на окупованій території») [32, с. 72]; погодитися зі звільненням із державних установ «соціалістичних» елементів і розпустити земельні комітети; відновити право приватної власності і сплату селянами вартості отриманої землі і ще низку пунктів подібного роду. Дослідник змушений у цьому зв'язку чесно визнати: «Безперечно, що виконання Україною цих вимог перш за все було вигідно Центральним державам (схвальна визначеність і категоричність – *В.С.*), але ж у своїй більшості це й не ставило значних перешкод (!) – *В.С.*) для розвитку власного народного господарства (зрозуміла туманність – що тут іще скажеш? – *В.С.*) і давало реальні владні важелі українському уряду для вгамування анархії і соціального розбрату (читай – насильного припинення демократичних перетворень – *В.С.*), для державного просування шляхом, по якому вже пройшло багато розвинених європейських країн (перспектива в умовах іноземної окупації, як мінімум, проблематична. – *В.С.*)» [32, с. 72-73].

Однак іще сумнівніші висновки О. Тимошука, які логічно довершують запропоновану схему. «Безумовно, – констатує правник, – коментуючи прихід до влади П. Скоропадського формальною юридичною мовою, його важко назвати легітимним. Певна річ, вирішальну роль в одержанні (!) – *В.С.*) П. Скоропадським влади відіграли німці. Але ж їхня модель реформування України збігалася з поглядами на державне будівництво і самого

Скоропадського. Головною причиною усунення з політичної арени Центральної Ради і створення гетьманату П. Скоропадського була відсутність ефективного державного управління, а приводом – анархо-кримінальна ситуація, що склалася навесні 1918 р. як у місті, так і в українському селі (невже ситуація в країні і потреба її змінити – то лише привід для кардинального зламу державного ладу? – *В.С.*). Тому, на наш погляд, при висвітленні питання про легітимність гетьманської влади в Україні 1918 р. слід застосувати конкретно-історичний підхід, а не абстрактне кліше теорії держави і права, створене із формальних означень» [32, с. 74-75]. Іншими словами, для наведення порядку (зламу анархо-кримінальної ситуації) до влади можна прийти й кримінальним – («формально-нелегітимним» [32, с. 76] шляхом), а потім у такий же спосіб зміцнювати й утримувати свою владу. А якщо в науці для цього «вигадали» певні терміни – кваліфікації, то для фахівця-правника достатньо зверхньо оголосити їх «абстрактними кліше теорії держави і права, створеними із формальних означень» і, багатозначно натякаючи на переваги конкретно-історичного підходу, «зняти проблему» щодо П. Скоропадського. Щоправда, відносно «анархо-кримінального» народу (майже всієї нації), яка боронилася від нової влади, то тут будь-які спроби зрозуміти суспільні процеси через призму «конкретно-історичного підходу» забуваються (чи відкидаються) й у нагоді стають «абстрактні кліше теорії держави і права». Збройні виступи проти гетьманату це апріорі «різновид політичного і кримінального бандитизму» [32, с. 142].

Подібна «асиметрія» практикується, як гадається, не через нехтування елементарною науковою логікою, дослідницькою коректністю, а зі свідомого розрахунку – будь-що виправдати певну політичну точку зору. Тому О. Тимошук понад усе прагне «зрозуміти позиції захисників закону (тобто гетьманців. – *В.С.*), який, незважаючи на дискусійність про легітимність законодавця, відновив знехтувані права приватного власника» [32, с. 142].

Так ось, врешті, для чого слід було здійснювати державний переворот, ліквідувати республікансько-демократичний лад, відмінити Конституцію, заборонити скликання Українських Установчих зборів, селянського і робітничого з'їздів, форумів провідних

національних партій (УПСР і УСДРП), здійснювати ще безліч антидемократичних кроків – щоб захистити права приватного власника. Природно, під останнім розуміються лише поміщицько-капіталістичні елементи (як відомо, у більшості – в Україні – неукраїнські). Що ж до власності, скажімо, селян, то тут знову інша мірка – нею можна розпорядитися по праву сили («карний тиск на селянство») на користь німецьких і австрійських зайд – і це не буде порушенням нічиїх прав, буде торжеством того ж закону – звісно, закону гетьманського – за природною логікою, антинародного і антинаціонального.

Однак, навіть визнаючи дискусійною кваліфікацію бандитських повстанських загонів, якими вкрилася практично вся Україна, автор намагається видати правомірною терористичну за своєю суттю діяльність охоронних структур гетьманату. Адже вони захищали «законослухняних громадян» (цензову абсолютну меншість населення України. – *В.С.*).

Черговим виявом асиметрії – уже з певним національним наголосом – є спроба О. Тимощука видати масову стихійну боротьбу українського селянства проти гетьманату і окупантів результатом, передусім, злочинних дій радянської Росії, РКП(б) [32, с. 148-150, 156-161]. Навіть «анархо-комуніст» Н. Махно був «засланий» в Україну В. Леніним і Я. Свердловим із завданням здійснення терористичної діяльності, розгортання антигетьманського повстання [32, с. 148, 414].

А тому режим мав «досить підстав для застосування примусових заходів до комуністичних підпільників» (до їх числа слідом за гетьманською адміністрацією О. Тимошук відносить усі ліві політичні сили, у тому числі й українські як «екстремістські» [32, с. 156] – *В.С.*). Їхня діяльність складала реальну загрозу життя не лише гетьманським урядовцям, а й значній (передбачливо не уточнюється якій, насправді абсолютно меншій. – *В.С.*) частині населення України» [32, с. 150]. Зовсім не дивно, що «головний сенс гетьманських реформ у галузі юстиції полягав у налагодженні традиційної російської моделі судоустрою (мова про царське судочинство – *В.С.*), дійова субординаційна вертикаль якої з державним самовизначенням України була порушена. Для цього,

на думку П. Скоропадського та його найближчих юридичних радників (а такими, як відомо, були здебільшого старі імперські чиновники – В.С.), десятиріччями апробовану російську схему влаштування центрального апарату юстиції необхідно було перенести із Петербурга до Києва і поширити його керівні повноваження на ті територіальні судові осередки, що залишилися в Україні» [32, с. 341].

Що ж, з погляду монархічних переконань і орієнтацій П. Скоропадського, все логічно, навіть закономірно. І якщо виявити елементарну послідовність, то доведеться визнати, що весь режим гетьманату (це, принаймні, переконливо засвідчує досліджуваний О. Тимощуком сегмент життєдіяльності системи) був за глибинною суттю антиреволюційним, антидемократичним, абсолютистським. І ніякими шатами не прикрити його непривабливої сутності (до речі, автор не може скрити, що й «німецькі військові суди були далекими від демократичних здобутків європейського та північноамериканського судочинства того часу» [32, с. 341]. Мова вже не йде про каральні військові заходи, військово-польові суди, страти без слідства і суду, розстріли у десятикратному масштабі за вбивство одного окупанта тощо.

Природно, що політико-правова модель гетьманату, як історичний анахронізм і антипод справжнього національного інтересу не мала скільки-небудь обнадійливих перспектив, була приречена на неминучу поразку. Проти цього не може нічого заперечити й О. Тимощук: «...Відповідь на запитання про причини краху Української Держави 1918 р. доцільно шукати не в стратегічних і тактичних прорахунках внутрішньої і зовнішньої політики гетьманських урядових кабінетів, а пов'язувати її із загальною поразкою в цей час у світі консервативної моделі держави влади» [32, с. 420].

Однак, як не дивно, науковець вважає, що на той час республіканські форми державного правління просто не виявили на досвіді своїх негативних якостей, не стали панацеєю від усіх соціальних хвороб, а П. Скоропадський зі своїми однодумцями з'явився на українській державній арені передчасно [32, с. 421]. «Гетьманат як форма правління, федерація з небільшовицькою

Росією як державний устрій, авторитаризм як політичний режим виявилися в остаточному підсумку нежиттєздатними», – наголошує О. Тимошук [32, с. 3] і тут же намагається знайти пояснення очевидного історичного результату передусім у зовнішніх щодо системи чинниках.

На цьому фоні виваженішою конструктивнішою виглядає позиція О. Реєнта, який присвятив П. Скоропадському спеціальну монографію у серії «Особистість і доба» [33]. Власне, лєвова її частка, мабуть, обґрунтовано, присвячена подіям, пов'язаним із гетьмануванням П. Скоропадського. Часто сюжети набувають навіть не суто біографічного, а значно ширшого характеру: мова йде про процеси, у центрі яких перебував і вирішальною мірою впливав на які гетьман. І тут дослідник уникає перебільшень, абсолютизацій, у порівнянні з іншими авторами начебто «приземляє» свого героя. Насправді він знаходить рівнодіючу між крайнощами і, враховуючи різні точки зору, намагається відтворити реальну картину 1918 р.: розкрити «пружини», які «виштовхнули» П. Скоропадського на політичний Олімп, схилиючись при цьому до скептичної оцінки Української Народної Громади, намагаючись зрозуміти особисті мотивації поведінки гетьмана [33, с. 64, 68 та ін.], оцінити його персональний внесок у вироблення і здійснення політичного курсу Української Держави.

Всебічно проаналізувавши всі найважливіші зрізи функціонування гетьманської системи (органів влади, судової системи, внутрішньої і зовнішньої політики, духовно-культурного сегменту), О. Реєнт об'єктивно підкреслює позитивні моменти, водночас звертає увагу на негативи будівництва і розвитку Української Держави, політичні прорахунки, показує, як практично у кожній сфері життя накопичувалися передумови її невідворотного краху. Зрештою закономірний фінал гетьманату, на думку автора, був детермінований всім ходом подій, самою сутністю режиму, який дедалі доводив свою неспроможність, безперспективність, невідповідність і просто протилежність викликам, потребам часу.

Що заважало П. Скоропадському стати справжнім українським патріотом?

Ось уже століття, зокрема у ювілейні історичні дати, спалахують дискусії про те, ким був П. Скоропадський. Оцінки дуже різноманітні: від тверджень про те, що це була абсолютно про-російськи налаштована постать, якій випало втілити у реальність згаданий вище «малоросійський проект», до намагань довести, ніби останній гетьман був справжнім українським патріотом, безмежно відданим національній справі, принаймні, на найвищому посту часів Української Держави.

Хоча в житті трапляються дивні, часом карколомні метаморфози, біографія, державно-політична діяльність П. Скоропадського, гадається, дають підстави схилитися до думки, що головне в його долі значною мірою було передрішене його походженням, вихованням, переконаннями, суспільним статусом, а відхилення від детермінованого, «запрограмованого» вектору поведінки виявилися в 1918 р. тимчасовими, радше вимушеними мінливими обставинами, відтак – не визначальними й домінантними. То ж виникають достатньо обґрунтовані сумніви щодо кваліфікації історичної місії генерала як українського патріота й героя, який у надзвичайно відповідальний, скрутний, критичний для нації момент зважився взяти на себе роль її рятівника.

Майбутній останній гетьман України, військовий і політичний діяч народився 3(15) травня 1873 р. У Вісбадені (Німеччина) в аристократичній родині з давнім козацьким корінням. Його предок – Іван Скоропадський був гетьманом України на початку XVIII ст. Дворянський рід був одним із найзаможніших в Російській імперії: володів майже 8 тис. десятин землі та ще нерухомістю на 1,5 млн золотих рублів. Втім, перші 5 років Павло виховувався далеко від українських теренів – у Німеччині. Лише кілька літніх місяців він провів у маєтку свого діда в Тростянці, де українське сприймалось швидше за екзотичне, але ніяк не рідне. То ж навіть у зрілому віці П. Скоропадський зізнався, що мав «дуже неясну уяву про свою Батьківщину і людей, що її населяють». Себе ж уважав «малоросіянином високого походження», «глибоко відданим

російським царям» – і аж до 1917 р. демонстративно дистанціювався від «українців» [65, с 189].

Походження багато в чому наперед визначило кар'єру Павла Скоропадського: служити цареві слід на самому вістрі інтересів імперії – зі зброєю в руках. Закінчивши в 1893 р. Пажеський корпус в Петербурзі, він стає корнетом і служить в лейб-гвардії кавалерійському полку. Одружується з Олександрою Дурново, що ще більше примножує родинні статки. Під час російсько-японської війни, маючи можливість не відправлятися на фронт, як батько малолітніх дітей, Павло Петрович сам пише рапорт з проханням відправити його в Маньчжурію. Дістає чин осавула Забайкальської козацької дивізії і до повернення восени 1905 р. з театру воєнних дій одержує низку воєнних нагород, у тому числі стає кавалером золотої Георгіївської зброї. Тут же призначається флігель-ад'ютантом у царському почеті, командиром лейб-ескадрону кавалергардів у Царському Селі. В 33-річному віці (грудень 1906 р.) він уже полковник, важлива фігура в оточенні російського монарха.

На кілька місяців улітку 1910 р. Павло Скоропадський виїжджає до Фінляндії, командуючи 20-м Фінляндським драгунським полком. Але уже навесні 1911 р. його переводять командувати лейб-гвардії кінним полком, який охороняє імператорську родину, як флігель-ад'ютант царя через рік стає генерал-майором почту його імператорської величності. Він був зразковим служницею, беручи все нові висоти в кар'єрі, хоча друзі далеко не завжди готові були характеризувати його здібності як значні, зауважуючи, що «обличчя розумом не дихало». Однак це зовсім не заважало особисто хороброму генералові достатньо успішно вирішувати завдання, які виникали на фронтах Першої світової війни, де, командуючи кінними дивізіями і бригадами, на літо 1916 р. він дослужується до звання генерал-лейтенанта [65, с. 189 -190].

На початку 1917 р. П. Скоропадський був призначений командуючим 34-м армійським корпусом, що розквартирувався в Подільській губернії – близькому тилу Південно-Західного фронту. На той час він не лише висококваліфікований військовий, а й особистість, що дедалі цікавиться суспільними справами, хоч і в специфічний спосіб, але долучається до однієї з поширених

тасмних організацій. Уже в 1914 р. Павло Петрович сягає 4-го ступеня «майстра» масонства, вступає до Київської ложі Андрія Первозванного, стає членом капітулу «Нарцис» містичного ордену мартиністів-розенкрейцерів. Можливо, це стало певним підготовчим щаблем до тієї ролі, яку йому вготувала доля після повалення самодержавства.

Хоча П. Скоропадський був переконаним монархістом, зречення Миколою II престолу, судячи з усього, не стало для нього особистою трагедією. Швидко збагнувши, що вороття до старого не буде, генерал починає роздумувати над своїм майбутнім у республіканській Росії, демократичні процеси в якій призвели до миттєвого злету національно-визвольного руху, вибуху Української революції. У листі до дружини в березні 1917 р. він зізнається, що збирається «можливо, зробитись українцем, але мушу сказати, по щирості, не дуже переконаним» [65, с. 190 -191].

Він відверто побоювався розвалу Росії, з великою настороженістю поставився до тенденції українізації в армії, гадаючи, що це призведе до воєнної катастрофи. Можна сказати, що певною мірою генералу поталанило, коли ввірений йому корпус відмовився виконувати накази командування під час авантюрного червеневого наступу на Південно-Західному фронті: вволю помітингувавши, військова формація не зрушила з місця, так і залишилася в тилу, зберігши життя тисячам вояків.

Однак призначений після липневої кризи Верховним головнокомандуючим Л. Корнілов прагнув зламати ситуацію в армії. Поряд із запровадженням жорстких дисциплінарних заходів, він вирішив скористатися із солдатських настроїв і поривань. Розуміючи, що стихійного процесу українізації армії не зупинити, меткий командувач дійшов висновку, що його краще очолити, спрямувавши потім у потрібне русло. Так П. Скоропадському було висловлено пропозицію українізувати його 34-й армійський корпус. Генерал розгубився. Адже він навіть української мови не знав. Доходили і чутки про упереджене ставлення до його особи з боку Центральної Ради, лідери якої превентивно побоювалися можливих авторитарних кроків з боку П. Скоропадського. Власне, це підтвердив і візит до керівництва Української революції [65, с. 191].

І Павло Петрович, після певних вагань зрештою погодився. Справа українізації корпусу (він був найменований Першим українським) посувалася мляво: особовий склад цікавили не стільки події на фронті, трансформації у владі, ситуація в регіоні, скільки питання про землю – кому вона належатиме, яка політична сила зважиться віддати її тим, хто її обробляє.

З настанням ранніх холодів П. Скоропадський особливо гостро відчув не лише неприхильність, а й ворожість до себе з боку керівництва Центральної Ради, яка багатократно зросла після того, як з'їзд Вільного козацтва у Чигирині в жовтні обрав генерала з гучним ім'ям своїм почесним отаманом. Перелому не змогли внести і події, пов'язані із роззброєнням вояками Першого українського корпусу солдатів Другого гвардійського корпусу. Останній був розпропагований більшовиками, рішуче брав у подіях їх бік, частина корпусу намагалася, зокрема, через Київ виїхати на північ, щоб допомогти процесу встановлення влади Рад у Центральній Росії. Хоча скільки-небудь вірогідних даних про наміри гвардійців силою допомогти більшовикам встановити їх владу в Києві не було, П. Скоропадський вправно скористався з ситуації, щоб довести свою потрібність, корисність. Однак Центральна Рада відреагувала на запопадливі дії генерала без натяку на вдячність, а солдати українізованого корпусу просто розбрелись по домівках ділити землю [65, с. 191- 192].

Залишившись без підлеглих, у вирішальні дні боротьби за Київ у січні 1918 р. Павло Скоропадський згадав про свою причетність до формації Вільного козацтва, кинувся в центр його організації – на Звенигородщину, але підтримки не знайшов, і ні з чим повернувся до столиці, яку невдовзі захопили більшовики, а потім, за домовленістю з Центральною Радою і німецькі окупанти.

Повернувшись у німецькому обозі 2 березня 1918 р. до Києва, Центральна Рада і Рада Народних Міністрів були не в змозі налагодити нормального функціонування державного організму. Австро-німецька окупаційна адміністрація, яка мала на меті одержання рятівного продовольства з України, дуже швидко переконалася в повній безпорадності української влади. Не довіряли окупанти і лідерам українських соціалістичних партій, які, на

думку новоспечених союзників, більше займалися революційною риторикою, аніж нагальними справами. Натомість 1918 р. активізували свою діяльність праві партії та організації України. Були створені нові консервативні політичні організації. В Києві сформувалася Українська народна громада (УНГ), яка об'єднала в своїх рядах землевласників та колишніх військових. Серед членів УНГ (їх кількість, за найоптимістичнішими оцінками не перевищувала 2 тис. чоловік), значну частину становили старшини 1-го Українського корпусу та козаки Вільного козацтва, а її головою став Павло Скоропадський. Керівництво Громади поставило перед собою завдання об'єднати консервативні партії та організації України [59, с 148].

Серед останніх найвпливовішими були Українська демократично-хліборобська партія (УДХП), Союз земельних власників та Рада землян. Але між ними існували істотні розбіжності в підходах до аграрного та національно-культурного питань. УДХП прагнула зміцнення української державності та виступала за парцеляцію великої земельної власності. Союз земельних власників та Рада землян захищали збереження поміщицьких латифундій, тому піддавали різкій критиці ідеї дроблення сільськогосподарських маєтків. Розбіжності між цими організаціями були зумовлені й їх соціальною базою. Союз земельних власників користувався впливом здебільшого на Лівобережній Україні, а серед його членів переважали росіяни-поміщики. Рада землян була організацією правобережних земельних власників, де більшість становили поляки.

УДХП стала ініціатором скликання в Києві Всеукраїнського хліборобського з'їзду. Громада підтримала це починання і вирішила взяти активну участь у його підготовці. Планувалося скликати цей форум обов'язково до 12 травня 1918 р., щоб випередити Центральну Раду, яка призначила на цю дату відкриття Українських Установчих зборів. П. Скоропадський направив свого представника до Союзу земельних власників, який мав переконати лідерів цієї організації в необхідності проведення такого з'їзду. Саме в цей час з'явилася друкована відозва УДХП, яка призначала відкриття Всеукраїнського хліборобського з'їзду на 29 квітня 1918 р. Керівники Громади та Союзу підтримали демократів-хліборобів [59, с 148 - 149].

Ідея встановлення в Україні диктатури з метою протидії «руйнівним силам» виникла у П. Скоропадського ще в першій половині січня 1918 р., коли стало зрозуміло, що Центральна Рада та її уряд нездатні зупинити наступ більшовицьких сил. У цей час генерал відчайдушно намагався змобілізувати формування Вільного козацтва на протибільшовицький опір і сподівався при сприянні голови французької військової місії в Києві, комісара Французької Республіки при уряді УНР генерала Жоржа Табуї залучити до спільної акції польський та чехословацький корпуси. Але цей план виявився нереальним.

У березні 1918 р. П. Скоропадський оселився в готелі «Кане» разом із колишніми офіцерами 1-го Українського корпусу. В цей час йшло вироблення ідейно-політичних орієнтацій Громади. Зокрема, планувалося запровадження загальних виборів, скликання Сейму (парламенту), призначення сильного уряду та створення боєздатної української армії. Відомий правник Парчевський пропонував передати всю повноту влади одній особі з диктаторськими повноваженнями. Саме такий диктатор мав вивести Україну з економічної та політичної кризи. Парчевський був одним із перших, хто пропагував необхідність відновлення в Україні гетьманщини. Керівництво УНГ хотіло провести державний переворот за допомогою колишніх офіцерів та заможного українського селянства. Іншу позицію займало правління Союзу земельних власників, яке направило командуванню Київської групи окупаційних армій докладний план зміни влади в Україні. Він передбачав розпуск Центральної Ради та уряду. Вся повнота влади мала перейти до рук призначеного німцями генерал-губернатора, який управляв би Україною за допомогою директорії. Таку позицію землевласників підтримувало австро-угорське командування.

Не будучи впевненими у можливості й доцільності тривалої окупації України, німці надали перевагу ідеї П. Скоропадського утворити новий, дієспроможніший український уряд [59, с. 149 – 150].

Загалом окупаційні власті віддали перевагу П. Скоропадському з цілої низки причин.

Вони враховували, зокрема, наступне. Генерал мав достатньо гучне історичне ім'я. Скоропадські на 1917 р. належали до числа

найбільших земельних власників і в ході революційних подій виявилися стороною, що серйозно постраждала – соціалістичне законодавство і здійснені на його основі дії були спрямовані на руйнацію самого способу існування поміщицького роду.

П. Скоропадський мав послідовно-монархічні уподобання і орієнтації. Він довгі роки знаходився в найближчому оточені, у почете Миколи II і як офіцер честі доводив вірність абсолютизму в ході російсько-японської і Першої світової війни.

Опинившись у гострому конфлікті з Центральною Радою після українізації 34-го армійського корпусу та ставши почесним отаманом Вільного козацтва, П. Скоропадський яскраво уособлював неприйняття всіх революційно-народопривчаних планів і зусиль національно-демократичного табору, тим більше радикальних більшовицько-радянських сил.

Все це дозволяло небезпідставно сподіватися на те, що рівняння на кайзерівські й цісарські шаблони для П. Скоропадського будуть природними, органічними, наслідуватимуться, як мовиться, не за страх, а за совість, матимуть достатньо міцне не лише ідейно-психологічне підґрунтя, а й цілком певний матеріальний, класовий інтерес.

Тож кращого претендента на посаду, від якої залежало б розв'язання не стільки національно-українських проблем, скільки здійснення на теренах України інонаціональних інтересів, годі було й шукати [65, с. 195 – 196].

Прагнучи реалізації обраної мети, П. Скоропадський звісно, не міг не вдаватися до мімікрії. Вперше в житті написавши своє ім'я українською мовою 29 квітня 1918 р. під згаданою Грамотою, гетьман намагався всіляко демонструвати розуміння національних проблем, турботу про всебічний розвиток українства, врахування його інтересів.

Відповідаючи численним звинуваченням на адресу запровадженого ладу й уряду як «неукраїнських», ворожих Україні, у спеціальній заяві Кабінету Міністрів, поширеній 10 травня 1918 р., наголошувалося, що П. Скоропадський не прагне стати самодержцем, що через гетьманство реалізуються ідеї незалежної та вільної України в історичній національно-державній формі. Уряд

обіцяв зміцнювати державність, турбуватися про розвиток української культури, забезпечувати права національної мови.

Гетьман намагався підкреслено демонструвати відродження давніх козацьких традицій. З огляду на це, роль головного символу гетьманської влади мав виконувати герб – «козак з мушкетом» і тризуб. На виконаній відомим графіком Г. Нарбутом державній печатці були поєднані «козак з мушкетом» і тризуб. Новим державним прапором України стало полотнище з синьої й жовтої смуг, а в центрі було зображення золотого тризуба з хрестом.

Засновувалися українські гімназії (таких було понад 40), йшла підготовча робота до створення української бібліотеки й українського архіву, двох українських університетів, Української академії наук.

На перерахованих заходах, як правило і роблять акцент ті, хто воліє бачити в гетьманові видатного національного діяча. Однак, гадається до уваги тут не береться два істотні моменти.

Українізація, яка «набрала обертів» ще за часів Центральної Ради, просто не могла бути зупинена лідером держави, що мала українську назву. І те, що було започатковано в 1917 р., набуло свого логічного завершення уже в часи гетьманату й було «освячено» ім'ям П. Скоропадського. Можна допустити, що він робив те щиро, вірив у корисність, перспективність змін.

До того ж, у гетьманському оточенні опинилося кілька справжніх українських патріотів, які скористалися з свого високого державного становища для реалізації українських проєктів. Мова, передусім, про М. Василенка, Д. Дорошенка, М. Чубинського... Але таких було обмаль.

Рівень реального патріотизму П. Скоропадського можна предметно уявити собі, шукаючи відповідь на питання: в чиїх інтересах він діяв більше – захищав власний народ від бруталного пограбування, чи всіяко сприяв такому пограбуванню, не забуваючи, звісно, про власні амбіції й політичну вигоду?

Українська Держава була неспроможною виконати зобов'язання, взяті перед Центральними країнами в Бресті. Користуючись складним становищем «союзників» і «партнерів», Німеччина й Австро-Угорщина домоглися від української сторони

продовження «торговельного договору» з 1 липня до 31 серпня 1918 р., а за додатковим протоколом від 10 вересня зобов'язалася поставити в країні-окупанти 35 % нового врожаю. На момент підписання документу обсяги легітимізації додаткового пограбування набагато перевершують попередні.

Ішлося про гігантські цифри. Якщо за Брестською угодою з України мали вивезти 1 млн. тонн збіжжя (60 млн. пудів), то урожай 1918 р. виявився дуже хорошим (перевищував 15 млн. тонн) – отже, до центральноєвропейських держав до 15 червня 1919 р. мало надійти вже понад 5 млн. тонн хліба – тобто, у п'ять разів більше, аніж за квітневим економічним протоколом. Мабуть нереальність такого обсягу була настільки очевидною, що довелося встановити «мінімум» – 75 млн. пудів – 1,2 млн. тонн [25, Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 10.].

Як наслідок, по дві цифри («дозволено» і «обов'язково») було внесено й до ряду інших позицій: велика рогата худоба – 11 і 6 млн. пудів (у живій вазі), вівці – 300 тис. і 160 тис. голів і т. ін. [25, Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 10-11].

Не менш вражаючими за масштабами були інші цифри протоколу про зобов'язання Української Держави щодо поставок у центральноєвропейські країни сировинних та інших товарів: 10% виробленого цукру, 30% металопродукції, 20% спирту. У відповідь Німеччина і Австро-Угорщина зобов'язувались, починаючи з вересня 1918 р., щомісячно поставляти в Україну по 9 млн. пудів вугілля, 5 тис. тонн нафти та інших нафтопродуктів, задовольнити потреби України в сільськогосподарських машинах і техніці, зокрема устаткуванні для гірничої, вугільної, металургійної і спиртової промисловості [25, Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 9. Арк.12-13; 34, с. 51].

Проте, усвідомлюючи нерівноправність у відносинах, їх очевидну збитковість для українства, представники режиму (й сам гетьман П. Скоропадський, і голова уряду Ф. Лизогуб, і міністр закордонних справ Д. Дорошенко) під час офіційних візитів до Берліна у вересні – листопаді 1918 р. змушені були принизливо просити німців не виводити окупаційних військ з України. Оскільки власних сил, передусім військових, Українська Держава не мала, її майбутнє поставало у найпессимістичнішому світлі.

Можливо, якби доля розпорядилася інакше, П. Скоропадський і еволюціонував би в бік української ідентичності, українського інтересу. Однак, коли він став першою особою в Українській Державі, такому процесу немало заважало суспільне середовище. Серед політичних лідерів українства практично не було тих, хто вважав би його за свого, за людину, яка вболіває за власну націю. Його сторонилися, критикували, відверто зневажали. Він, як не старався, не міг створити Раду Міністрів, у якій скільки-небудь вагомою була б частка українців навіть за етнічним походженням, з українськими прізвищами – щоб мати право називати виконавчу владу українським урядом. Однак, прізвищ М. Василенка, Б. Бутенка, Д. Дорошенка, Ф. Лизогуба було замало, щоб на уряд прикріпити українську вивіску – «табличку». Це відчували навіть окупанти, час від часу вимагаючи «українізації» Ради Міністрів. Та нічого не виходило.

Відмови від пропозицій міністерських посад ображали, особливо неприємно вразила високомірна поведінка В. Винниченка, який навіть з показною нехиттю відреагував на особисте запрошення гетьмана очолити уряд [35, с. 103].

Проте можна зрозуміти і лідерів українських партій, відстороненого від справ національного фронту. Вони не тільки інстинктивно відсахувалися від гетьмана. Ще більше лякали його кроки, зусилля, спрямовані на те, щоб «повернути назад колесо історії» - силоміць насадити «долготневі» (тобто до Лютого 1917 р.) порядки, повернути зруйнований революцією лад. А чого варта була майже немаскована підтримка білого руху, що набирив сили на сусідньому Дону?! Звісно, це сприймалося українським загалом однозначно – вийшовши з дворянського оточення, залишаючись, як офіцер, вірним царській присязі, П. Скоропадський в душі залишається чужим не лише революційним зрушенням, а й українським пориванням.

Відтак угода, яку він заключив 3 листопада 1918 з генералом П. Красновим на станції Скороходово, була не прикрою несподіваною, чи помилкою, тактичною вимушеною спробою знайти бодай – якусь підтримку особистій владі, що вже «висіла на волосинці». Згода на відновлення єдиної і неподільної Росії, в якій навіть за обмовки, що головну роль тут має відіграти гетьманський режим, означала: ніякої України, в жодному варіанті, в разі здійснення задуму

великодержавників, просто не буде. А на відповідний конкретно - історичний момент це була фактична відмова від суверенітету України [36, с. 667-668].

Тобто цей, по суті фінальний масштабний крок П. Скоропадського був доволі логічним, детермінованим внутрішніми переконаннями, а відтак дуже непросто кореспондується з уявами тих, хто ладен бачити в ньому українського патріота, рятівника нації.

Як упродовж 7,5 місяців складалися стосунки між суспільством і владою?

Науковці-правники дуже точно, виражено оцінили місце гетьманату в історичному поступі нації в революційну добу. «П. Скоропадський і його уряд не приховували, - зазначає О. М. Мироненко, - що спираються «на могутню підтримку Німеччини і ін. центральних держав, які, вірні своєму слову, продовжують боротись за цільність і спокій народу України». УНР наказом гетьмана було скасовано. Центральну Раду і її уряд розпущено. Проголошувалось створення Української держави. Таким чином, у травні – грудні 1918 укр[аїнський] народ відчув на собі ще один різновид держ[авного] правління – диктаторський режим у вигляді маріократії, підконтрольної і підпорядкованої нім[ецькому] командуванню. Протягом майже восьми місяців нац[іональне] державотворення відбувалось на чужеземних багнетях. Авторитет влади підтримувався, за словами П. Скоропадського, «не спиняючись ні перед якими самими крайніми мірами»» [37, с. 317].

Проаналізувавши диктаторський режим П. Скоропадського в плані забезпечення прав і свобод людини, О. Мироненко прийшов до висновку, що такі права витримувалися хіба що в царині приватної власності – за переконанням гетьмана – «фундаменту культури й цивілізації» [38, с. 165].

Всі ж інші права і свободи «виконувалися не досить ретельно», або «грубо зневажалися та ігнорувалися». Ідеологічно обґрунтовуючи пріоритет інтересів держави над інтересами людини, оточення П. Скоропадського домагалось підпорядкування волі гетьмана судової системи, яка функціонувала здебільшого за старим імперським карним і цивільним правом, почасти доповненим положеннями, спрямованими на більш жорстокі заходи для зміцнення авторитету

влади і захист приватної власності [38, с. 165-169]. Законодавчо закріплювалася нерівність громадян, зокрема, зважаючи на національне походження. За особистим наполяганням глави держави було відроджено смертну кару, широко впроваджувались позасудові каральні акції тощо [39, с. 265-269].

Проголошуючи земельну реформу, чи не найголовнішим своїм завданням, П. Скоропадський на ділі домагався відродження землеволодіння «майже в усіх тих формах, що існували за часів Російської імперії: приватне, надільне, державне, церковне, монастирське, заводське, фабричне тощо» [40, с. 218-219].

Законодавство Української Держави було спрямоване на захист інтересів заможних верств суспільства і погіршувало правове становище першої його частини – селян і робітників [39, с. 265-269].

Вважаючи значною мірою надуманою, штучною схему «консервативної революції», за яку іноді видається гетьманат [41, с. 13-40], гадається, можна прояснити ситуацію, обмежившись посиланням на достатньо просту, але проникливу сентенцію В. Леніна ще з праці 1904 р. «Крок вперед, два кроки назад». Погоджуючись з думкою, що світ «рухають революції», він продовжує: «Але конкретне значення кожної конкретної революції цим конкретним висловом ще не визначається: бувають революції на зразок реакції». Тому важливо знати ту реальну силу, яка здійснює переворот, її керівні принципи, «щоб визначити, вперед чи назад рухала «світ»... та чи інша конкретна революція» [42, с. 383].

З цього погляду можна констатувати, що така революція, яка здійснювалася після 29 квітня 1918 р. під орудою П. Скоропадського, однозначно, рухала «світ» назад від тих істотних зрушень, які сталися в Україні упродовж більше ніж року соціального і національного збурення.

Гетьманський переворот, прихід до влади П. Скоропадського відразу викликали негативні рефлексії в українському суспільстві, в усіх його верствах. Маса ж буквально з перших днів після перевороту висловлювали не лише неприхильне, а й, навіть, відверто вороже ставлення до Гетьманату. В усякому разі засуджували його через низку представницьких форумів. Можливо, тут додаткових емоцій додали рішення гетьмана про відміну Конституції УНР і

заборону скликання призначених на 12 травня Українських Установчих Зборів, які продовжували бути мрією-ідеалом найширших демократичних сил. Реакцією останніх на заборонні акції влади стала радикалізація настроїв, які вилилися в резолюції тих зібрань, які, всупереч перешкодам (репресіям, арештам), вдалося таки провести.

Рішучим засудженням новопосталого режиму, його невизнанням, закликами до непокори і боротьби з ним відзначалися документи, схвалені II Всеукраїнським селянським з'їздом (8-10 травня, понад 12 тис. делегатів), II Всеукраїнським територіальним робітничим з'їздом (13-14 травня, понад 200 делегатів), V з'їздом (конгресом) Української соціал-демократичної робітничої партії (13-14 травня), IV з'їздом Української партії соціалістів-революціонерів (13-16 травня).

Несприйняття Гетьманату найголовнішими верствами українського суспільства, які сумарно склали абсолютну більшість нації, доповнювалося й примножувалося непримиренною ворожістю до режиму найрадикальнішої політичної сили – більшовиків. Опинившись з початком окупації поза законом і значно знекровлені репресіями, вони все ж знайшли у собі сили сконсолідуватися, організаційно оформитися у липні 1918 р. у Комуністичну партію (більшовиків) України. Такий крок вони вважали вкрай необхідним в умовах наростаючого невдоволення масами панівними порядками, повсюдно зростаючими виступами проти них [57, с. 422–449].

Найбільш нервовою, збудженою, вибухоподібною на зміни, що сталися, була реакція українського селянства. Це природно, адже, передусім, саме за його рахунок правлячі кола намагалися виконати умови Брестського «хлібного миру». Методично, безперестанно здійснювалося безпрецедентне, цинічне, за участі інституцій Української Держави, пограбування селянства. Можна наводити безліч документів, у яких дії окупантів абсолютно однозначно постають як силове вилучення всього добра, на яке натрапляли чужоземні заїди. Це набирало таких масштабів і форм, що часом не могли втриматися і висловлювали, як мінімум, боязке нерозуміння поведінкою окупантів навіть високі урядовці. Втім, у владних структурах більше було тих, хто, не за страх, а за совість,

допомагав нагодувати українським хлібом чужі нації і принизливо вишиковувався в чергу на одержання орденів держав-грабіжниць.

Зачеплене, як мовиться, за живе, селянство швидко забувало про вчорашній «нейтралітет», відкидало апатію, що була спричинена не вельми прийнятною політикою Центральної Ради, і грізно заявляло про себе як про силу, здатну здолати, знести все, що не просто постало на його шляху, але й намагалося повернути до стану нещадно гнобленої і визискуваної, безсоромно ошукуваної верстви.

Документи свідчать: важко знайти якесь село чи поселення в 1918 р., з якого б у різні урядові інстанції Української Держави не надійшло жодного повідомлення про напади селян на поміщицькі маєтності, про пожежі й отрави в економіях, про опір карателям, убивства окупантів, про те, що буквально кожен пуд хліба давався «з боєм» тощо. Глибинність і всезагальність руху особливо вражають, якщо зважити, що він був не стільки наслідком цілеспрямованої діяльності політичних сил (хоч останні докладали чимало енергії, щоб спертись на нього), скільки стихійною реакцією на справді нестерпне становище, на бажання можновладців позбавити перспективи клас, перед яким сяйнула зірка свободи, надія, що результати праці власних рук будуть належати йому — трударю, що держава захищатиме його від жорстокого примусу й дикого свавілля [59, с. 238 - 239].

Та емоції відчаю через недосягнуту мету були незрівнянні з природним опором повсюдним актам вандалізму, найжорстокішого знущання, які набули статусу державної політики. «Ображені» попередньою соціалістичною владою поміщики прагнули «сатисфакції», поспішали повернути втрачені маєтності та відшкодувати завдані революцією збитки. При цьому вони спиралися на окупантські війська та місцеву адміністрацію з підлеглими їй міліційними підрозділами (гайдуками). Керуючись часто не стільки почуттями справедливості, скільки помсти, землевласники надто доволіно маніпулювали обсягами претензій, не приховували бажання якомога суворіше «провчитися» кривдників-бунтарів, брутально поставити «злочинців» на належне їм місце — та так, щоб то надовго запам'яталося й іншим: подібне буде з кожним, хто зазіхатиме на чуже майно, на «священну» приватну власність.

Не дивно, що на цьому ґрунті доволі швидко набула легального статусу практика екзекуцій. Розпочаті окупантами ще за часів Центральної Ради каральні експедиції, за гетьманщини стали неодмінною рисою режиму. Відновлюваний нагаями «порядок» окошувався не лише на сільській бідноті, але й озлоблював середняцьку селянську масу, вербуючи дедалі нових противників Гетьманату. Адже карателі, як правило, застосовували принцип колективної відповідальності: розмір стягнення розподілявся між усіма мешканцями населеного пункту, незалежно від їхнього соціального статусу, рівня матеріальної забезпеченості й, нарешті, від того, чи брала участь дана особа в погромах, чи ні. Зрозуміло, що в разі неспроможності частини населення сплатити контрибуцію її погашала інша частина – заможніші верстви села.

Свій внесок у пацифікацію (умиротворення) селянства на Правобережжі зробили поміщики-поляки, які до австро-німецьких експедицій прилучали власні національні легіони. Втім, останні діяли й самостійно чи паралельно. Жорстокість, що виявлялася при цьому, здавалося, не знала меж. Нечувані фізичні тортури й розправи поляки, як не дивно, вважали за природні. Поляки, на їхню думку, не лише зайвий раз доводили «одвічні права» на етнічні українські землі й принижували людську гідність, а й тішили власне національне самолюбство. Волинська поміщиця З. Коссак-Чешуцька з очевидним задоволенням «смакувала» в мемуарах натуралістичні картини численних страждань, завданих польськими поміщиками сільському «бидлу» в 1918 р.

Це спричинило справедливе обурення іншого поляка за походженням, який переймався інтересами й кривдами українства, – В. Липинського. Він із жалем констатував: «З-під пера автора навмисне пробивається презирство й брудний садизм у щедро розкиданих описах, що викликають огиду». Подібна оцінка може бути поширена й на спогади польської поміщиці села Лемешівки Тарасанського повіту на Київщині М. Дунін-Козацької [59, с. 239 - 240].

Селяни, що брали участь у розподілі поміщицького майна, не збирались повертати його добровільно, чинили тому найрішучіший опір, аж до збройного. Вони вважали якщо й не абсолютно

бездоганною юридично, та все одно законною підставою соціалістичні документи періоду Центральної Ради.

Гетьманську владу та її прихильників селянство вважало своїми ворогами, з чого випливало їх ставлення до режиму. Прикметний з цього погляду лист одного з лідерів УДХП С. Шемета до П. Скоропадського, в якому речі називаються своїми іменами. «З північних повітів Полтавської губернії отримані Народною управою партії відомості про те, – говорилось у документі, датованому 17 травня 1918 р., – що члени сільської спілки, повернувшись з Києва після заборони селянського з'їзду в багатьох селах уже винесли постанови про те, щоб повбивати всіх тих, хто їздив до Києва обирати гетьмана. Вже піднімається повстання проти влади гетьмана, починають убивати хлібопашців (землевласників), їх жінок і дітей, палити будинки їх, забирати їх хліб. Зараз уже четвертий день йде бій між повстанцями, з одного боку, і гайдамаками, з іншого боку, в околицях сіл Буромка, Денисівна, Хрестителеві Лубенського й Золотоніського повітів. Повстанці змушують і господарів-хлібопашців вступати до їх військ. Агітація проти влади пана гетьмана має великий успіх» [17, с 142 -143].

Схожих документів про настрої і дії селян – величезна кількість.

Потерпілі ж власники ображались на уряд і гетьмана за брак твердості, м'якотілість і дедалі більше покладались на власну ініціативу та апеляції до окупаційних властей. Зрозуміло, що в останніх були «вагомі» підстави брати бік поміщиків, великих власників. Перспектива владнання суперечностей за таких обставин мала дуже песимістичний, скоріше примарний вигляд.

«Що це за лютий час був на Україні! – вигукує М. Шаповал. – Гетьманщина лютувала: 8 липня видала «закон» про боротьбу з розрухою в сільському господарстві, на основі якого встановлено було кріпацтво: селян змушували силою обробляти панські землі. На початку вересня Скоропадський поїхав на поклон до Вільгельма II в Берлін (5 вересня), після чого гетьманщина підписала (10 вересня) договір з Німеччиною на передачу німцям 35 % врожаю.

Гетьманщина була така страшна, що розпочалась по всій Україні боротьба проти буржуазної диктатури і німців. Боротьба

велась партизанським способом селянами під проводом соціалістів-революціонерів і Селянської спілки. Яка це була боротьба, показує звіт німецької оберкоманди, де стверджується що на Україні за 6 місяців було вбито 19. 000 німецьких жовнірів і офіцерів в сутичках з селянами! Розуміється, з боку селянства впало значно більше. Німці почали вивозити в Німеччину, в концтраційні табори, багато борців, переважно соціалістів-революціонерів і членів Селянської Спілки» [28, с. 112].

Ці самі факти використовує в своєму дослідженні й П. Христюк, припускаючи, що кількість убитих окупантів була занижена штабними службами.

Політика гетьманського режиму щодо селянства дає всі підстави охарактеризувати її як «війну з селянством», яка, у відповідь, перетворювалась на «війну селянства з гетьманщиною». Це підтверджується не тільки пропоміщицькими, антиселянськими законами й розпорядженнями гетьмана, його уряду, а й численними фактами терору, що його чинили карні експедиції (контрибуції, шмагання, страти, «покріпачення»), й такими ж численними фактами різноманітних форм спротиву – аж до збройних повстань, про які, незважаючи на «дику цензуру», громадськості ставало відомо через пресу. Селянську війну, як одну з найприкметніших характеристик доби Гетьманату, змушений визнати і прихильник П. Скоропадського, один з міністрів його уряду та видатний український історик Д. Дорошенко.

Навіть генерал А. Денікін усвідомлював відверто пропоміщицький, антиселянський курс аграрної політики П. Скоропадського й закономірність боротьби селянства проти режиму, що той курс здійснював: «Село піднялося за землю проти пана, проти німця як оборонця пана і відбирача хліба», — зазначав лідер білогвардійського руху Півдня Росії [59, с 241].

Підбиваючи підсумки аналізу причин розвитку селянського руху у 1918 р., сучасний дослідник обґрунтовано твердить: боротьба селян спрямовувалася, «насамперед, проти встановлення на місцях гетьманської диктатури та насадження грабіжницької продовольчої політики» [59, с. 241].

І хоча майже ніхто не керував проявами селянської непокори і протесту (особливо навесні – на початку літа 1918 р.), вони поширювались, «вкриваючи» цілі регіони, перетворюючись на дедалі змістовніші і радикальніші. Селянство бралось за зброю, створювало партизанські загони, піднімалось на повстання. Серед інших звертає на себе увагу Канізьке повстання на Єлисаветградщині у травні – червні 1918 р., а також повстання у Звенигородському й Таращанському повітах Київщини. Власне, селянський рух тоді охопив усі регіони України. Генерал-фельдмаршал Г. Айхгорн, командуєчий німецькими військами в Україні, очевидно, не «зі стелі» брав цифру в 10-12 % українських селян, що стали до повстанських лав [25, Ф. 2311. Оп. 1. Спр. 120. Арк. 143]. Вона була, так би мовити, «вистраждана» саме в безпосередній боротьбі з тими озброєними селянами, чисельність яких, насправді, була велетенською.

У боротьбі з окупаційними військами визначалася її національно-визвольна спрямованість. У повстанських документах антинімецькі та антиавстрійські мотиви часто виступали на перший план. І це природно, адже саме окупаційні війська були головною силою, яка протистояла повстанцям і від якої вони зазнавали найсильніших, найдошкульніших ударів. Гетьманці ж, та й сам П. Скоропадський, сприймалися як «менші, залежні партнери», австро-німецькі агенти.

«Повстання то розбурхувались, то на якусь хвилю стихали, – пише П. Христюк. – Але селянин і в думці не мав того, щоб хоч на хвилину скоритись банді розбійників, грабіжників і насильників на чолі з генералом Скоропадським і поміщиком Лизогубом. Від хати до хати, від села до села перебігала думка про необхідність масового, одночасного по всій Україні селянського виступу проти катів. Зусилля Української Партії Соц. -Рев. і Центрального Комітету Всеукр. Селянської Спільки, направлені до того, щоб вдержати селянство від передчасних сепаратних виступів, що здебільшого закінчувались тільки задушенням їх і немилосердними розстрілами селянських ватажків, не мали успіху. Селянство не могло стерпіти гетьмансько-поміщицького терору та знущання і бралось за зброю в надії, що таки вдасться повалити панування поміщиків та капіталістів і повернути назад соціально-

економічні і політичні здобутки Української революції, які селянин вже мав, відчував, розумів і цінив» [12, Т. III. с.61-62].

Виступи селянства жорстоко придушувалися, вони буквально захлиналися кров'ю, однак про замирення з режимом не могло бути й мови, що засвідчили нові масові повстання на Чернігівщині й Полтавщині наприкінці літа – на початку осені 1918 р.

На катастрофічне погіршення свого становища рішуче реагували й робітники. Харчуючись продуктами, придбаними на ринку чи в крамниці, вони були практично позбавлені можливості мати до них доступ, оскільки все виявлене продовольство відправлялося до Німеччини й Австро-Угорщини. До того ж хронічно не виплачувалася заробітна плата.

Все це спонукало пролетарів шукати шляхи до спротиву, втіленням чого у першу чергу стало повсюдне наростання страйкового руху, паралізуючи економічне життя країни.

Подібні процеси, хоча і в менших масштабах, розвивалися і в середовищі інших верств працюючих, службовців, інтелігенції. Остання концентрувала свої суспільно активні елементи передусім в українських політичних партіях. Ті з них, хто займав проміжне становище між гетьманщиною і лівими силами, уже в травні 1918 р. згуртувалися в опозиційний режимові Український національно-державний союз. До нього ввійшли Українська демократично-хліборобська партія, Українська партія соціалістів-самостійників, Українська трудова партія, Українська партія соціалістів-федералістів, Об'єднана рада залізниць України й Головна рада Всеукраїнської поштово-телеграфної спілки.

Прагнення відновити єдиний національно-демократичний фронт (як це було за Центральної Ради в 1917 р.) привели в союз і УСДРП та частину УПСР (центральної течії, від партії в травні відкололося ліве крило – «боротьбисти»). При цьому з УНДС було «витіснено» гетьманців-державників – хліборобів-демократів, що займали праве крило партійно-політичного спектру. Трансформувалася й назва об'єднання – з УНДС в УНС – Український національний союз. З приходом у середині вересня 1918 р. до його керівництва замість соціаліста-федераліста А. Ніковського лідера соціал-демократів В. Винниченка почали здійснюватися кроки

щодо підготовки антигетьманського повстання, яке б базувалося на масовому невдоволенні режимом П. Скоропадського і окупантів. Ця діяльність, хоча і проводилася втаємничено, активізувалася в міру того, як дедалі очевидною ставала поразка Четверного союзу у війні і невідворотних революційних потрясінь в Німеччині та Австро-Угорщині. З неминучою втратою військової підтримки з боку Центральних держав шансів на виживання у режиму П. Скоропадського практично не залишилося [59, с. 282 – 284].

Отже, переважна частина народу, нації об'єктивно опинилася в 1918 р. по «інший бік барикад» від провідників, захисників гетьманської влади.

Чи можна було уникнути наростання суспільних суперечностей за окупаційно-гетьманського режиму до антагоністичних меж?

Абстрактно-теоретично можна твердити, що завжди існує альтернатива (і не одна) розвитку суспільних процесів, що при розумінні тенденцій їх розвитку можна усвідомлено обирати таку поведінку, таку політику, яка буде запобігати небажаним результатам, кризам, катаклізмам, забезпечить плавний, безконфліктний поступ. Принаймні, можна впливати на зменшення гостроти неминучих суперечностей, домагатися їх мінімізації.

Однак навряд чи щось подібне могло бути в 1918 р. в Україні.

Державна політика, особливо в соціальній сфері, і її сприйняття, настрої мас ішли врозтіч. І чим далі – тим більше.

Заходи, що здійснювалися в аграрній сфері, можна кваліфікувати як антиселянські.

У конституційних актах Української держави знайшли відбиття два головні положення аграрної програми гетьмана – відновлення приватної власності на землю та «прийняття мір по відчуженню земель по дійсній їх вартості від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів» [23, 16 травня]. Однак, після приходу до влади П. Скоропадський зміг запровадити в життя лише перше положення цієї програми. Він мав враховувати позицію двох впливових сил, які допомогли йому прийти до влади. Німецьке командування та Союз хліборобів-

власників були зацікавлені у збереженні великої земельної власності. Така позиція знайшла цілковиту підтримку й серед членів Ради міністрів, де переважали представники партії народної свободи. Активним прихильником цієї політики був також і міністр земельних справ В. Колокольцев. Поряд з цим, П. Скоропадський мав виконувати попередні умови, пункт шостий яких передбачав, що «в інтересах здатності сільського господарства до експорту великі земельні господарства мають бути збережені до певних зазначених у законі меж» [11, Т. 2., с. 31-32].

Наприкінці травня 1918 р. гетьманський уряд ухвалив закон «Про право на врожай 1918 р. на території Української держави», який став першим законодавчим актом Гетьманату з аграрного питання. Згідно з його статтями, право на врожай озимини, засіяної восени 1917 р. власниками земель, належало їм же, незалежно від того, до чийх рук перейшли земельні наділи. Друга стаття закону повністю співпадала з першим пунктом аналогічного наказу генерал-фельдмаршала Г. фон Айхгорна від 6 квітня 1918 р. Землі, засіяні весною 1918 р. іншими особами чи орендарями, належали колишнім власникам. Зібраний врожай міг стати власністю орендарів за умови сплати податків за поточний рік, а також повернення власникові землі всіх витрат та внесення орендної плати. Врожай з нив, оброблених і засіяних реманентом та насінням колишніх власників, могли збирати лише останні, незалежно від того, хто їх засіяв. У п'ятій статті йшлося про розв'язання спірних питань між землевласниками та селянами. Для цього у кожному повіті утворювалися спеціальні комісії. Голову призначав міністр земельних справ, а членів комісії – місцева організація земельних власників та сходи сільських громад – кожна по одному [25, Ф. 1064. Оп. 1. Спр.8. Арк. 7–9].

Прийняття цього законопроекту радо зустріло австро-німецьке командування та колишні поміщики. Однак значна частина українського селянства віднеслася до нього вороже. Гетьманський уряд не порахувався з тим, що земля революційним шляхом, хоч і хаотично, але вже перейшла в руки безземельного та малоземельного селянства. Тому для впорядкування аграрних відносин в Україні логічно було б шукати певного компромісу між поміщиками та

селянами, а не підтримувати одну зі сторін. Керівництво ж Української Держави взяло курс на захист інтересів поміщиків.

Впровадженню в життя цієї політики сприяло й створення в середині травня замість скасованих земельних комітетів тимчасових земельних комісій. На них покладалися такі обов'язки: повернути власникам їхні господарства; допомогти землевласникам у підрахунку їх втрат, а також спонукати населення до добровільної видачі розібраного майна; з'ясувати непорозуміння між ними та селянами за посіви на чужій, самовільно захопленій або одержаній за розпорядженням ліквідованих земельних комітетів поміщицькій землі.

27 травня 1918 р. керівництво Української Держави підтримало прохання Всеукраїнського делегатського з'їзду хліборобів-власників, за яким усі законопроекти щодо землекористування, лісового і сільського господарства мали розглядатися за безпосередньої участі їх представників. При Раді міністрів було створено Особливу раду з питань землекористування. Її склад мав визначити Союз хліборобів-власників.

Аграрну політику в державі формували два міністерства: продовольчих та земельних справ. Однак протягом травня 1918 р. реальної роботи в міністерстві земельних справ, яке очолював В. Колокольцев, майже не велося. У міністра-русофіла дуже швидко загострилися стосунки з апаратом міністерства. Службовці виступили проти розпочатих гонінь на українських фахівців та переведення всієї документації на російську мову. Крім того, вони були проти основних положень закону «Про право на врожай 1918 р. на території Української Держави». Наприкінці травня в міністерстві розпочався загальний страйк співробітників. Тільки завдяки особистому втручання Павла Скоропадського сторонам вдалося досягти компромісу.

Наступним кроком формування гетьманської аграрної політики стало прийняття 14 червня 1918 р. закону «Про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями». Він надавав можливість продавати надільні землі без обмежень. Купувати їх могли Державний банк, земельні товариства та окремі фізичні особи. Банк міг скуповувати землі без обмежень, але придбати у нього земельні наділи мали право лише безземельні селяни. Окрема фізична чи

юридична особа діставала дозвіл на сільськогосподарський маєток за умови, що її земельна власність в межах Української Держави не перевищувала 25 десятин. Четверта стаття названого закону визначала порядок придбання землі товариствами окремих приватних осіб. Вони не могли купувати землі більше тих розмірів, що дістали право придбати усі члени колективу, враховуючи право кожного володіти до 25 десятин. Наділи, які були куплені з перевищенням цієї норми, безплатно переходили державі [23, 18 червня].

Прийняття цього законопроекту обмежувало розміри землеволодіння в Українській державі. Однак його реальна дія передбачалася лише в майбутньому. Адже господарства менші 200 десятин не підлягали парцеляції (дробленню). Основний тягар щодо виконання закону мав лягти на Державний земельний банк. Реальне ж його заснування затягувалося, у червні міністерство земельних справ лише розпочало підготовку проекту статуту банку.

14 червня 1918 р. П. Скоропадський затвердив ще один аграрний закон «Про право забезпечення цукрових заводів буряками врожаю 1918 року», який мав сприяти розвитку цукрової промисловості України. Він був певним доповненням до закону від 27 травня. За ним врожай буряків, посіяних на землях цукрових заводів чи орендованих ними, незалежно від підстав посіву, оголошувався власністю відповідних цукроварень. Статті названого законопроекту визначали порядок оплати витрат тим, хто засіяв плантації цукрових буряків, та за обробіток і вартість насіння. Спірні питання мала визначити окрема комісія.

На зростання суспільної напруги істотно впливав розгул спекуляції. Питання забезпечення міського населення України продуктами харчування та боротьби зі спекуляцією стали в центрі уваги з'їзду представників Державного хлібного бюро, який проходив у Києві 12-13 червня 1918 р. На ньому були ухвалені рекомендації уряду Української держави, які включали в себе такі положення: «1. Зберегти тверді ціни на хліб; 2. В першу чергу забезпечити хлібом великі міста; 3. Посилити боротьбу із спекуляцією; 4. До хлібної справи залучити місцеві біржі; 5. Заохотити селян продавати хліб державним органам. Надавати їм для цих потреб сільськогосподарську техніку та паливо;

б. Обмежити право німецьких військ самостійно закуповувати хліб» [43]. Рада міністрів підтримала ці рекомендації і почала впроваджувати їх у життя.

У червні 1918 р. міністерство продовольчих справ затвердило сталі ціни на жито, ячмінь, пшеницю, овес, просо, горох, квасолу, кукурудзу та крупи з них. За їх порушення винних могли притягати до судової відповідальності. 22 липня уряд ухвалив постанову «Про припинення спекулятивного зростання цін на велику рогату худобу, овець, свиней, вироби з них та сало», яка визначала порядок купівлі худоби та м'ясних продуктів.

У 1918 р. в багатьох губерніях України виявився дуже високим урожай хліба. Його збір, природно, вимагав селянських рук у великій кількості. Однак селяни бойкотували реставрацію поміщицьких маєтностей. З допомогою командування окупаційних військ та колишніх поміщиків уряд намагався силовими методами приборкати селянство. Першим кроком у цьому напрямі можна вважати циркуляр Державної варті № 629 від 21 червня 1918 р. губернським старостам та градоначальникам Української Держави. Вони повинні були застосовувати суворі методи до тих, хто не виходив на сільськогосподарські роботи. Їм дозволялося заарештовувати винних та висилати їх у розташування німецьких військових частин.

8 липня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила «Тимчасовий закон про заходи боротьби з розрухою сільського господарства», яким губернiальним земельним комісіям надавалося право видавати обов'язкові постанови про примусове використання сільськогосподарського інвентарю тих власників, які не повною мірою здійснюють це у власних господарствах. Закон дозволяв губернським земельним комісіям визначати міру покарання за порушення виданих ними постанов. Вони могли тримати винних під арештом до трьох місяців чи накладати на них штраф до 500 крб. Передбачалися також до одного року ув'язнення чи примусові громадські роботи на такий же термін за псування та знищення посівів. Таке ж покарання чекало тих, хто самовільно припиняв сільськогосподарські роботи чи підбурював до цього інших.

П. Скоропадський дуже швидко відчув спротив аграрній політиці держави. Однак ладен був бачити головну причину не в її спрямуванні, а в недостатньо ефективній роботі уряду. В результаті почалася реорганізація міністерства земельних справ та персональні зміни у керівництві міністерства продовольчих справ. В останньому, зокрема, процвітало казнокрадство. 6 серпня новим міністром гетьман призначив С. Гербеля, який до того був представником голови Ради міністрів при австро-німецькому командуванні. Для розгляду зловживань у відомстві гетьманський уряд створив спеціальну комісію [59, с. 232 – 236].

Становище в аграрному секторі України, що склалося в червні-липні 1918 р., вимагало від уряду реальних змін у внутрішній політиці. Однак керівництво Гетьманату ігнорувало потреби селян й підтримувало інтереси великих землевласників. Яскравим свідченням цього стала діяльність та склад тимчасових земельно-ліквідаційних комісій. 15 липня гетьман затвердив законопроекти, якими окреслювалися основні напрямки їхньої діяльності. Комісії мали такі права: вирішувати питання відновлення порушеного землеволодіння та користування землею; повертати відібрані підприємства, рибні лови, інвентар та всяке рухоме майно; виплачувати збитки за користування майном й розрахунки за посіви, які були здійснені після 1 березня 1917 р. на землях без дозволу їх господарів та орендарів. Під контроль комісій переходили справи, майно, кошти всіх земельних комітетів, що видавали розпорядження про землю [23, 19 липня]. До складу комісій входили: керівник місцевого органу хліборобства та державного майна, член губернської земської управи, інспектор сільського господарства, керуючий землемірним відділом, представник земельного банку, два землевласника, два селянина (володіють до 5 десятин), представник місцевої адміністрації та по два члени від окружного суду й міністерства земельних справ.

Створення на зазначених, по суті антиселянських засадах губернських та повітових земельно-ліквідаційних комісій, які мали виконувати функції третейських судів між колишніми поміщиками та селянами, не сприяло зростанню авторитету гетьманського уряду. Вони не давали можливості дрібним земельним власникам

захистити свої права. Це призвело до того, що поряд з соціально-економічним незадоволенням в українському селі наростали й національні суперечності, оскільки серед поміщиків, які прагнули повернути собі втрачені землі, переважали росіяни та поляки.

Поведінку керівництва держави можна пояснити низкою причин. Перш за все, земельне законодавство Гетьманату залежало від політичних та соціально-економічних переконань членів Ради Міністрів, де переважну більшість складали кадети. Вони намагалися втілити в життя аграрну програму власної партії. На формування основних напрямків аграрної політики впливав і персональний склад міністерства земельних справ, де після травневого конфлікту було звільнено близько 40 чоловік. На їхнє місце призначили членів Союзу земельних власників, які, користуючись своїм становищем, почали захищати інтереси поміщиків. У цій ситуації П. Скоропадський повинен був підтримати позицію міністрів-кадетів, чи сформувати новий кабінет міністрів.

Гетьманський режим мав дбати також про виконання своїх економічних зобов'язань перед Центральними державами. Це було однією з причин прийняття 15 липня 1918 р. закону «Про передачу хліба врожаю 1918 року в розпорядження держави». Згідно його положень, весь обсяг врожаю ставав власністю Української держави. Господарям залишали тільки частину зібраного врожаю, яка була необхідна для харчування та утримання худоби. Її межу мав визначити міністр продовольчих справ за погодженням з міністром земельних справ [59, с. 236 – 237].

Не меншою напругою, ніж стосунки влади з селянами, характеризувалися й відносини з робітництвом.

Складне господарче становище України спонукало власників заводів та фабрик скорочувати кількість працюючих на промислових підприємствах. При цьому допускалися випадки необґрунтованого звільнення з роботи – як помста за участь у революційних акціях. За даними бірж праці та інших джерел, у травні-червні 1918 р. кількість безробітних у Катеринославі досягла 40 тис. чоловік, в Луганську – 5 тис., Миколаєві – 24 тис., Києві – 15 тис., Одесі – 20 тис., Херсоні – 25 тис., Харкові – 45 тис. і т. д. Загалом

у 22 містах України, за даними департаменту громадських робіт гетьманського уряду, налічувалося 180,6 тис. безробітних [44]. Вони становили близько 9% зайнятих у фабрично-заводській та гірничій промисловості України. Щоправда певна кількість непрацюючих залишилася гетьману від доби Центральної Ради. Однак тенденція до збільшення їх числа була очевидною і динамічною.

Після державного перевороту вивчити стан безробіття в державі було доручено департаменту суспільної праці міністерства праці. Результати його роботи були винесені на спеціальне засідання Малої Ради міністрів Української Держави 27 травня 1918 р. Основними причинами зростання безробіття в Україні були визнані: фінансова криза, руйнація економіки як наслідок війни, анархія у видобувній промисловості, занепад транспорту. Уряд вирішив продовжити розпочату керівництвом УНР справу щодо ліквідації безробіття. На перших порах на ці потреби виділялося 10,9 млн. крб., що давало можливість забезпечити роботою близько 20 тис. безробітних. Наступним кроком стало виділення у серпні 1918р. близько 2,6 млн. крб. на громадські роботи [25, Ф. 1064. Оп. 2. Спр.1. Арк.156-157].

У спадок від Центральної Ради керівництву Української Держави залишилася й значна заборгованість заробітної плати робітникам. Негативно впливало на стан справ також те, що власники підприємств не поспішали ліквідувати цю заборгованість. Тому вже в травні 1918 р. профспілкові організації України стали ініціаторами робітничих виступів з вимогами своєчасної виплати заробітної плати і поліпшення економічних умов праці. Першими з цими вимогами виступили металісти Києва, а згодом їх підтримали машинобудівники Миколаєва, Катеринослава, Одеси, Харкова.

На противагу цьому власники промислових підприємств намагалися обмежити вплив профспілкових комітетів на фабриках та заводах. Проти багатьох профспілкових лідерів почалися гоніння. Ситуація загострювалася тим, що на державному рівні не були окреслені права комітетів та профспілкових організацій, оскільки відповідні закони Центральної Ради були відмінені. Тільки 29 червня 1918р. об'їзником міністра праці була визначена компетенція цих органів. Вони мали займатися захистом

професійних інтересів робітників і піклуватися про їх побут. Заводським комітетам заборонялося втручатися у фінансові, економічні, технічні питання та управління підприємствами. Їхні повноваження не повинні були суперечити закону Центральної Ради «Про робітничі комітети» від 25 листопада 1917 р. Всім іншим робітничим організаціям непрофесійного характеру заборонялося впливати на життя заводів та фабрик. Кошти та майно, які були захоплені робітничими організаціями, слід було повернути колишнім власникам. Цим документом обмежувалася діяльність профспілок на підприємствах загальнодержавного та муніципального значення. Зокрема, заборонялися страйки в державних установах, на транспорті й електростанціях, об'єктах водопостачання та пекарнях [25, Ф.1325. Оп.1. Спр.2. Арк.4-5.].

На всіх інших підприємствах заводські комітети могли організувати страйки, якщо підприємці не задовольняли законні вимоги працюючих. При цьому заборонялося застосовувати насильницькі дії: псувати майно і машини, усувати працівників з їхніх робочих місць та чинити інші протиправні дії.

Обіжник міністра праці від 29 червня 1918 р. зобов'язував власників підприємств беззастережно виконувати договори особистого найму. Однак у ньому нічого не говорилося про колективні угоди, чим значно обмежувалися повноваження профспілкових комітетів. Всі трудові конфлікти між робітниками та власниками заводів і фабрик мали розглядатися в адміністративному порядку. Коли ж сторони не могли узгодити спірних питань, то справи могли вирішуватися в судовому порядку [25, Ф.1325. Оп.1. Спр.2. Арк.7-10].

Нескладні конфлікти між власниками та працюючими мали розглядатися комісарами міністерства праці. Тривалий час законодавчою базою їхньої діяльності були закони Тимчасового уряду «Про примирчі інстанції» від 5 серпня 1917 р. та «Про охорону праці» від 22 червня того ж року. Тільки 7 вересня 1918 р., були чітко окреслені повноваження цих комісарів. Саме в цей день побачив світ обіжник міністра праці «Правила про розгляд справ між роботодавцями та робітниками». До компетенції комісарів були віднесені всі суперечливі питання, пов'язані з договорами найму та умовами життя й праці на тому чи іншому підприємстві.

Комісари не могли розглядати тільки питання страхування від нещасних випадків та відшкодування потерпілим [25, Ф.1325. Оп.1. Спр.2. Арк.20-21].

У травні-липні 1918 р. Рада Міністрів та місцеві органи влади забороняли проведення форумів профспілок, які виступали за підписання з власниками підприємств колективних договорів. Зокрема, були заборонені крайовий з'їзд представників союзу робітників-металістів Донецько-Криворізького басейну, Всеукраїнський з'їзд професійних спілок робітників хімічної та скляної промисловості й інші.

Керівництво Української Держави прагнуло підвести під розв'язання суперечностей між робітниками та власниками підприємств відповідну правову основу. Тому 3 червня 1918 р. Мала Рада міністрів прийняла рішення створити при міністерстві праці «Комітет Труда», який мав попередньо обговорювати законопроекти, що торкалися взаємин між підприємцями та працюючими. 15 липня П. Скоропадський затвердив спеціальний закон, який окреслював коло повноважень та визначив склад комітету.

У травні-червні 1918 р. погіршилося становище робітників Донбасу. Погана питна вода, спека й антисанітарні умови праці сприяли розвитку епідемічних захворювань. Та найбільші проблеми виникали з постачанням продовольства. Для жителів Донбасу потрібно було як мінімум 900 вагонів хліба щомісяця (з розрахунку один фунт на чоловіка в день). І якщо ця норма постійно порушувалася раніше, то з початком окупації, коли непорушним пріоритетом стали відправлення продовольства до Німеччини й Австро-Угорщини, про безперервність постачання і стабільні ціни годі було й мріяти. Останні, у буквальному розумінні слова, галопували, різко ускладнюючи й без того злиденне животіння робітництва. Ситуація набрала перманентно-вибухонебезпечного характеру.

Постачання хлібних продуктів у Донбас стало предметом обговорення особливої комісії міністерства внутрішніх справ. Було вирішено направити в регіон значні запаси продовольчих товарів. Координувати ці питання мав спеціальний уповноважений міністерства продовольчих справ. Однак справі це зарядило мало.

Наступала продовольча криза. Особливо загрозливих масштабів вона набула в промислових центрах. «Найближчим часом загрожує повний голод», – телеграфували 29 травня 1918 р. в Міністерство внутрішніх справ із Херсона. «Постачання населення хлібом стає критичним», – повідомляли з Катеринослава в Міністерство продовольства. «Становище Слов'яносербського повіту і міста Луганська у зв'язку з повною відсутністю хліба катастрофічне, загрожує лихом; з квітня не одержано жодного вагона хліба. На ґрунті голоду рудники і заводи закриті», – говорилося у телеграмі до Міністерства внутрішніх справ від 10 липня з Донбасу [25, Ф.1216. Оп.1. Спр.96. Арк.62, 202; Ф. 2198. Оп.1. Спр.132. Арк.252]. Мало чим відрізнялася ситуація в Києві та на Правобережжі в цілому, дедалі поширюючись і на села, де почастишали випадки голодних знепритомлень і навіть голодних смертей [45, с. 371].

Особлива комісія, створена в липні 1918 р. при Міністерстві внутрішніх справ для вивчення продовольчої ситуації в Донбасі, змушена була констатувати: «У багатьох районах панує справжній голод... Робітники кидають своє останнє майно і геть усі тікають» [46].

Ще наприкінці травня загострилися стосунки міністра шляхів України Б. Бутенка з профспілками залізничників. На той час профспілковий рух залізничників розколовся за національною ознакою. Українців-залізничників об'єднувала в своїх рядах залізнична спілка, а представники інших національностей мали окремі профспілкові комітети. Зокрема, одним із найвпливовіших був головний комітет Південно-Західних залізниць. До нього входили росіяни, євреї, представники інших національностей. Співвідношення серед робітників-залізничників було не на користь українців. Тому залізнична спілка не мала великого авторитету та підтримки значної частини залізничників України.

14 червня 1918 р. зібралася рада (пленум) професійної спілки робітників та службовців Південно-Західних залізниць, яка ухвалила статут та прийняла рішення підготувати документи для офіційної реєстрації. Але її повноваження не визнав міністр шляхів, який вважав єдиною профспілковою організацією залізничну спілку. 26 червня статутні документи Головного комітету Південно-Західних залізниць були зареєстровані в Київському окружному суді, але гетьманський

уряд опротестував це рішення. Тому профспілкові лідери почали закликати залізничників до страйку.

У травні-червні міністр шляхів Б. Бутенко санкціонував низку інших рішень, які викликали невдоволення залізничників. Перш за все, це торкалося правил про залишення за штатами залізниць лідерів профспілок. Міністерство виробило нові норми оплати праці, які не були узгоджені з профспілками. Приводом же до організованих виступів стало рішення міністерства праці зменшити на 50 крб. надбавки робітникам та службовцям до утримання, пов'язаного з дорожнечею. На ці дії міністерства головний комітет Південно-Західних залізниць висунув вимогу виплатити залізничникам різницю між реальною заробітною платою та нормами третього київського делегатського з'їзду за період з вересня 1917 р. по червень 1918 р. Уряд частково визнав ці вимоги і був готовий виплатити залізничникам різницю тільки за березень та квітень 1918 р. Однак це була досить значна сума: заборгованість лише за згадані два місяці становила 108,3 млн. крб. Тому, щоб не стимулювати інфляції, було ухвалено зарахувати недоплату на ошадні книжки залізничникам.

Все це, поряд з іншими причинами (загальне економічне становище, невдоволення діями офіційних властей, антиурядова агітація більшовиків, інших лівих сил) призвело до страйку залізничників. 15 липня 1918 р. припинили роботу Коростенський, Сарненський і Здолбунівський залізничні вузли, а через день страйк підтримали робітники і службовці Одеської та Київської залізничних станцій. 18-20 липня до них приєдналися Катеринославський, Конотопський та Полтавські залізничні вузли. На підставі вимог, висунутих робітниками і службовцями на зборах, Центральний страйковий комітет опублікував таку програму вимог: «1. Негайне звільнення всіх залізничників, заарештованих за політичні переконання; 2. Негайна виплата готівкою всього належного залізничникам утримання по перше липня включно, а також різниці з вересня минулого року за нормами 3-го Київського делегатського з'їзду; 3. Скасування розпорядження про зменшення надбавки на подорожчання життя, дальшу виплату її провадити за

нормами 3-го Київського делегатського з'їзду; 4. Негайне оголошення міністром по лінії [зв'язку] про право залізничників України об'єднуватися в спілку, відновлення скасованих комітетів цієї спілки і затвердження статуту; 5. Впровадження на залізницях України 8-ми і 6-ти годинного робочого дня й суворе додержання його; 6. Негайне забезпечення залізничників предметами першої необхідності; 7. Усі звільнення і скорочення повинні проходити за планом, ухваленим органами профспілки» [25, Ф.1216. Оп.1. Спр.137. Арк.10-15].

3 дня на день кількість страйкуючих стрімко збільшувалась, а дії учасників спротиву ставали дедалі масштабнішими – детальний звіт про дні боротьби вмістив «Коммунист» [47].

Гетьманський уряд намагався будь-що придушити страйк, який охопивши практично всі залізниці, найважливіші залізничні вузли, паралізував сполучення в Україні [48, с. 227–237, 240, 243, 245, 256–257 та ін.]. Занепокоєння виявляло й командування окупаційних військ. 18 липня 1918 р. міністр шляхів Б. Бутенко зажадав від залізничників негайно припинити страйк і приступити до роботи. Наступного дня Рада міністрів ухвалила відновити в Україні дію царського закону від 2 грудня 1905 р. «Про тимчасові правила покарання за участь у страйку на підприємствах, які мають державне і народне значення» [48, с. 230]. Цей законопроект передбачав можливість арешту страйкарів від 4 місяців до одного року і чотирьох місяців.

Активну допомогу уряду в придушенні страйку залізничників надавало німецьке та австро-угорське командування. 19 липня відбулася зустріч міністра шляхів з представниками окупаційного командування, де обговорювалися спільні дії щодо придушення страйку. Зокрема, начальник центрального австро-німецького залізничного управління запевнив міністра Б. Бутенка, що силою допоможе приборкати страйкуючих. Того ж дня спеціальним рішенням в межах залізничних установ та колективів були заборонені збори, передача по телеграфу закликів до страйку та організація й діяльність страйкових комітетів. Особи, які порушували ці настанови, підлягали арешту та висилці за межі України в адміністративному порядку. Адміністрації залізниць дозволялося звертатися за допомогою до командування окупаційних військ в Україні.

20 липня 1918 р. уряд прийняв рішення передати Правобережну (Південно-Західну) залізницю у підпорядкування військових комендантів, які отримали наказ силою примушувати залізничників працювати на транспорті. Зокрема, у Києві Державна Варта та німецькі підрозділи оточили Солом'янку та інші передмістя, де жили залізничники. Всіх, хто працював на залізниці, затримували і змушували приступити до роботи. Аналогічні акції були проведені в Одесі та інших містах України. Тих, хто відмовлявся стати до роботи, заарештовували. По залізничних вузлах та станціях була розіслана телеграма Б. Бутенка з вимогою звільнити з роботи всіх страйкарів. Тих, кого силою змушували працювати, зараховували працюючими тимчасово. У страйкуючих, за наказом міністра, відбирали річні, сезонні й учнівські білети, а також книжки на отримання палива й продовольства. На всіх залізницях були створені спеціальні адміністративні комісії, які мали розглядати питання про відновлення учасників страйку на роботі [25, Ф.1216. Оп.1. Спр.137. Арк.17-24.].

Поряд з використанням репресивних заходів, гетьманський уряд вживав заходів, щоб заохотити залізничників до роботи. Для цього були виділені значні кошти. Тим, хто приступив до роботи, негайно виплачувалася заробітна плата та компенсація за березень і квітень 1918 р. Їм також надавали можливість отримувати продовольство з інтендантських складів за заготівельними цінами. Такі дії керівництва Гетьманату сприяли тому, що певна частина страйкуючих приступила до роботи.

Однак на настрої страйкарів-залізничників, з іншого боку, справляли істотний вплив антиурядові партії та організації, передусім, ліворадикальні. Так, 19 липня 1918р. ЦК КП(б)У скликав загальні збори залізничників-комуністів. Для допомоги Центрострайкому та страйкомам на місцях було обрано Тимчасове організаційне залізничне бюро (Тимчасову організаційну комісію) при ЦК КП(б)У, яке отримало завдання здійснювати систематичне керівництво залізничним страйком [48, с. 229]. Через кілька днів бюро встановило тісні контакти з Центрострайкомом, а також домоглося прийняття рішення продовжувати страйк до задо-

волення всіх вимог. Усіх, хто самовільно став би до роботи, Центральний страйковий комітет оголошував ворогами народу. Для боротьби зі штрейкбрехерами та посилення морального впливу на помірковану частину страйкуючих більшовики та ліві есери почали створювати спеціальні групи. Зокрема, значну активність під час страйку виявила терористична група лівих есерів «Трибунал чорної руки». Однією із форм терористичної діяльності стала організація диверсій та актів саботажу на залізницях. А в схвалюваних документах почастишали вимоги відновлення радянської влади в Україні [48, с. 246-247].

Гетьманський уряд та командування окупаційних військ у відповідь на це посилили репресії проти членів страйкових комітетів та ліворадикальних політичних партій і організацій [48, с. 240-241]. Їх кидали до концтаборів в Очакові та Брест-Литовську.

Волю робітників не змогли зламати широкомасштабні арешти, які хвилею прокотились по всіх без винятку губерніях України (лише в залізничному районі Солом'янки м. Києва на кінець липня було заарештовано понад 1800 робітників і членів їхніх сімей). Залізничники виявляли солідарність, надаючи допомогу в ті регіони, де було особливо скрутно, зривали спроби штрейкбрехерів розбити монолітний виступ. За прикладом залізничників у боротьбу швидко втягувалися робітники інших галузей, у першу чергу металісти. Тільки у липні-серпні відбулось 11 страйків металістів [49, с. 58].

Репресії тільки ще більше розпалювали трудящих, викликали додаткову напруженість. Чимало документів свідчать, що власті були дуже занепокоєні обстановкою, що мала тенденцію до загострення. Наприклад, одеський комендант повідомляв уряд: «Залізничний страйк триває і загрожує вилитись у збройне повстання. Місто неспокійне після вислання 500 робітників в Очаків для передачі їх польовому суду» [45, с. 347].

Матеріальну, фінансову допомогу страйкарям надавали більшовицькі, радянські, профспілкові організації Росії [45, с. 410-412.], хоча це, звісно, порушувало «букву» Брестської угоди. Однак, використовуючи переважно профспілкові канали, страйкарям України з РСФРР було переправлено понад 3 млн. крб. [50]

Страйк залізничників охопив понад 200 тис. робітників і службовців [51]. Перевезення вантажів звелось до мінімуму. Ледве помітний рух на залізницях забезпечувався тільки спеціальними батальйонами окупантів та паровозними бригадами, терміново доставленими з Німеччини та Австро-Угорщини. Проте їхній роботі суттєво заважали постійні диверсії – руйнування мостів, підривання ешелонів, навмисні пошкодження потягів – і масовий саботаж обслуговуючого персоналу.

Розвиваючись паралельно з повстанським рухом, відвертаючи на себе військові сили окупантів, страйк залізничників водночас створював умови для розвитку селянської боротьби, яка, звичайно, мала значно менш організований характер і за інших обставин була б швидше придушена властями.

Однак військові зусилля режиму, посилення впливу угодовських елементів на залізничників, втома, виснаження страйкарів призвели до того, що вони врешті-решт змушені були в серпні повернутися на робочі місця, хоча деякі вогнища опору не згасали до середини вересня 1918 р.

Важливим ефектом страйку стало те, що, паралізувавши на тривалий час головні транспортні артерії, залізничники перешкодили вивезенню до Німеччини та Австро-Угорщини багатств України. Нарешті, за офіційними даними (які не враховують неконтрольованих перевезень крізь масу пунктів, де вантажі не реєструвалися, тощо), до центральних країн вдалося відправити лише 9 з 60 запланованих мільйонів пудів хліба [52]. Можна припустити, що приблизно такими були пропорції і щодо інших товарів та сировини. Здійснені за розрізненими даними архівів підрахунки дещо відрізняються в бік збільшення наведеної цифри [53]. Втім, лише фронтальне вивчення всіх документів може наблизити до скільки-небудь вірогідного показника.

Опорою Гетьманату в боротьбі з робітничим рухом були великі підприємці та старе чиновництво. Саме під їхнім тиском Павло Скоропадський затвердив 17 серпня внесення деяких доповнень до ухваленого Центральною Радою 25 січня 1918 р. закону про 8-ми годинний робочий день. Згідно його положень, державним, приватним та відомчим підприємствам, за погодженням

з міністром праці, надавалося право відступати від вимог згаданого закону як для цілих галузей промисловості, так і для окремих підприємств та верств робітників.

Будь-який диктаторський режим підпорядковує інтереси окремої людини державним або груповим інтересам. Не стало винятком і керівництво Української Держави. Однак надані крупним власникам (буржуазії) пільги не сприяли національно-державному будівництву, не вели до консолідації українського суспільства. Навпаки, дії гетьманського уряду зумовлювали невідворотність посилення напруги і поглиблення соціального розколу. У серпні 1918 р. тривалість робочого дня на промислових підприємствах була збільшена до 12 годин, викликавши нову хвилю невдоволення, обурення пролетарів [59, с. 227 -232].

Дедалі рішучіші антигетьманські й антиокупаційні настрої опановували й національною інтелігенцією. Колишні партії національного фронту, сконсолідовані Центральною Радою, подолавши тимчасову розгубленість, та й приголомшеність, ясніше за інших бачили, що курс П. Скоропадського, крім антисоціального спрямування, надзвичайно шкодить національній ідеї і просто рефлексивно тягнулись до купи, таємно виношуючи плани повалення гетьманату, повернення України на шлях розпочатих в 1917 р. революційно-демократичних перетворень.

То ж вектори руху переважаючої маси українства всередині суспільства ставали дедалі могутнішими, відбиваючи тенденцію переростання в антагоністичну стадію. І запобігти цьому процесу гетьманський режим був не в змозозі. Змінити своєї суті він не міг. Маскувальні операції не здатні були тривалий час тримати в омані народ. Криза назрівала незворотно, а невдалі дії влади лише прискорювали її розв'язку.

До чого могла привести ймовірна перспектива втілення в життя «федеративної грамоти» П. Скоропадського?

Можна, за великим рахунком, погодитись із висловлюванням одного з найобізнаніших фахівців з біографією і творчим спадком П. Скоропадського Я. Пеленського: «Найбільш контраверсійний вчинок, який вплинув негативно на образ гетьмана і Гетьманату і,

безсумнівно, спричинився до табуїзованого підходу до питань, пов'язаних з його особою і добою, це проголошення грамотою від 14 листопада 1918 року федерації з Росією і потреби створення «всеросійської федерації» [54, с. 22-23].

Автор доволі детально розібрався в тому, що П. Скоропадський не лише в час гетьманування, а й пізніше, та практично ніколи «не був переконаним самостійником» [54, с. 23]. Історик цитує для переконливості самого гетьмана, який стверджував: «Звичайно, самостійність, якої тоді (тобто в 1918 р. – В. С.) доводилося суворо дотримуватися через німців, що твердо на цьому наполягали, для мене ніколи не була життєвою (підкреслено мною – В. С.), але я думав – та як би воно так і було – німці змінили б свою політику в бік федерації України з Росією» [54, с. 23].

П. Скоропадський добре знав, що і державне керівництво Антанти рішуче налаштоване проти самостійності України, а тому орієнтувався на федерацію України з Росією [54, с. 24-25].

Можна наводити ще немало свідчень прихильності П. Скоропадського до принципу федералізму у принциповій орієнтації на майбутні стосунки з Росією. Однак, навряд чи це виправдовує його фатальне рішення вступити на шлях реалізації внутрішніх переконань у листопаді 1918 р.

З одного боку, гетьман начебто й завбачливо робив кроки до забезпечення приязних стосунків з лідерами нерадянської Росії. Він, не особливо афішуючи свою позицію, на ділі сприяв істотному посиленню «білого руху» на Доні. Туди безперешкодно переїхала половина царських офіцерів, які зібрались на початку року в Києві. З 30 тисяч на осінь тут залишилося ледь 15 тисяч [18, с. 298-300; 54, с. 24].

Вочевидь, не можна було не враховувати, що на рубежі 1917-1918 рр. офіцерство через неприхильність до національної державності України, навіть офіційно задекларованої федеративною частиною Росії, зайняло позицію нейтралітету у двобой гайдамаків з червоногвардійцями. З тієї ж причини значна частина перебазувалася впродовж року на білоказачий Дон. Серед тих, хто залишався, небагато було прихильників Української Держави.

І чим ясніше восени 1918 р. вимальовувалася невтішна перспектива для Української Держави, тим активніше

П. Скоропадський та його оточення з кадетського, єдиноділи-мського табору заходилися реалізовувати приховувану до того ідею. Українська Держава виступила ініціатором об'єднання нера-дянської Росії – Дону, Кубані, Кавказу, Криму й Добровольчої армії. Всіх їхніх представників спеціальною телеграмою було запрошено надіслати на спеціальну конференцію до Києва з метою погодження дій, які мали б «полегшити» спільну долю. На Добро-вольчу армію гетьман покладав особливо великі надії, оскільки упродовж всього періоду свого правління таємно й відкрито сприяв «білому руху». Однак керівництво «добровольців недвозначно заявило, що не потерпить жодних претензій будь-яких націо-нально-державних одиниць на існування – всі вони мають розчи-нитись у «єдиній і невідимій»» [48, с. 402].

Як і наприкінці 1917 р., на заклик офіційного Києва відгук-нувся лише Отаман Всевеликого війська Донського. Тільки тепер це був не О. Каледін, а П. Краснов. 3 листопада на станції Скоро-ходово відбулася таємна зустріч двох царських генералів – П. Скоропадського і П. Краснова, які не просто швидко поро-зумілися, а й домовилися, що саме Українська Держава розпочне процес відродження «єдиної Росії», що означало початок одно-часного знищення української державності. П. Краснов сам поспішив розсекретити угоди, які хотіли до часу не робити надбанням громадськості. Це нанесло могутнього удару по авторитету П. Скоропадського, відразу дезавувало його українську риторику. Втім останнє не надто бентежило прихильників правого курсу. 6 листопада на з'їзді земельних власників міністр внутрішніх справ В. Рейнбот заявив, що уряд і надалі дотримуватиметься політики, вигідної великим землевласникам, тобто переважно неукраїнцям. А прийнята резолюція носила цілком визначений антиселянський характер, отже знову-таки – антиукраїнський. Навіть частина делегатів з'їзду на чолі з П. Коваленком, що й до того виявляла певні незгоди з керівництвом організації, вийшла з союзу і приєдналася до хліборобів-демократів [55, с. 172, 177].

Восени 1918 р. дедалі відвертіше проти української держав-ності почали виступати промонархічні російські кола, яким у свій час П. Скоропадський надав притулок в Україні. Значним впливом серед них користувався «Київський національний центр», який

ставив своїм завданням боротьбу з українською державністю, підтримку Добровольчої армії та інформування сил Антанти про стан справ в Україні. Свою діяльність представники центру до часу обмежували публічними виступами, а також зверненнями до керівництва Антанти та до Денікіна.

На відміну від центру, рішучий план боротьби з українською державністю розробляла «Спілка відродження України». Її ядро складала колишні царські генерали, які планували здійснити військовий переворот в Україні, заарештувати П. Скоропадського та проголосити нову російську владу.

Керівництво Української держави знало про діяльність цих політичних груп та організацій, але не звертало на них належної уваги. Пояснюється це тим, що значній частині урядовців держави були близькі програмні положення російських консервативних течій. Поряд з цим Павло Скоропадський вірив у практичне безсилля цих організацій та до останніх днів свого правління прагнув створити спільний антибільшовицький фронт.

Гетьман вів себе надто непослідовно, вкрай суперечливо, зрештою – елементарно необачно. Він зізнавався, що «російське товариство (маються на увазі російські політики й військові, що знайшли притулок у Києві – *В. С.*), всі ті союзи, які під прикриттям України утворились у нас, особливо в цей період, виявляли свою діяльність. Лейтмотивом було «Entente-а перемогла», вона негайно прийде і відновить Росію, єдину, неподільну, велику, спрямування буде буржуазне, відновлення монархії. Коли їм ставилося питання: чому це буде, вони відповідали Entente-а хоче повернення мільярдів, виданих «взаємобразно» Росії. Ніякі доводи противника їх думки не брались ними до уваги.

Мила Україна, яку вони ще так недавно любили і куди прагнули, як в обітовану землю, стала їм ненависна: «Вона буде знищена без залишку». Це мені особисто сказав один досить безобідний чоловік, який приходився мені навіть трохи родичем, далеко не правий...» [18, с. 297-298].

Отже, навряд чи було б вірним припускати, що П. Скоропадський не знав про настрої російських політиків, що заповнили Київ, і обов'язково мав враховувати це в здійснюваному курсі.

В умовах різкого наростання антигетьманських настроїв і пошуку бодай якоїсь підтримки П. Скоропадський зробив спробу продемонструвати свою «лояльність» до українства. 9 листопада за його особистим розпорядженням з Лук'янівської в'язниці було звільнено діячів українського руху – С. Петлюру, М. Порша, Ю. Капкана. Можливо й мають рацію ті дослідники, які вважають поведінку гетьмана в даному разі необачною. П. Скоропадський, бучімо сподівався, що як звільнені політики, так і ті, які гуртувалися в опозиційному УНСоюзі, не зважаться на заклик до повалення його влади [55, с. 178].

І все ж, мабуть, можна знайти більше підстав для кваліфікації такого кроку вимушеним (тиск національно-демократичних сил в цьому питанні надзвичайно посилювався), а разом з тим – і своєрідним маневром, розрахованим на пониження суспільної напруги.

Прикметний і ще один момент – 9 листопада 1918 р. – це день серйозних вагань П. Скоропадського, можна сказати й більше – день, який він сам вважав останнім днем свого Гетьманства [18, с. 303].

Саме тоді глава Української Держави отримав від посла в Берліні Ф. Штейнберга докладний звіт про революцію в Німеччині і прокламацію УНС про скликання на 17 листопада Українського Національного Конгресу. Варто звернути увагу на оцінку гетьманом тогочасного моменту. Він вагався щодо прийняття одного з двох можливих рішень. Перше – «стати на чолі українського руху, постаравшись захопити все в свої руки» [18, с. 303].

Отже, П. Скоропадський тим визнавав, що до того часу (до 9 листопада 1918 р.) він був поза українським рухом. Рівною мірою український рух був переважно поза державною будовою, яка іменувалася гетьманщиною. Цікаво, що в розмові з О. Палтовим – прихильником «підпорядкування» гетьману українського руху через той же конгрес, П. Скоропадський висловив невіру в запропонований варіант.

За великим рахунком така позиція цілком логічна й переконлива. Якщо в момент, коли гетьманська влада, оперта на багнети окупантів, видавалася непорушною, не вдалося не те що приборкати українські демократичні сили, а домогтися будь-якими

посулами наближення їх до себе, то що вже й говорити про подібні розрахунки за кардинальної зміни ситуації.

Важко судити, якою мірою П. Скоропадський вірив, був переконаний, зрештою щирий у здійсненні запропонованого ним другого варіанту - оновлення, переустрою Росії, сформульованому в грамоті до всіх українських громадян та козаків від 14 листопада 1918 р. Адже його опоненти вважають, що словами про необхідність відбудови «рідної Великої Росії» на федеративних засадах просто прикривалося прагнення зберегтися при владі за будь-яку ціну, в тому числі й через зраду українській справі, яка не мала жодної перспективи за торжества «білого руху». В обнародованому документі говорилося: «Ставлячись з великим співчуттям до всіх терпінь, які переживала рідна їй Велика Росія, Україна всіма силами старалась допомогти своїм братам, виявляючи їм велику гостинність і підтримуючи всіма можливими засобами боротьбу їх за утворення в Росії твердого державного ладу.

Нині перед нами встають нові державні завдання.

Держави згоди здавна були приятелями колишньої великої і єдиної Російської держави.

Тепер після пережитого Росією великого заколоту, умови її майбутнього існування повинні безумовно змінитись.

На інших початках, на принципах федеративних, повинна бути відновлена давня могутність Всеросійської держави. В цій федерації Україні належить зайняти одне з перших місць, бо від неї пішов порядок і законність в краю і в її межах вперше вільно одвели дух всі принижені і пригноблені большевицьким деспотизмом громадяне бувшої Росії.

Від неї ж вийшли дружба і єднання з Всевеликим Доном і славетними Кубанським та Терським козацтвами.

На цих початках, які, я вірю, поділяють і всі співники Росії – держави Згоди, а також яким не можуть не співчувати всі без винятку інші народи не тільки Європи, але й усього світу, повинна бути збудована майбутня політика нашої України.

Їй першій належить виступити в справі утворення Всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення Великої Росії.

В осягненню цієї мети лежить запорука добробуту як всієї Росії так і забезпечення економічно-культурного розвитку цілого українського народу на міцних підставах державно-національної самобутності.

Глибоко переконаний, що інші шляхи були б загибеллю для самої України, я кличу всіх, кому дорогі її майбутність та щастя, тісно з'єднані з майбутністю і щастям всієї Росії, згуртуватись біля мене і стати на захист України і Росії.

Я вірю, що цій святій патріотичній справі Ви, громадяне і козаки України, а також і решта людності, вчините мені сердечну й могутню піддержку.

Новосформованому мною кабінетові я доручаю в найближче виконання цього великого історичного завдання» [56].

Можливо, П. Скоропадський просто припускався серйозних прорахунків у реальній оцінці ситуації, виборі варіанту поведінки. В цьому плані достатньо красномовними видаються розлогі міркування гетьмана щодо того, якою бажав би він бачити майбутню Російську державу і, водночас, усвідомлення ірреальності своїх поглядів. «Росія може відродитися – стверджує він, - лише на федеративних началах, а Україна може існувати лише як рівноправний член федеративної держави. В російських (в оригіналі російською мовою – «русских» – В. С.) колах до цих пір живе уява, що з Україною це лише оперетка, а потім все це піде на смарку. Це колосальна помилка російських («русских» – В. С.) кіл, успадкована старою системою політики. Ця система і повела до того озлоблення і того недовір'я, яке багато [хто] має до ідеї великої Росії. Всі українці думають: зміцниться Великоросія і знову візьметься за старе гноблення будь-якої національності, що входить до складу Російської держави. Я бачив багатьох українців, які висловлювали подібні побоювання, та нічого далеко шукати, той же самий Винниченко, сидючи у мене в кабінеті, говорив при мені одному українцеві-федералісту, що він і сам нічого не має проти федерації, але коли тепер говорити про федерацію, то тоді росіяни («русские») нічого не дадуть згодом, тому слід стояти за самостійність до кінця, яка і приведе до федерації. Те, що тоді було сказано Винниченко, я тоді перевірив на практиці. Як тільки я оголосив федерацію з

Росією, я відразу зрозумів, що Винниченко був правий. Через кілька днів після появи грамоти великоруські круги уже ніякої України зовсім не визнавали» [18, с. 307-308].

Отже, як би там не оцінювати наміри й розрахунки П. Скоропадського (як відомо, немало хто вірить у те, що вони були найсвітлішими й найпрекраснішими, найперспективнішими), реалістична оцінка розвитку суспільних процесів наприкінці гетьманського правління переконує в тому, що найімовірніший результат був би негативним щодо української справи. Власне, це підтвердили й прийдешні події.

Наскільки виправдано звинувачувати українські соціалістичні партії, опозиційні політичні сили в поваленні гетьманату і чи з погляду тодішніх конкретно-історичних обставин міг бути інший фінал?

З моменту краху гетьманської державності в історіографії не бракувало спроб покласти провину за такий невтішний фінал на український демократичний табір, на національні соціалістичні партії. Мовляв, якби не їхня амбіційність, нездатність надійно прорахувати перспективу суспільних тенденцій, гетьманат би зміцнівся і функціонував далі на суспільне благо. А перемога антигетьманського повстання, торжество соціалістичної Директорії стали не кроком вперед в реалізації української ідеї, української справи, а, навпаки, наблизили до трагічної розв'язки – триумфу сил, які в політичній борні виявилися по інший бік барикад, тобто більшовиків [11, Т. 2., с. 406-407].

Однак, у логіці adeptів гетьманської моделі влади чимало «слабких місць».

Зокрема, вимагає прискіпливішого розгляду і корекції оцінка потенційних можливостей, рівня організованості, згуртованості, мобільності, моральної готовності до радикальних дій такого високого, екстремального рівня як військове повстання, соціалістичного табору.

На основі аналізу, оцінки, узагальнення наявного кола фактів, документів доводиться з великим ступенем вірогідності й доказовості констатувати, що українські соціалістичні партії в 1918 р.

переживали далеко не найкращі свої часи. Як ключові центральнорадівські та урядові суб'єкти вони були значною мірою здеморалізовані своєю ж безпосередньою причетністю до запрошення в Україну австро-німецьких окупантів, наступним державним переворотом і формуванням моделі влади, яка видавалася антинаціональною, антиукраїнською. По їх авторитету було нанесено просто-таки нищівного удару. Навіть партійні низи сприймали те, що відбувалося, з нерозумінням, потрапляли у стан розгубленості [57, с. 401-422].

Всередині українських політичних партій посилювалися процеси ерозії, що, власне, почалися ще наприкінці попереднього року. Симптоматичним став дрейф групи лівих українських соціал-демократів, який завершився входженням до Компартії (більшовиків) України [58]. В партії українських есерів ще в травні на IV з'їзді стався розкол: ліва частина відділилася під назвою «боротьбистів» від решти однопартійців, обрала свій Центральний Комітет, виробила власну платформу, що істотно відрізнялася від програми організаційного об'єднання українських есерів так званої центральної течії [12, Т. III., с. 20-23]. Ліві елементи обох головних українських партій ще тільки «ставали на ноги», не встигли достатньо зміцнитися, щоб брати на себе роль ініціаторів, організаторів загальнонаціонального повстання.

Принагідно слід зауважити, що навіть дещо порівняно більше сконсолідованим і політично досвідченим місцевим більшовикам, які в липні 1918 р. оформилися в КП(б)У, також не вдалося досягти успіху в спробі організувати загальноукраїнське селянське повстання в кінці літа – на початку осені [57, с. 453-459].

Праві ж сегменти українських партій явно не виявляли активності, відверто гальмували процес реорганізації м'яко-опозиційного Українського Національного Союзу, з лона якого зрештою вийшла Директорія, як рушій і очільник процесу ліквідації гетьманату [59, с. 282-301].

Гадається, що події осені – зими 1918 р. розвивалися за дещо іншою логікою.

Масове несприйняття австро-німецької окупації і гетьманату, що виливалося в перманентні повстання проти влади і до часу

жорстоко приборкувалося головним чином іноземною військовою силою, набуло нової перспективи, набрало «нового дихання» зі зменшенням в Україні австро-німецької потуги. Відмова іноземних солдат надалі підтримувати авторитарний режим в Україні, рішуча вимога повернення на батьківщину відразу продемонстрували абсолютну слабкість, безпорадність, вразливість гетьманату, відчуття чого практично автоматично породжували стихійний порух пошвидше «поквитатися» з ненависною владою. До цієї тенденції можна цілком застосувати термін «революційне нетерпіння», впоратися з яким уже не було сил.

22 жовтня 1918 р., тобто за три з лишком тижні до появи Директорії і її заклику до антигетьманського повстання, з'явився наказ П. Скоропадського про запровадження надзвичайного стану на Харківщині [60, Т.2. с. 59-60]. Пояснювалося це тим, що в «останні часи на Харківщині все більше повторюються розбійні вчинки озброєних банд, убивства, підпали, грабунки та підриви мостів на залізницях» [60, Т.2. с. 59]. Вживані характеристики актів непокори і масового протесту цілком зрозумілі й водночас свідчать, що режим війшов у стадію не просто напруженого існування, а перетнув кризову межу, коли тільки шляхом екстремальних військових заходів намагався самозберегтися.

Однак то був лише початок.

Накази гетьмана про запровадження надзвичайного стану на Волині було видано 6 листопада, а в Одесі – 7 листопада [60, Т.2. с. 65]. Не вдаючись тут до аналізу тих конкретних прерогатив, які надавались найвищими державними розпорядженнями місцевим властям, очевидно, що гетьман, його оточення гарячково шукали застосування силових варіантів протидії наростаючій хвилі повсюдної боротьби. Так, того ж таки 7 листопада було видано наказ про оголошення уже воєнного стану на Катеринославщині, Херсонщині, Поділлі і Таврії «з наданням всієї повноти влади відповідним командирам корпусів» [60, Т.2. с. 66].

10 листопада черга дійшла до оголошення воєнного стану в трьох останніх українських губерніях – на Чернігівщині, Київщині і Полтавщині [60, Т.2. с. 67-68].

Якщо перші накази підписував разом з П. Скоропадським міністр внутрішніх справ В. Рейнбот, то два останні – військовий міністр О. Рогоза.

Так, ще до появи штабу повстання вся, без винятку, територія України була переведена на надзвичайний, чи то військовий стан, що красномовно говорить само за себе.

Не обійшлося й без притаманних кожному авторитарному правителю елементів шантажу, відвертих погроз щодо тих, хто виявляє непослух. 10 листопада, як би у підсумок заведення в Українській Державі особливого режиму, в якому основна роль відводиться репресивному началу, П. Скоропадський звернувся до всіх громадян-українців із закликом до спокою, відмови від «самовільних вчинків». Завершується документ доволі прикметним пасажем: «В Мене є досить сили, щоб не допустити жодного руху проти державного ладу, але Я й Мій поклик почують всі громадяни, ведені любов'ю до рідного краю та добрим розумом» [60, Т.2. с. 66-67].

Втім неважко передбачити, що якби гетьман і думав про силові сценарії втримання ситуації під контролем, можливостей для того просто не мав.

То ж створення Директорії може розглядатися, передусім, як реакція на об'єктивні реалії, а саме – стихійний розвиток практично тотальної боротьби проти панівного режиму, як спроба українських партій привести свою поведінку у відповідність з народними настроями і рухами. Звісно, відзначене зовсім не має на меті применшити значення того імпульсу і внесення консолідуючого, спрямовуючого начала, яке здійснила Директорія у ліквідацію гетьманського режиму.

Разом із тим, важливо подолати достатньо поширену в історіографії уяву про тенденцію штучного звуження у відтворенні ходу повстання переважно, а то й винятково, до походу Січових стрільців (їх було близько 2-х тисяч) та добровольців, що до них по дорозі приєднувались, на чолі з С. Петлюрою, що оголосив себе Головним Отаманом, з Білої Церкви на Київ.

Принципово важливо створити досить реалістичне уявлення про роль Директорії у поваленні гетьманського режиму. Було б помилкою пов'язувати початок повстання («виступ національно-

соціалістичних радикалів» [61]) зі створенням Директорії, її закликами до боротьби й оперативними організаційними кроками, як це роблять деякі сучасні дослідники [62]. Значно адекватнішим історичній дійсності є підхід, згідно з яким Директорія надала селянсько-повстанській, страйковій боротьбі, спротиву інтелігенції, що й до того були досить могутніми, однак зовсім неузгодженими, стихійними, роз'єднаними, нового імпульсу, організаційного начала, якісно вищого рівня осмисленості та цілеспрямованості.

Незважаючи на те, що вирішальний момент, здавалося, повністю визрів, що можна було без зволікань і без сумнівів іти на рішучий штурм, дії українських революціонерів не були безоглядними. З двох можливих варіантів – негайно вдарити з Білої Церкви на Київ або підняти на боротьбу якомога ширші маси населення, озброїти їх, сформувати надійні військові сили і «обхопити» ними Київ – перевагу було надано другому.

Однак реалізації цих планів істотно зашкодили позиція і дії С. Петлюри. Він не брав участі у засіданні представників політичних партій, яке ввело його до складу Директорії. На той час С. Петлюра вже виїхав до Білої Церкви, де поквапився видати від власного імені Універсал до народу України із закликом до повстання. Так від імені Директорії – в цілому, і одного з її членів – зокрема, практично в один час з'явилося два документи зі схожими закликами до збройної боротьби. Ця неоднорідність, радше – неузгодженість, була лише першим виявом суперечностей, які набудуть з часом величезних масштабів, наберуть непримирного характеру.

Не менш шкідливим, за оцінкою В. Винниченка, стало й те, що діями С. Петлюри «уся акція, весь рух зразу, з самого початку було поставлено під марку одної, окремої особи, офарблено персональним характером, звужено, збіднено, затуманено. Всі повстанці, які почали стікатися до революційних центрів, стали називатися «петлюрівцями». «Петлюра йде на Гетьмана», «Петлюра кличе проти німців». Часто серед селянства, яке до сього не чуло імені Петлюри, чулись такі поголоски: «Ага, ось іде Петлюра на Гетьмана, вона йому покаже; слава Богу, не буде вже більше отої України». Словом, зразу було внесено цим якраз усе

те, чого хотіли уникнути партії: персональний характер справи, неясність цілей, безпрограмність, відсутність колективності, навіть відсутність республіканського характеру руху» [27, с. 125].

Сповна використали ситуацію, що склалася, прибічники П. Скоропадського. Їм вигідно було кваліфікувати антигетьманський рух як помсту ображеної, озлобленої людини, кинутої до в'язниці, котра після звільнення підняла на заворушення «бандитів». Отже, гетьманська пропаганда, намагаючись довести обмеженість повстанського руху, постійно підносила ім'я С. Петлюри як поодинокого героя.

Протилежним ефектом часто завершувались і спроби інших членів Директорії зламати ситуацію, «...надати всій справі повстання й революції не «геройський», а соціальний і національно-республіканський характер, щоб викликати в масах ідею *народної й української* боротьби з експлуаторськими клясами», навмисно підкреслюючи «скрізь назву «республіканські війська», «революційно-республіканська армія», а не «петлюрівці», роз'яснюючи, «що не якийсь один чоловік С. Петлюра з своїми «петлюрівцями» робить бунт, а все свідоме українське революційне громадянство виступило проти руської буржуазії й увесь український працюючий люд повстав проти гнобительських кляс» [27, с. 126-127]. Однак, випередивши інших, С. Петлюра, всупереч усьому вищезазначеному, досяг свого – його ім'я «стало маркою всього руху».

«І звідси почалась петлюрівщина, яка стільки шкоди принесла українській революції й за яку стільки сорому довелось зазнати щиро демократичним елементам українства» [27, с. 127], – із сумом констатує В. Винниченко. Слідом за Головою Директорії за відродження історичної правди виступив і М. Шаповал. І на основі багатьох фактів, і з аналізу власного досвіду людини, яка, через об'єктивні обставини, знала набагато більше за інших, М. Шаповал рішуче заперечує виняткову роль С. Петлюри в організації й здійсненні антигетьманського повстання – міф, який народився ще 1919 р. й пізніше дедалі активніше поширювався прибічниками Головного Отамана. «Коли пізніше, та й тепер, в пресі з'являються замітки про те, що гетьман оповістив федерацію, а Петлюра підняв через це повстання, то ми

лише юмористично усміхаємось: так пишеться історія! А робилась вона *цілком инакше*, – стверджує М. Шаповал. – ...Коли говорити про символи, то до організації другої Української Революції не мав ніякого відношення ані Петлюра, ані Швець, ані Андрієвський. Справді робив для цього В. Винниченко, дещо я, А. Макаренко, згадані раніш військові, допомагав П. Дідушко, як наш секретар. Григорійв напр., добував гроші на організаційні цілі, а робив, напр., багато невідомий нікому селянин с.-р. Петро Антонович Косенко з Борщагівки (під Києвом), який пішки і на своїй кобильчині обходив і об'їздив Київщину й Поділля, шепочучись з «товаришами», призначаючи по селах «штаби»; в місяць раз приходив нишком до мене і годинами викладав «що і як». З вдячністю згадую перед вами непомітного, але великого героя листопадової Української Революції. О, їх таких героїв, що потім тисячами клали свої голови за визволення України, було дуже багато» [28, с. 123-124].

Наведене, як і інші факти, свідчить: дії повстанців розвивались не лише з Білої Церкви, а водночас із кількох пунктів, захоплюючи у свій вир дедалі більшу територію України. «Повстання почалось одночасно з Білої Церкви, Бердичева і Харкова 16 листопаду. Полковник Коновалець (Січові стрільці), Пелешук (Чорноморський Кіш) і Балбочан (Запорізьська дівізія) одночасово виступили з своїми військами на бій з ворогом. Одночасово запалало на Правобережній і Лівобережній Україні. Скрізь філії УНСоюзу робили перші кроки, скидали представників старої влади і призначали нову іменем УНСоюза. Військову владу ставила Директорія і військова команда. Скільки було міст на Україні – скільки переворотів, скинутих і поставлених влад, море незареєстрованого героїзму, необчислених жертв, згорілих в пристрасті сердець, саможертвенно віддано на службу Україні індивідуальностей, кар'єр і т. п.» [28, с. 124]

М. Шаповал багато уваги надає питанню про масову підтримку повстання селянством, наводить як документальні, так і мемуарні свідчення. «Зворушуючі були моменти! – пише він. – Селянство само організувало постачання харчів революційному військові: в

хатах пекли хліб, варили страву, збирали оклунки всяких продуктів, худобу, коней і т. п. Все це везли у військові частини. Так що коли білими сніговими дорогами йшло народне військо, то за ними тяглись сотні і тисячі підвід, йшли «дядьки» в кожухах, свитах, кобеняках, в шапках волохатих – все на фронт проти осоружної гетьманщини. Через засніжені переліски, гаї, чагарники тяглись чорні рухливі маси. Так з-під снігів повсталала селянська Україна!» [28, с. 124-125]. В. Винниченко, зі свого боку, також стверджує, що «за кілька тижнів революція обняла всю Україну. Вогні повстання вибухали один за одним то тут то там, зливаючись у широке суцільне море революційної пожежі, захоплюючи великі міста, містечка, села...» [27, с. 130]. Щоправда, він не замовчує й труднощів військового будівництва, особливо щодо озброєння повсталих [27, с. 151].

П. Христюк цілком пристає до висновків про масовість антигетьманського руху, додає, що, крім робітництва і селянства, «повсталала майже вся демократична інтелігенція, повстали навіть деякі бувші «гетьманці» — заможніше селянство, члени Української Хліборобсько-Демократичної Партії. Всім залив за шкуру сала «ясновельможний пан гетьман» з поміщиками та капіталістами, всі були охоплені страшною ненавистю до гетьманського режиму і радо йшли на боротьбу, на знищення його» [12, с. 135].

Розпочавши виступ з Білої Церкви, повстанці вже наступного дня зайняли Фастів. Просуваючись далі, того ж дня їм вдалося зненацька захопити й станцію Мотовилівка. Однак ранком наступного дня з Києва через Васильків до Мотовилівки прибула добре озброєна офіцерська дружина (570 багнетів і шабель) під командуванням князя Святополк-Мирського, полк особистої охорони гетьмана – сердюки (700 багнетів) і бронепотяг. На під'їзді до станції офіцери залишили ешелони і почали наступ через відкрите поле на позиції січовиків (400 багнетів, 10 кулеметів і 2 гармати), які засіли в лісі, що оточував Мотовилівку.

Припустившись тактичного прорахунку, недооцінивши суперника (гетьманці гадали, що їм доведеться втихомирити бунт малоорганізованої банди – так їм пояснювали сутність справи, виряджаючи з Києва), зазнавши розколу в своїх лавах (сердюки

відмовились йти в атаку за офіцерами) на чолі з бездарним командуванням, дружинники зазнали нищівної поразки. Половина їх особового складу була буквально «викошена» кулеметним вогнем [63, с. 205-206].

Шлях на Київ було відкрито. Сердюки, елітарна частина гетьманського війська, після бою під Бояркою перейшли на бік повстанців. Так само чинили скрізь й інші гетьманські підрозділи.

Дуже важливою виявилась роль у військових діях Чорноморського коша (командуючий – старшина Пелешук), що оперував у районі Буча – Ірпінь – Ворзель (уздовж залізниці Київ – Ковель): уже в листопаді він здійснював напади на гетьманські війська в Пуща-Водиці і навіть на Куренівці [63, с. 137-138].

Свій внесок у розвиток подій зробив й Український Військово-Революційний комітет, сформований Директорією відразу ж після свого створення для координації повстанської боротьби в Києві і поза ним. Комітет (М. Авдієнко, В. Чеховський, З. Висоцький, М. Галаган, Н. Завгородній і М. Марченко) існував при ЦК УСДРП і готував виступ проти гетьманської влади безпосередньо в столиці. З наближенням республіканських військ Український ВРК призначив окремий оперативний штаб – М. Авдієнко, М. Галаган і Г. Горобець, який взявся за організацію бойових груп (серед них були й більшовицькі).

Коли 19 листопада 1918 р. війська Директорії наблизились до Києва, ВРК вирішив розпочати в місті повстання. В ніч з 22 на 23 листопада революційні загони захопили Поділ (це здійснив саме більшовицький загін), Либединський (Либідський) район, частину Старокиївської дільниці, Лук'янівки і Куренівки. Але через відсутність належної координації дій захопити весь Київ не вдалося, й за наказом Комітету повстанці звільнили захоплені пункти [12, Т. III. с. 140].

Здавалося, на перший погляд неминуче падіння Києва було відтягнуте діями німецького командування. Порушивши укладену 15 листопада 1918 р. у Білій Церкві угоду про невтручання німців у боротьбу між Директорією і гетьманською владою, окупаційне командування висунуло на підступи до Києва свої частини.

А згідно саме з угодою повстанці зобов'язувались не нападати на австро-німецькі війська.

Керівництво республіканських військ змушене було відрядити до Кисва, до німецької Ради солдатських депутатів спеціальну делегацію. На переговорах представники Ради і німецького командування заявляли про бажання негайно залишити Україну, чого їм не дозволяють «переможці» – країни Антанти. Останні через французького консула в Одесі Енно під загрозою репресій вимагають від німців не допустити в Київ повстанців.

П. Христюк зазначає (і наводить на підтвердження своєї думки окремі документи), що «київська німецька залога одержала від гетьманського уряду великі гроші, що й зробило її такою уважною до депеш пана Енно з Одеси» [12, Т.ІІІ. с. 138-139; 27, с. 151-152; 16, с. 191-192].

Коли до П. Скоропадського дійшли відомості про утворення Директорії, він оголосив загальну мобілізацію. Але вона майже нічим не зарадила загальному станові справ. Командувачем української армії гетьман призначив генерала від кавалерії графа Ф. Келлера. Він мав якнайшвидше приборкати повстання. Фактично генерал дістав диктаторські повноваження, адже йому підпорядковувалися всі збройні сили та місцеві органи влади України. Розцінивши це як передачу всієї повноти влади в його руки, генерал Ф. Келлер утворив підпорядковану персонально йому «Раду оборони». В оточенні головнокомандуючого визрівала змова з метою повалення гетьмана. Генерал «дав добро» на гоніння проти українців. Офіцерські добровольчі загони вчинили низку варварських акцій проти національних святинь. Зокрема, вони знищили погруддя Т. Шевченка в Києві. Відомий своїми анти-українськими поглядами, граф Ф. Келлер загострив відносини з командуванням багатьох військових частин гетьманської армії. Це, в свою чергу, призвело до того, що на бік повстанців перейшли Запорозька дивізія під командуванням полковника П. Балбочана та «сірожупанники». Тому вже 26 листопада 1918 р. П. Скоропадський звільнив Ф. Келлера з посади командувача всіма збройними силами України, а на його місце призначив генерал-лейтенанта князя О. Долгорукова. Однак після поразки

гетьманців під Мотовилівкою у П. Скоропадського не було сил чинити серйозний опір військам Директорії.

Усе ж режим конвульсивно хапався за будь-які можливості самозахисту й самозбереження. Однією з останніх спроб запобігти ліквідації гетьманської влади було прийняття 5 грудня на нічному засіданні «внесеного військовим міністром законопроекту про мобілізацію і призов всього чоловічого населення Київського градоначальства, здатного носити зброю, що народилося з 1 січня 1889 р. до 31 грудня 1898 р.» [60, Т 1. с. 410-411]

Після внесення поправок і доповнень документ отримав назву «Закон про мобілізацію всього чоловічого населення Київського міського отаманства 1889-1898 рр. народження, здатного носити зброю» [60, Т 2. с. 391]. Невиконання закону тягло за собою тяжкі покарання, серед яких і такі: «За ухилення від призову, приховування призваних, за незаконне увільнення від призову, а також за допомогу цьому – винні підлягають військово-польовому судові, котрий за такі вчинки визначає каторжні роботи од 4 до 20 років. ...Голови й секретарі домових комітетів, а де їх нема, то домовласники або їх заступники за недодержання правил цього закону караються військово-польовим судом – відданням до справительного відділу на строк від 1 до 4 років» [60, Т. 2. с. 392-393].

Однак ніякі заходи вже не могли зламати ситуацію.

То ж коли потяг з останніми німецькими військовими залишив Київ, П. Скоропадському нічого не залишалось, як зректися гетьманства. Жоден сумлінний історик не може пройти повз визнання масштабності антигетьманського повстання. Щоправда, для деяких авторів – це додаткова можливість віднайти в масовому русі й тінюві сторони – стихійність, неорганізованість, схильність до анархії, розбою, пограбувань, єврейських погромів, періодичних зрад і переходів у табір противників тощо [61, с. 190-193]. Керівникам повстання робляться закиди, що вони навіть не мали уявлення про чисельність збройних сил, що вливалися в антигетьманську боротьбу. І з тим не можна не погодитись. Хіба що варто зауважити – у даному випадку стихійність, неорганізованість, незапланованість і непрогнозованість зайвий раз доводили:

революційні дії не були штучно підлаштовані, спеціально інспіровані, а стали результатом органічного заперечення монархічно-авторитарної альтернативи державної організації українського суспільства, природним потягом перервати полосу правління, яка виявилась абсолютно неприйнятною для більшості нації.

Викладене дозволяє зробити, як видається, незаперечний висновок: гетьманський режим від самого початку існування не міг розраховувати на народну підтримку і його ліквідація залишалася лише питанням часу. І такий час настав 14 грудня, коли з'явився останній гетьманський документ. Можливо, грамоту П. Скоропадський написав власною рукою. Певні підстави думати так дає те, що зроблено це, на відміну від усіх попередніх матеріалів, що являли собою швидше за все, плід колективних, або індивідуальних, але апаратних зусиль, російською, а не українською мовою. В усякому разі, в україномовному виданні «Відродження» 15 грудня 1918 р. зречення видруковане у наступному вигляді:

«Всем, всем по учреждениям Украины. Всем войсковым частям и учреждениям. Я, гетьман всея Украины, в течении семи с половиной месяцев все свои силы клал на то, чтобы вывести страну из того тяжелого положения, в котором она находилась. Бог не дал мне силы справиться с этой задачей. Ныне ввиду сложившихся условий, руководствуясь исключительно благом Украины, от власти отказываюсь.

Павел Скоропадский

14 декабря 1918 года, город Киев» [61, с. 74].

Природно, що в такому ж вигляді воно з'явилося і в газетах «Мир» і «Наш путь».

Того ж дня Рада Міністрів прийняла дві постанови (оригінали також російською мовою – вочевидь, на переклад не вистачало часу). Першою «в інтересах спокою і порядку» в Києві відновлювалася діяльність заборонених міської думи і міської управи і їм передавалось управління Києвом. А в другому документі було лише 14 слів: «Обговоривши вимогу Директорії[,] Рада Міністрів постановляє скласти з себе повноваження і передати владу Директорії» [19, с. 505-506; 60, Т. 2. с. 393-394].

Та, власне, що тут ще можна було сказати? Час останнього гетьманату вичерпався.

Висновок

Підводячи підсумок, можна констатувати що прогнози високопоставленого австрійського військового щодо перспектив режиму гетьманату, його уособлення – П. Скоропадського, долі Української Держави багато в чому виявилися пророчими. Це підтверджується як аналізом правничих засад і юридичною оцінкою характеру функціонування авторитарного правління, так і ретроспективним відтворенням розвитку суспільних процесів в цілому. Незаперечним постає і висновок, що несприйняття абсолютною більшістю нації, народу, влади, встановленої після державного перевороту, до якої правомірно застосувати терміни «окупаційно-гетьманський», чи «гетьмансько-окупаційний режим», не залишало шансів на більш-менш тривале її існування [64]. Можливо, процес краху гетьманату, з діяльністю якого, природно, були пов'язані і певні позитивні зрушення, виявився дещо прискореним в результаті дії привнесених, зовнішніх чинників (революційні катаклізми в країнах-окупантах – Німеччині й Австро-Угорщині), однак, по суті, це мало що змінювало в підсумку, зовсім не відмінюючи історично-детермінований фінал.

Джерела і література

1. Артур Арц фон Штраусенбург – генерал-полковник, начальник вищого командування армією Австро-Угорщини, активний учасник підготовчого переговорного процесу на найвищому рівні, що супроводжував Брестську мирну конференцію, був противником воєнної інтервенції в Україну, згодом – прихильником «м'яких» демократичних заходів окупаційних властей – «мирної окупації», хоча при тому інтереси Австро-Угорщини відстоював послідовно і жорстко. Одна з ключових постатей окупаційного режиму в Україні. (Дорнік В., Касьянов Г., Ліб П., Ляндінгер Г., Міллер А., Мусял Б., Расевич В. Україна між самовизначенням та окупацією: 1917-1922 роки. – К., 2015. – С. 80, 114, 115, 120, 123, 235, 236, 273, 295 та ін.)
2. Цит. за: Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары министра иностранных дел Австро-Венгрии. – Спб., 2005.

3. Див.: Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. Т. II. Українська гетьманська держава. 1918. – Ужгород, 1930. – 510 с.; Його ж. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 рр.). – Ч. I-IV. Львів, 1923. – 537 с. (перевидання – Мюнхен, 1969; К., 2007. – 632 с.); Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // Липинський В'ячеслав. Повне зібрання творів, архівів, студії. – Т. 6. Кн. 1. – К.-Філадельфія. – 1955. – 470 с.; Творча спадщина В'ячеслава Липинського // В'ячеслав Липинський та його доба. – К.-Житомир, 2008. – С. 7-164.

4. Див.: Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. К., 1993. – С. 119-171; Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. (історико-генетичний аналіз). – К., 1995. – 262 с.; Білодід О., Панченко В. Павло Скоропадський і Україна. – К., 1997. – 86 с.; Яневський Д. Політичні системи 1917-1920 років: спроби творення і причини поразки. – К., 2003. – 767 с.; Його ж. Проект «Україна» або спроба Павла Скоропадського. – Х., 2010. – 238 с.; Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.). – К., 2003. – 495 с.; Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. – К., 2003.; Терещенко Ю. І. Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контраверсії. Всеукраїнська наукова конференція 19-20 травня 2008 р. – К., 2008. – С. 13-40; Турченко Ф.Г. Сутність гетьманського режиму в контексті взаємин П. Скоропадського і його політичних опонентів // Там само. – С. 157-169; Осташко Т.С. Павло Скоропадський і проблема персоніфікації українського гетьманського руху // Там само. – С. 287-301.

5. Див.: Грушевський М. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919. – К., 1992. – 46 с.; Винниченко В. Відродження нації. – К.-Відень, 1920. Ч. III. – 535 с. (перевидання – К., 1990); Його ж. Відродження нації. Заповіт борцям за визволення. – К., 2008. – 800 с.; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. III. – Відень, 1921. – 160 с.; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921. – Т. 1. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. – Прага, 1942. – 212 с. (перевидання – Дніпропетровськ, 2001. – 415 с.);

Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – 324 с.

6. Бевз Т. А. Партія соціальних перспектив і національних інтересів: політична історія УПСР. – К., 2008. – 587 с.; Любовець О. Уряди гетьманату П. Скоропадського // Історичний журнал. – 2008. - № 4. – С. 3-13; Її ж. Українські партії революційної доби 1917-1920 рр.: нариси історії та програмні документи. – К., 2012. – 612 с.; Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія. Витоки, ідеологія, організація: кінець XIX століття – 1939 р. – К., 2002. – 361 с.; Скороход О. В. Гетьманат 1918 року як «малоросійський проект» // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контраверсії. – С. 52-60.

7. Див.: Реєнт О. Павло Скоропадський. – К., 2003. – 304 с.; Савченко В. А. Павло Скоропадський – останній гетьман України. - Х., 2008. – 380 с.; Пиріг Р. Я. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. – К., 2008. – 209 с.; Його ж. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. – К., 2016. – 518 с.; Нариси історії Української революції 1917-1921 років. У двох книгах. Кн. 1. – К., 2011. – С. 251-371; Павло Скоропадський – останній гетьман України (о 140-річчя від дня народження)// Національна та історична пам'ять. Збірник наукових паць. Вип. 7. – К., 2013. – С. 310 с.

8. Андрусак Т. Г. Правові основи Гетьманської Держави 1918 р. // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873-1945. – К., 1993. – С. 83-93; Рум'янцев В. О. Українська державність 1918-1922 рр. – Х., 1996. – 475 с.; Українське державотворення: невитребуваний потенціал. – К., 1997. – 239 с.; Копиленко О. Л., Копиленко М. Л. Українська Держава (період гетьманства) // Копиленко О. Л., Копиленко М. Л. Держава і право України. 1917-1920: Навчальний посібник. – К., 1997. – С. 88-109; Мироненко О. М. Витоки українського революційного конституціоналізму 1917-1920 рр.: теоретико-методологічний аспект. – К., 2002. – 260 с.; Україна. 1918. Гетьманат. – К., 2003. – 176 с.

9. Солдатенко В.Ф. Українська революція: Історичний нарис. – К., 1999. – С. 470-558; Його ж. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920). – К., 1999. – С. 160-184; Його ж. Гетьманська держава – альтернатива революційному розв'язанню

суспільних проблем в Україні // Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. – Т. 2. – К., 2003. – С. 215-292; Його ж. Україна в революційну добу: Історичні есе хроніки. В 4-х т. – Т. II. Рік 1918. – К., 2009. – С. 146-340; Його ж. Гетьманська альтернатива: шлях до конструктивної суспільної трансформації чи консервативної безвиході // Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалії. – К., 2009. – С. 188-227; Його ж. Рецензія на книгу Р. Пирога «Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір» // Український історичний журнал. 2016. № 3. – С. 201-205; Його ж. Режим гетьманату 1918 р. у світлі документів та сучасних історичних студій // Там само. - № 6. – С. 151-174.

10.Федишин О. Украинская революция. – М., 2007. – 334 с.

11.Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923 рр. – Т. 1. – Ужгород, 1932; – Т. 2. – Ужгород, 1930.

12.Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. – Тт. II, III. – Відень, 1921.

13.Дорнік В., Касьянов Г., Ляйдінгер Г., Міллер А., Мусял Б., Расевич В. Україна між самовизначенням та окупацією: 1917-1922 роки. – К., 2015. – 512 с.

14.Севрюк О. Брестський мир: Уривки зі споминів. Париж, 1927.

15.Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.-Відень, 1919. С. 519 - 520.

16.Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). – М., 1936. – 205 с.

17.Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. – М., 1942. – 240 с.

18.Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.-Філадельфія, 1995.

19.Пиріг Р.Я. Діяльність урядів гетьманату П. Скоропадського: персональний вимір. – К., 2016. – 518 с.

20.Вернадский В. Дневники 1917-1921 (октябрь 1917 – январь 1920). – К., 1994.

21.Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993.

22.Солдатенко В. Ф. Режим гетьманату 1918 р. у світлі документів та сучасних історичних студій // Український історичний журнал. – 2016, № 6.

23. Державний вістник. – 1918.
24. Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний // Революція на Україні по мемуарам белых. – М., Л., 1930.
25. ЦДАВО України.
26. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921. – Т. 1. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. – Прага, 1942. – 212 с. (перевидання – Дніпропетровськ, 2001. – 415 с.).
27. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]. – Ч. III. – К., Відень, 1920. 542 с.
28. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – 324 с.
29. Мироненко О. М. Гетьманська держава 1918 // Юридична енциклопедія. – Т. 1. – К., 1998.
30. Мироненко О. М. Крах маріократії П. Скоропадського // Мироненко О. М., Римаренко Ю. І., Усенко І. Б., Чехович В. А. Українське державотворення. Словник-довідник. – К., 1997. – С. 252-260; Те ж саме // Історико-політичні уроки української державності. – К., Донецьк, 1998. – С. 173.
31. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної нації ХІХ – ХХ ст. Вид. 2-е. – К., 2000. – С. 129; Скороход О. В. Гетьманат 1918 року як «малоросійський проект» // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контраверсії. – С. 52-60.
32. Тимошук О. В. Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918). – Харків, 2000. – 462 с.
33. Реєнт Олександр. Павло Скоропадський. – К., 2003. – 304 с.
34. Держалюк М. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917-1922 рр. – К., 1998.
35. Солдатенко В. Ф. Три Голгофи. Політична доля Володимира Винниченка. – К., 2005. – 350 с.
36. Пиріг. Р. Скоропадський Павло Петрович // Політична енциклопедія. – К., 2011.
37. Мироненко О. Гетьманський уряд Скоропадського // Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. – К., 1993.
38. Мироненко О. М. Диктатура П. Скоропадського і права людини // Мироненко О. М., Римаренко Ю. І., Усенко І. Б., Чехович В. А. Українське державотворення. Словник-довідник.

39. Мироненко О. М. Кримінальне судочинство в Українській державі // Там само.

40. Мироненко О. М. Земельні реформи П. Скоропадського // Там само.

41. Терещенко Ю. І. Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контраверсії. Всеукраїнська наукова конференція 19-20 травня 2008 р. – К., 2008.

42. Ленін В. І. Крок вперед, два кроки назад. // Повне збір. тв. – Т. 8.

43. Известия союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины. – 1918. – № 8. – 23 июня.

44. Южный край (Харьков). – 1918. – 29 мая; Робітничая газета. – 1918. – 5 червня; Красная газета (Москва). – 1918. – 13 июня; Голос металлиста. – 1918. – 28 сентябрь; Коммунист. – 1918. – 15 октября. – № 7–8.

45. Українська РСР в період громадянської війни. 1917-1920 рр. – Т. 1.

46. Известия „Протофиса”. – 1918. – 4 авг.

47. Коммунист. – 1918. – 21 августа. - № 6. – С. 13–16; 15 октября. – № 7–8. – С. 29–30.

48. Гражданская война на Украине. – Т. 1. – Кн. 1.

49. Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной интервенции на Украине (1918-1920). – М., 1966.

50. Більшовик України. – 1935. – № 7. – С. 66-67.

51. Красная Армия. – 1918. – 25 июля. – № 25.

52. Очерки развития народного хозяйства УССР. – М., 1954. – С. 72.

53. Борисов В.И. «Военный коммунизм»: идеология и практика (О ходе проведения продовольственной политики в Украине). – Луганск, 1993. – С. 22.

54. Пеленський Я. Передмова. Спогади гетьмана Павла Скоропадського (кінець 1917 – грудень 1918) // Павло Скоропадський. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918.

55. Бойко О. Український національний союз і організація антигетьманського повстання // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр. – К., 2002. – С. 161-180.

56. Грамота Гетьмана П. Скоропадського до всіх українських громадян та козаків. – Державний вістник. – 1918. – № 71. – 16 листопада. – С. 1. (Українська Держава, Т. 2. С. 66 - 67.)

57. Солдатенко В. Ф. Деміурги революції. Нарис партійної історії України 1917-1920 рр. – К., 2017. – 748 с.

58. Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 5-12 июля 1918 года. Протоколы. – К., 1988. – С. 19, 248.

59. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. – У 4-х т. – Т. II. – Рік 1918. – К., 2009. – 412 с.

60. Українська Держава (квітень-грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. – К., 2015. – Т. 1. – 790 с.; Т. 2. – 412 с.

61. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність 1917-1919 рр. (історико-генетичний аналіз). – С. 187.

62. Яневський Д. Директорія як міф // Центральна Рада і український державотворчий процес. Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. – Київ, 1997. – С. 221-233.

63. Савченко В.Н. Симон Петлюра. – Х., 2004. – 415 с.

64. Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. – К., 2007. – С. 178-226; Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій. – К., 2009. – С. 188-227.

65. Солдатенко В. Ф. «Бог не дав мені сил справитись із цим завданням» (Павло Петрович Скоропадський) // Солдатенко В. Ф. Проект «Україна». 1917 – 1920 рр. Постаті. Харків, 2011. С. 189 – 229.

«Публічне право». Науково-практичний юридичний журнал. 2018. № 2(30). С. 166 – 184; № 3(31). С. 185 – 195; № 4 (32). С. 164 – 175; 2019. № 1(33). С. 170 – 182.

ПОРІВНЯЛЬНА ІСТОРІОГРАФІЧНА ОЦІНКА МІЖНАРОДНОГО СТАНОВИЩА УКРАЇНИ ЗА ДОБИ ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО

В історіографії не так багато зарубіжних публікацій, присвячених революційній добі в Україні (1917–1920 рр.). Тим більший інтерес викликає поява фундаментального дослідження «Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки», що не так давно з'явилося на вітчизняних книжкових полицях [1]. Власне, це переклад німецькомовного видання 2011 року, з підготовленого інтернаціональним колективом учених із наукових центрів Австрії, Німеччини, Польщі, України й Росії [2].

Проект, розроблений упродовж тривалих років, було втілено в низці поєднаних спільним задумом авторських нарисів. Він має свою вагому детермінованість, оскільки передбачає окреме вивчення не просто зазначеного в назві видання предмета, а безпосередньої інтегрованості в українські справи іноземних чинників. Дослідження з'ясовує й оцінює політику, що призвела до кардинальних зрушень і в Австро-Угорщині, і в Німеччині, і в Польщі, і в Росії, і в Європі загалом.

Його цінність полягає у виявленні, ґрунтовному аналізі й уведенні до наукового обігу пластів архівних та інших джерел, майже невідомих вітчизняним історикам. Вони зібрані з архівних, бібліотечних сховищах, дослідницьких колекціях наукових центрів Австрії, Німеччини, Угорщини, Великої Британії, Франції, Польщі, Чехії, Росії та інших країн.

Результати проведеної роботи багаточисельно й охоплюють 1914-1922рр. Оскільки предметно й всебічно охарактеризувати, детально відтворити всі сюжети крізь призму історіографічної оцінки (що дуже спокусливо й цікаво) в одній статті з обмеженим обсягом неможливо, увагу зосереджено на безперечно головній, стрижневій, аккумуляючій складовій – дослідженні зовнішньополітичних курсів, їхньої реалізації щодо України в ключовому, переламному для більшості суб'єктів історичної дії році – 1918-му.

До того ж такий варіант у певному сенсі зумовлений як структурною вибудовою, так і питомою вагою саме окресленої проблеми у творі, що розглядається.

Слід згадати, що певна реакція на книгу під специфічним кутом зору уже здійснювалася автором даної публікації [3; 4].

Природно, що для повної комплексності реконструкції досліджуваних процесів за потреби не виключена й стисла апеляція до певних положень за межами зазначеного. Такий підхід не лише виправданий, але й доцільний, коли ставиться мета порівняльного аналізу історіографічних набутків різних наукових шкіл.

Так, для розуміння сутності ухвалених рішень на Брестській мирній конференції важливо мати уяву про політику Центральних держав (як і їхніх суперників – країн Антанти) від самого початку Першої світової війни (автори відповідних підрозділів – В. Дорнік і П. Ліб).

Позиція українських істориків ґрунтується на тому, що геополітичні інтереси ворогуючих коаліцій заздалегідь зумовили розробку далекосяжних планів перекроювання державно-політичного устрою Європи, що деякі країни намагалися реалізувати під час Першої світової війни. Україні як об'єкту, головним чином, зазіхань та примноження своїх потенціалів, у цих планах було відведено одне з важливих місць [5].

Автори інтернаціонального проекту «Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки» істотно урізноманітнюють і конкретизують аналіз, диференційовано розглядаючи кожну окрему країну, позиції й погляди політикуму, керівництва військових відомств і різних верств населення.

Стверджуючи, що питання України до 1914 року для Німецької імперії «не було пріоритетним» [1, с. 93], у книзі було зроблено спробу довести, що і під час війни мало що змінилося, «оскільки не було ніяких стратегічних цілей ведення війни» і все залежало від фронтових ситуацій. Саме тому в програмах простежується «пасивність в українському питанні» [1, с. 95–100].

При цьому автори в межах так званої контрверзи Фішера не просто згадують, що «жорсткі умови Брест-Литовського мирного договору начебто цілком уписувалися в традиції “прагнення до

світового панування” Німеччини, політика якої була “неперервною” в 1914–1918 роках», а й наводять низку інших авторитетних свідчень на користь цієї концепції. Висновують же автори зовсім інше: «Незалежно від того, чи вбачали в Україні інструмент для того, щоб зламати хребет Російській, а то й навіть Британській Імперії, чи були це представники Пангерманського союзу чи промисловці і чи публіцистика Пауля Рорбаха виходила порівняно великими накладками, – всі ці ідеї вийшли з-під пера і народилися в головах різних угруповань або окремих осіб. Уряд Німеччини, звичайно, міг мати якісь міркування щодо України, втім до офіційної воєнної програми він ніколи не залучав ідей різних лобістських груп. Так, в офіційних і напівофіційних німецьких воєнних програмах 1914–1917 років немає ні слова про підривні проекти чи про Україну як ключ до перемоги над Росією.

Вести мову про неперервність політики кайзерівської Німеччини щодо України під час Першої світової війни, означало б бути далеким від реальності» [1, с. 101].

Щоправда, в інших місцях книги автори визнають, що окупація України в 1918 році була реалізацією планів німецького «прагнення до світового панування» і що «на такі ідеї дійсно можна натрапити в деяких документах важливих посадовців». На схожі думки наштовхує й практична діяльність Людендорфа, хоча історики вважають зазначене неістотним і через деякі обставини другорядним [1 с., 124–126].

Не зважати на аргументованість підсумкової позиції дослідників, які, за відсутності відповідних документальних свідчень, категорично заперечують поширені, зокрема, в українській історіографії погляди, звісно, не можна. Однак чи не доцільніше було б продовжити поглиблене вивчення проблеми, додатково залучивши до аналізу і практику воєнних дій, і зіставлення викладених підходів з тими студіями, що побутують в українській історіографії.

На відміну від Німеччини, для Австро-Угорщини українське питання було не лише зовнішньополітичною, а й внутрішньою проблемою, що лише загострювалася під час непростих, дуже мінливих у своєму розвитку воєнних дій та стосунків з поляками й угорцями, інтереси яких суперечили пориванням і цілям українського визвольного руху [1, с. 93–94].

Хоча офіційний Відень вважав «русинів» «тірольцями Сходу», у Галичині, Буковині він віддавав перевагу неукраїнцям, а якщо й зважувався на певні поступки, то дуже ретельно піклувався, щоб вони або зовсім не зачіпали польські позиції, або ж були прийнятними для польської сторони.

Досить відміні від домінуючих в українській історіографії погляди авторів на анексіоністські плани Відня щодо створення в результаті завоювання східного простору «Української монархії» («Україна аж до Дону») під егідою (тобто протекторатом) німецької нації (Німеччини й Австро-Угорщини) [6]. Вони доводять, що «основна мета Двоєдиної монархії у цій війні від самих її початків була в боротьбі за власне існування та збереження державної цілості» [1, с. 102]. Важливим аргументом тут виступає теза про «протилежні позиції урядів Цислейтанії та Транслейтанії щодо територіальних проблем» [1, с. 101–102]. Щоправда, тут же пропонувані аспекти дещо коригує визнання того, що Австро-Угорщина, приєднавши нові території коштом Росії (отже, такі плани існували), хотіла стабілізуватися як регіональна «потуга» [1, с. 102]. І саме на цьому ґрунті проростали футурологічні варіанти створення бар'єра проти «мілітаристично-азіатської Росії».

Вартий уваги й «австро-польський проект» – план створення з Галичини та російського «Царства Польського» третього державного утворення з такими ж, як у Цислейтанії та Транслейтанії, правами. Однак під час війни під тиском обставин від нього відмовилися, повернувшись знову на рубіж 1916–1917 років.

Звісно, українців не влаштовувала перспектива остаточно опинитися під «польським батогом», що призводило навіть до виникнення таких концепцій, як ідея створення в Україні габсбурзької монархії на чолі з ерцгерцогом Вільгельмом (Василем Вишиваним).

Якщо українські історики поволі відходять від концентрації уваги на тому, що практично аж до осені 1918 року панівною в українських політичних колах залишалась ідея «коронного краю», ведучи мову з дещо загальної й аморфної позиції австролялізму галицьких і буковинських лідерів [7], у монографії інтернаціонального колективу, навпаки, на документальній основі доводиться: саме на цьому наполягали представники галицького політикуму

[1, с.104–106], що стало зумовленим непоганим знайомством з позиціями учасників Брестської конференції.

Як останній згаданий момент, так й інші документальні дані, дають певні підстави для сумнівів у непомильності, ефективності представленого у виданні підходу, згідно з яким між політикою Німеччини та Австро-Угорщини з початку війни й до Брестської конференції і позицією під час переговорів органічного зв'язку не існувало, а на поведінку делегацій Центральних держав майже виключно вплинула ситуація, що склалася на початку 1918 року [1, с. 107–113]. Розглядаючи поведінку німецької й австрійської делегацій переважно під кутом зору продовольчої кризи, що дедалі загострювалася в їхніх країнах, автори книги «Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки» висувають на перший план мотивацію тимчасового, умовно кажучи, тактичного характеру. Звісно, скидати з рахунку згаданого чинника загрози революційного зриву (а вже починалися «голодні бунти») зовсім не варто. Схожі аргументи із залученням широкого кола джерел було детально проаналізовано в історіографії, починаючи з 20-х років минулого століття (свій внесок у відтворення повноти картини вносили як вітчизняні історики [8], так і їхні колеги в еміграції [9]). Але чимдалі виникали й аргументовані більш принципові та загальні міркування [10], зокрема щодо змін, які принесли світу новітні революційні потрясіння. Власне, схожими є й висновки аналізованого видання: «Для держав Антанти Брест-Литовськ був, поза сумнівом, тим рубіконом, який німці перейшли. Вже лиш дипломатичне визнання та укладання сепаратного миру з, як вони вважали, німецьким конструктом “Україною” були для них актом анексіонізму, спрямованим проти єдиної Росії. Німецький мілітаризм, мовляв, показав своє справжнє обличчя. Другий Брестський договір, підписаний відразу потому 3 березня з російськими більшовиками, був для них лише остаточним підтвердженням анексіоністських прагнень Німеччини у Східній Європі. Крім того, широке схвалення обох договорів у німецькому Рейхстазі стало для них підтвердженням, що не лише військова кліка, яка тримає населення в заручниках, а й демократична частина Німеччини поділяє цю думку» [1, 113].

Що ж до Австро-Угорщини, то тут виникли великі ускладнення з ратифікацією договору (він так і не був ратифікований), зокрема щодо таємних протоколів про включення до складу Української Народної Республіки Холмщини й створення зі Східної Галичини й Буковини «коронного краю» з безпосереднім віденським управлінням.

Автори цього наукового проекту вносять уточнення в з'ясування механізму формального й документального забезпечення процесу запрошення в Україну австро-німецьких військ – «заклик про допомогу» [1, 113–114], – що дещо відрізняються від тверджень М. Грушевського, М. Дорошенка, П. Христюка, В. Винниченка, М. Шаповала [11], на сюжетах з публікацій яких здебільшого ґрунтуються концепції сучасних українських істориків.

Хоча західні союзники добре усвідомлювали, що хліб і ресурси, обіцяні українською стороною, без окупації взяти буде неможливо, вони змогли повести справу так, що дипломати УНР були вимушені брати участь у підготовці відповідних документів, а не лише слухняно сприймати зовнішній диктат [1, с. 113].

Водночас підходи Німеччини й Австро-Угорщини до непростої проблеми відрізняються: Берлін (його представники взяли участь у виготовленні відповідного документа) без зволікань виявив готовність відреагувати на «прохання», а Відень виявив вагання. Точніше, тут спробували пов'язати позитивну відповідь на офіційне звернення українців про допомогу зі зміною підписаних у Бресті угод про «коронний край» і Холмщину в бік їхнього «пом'якшення» – тобто поступок полякам, які гнівно відреагували на «неприпустиму зговірливість» австрійських дипломатів. Позначались і побоювання в цісарських колах про ризикованість військової акції, можливість її негативних наслідків. Справа дійшла до того, що керівні кола Німеччини, особливо військовики, вдалися до умовлянь і навіть певного тиску. І лише тоді Австро-Угорщина «здалася».

Автори книжки дуже ретельно, «поіменно» розбирають ставлення різних політичних, державних, військових, громадських діячів обох імперій до проблеми складного вибору: на кого орієнтуватися в Росії – на «старі сили» («білий рух»), що ще не склали

зброї і, схоже, не збиралися того робити, чи на революційну, радянську Росію – нову реальність, що дедалі міцніла; як використовувати окуповану Україну: як джерело ресурсів чи інструмент для тиску на Росію для її розвалу, тим самим забезпечившись від постійної загрози зі Сходу. До цих питань додалася ще одна «дилема політики щодо України: чи варто витратити сили й ресурси на формування самостійної держави, яка занурена в хаос, чи краще безпосередньо окупувати цю територію і використовувати український уряд як маріонетку? Щодо цього питання існували діаметрально протилежні думки в політичних і військових колах» [1, с. 116]. Отже, спрощеного підходу тут бажано уникати, поглиблюючи дослідження найрізноманітніших аспектів суспільного життя в тогочасних Німеччині й Австро-Угорщині, до чого й спонукають матеріали аналізованої праці.

Неоднозначним виявилось бачення керівників окупаційної адміністрації своєї місії в Україні. Тут зіткнулися погляди прихильників запровадження непрямого правління (за зразками Британської імперії), тобто забезпечення певної незалежності (кайзер Вільгельм II, Г. фон Ейхгорн, Р. фон Кюльман, П. фон Гінтце), і тих, хто допускав «фіктивність незалежної держави», що «не має своїх підвалин», і вважав, що «життєздатної самостійної української держави ніколи не буде», «національна ідея постане й впаде за присутності наших військ», а місцевий уряд – не більше, ніж «табличка» (В. Гренер, Ч. Людендорф) [1, с. 116–118].

По-своєму різнилися підходи до проблеми австрійських діячів О. Черніна, Р. Буріана, Й. Форгача, а також не в усьому узгоджувалися з німецькими уявами про перспективи України й оцінку своєї присутності в регіоні.

Спільним залишалось тверде переконання в тому, що режим є об'єктивно окупаційним, і, яким би не був український уряд – центральнорадівським чи гетьманським, – неодмінно залежним, керованим ззовні. І хоча в документах відчувається намагання уникати прямолінійних, зневажливих оцінок, суті справи це не міняло. Так, вище командування армії Австро-Угорщини вважало: «Сучасний стан дає Центральним державам змогу домагатися свого так само, якби країна була окупована, втім, з тією перевагою,

що розпорядження виходять під маркою місцевого уряду, який, однак, у питаннях виконання цих розпоряджень знову ж таки залежний від нашої допомоги й загалом змушений цілком і повністю виконувати нашу волю» [1, с.121]. Наведене повністю збігається з давно оприлюдненими документами з відповідними термінами у назвах [12], що завжди широко використовувалися у вітчизняній історіографії [13].

Щоправда, останніми роками нівелюють категоричність оцінок щодо статусу присутності військових сил Центральних держав в Україні і, навіть, протиставляють австро-німецький окупаційний режим в Україні («допомога», «дружня акція», «на запрошення», «цивілізовані європейці» тощо) «більшовицькій», «радянській», «російській» «окупації». Концентрованим втіленням цієї тенденції стала стаття в «Енциклопедії історії України» з прикметною назвою «Австро-німецьких військ контроль над територією України» [14], у якій старанно оминаючи терміни «інтервенція», «окупація», штучно відшукуються позитиви перебування в Україні австро-німецьких військ як стабілізуючого чинника, підпори встановленого в Україні державного ладу (гетьманату) [15].

Структура запропонованого міжнародним колективом науковців дослідження (на перший погляд, дещо ускладнена) з неминучістю призводить до смислових повторень. Однак у цьому є й певні логічні переваги: інформацію подано немовби концентричними колами, що поетапно розширюють пізнання об'єкта вивчення.

Саме в такій системі координат, як центральна проблема, виділяється розділ «Німецька імперія та Австро-Угорщина як окупанти України 1918 р.» (автори – В. Дорнік, П. Ліб і В. Расевич).

Перші згадки про інтервенцію Центральних держав в Україну (наприклад, 1 с.113, 114, 115, 118 та ін.) знаходять вичерпне документальне обґрунтування, зокрема, у підрозділі «Воєнні операції» [1, с. 195–234], як утім і в наступних (с. 235 та ін.) структурних одиницях. Терміни «війна», «просування військ» (переважно вздовж залізничних колій), «воєнна кампанія», «бої», «бойові дії» та інші – сутнісні характеристики, що є в значному пласті документів кінця зими–весни 1918 року. Вторгнення в Україну

німецька армія розпочала 18 лютого, австро-угорські частини долучилися до походу через десять днів, 28 лютого [1, с. 196], а завершили 8 травня захопленням Ростова-на-Дону [1, с. 199].

У вітчизняній історіографії інтервенцію в Україну, зайняття територій традиційно зображено як спільну, дружню акцію німецьких і австро-угорських військ. Складається враження, що у воєнній операції частини й підрозділи йшли разом, буквально пліч-о-пліч. Про це свідчить і дуже поширений, навіть домінуючий термін – «австро-німецька інтервенція й окупація» [16].

Насправді, і це дуже переконливо проілюстровано в книзі, ситуація була зовсім інакшою. Починаючи з Брусиловського прориву влітку 1916 року, Німеччина взяла під свій контроль діяльність Дунайської монархії майже в усіх сферах, передусім військовій і зовнішньополітичній. Звісно, офіційному Відню це було не до вподоби, що спонтанно викликало внутрішній спротив, навіть конкуренцію. Останнє й далось взнаки з перших днів інтервенції в «змаганні» за те, чиї війська захоплять населенні пункти першими, що викликало потребу розмежувати райони окупації. Переговори з цього приводу, як і щодо можливості створення спільного командування, наштотувалися на суперечності, зокрема й у територіальних інтересах-розрахунках [1, с. 236–237]: «Минув не один день, поки вдалося досягнути порозуміння щодо розмежування зон впливу обох держав. Обидва командування блокували діяльність одне одного, ставлячи вимоги про спільне управління портовими містами та залізничними шляхами й погрожуючи не підпорядковувати свої війська командуванню союзника» [1, с. 237]. Лише 28 березня 1918 року вдалося підписати «Військову угоду між двома головними командуваннями щодо України». Згідно з ухваленим документом, Австро-Угорщина одержувала контроль над південно-західною частиною Волині та Подільською, Херсонською й Катеринославською губерніями, а Німеччина – над усіма іншими територіями, зокрема Кримом. Для завершення деяких операцій і вирішення економічних проблем було здійснено спроби досягти узгоджених організаційно-адміністративних рішень, хоча це було нелегко. Австро-угорську сторону, наприклад, дуже турбувало, що її вплив в українській

столиці було зведено до мінімуму, і це не могло не позначитися на виконанні умов Брестського договору в продовольчій сфері.

Залишаючи без уваги ці суперечності, відштовхуючись від реального переважаючого впливу на українську владу німецького чинника, особливо за Гетьманату, українські історики у своїх працях здебільшого говорять про німецькі впливи, майже залишаючи на маргінесі австро-угорську військову присутність у регіоні [17].

У книжці ж «Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки» визначені аспекти висвітлено дуже детально [1, с. 238–254], що дозволяє досить предметно уявити принципи, зміст, характер, особливості управління в німецькій та австро-угорській окупаційних зонах України, побачити спільне й відмінне в практиці іноземного адміністрування українського життя. Можна сказати, що арійська пунктуальність, з якою були створені й функціонували управлінські структури (фахові, вікові, кількісні та інші параметри), адекватно відтворено в сучасному ретроспективному аналізі.

Уточнено кількісні дані окупаційних контингентів: німців – 250 тис. влітку (20 дивізій) і 200 тис. наприкінці терміну перебування [1, с. 242–243], австро-угорців – 240 тис., восени кількість було скорочено [1, с. 253] і зроблено при цьому достатньо категоричний висновок, що «попри всі зусилля, австро-угорські інституції в Україні навіть приблизно не мали того впливу, який мали інституції німецького союзника» [1, с. 254]. У спільних же адміністративних органах окупаційної влади, що діяли здебільшого в економічній сфері, періодично виникали суперечки.

Оригінально зображено проблему формування національної армії – відповідний підрозділ має назву «Нерішуча “українізація”: українські військові організації в період окупації». В українській історіографії основним гальмівним чинником у цьому процесі визнано окупаційну адміністрацію, що остерігалася, щоб зміцнілі збройні сили Гетьманату не було повернуто проти «гарантів становища». Схожі мотиви брали початок не лише з мемуарів П. Скоропадського та свідчень представників його оточення. Вони були настільки очевидними, що «просочувалися» навіть у художні твори, прикладом чого можуть бути навіть суперечки з приводу

відсутності власної армії Української Держави, що виникали між літературними персонажами М. Булгакова («Біла гвардія», «Дні Турбіних» тощо).

Автори видання «Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки» мають дещо інший погляд. «В тому, що формування українського війська просувалося надто повільно і що напіввійськові формування перебували переважно в жалюгідному стані, була провина не лише Центральних держав, – відзначають вони. – Більша частина провини лежала на самому Гетьманові, оскільки він не вірив, що Центральні держави виведуть війська раніше весни 1919 року і тому не усвідомлював нагальності питання побудови власних збройних сил» [1, с. 258–259].

Психологічно особовий склад інтервенційних військ налаштували на подвійний, диференційований підхід до населення України. До тих, хто був прибічником Центральної Ради, далі – гетьманського правління, і вважав іноземні армії визволителями, слід було виявляти лояльність (зважаючи на запрошення урядом УНР для наведення ладу й порядку).

До тих же, хто чинив спротив (усіх їх огульно іменували більшовиками), належало застосовувати закони воєнного часу – розстрілювати.

Згодом таку практику було поширено й на селян-повстанців. Мабуть, автори непевні щодо «суперечливого пункту в історичному оцінюванні “блискавичної війни” в Україні 1918 року: чи був “дозований терор” проти цивільного населення й ворожих сил інтегральною компонентою цієї концепції, щоб ще більше поширювати хаос у таборі противника?» [1, с. 201]. І хоч би як наголошували на «амбівалентній картині» (ситуації в Україні – хаотичній, заплутаній, малозрозумілій для пунктуальних і навіть педантичних іноземців), вживання лапок до терміна «дозований терор» свідчить скоріше не про запозичення з тогочасного лексикону, а усвідомлення неадекватності його вживання на позначення реальних дій влади: масштабний терор – карні експедиції, воєнно-польові суди, контрибуції, заручники, тілесні покарання, повішання, розстріли, артилерійські обстріли, руйнування населених пунктів тощо [1, с. 201–202]. Навряд чи це можна пояснити

й виправдати тим, що «серед німецьких військ нерідко траплялися випадки свавілля та порушення дисципліни» [1, с. 203], як і недостатньо розглядати «радикалізацію боротьби з більшовиками» переважно через призму офіційних, часто розрахованих на публічність наказів як відповідну зворотню реакцію окупантів на відомі їм приклади жорстокого ставлення більшовиків до українського населення [1, с. 204–207 та ін.].

Загалом у логічному ланцюжку причинно-наслідкового зв'язку спостерігається прагнення зобразити картину стосунків між окупантами й місцевим населенням так, начебто жорстокість окупантів була вимушеним, необхідним заходом щодо «невідомо з яких причин» наростаючого спротиву іноземним інтервентам. Автори цитують накази, згідно з якими «до потолочі від самих початків треба ставитися з усією нещадністю», «росіянин (так називали і всіх жителів України. – *В.С.*) розуміє лише брутальну силу... Слабкість тут недоречна», про розстріли полонених, «нешадне» зачищення й роззброєння мешканців населених пунктів, організацію масових захоронень [1, с. 208–213].

Практика ж була набагато трагічнішою, коли діяли не за наказами, а з бажанням «радикалізувати» боротьбу з більшовиками: «в полон їх уже не брали, навіть якщо йшлося про тисячі солдатів. І це, здається, нікого не турбувало», не мало «ніяких службових наслідків», а, навпаки, закінчувалося присвоєнням підвищених військових звань тощо [1, с. 213–214]. Логіка окупантів видається надто прямолінійною, навіть вузьколінійною: усіх повстанців вони вважали більшовиками (насправді в липні 1918 року підпільні осередки налічували лише близько 4,5 тис. членів РСДРП(б) на більш як тридцятимільйонну Україну), і «їм не завжди вдавалося відрізнити повстанців від цивільного населення», що мало ефект «випаленої землі» [1, с. 453]. Тобто мова про масовий терор окупантів, що призвів до наростання антагонізму й загострення боротьби в суспільстві.

Можна лише припустити, що небажання занурюватись у «неприємні» сюжети, які «не вписуються» в цивілізаційні стандарти, зумовило тільки один (і то невиразний) абзац у підрозділі «Придушення повстань у період окупації» [1, с. 214]: охопити не

можна, а описувати бракує сил. Не хотілося б думати, що в основі такого підходу лежить усвідомлене бажання ретроспективно zdeформувати історичну дійсність, а підставою для подібних міркувань може слугувати значно предметніший сюжет в іншому місці книжки [1, с. 303–309].

Один з найкардинальніших аспектів тогочасного життя, що, вочевидь, найбільше впливав на багатосторонні міждержавні стосунки, був пов'язаний з реалізацією економічних умов Брестського договору.

У роки загострення продовольчої кризи багато країн у Європі звертали свої погляди в бік «житниці Росії».

«Про безмежні запаси зерна й сировини в Україні ходили легенди, – говориться в книзі “Україна між самовизначенням і окупацією”. І ці легенди поширював не хто інший, як самі українські політики, які, обіцяючи великі поставки збіжжя, намагалися загострити увагу держав Антанти, Четверного союзу, а подекуди й тієї чи іншої нейтральної держави на своїх політичних цілях, таких як дипломатичне визнання, підтримка в боротьбі з більшовиками чи укладання торговельних угод. Проте навіть в Україні розуміли, що такі обсяги – далекі від реальності» [1, с. 263].

Мабуть, це не зовсім так. В українській історіографії визнають, що лишки хліба, накопичені в Україні з початку війни через призупинення торгівлі, могли б покрити зобов'язання, покладені на українську сторону в Бресті. І це підтверджують дані, з якими, вочевидь, погоджуються і якими оперують дослідники розглядуваної праці [1, с. 275]. Інша річ, що цього не могла зробити Центральна Рада, не маючи для того жодних інструментів. До того ж своїм законодавством (передусім законом про соціалізацію землі від 18 січня 1918 року) вона остаточно відкрила можливість селянству привласнювати збіжжя, що зберігалось в коморах великих землевласників і заможних односельців. Годі й говорити, що після Декрету про землю II Всеросійського з'їзду Рад, правочинність якого на Україну поширив I Всеукраїнський з'їзд Рад, хліб «розтікся» по мільйонах селянських садіб. Повертати його (віддавати) владі, що пообіцяла розрахуватися «за якісь там» міжнародні угоди, ніхто не збирався. А навіть подумати про те, що для

того треба змінити законодавство, ба гірше – застосувати силу, Центральна Рада через свою соціальну природу й публічно дані обіцянки не могла [18].

Зрештою, до подібних висновків «підштовхують» і наведені в дослідженні факти й документи [1, с. 266–269].

У розділі «Економічне використання» (навіть запропонована термінологія бездоганна) показано різницю між інтересами Німеччини й Австро-Угорщини в окупованій Україні: у першому випадку превалювали політичні інтереси, у другому – економічні, стрімке погіршення продовольчої ситуації [1, с. 263–264]. Тому до 31 травня більша частина продовольства з України мала надходити в Австро-Угорщину, а наступні два місяці – у Німеччину.

Слід зазначити, що на згадану обставину фактично не звертають уваги вітчизняні дослідники, хоча це дає додаткові можливості для осмислення хронологічної «кривої» наростання напруги в різних регіонах України.

Досить швидко окупанти переконалися, що найбільшою перешкодою для отримання й відправки за кордон хліба виявилось земельне питання [1, с. 268], точніше, його нерозв'язаність, нездатність як Центральної Ради, так і Гетьманату знайти ефективний варіант сільськогосподарської реформи [1, с. 283–284].

Так, втручання в суто економічні процеси виявилось невідворотним. Причому окупанти далеко не завжди обмежувались економічними підходами й важелями, нерідко віддаючи перевагу силовим методам, грубому використанню військової сили, тим більше, що в цьому відношенні механізмів стримування (окрім селянського спротиву) майже не існувало.

І все ж виграшною, сильною стороною цієї непересічної праці про Україну 1918 року є справді глибокий історико-економічний аналіз відносин у процесі реалізації «хлібного миру». Фахівці запропонували тут виділити три фази: 1) хаос; 2) створення системи заготівель; 3) спроба запровадження всеосяжної вільної торгівлі [1, с. 270–289].

Здається, динаміка й логіка змін пріоритетів у проведенні економічної політики окупаційними структурами «схоплена» достатньо точно: ефективність розв'язання нагальних проблем

безпосередньо залежала від розуміння й урахування економічних закономірностей і запровадження в дію економічних важелів. Однак це лише один бік справи. Адже не менш важливим було й те, як сприймали саме перебування іноземних військ в Україні місцеві політичні сили й населення, якою була реакція на заходи як окупаційної, так і вітчизняної влади. Слід також зазначити, що саме ці аспекти у фокусі уваги українських істориків [19], починаючи від організації відсічі іноземній навалі, пасивного та активного (до повстань та партизанської війни) спротиву як економічним, так і політично-організаційним заходам влади.

Власне, пройти повз ці очевидні елементи реальної практики неможливо. Інша річ, як вони «прочитуються», які зроблено «наголови». «Першу скрипку» в подіях грали військові. А вони від самого початку були не надто дипломатичними, намагаючись досягти результату найпростішими (для військових – силовими) засобами. Так, представник вищого армійського командування Німеччини в Києві барон фон Штольценберг з перших днів перебування в Україні відверто заявляв: «Хліб і фураж для нас життєво важливі. На Заході ми стоїмо перед найтяжчою остаточною битвою. Дипломатична обачність і ймовірні наслідки для майбутнього не можуть бути визначальним мірилом у ситуації, коли те, що нам украй потрібне для життя й ведення війни, ми братимемо силоміць, якщо не буде іншої змоги. Байдуже з цим урядом, якому недовго лишилося (мова про Центральну Раду, що повернулася до Києва 2 березня, а цитовану телеграму було відправлено 4 березня 1918 року. – В. С.), чи з іншим. Комісії тепер тут не до речі, лише військовий наказ» [1, с. 271]. І це не виняток. Уже наприкінці березня австрійський цісар Карл закликав до того, щоб «...реквізиції відбувалися, незважаючи ні на що, а з потреби й силоміць» (там само). Тож поняття «хаос» на початковому етапі налагодження економічних стосунків з українцями зводилося не лише до відсутності бюрократичних інструкцій, невизначеності прерогатив цивільних і військових структур, небажання місцевої влади виконувати взяті на себе Центральною Радою зобов'язання, а мало ще багато інших причин і вимірів.

Хоча головним завданням другого етапу налагодження системи заготівель сільськогосподарської продукції була заборона військовим брати участь у розв'язанні проблем, на практиці це не лише порушувалось, а й стало неможливим. Нездоланними були суперечності між окупаційними структурами Австро-Угорщини й Німеччини, а також з українськими властями.

Створення цілої низки інституцій – сировинних управлінь, експортних товариств, продовольчих рад, хлібних бюро тощо – було, звісно, кроком у потрібному напрямку, однак налагодити їхню ефективну роботу в стислі строки було непросто. Тому нерідкими були непорозуміння, прояви недовіри, інші негативи, що породжували корупцію, спекуляцію, саботаж. Ускладнення були також наслідком недостатньо відрегульованої змішаної системи державних, військових і приватних інстанцій, що не могло не позначитися на заготівлях.

Осінні спроби запровадження в Україні вільної торгівлі на практиці виявилися спорадичними, а не «всеосяжними» [1, с. 286], а часу для того, щоб перевірити їхню дієвість, фактично не було.

Надаючи перевагу аналізу суто економічних чинників, європейські історики приділили менше уваги впливу на суспільне життя та його економічну складову соціальних рухів, таких, як страйк залізничників, [1, с. 284–285, 290], селянські виступи.

Кожен пуд хліба давався австро-німецьким окупантам і гетьманщині буквально «з кров'ю». За перші шість місяців грабіжницького режиму українські селяни, обороняючи власне майно й відстоюючи гідність під час повстань, що набрали масового характеру й охопили зрештою майже всю Україну, вбили понад 19 тис. чужоземних солдат і офіцерів, понісши, звісно, значно більше втрат [20].

На упокорення українського народу, який рішуче піднявся на боротьбу з грабіжниками, окупантами, не вистачало 500-тисячного контингенту, і посол фон Мумм уже в червні 1918 року просив Берлін надіслати на допомогу 20 німецьким і австрійським корпусам додатково ще 10 [21], оскільки, на думку генерала Г. Ейхгорна, у селянських виступах брало участь не менше 10–12% жителів [22]. Вочевидь, останні дані значно завищені.

Відбирання хліба окупантами за допомогою гетьманців було головною причиною падіння режиму, вважає учасник подій А. Денікін [23]. Із цим висновком повністю погоджується дослідник тогочасної «грабіжницької продовольчої політики» П. Захарченко [24].

На жаль, часом автори солідних академічних видань оминають цей важливий факт, коли стверджують, що селянська боротьба, точніше війна, начебто була спрямована лише проти гетьманської влади й політики. Водночас австро-німецький чинник чомусь замовчують [25]. Важко пояснити, чому дві останні наймасштабніші всеукраїнські конференції, присвячені Гетьманату й П. Скоропадському, також не виявили інтересу до проблеми, що аж ніяк не може бути віднесена до другорядних, малоістотних для долі України [26].

Втім така ж сама картина спостерігалася й на двох конференціях, присвячених ширшій проблематиці – дослідженню досвіду всієї революційної доби, – що загалом може свідчити про певну історіографічну тенденцію, можливо, зміну деяких акцентів і пріоритетів сучасної вітчизняної гуманітаристики під впливом пошуку оптимального вектора зовнішньополітичних орієнтацій [27].

В українській історіографії існують розбіжності в даних про кількість продукції, відправленої до Центральних держав впродовж окупації [28]. Нині є добра нагода порівняти результати підрахунків з одержаними показниками за кордоном, хоча висновок спільний: за жодним показником кількість сільськогосподарських товарів, передбачена брестськими угодами, не була виконана. Так, кількість зерна, відвантаженого для експорту в Німеччину й Австро-Угорщину, на 31 серпня становила 102 тис. тон (близько 10%). З домовлених обсягів яєць було відправлено 60 млн штук (12–15%), великої рогатої худоби – 91 тис. голів (45%), цукру – близько 38 тис. тон (75%). Станом на 16 серпня з 8260 вагонів з харчами 4326 (52,37%) попрямували до Німеччини, а 1610 (19,49%) – до Австро-Угорщини [1, с. 289]. При найоптимальніших оцінках, враховуючи несанкціоновані вивезення й контрабанду, вдалося відправити за кордон не більше половини запланованих обсягів [1, с. 290–291].

Невтішними були й результати реалізації угоди про додаткове постачання продуктів із загалом доброго урожаю 1918 року [1, с. 290–291].

Цікаві спостереження у виданні наведені щодо експорту товарів Центральних держав до України. У вітчизняній історіографії наголошено на тому, що, починаючи з Брестської конференції, нові союзники прагнули максимізувати власні вигоди, зокрема домогтися нееквівалентного обміну [29], постачання застарілих машин і обладнання за завищеними цінами тощо.

Зарубіжні ж колеги довели, що розрахунок на донецьке вугілля (і це виправдовувало якнайшвидше захоплення Донбасу) не справдився і дуже швидко з'ясувалося, що для вивозу придбаної продукції сільського господарства слід постачати пальне в Україну. Так, найважливішою статтею експорту Німеччини впродовж усього періоду окупації стало кам'яне вугілля, обсяги якого зростали щомісяця, і 750 тонн нафтопродуктів [1, с. 293–294].

Що ж до сільськогосподарських машин, текстилю, паперу, хімічно-фармацевтичної продукції та обладнання для текстильного виробництва, то тут і можливості були порівняно невеликими, і асортимент товарів нешироким.

З наведених даних випливає, що на практиці сформувалася нееквівалентність, асиметричність. Так, з квітня до вересня 1918 року прибуло 10,7 тис. вагонів з продовольством і сировиною [1, с. 294]. Щоправда, переведення цих даних у вартісну оцінку відсутнє, однак і вищезазначене справляє враження.

Загальний експорт сільськогосподарських машин і реманенту, емальованого посуду й нафтопродуктів з Австро-Угорщини виявився значно меншим – 1937 вагонів [1 с., 295].

Навівши численні кількісні дані (вище зазначено лише окремі сумарні показники), західні історики, вочевидь, із цілеспрямованою рефлексією на українську історіографію (практично одностайне твердження про цинічний грабунок України) [30] поставили підсумкове запитання: «визискування» чи «використання»? Об'єктивно констатувавши, що «запустити в хід економічний двигун України» «не вдалося», зроблено досить категоричний висновок: «...з сьогоdnішнього погляду результатів економічної політики Центральних держав можна дати вже однозначну оцінку: вона була катастрофічно провальною. До Австро-Угорщини і Німеччини не надійшла навіть невелика частина очікуваного хліба. Натомість

Німеччина була змушена експортувати до України великі обсяги вугілля та ще й виплачувати щомісячно 110 млн марок окупаційних видатків. Тож в економічному сенсі українська кампанія була “збитковою інвестицією”, а щонайпізніше з розгортанням громадянської війни стало зрозуміло, що інвестованих грошей вже не повернути» [1, с. 297].

Проведений аналіз істотно відрізняється від вітчизняного [31], і звернення до його результатів, безперечно, здатне надалі поглибити дослідження в цій важливій сфері, сприяти досягненню непростих процесів.

Високе смислове навантаження має у книзі підрозділ «Погляд зсередини – життя за окупації» (автор – В. Расевич). У ньому відтворено реалістичну картину катастрофічного становища в Україні на момент заключення Брестського миру. Читачів логічно підводять до висновку про неминучість конфлікту між «лівою» Центральною Радою та командуванням австро-угорських і німецьких військ, прихід яких позбавлені власності заможні верстви (поміщики, підприємці, куркульство) розглядали як підставу для повернення втраченого майна й позицій.

Із часом ситуація лише загострювалася. Повернення земель землевласникам і примусове зобов’язання селян повернути розграбоване майно було розпочато паралельно з реквізиціями австро-угорськими й німецькими військами та діями каральних загонів, що після державного перевороту 29 квітня стали ще брутальнішими й жорстокішими. Звісно, зворотна реакція була не просто негативною, а ворожою, відпорною.

Що до оцінки позиції П. Скоропадського, то тут особливий акцент зроблено на його ставленні до національного питання, що проявлялося в підтримці «великоруської» концепції української нації, зневазі до українських політичних проектів як «галицького породження» [1, с. 301]. Гетьман взагалі вважав російських і галицьких українців двома різними народами, а Австро-Угорщину сприймав «через немилу для себе галицьку призму» [1 с., 302].

У результаті українську владу, що спиралася на «чужі сили», була сформована за рахунок «чужих партій» (передусім кадетів) і відстоювала «чужу політику», кваліфікували як «чужу».

Суспільний компроміс був недосяжним. Населення, передусім селянство, ставилося до окупантів украї вороже. Повсюди ширилася непокора, саботаж, вибухали масові повстання, що австро-німецькі війська за підтримки української влади нещадно придушували – «топили в крові», палили, руйнували цілі села.

Піднесенню боротьби на новий щабель сприяло й загальне становище в Україні, спричинене настроями революційної доби, прагненнями української нації домогтися всебічного, повномасштабного відродження.

Автори виконаного наукового проекту цілком логічно виділили проблему державотворення в Україні в революційну добу, «надавши слово» українським історикам Г. Касьянову і В. Расевичу, які досить об'єктивно презентували набутки вітчизняної історіографії. Щоправда, дещо незрозуміле формулювання назви 2-го розділу «Українські “спроби державотворення” між самостійністю та окупацією» [1, с. 127], оскільки взяті в лапки слова «спроби державотворення» можна сприйняти як сумнівні в реальності вчиненого нацією, її політичним проводом, що зовсім не виправдано і суперечить цілком очевидним фактам.

Логічним і конструктивним виглядає намагання трохи розширити (водночас поглибити) підхід до проблеми через органічне включення в реконструкцію тогочасних процесів надважливого складника – революції, що призвело до синтетичної постановки питання «Україна між революцією, самостійністю та окупацією» [1, с. 129]. Завдяки такому спрямуванню дослідження об'єкта відтворена картина є переконливішою, оскільки виводить на чільне місце, акцентує увагу на визначальному чиннику – революційному поступі суспільства.

Щоправда, навряд чи варто беззастережно погоджуватися з твердженням, ніби «академічні історики досягли консенсусу: Українською революцією називають усі події 1917–1920 років в українських землях» [1, с. 129]. Адже українська революція – це один із суспільних процесів революційної доби, що «не покриває» всієї багатоманітності тогочасного життя. Визначальними були Лютнева й Жовтнева революції (а Україна входила до складу Росії), Листопадова революція в Німеччині (1918 р.), революційний

розпад Австро-Угорщини, що «вплелися» в контекст подій в Україні та безпосередньо вплинули на їхній перебіг і наслідки. Українська ж революція мала цілком конкретний національно-демократичний зміст: розв'язання національного питання, національного самовизначення, досягнення нацією рівноправного становища серед інших соціумів, відродження державності й різнобічний, повнокровний розвій нації [32].

Хронологічні межі Української революції, на які орієнтується Г. Касьянов (березень 1917 – 21 листопада 1920 року), – найоптимальніший варіант, хоча як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії існують великі розбіжності.

Щодо тогочасних державних і квазідержавних утворень, то із запозиченого з публікації Д. Яневського переліку можна погодитися не з усім.

Так, помилково позначати кінцеву дату існування Української Держави 15 листопада 1918 року. У цей день лише почалося повстання під проводом Директорії, що закінчилося зреченням влади П. Скоропадським 14 грудня.

Якщо з певними застереженнями ще можна якось погодитися із тим, що Західноукраїнська Народна Республіка формально припинила своє існування після прийняття Акта злуки (Універсалу соборності) 22 січня 1919 року, то незрозуміло, чому ця позиція стосується й УНР. Не було після цього ніякої перерви в існуванні вже соборної Української Народної Республіки, відновленої 16 липня 1919 року. Насправді це дата переходу УНРади ЗУНР і Української галицької армії на терени Наддніпрянської України. Непереконливо виглядають і віхи існування Радянської України, зокрема липень 1918 року. Тоді, 5–12 липня, проходив Перший з'їзд КП(б)У, на якому було ухвалено рішення розпустити Народний секретаріат – уряд радянської України, офіційна назва якої була «Українська Народна Республіка». 6 січня 1919 року Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, що своїм маніфестом від 28 листопада 1919 року оголосив про відновлення Української Республіки Рад, дав останній нову офіційну назву – «Українська Соціалістична Радянська Республіка». Однак із чим пов'язані такі

її хронологічні віхи, як грудень 1919 року й лютий–травень 1920 року, залишається загадкою.

Є запитання й щодо локальних утворень. Так, немає підстав вважати, що Донецько-Криворізька Радянська Республіка навіть формально входила до складу РСФСР – того прагнули ініціатори й творці ДКРР, однак РНК не дав своєї згоди. До того ж офіційно Донецько-Криворізька Радянська Республіка була створена 31 січня 1918 року, а не 27 грудня 1917 року. Дуже проблематичним залишається питання щодо існування Одеської Радянської Республіки, навіть формальних критеріїв якої (визначення кордонів, директивної документації, управлінських структур, окрім призначення деяких комісарів для розв’язання завдань на окремих напрямках і т.п.) не існує.

А Радянська Республіка Таврида не входила до складу України [1, с. 130–131].

На жаль, досить схематично відтворено картину постановня Західноукраїнської Народної Республіки, мотивацію й етапи соборницького процесу, як утім і функціонування соборної Української Народної Республіки [1, с. 173–191], що насправді мало надзвичайно великий вплив на всю долю революції й національної державності. Щоправда, у тексті є посилання на цікаві дослідження відомих вітчизняних вчених, де можна знайти додаткову інформацію.

Щось подібне можна висловити й щодо історії боротьби за радянську владу в Україні [1, с. 165–172], хоча в обраних параметрах цієї статті вести про це докладну мову не доводиться.

Можна було сподіватися, що пов’язані зі згаданими аспектами сюжети будуть висвітлені в спеціальному підрозділі «Політика більшовицької Росії щодо України в 1917–1922 рр.» (автор А. Міллер) Однак принципово важливі моменти відображено здебільшого поверхово й уривчасто [1, с. 337–358], до того ж із низкою фактологічних помилок. Так, постанову Тимчасового уряду в Петрограді від 3 липня 1917 року з українського питання видано за акт про надання автономії Україні, начебто підписаний делегацією Тимчасового уряду в Києві 2 липня [1, с. 337]. Неправильно передано події жовтневого збройного повстання в Києві;

М. Бухарін не підписував «Декларацію прав народів Росії» – це зробили лише В. Ленін і Й. Сталін [1, с. 338]; переплутано дати, порушено хронологію викладу багатьох подій [1 с., 340–344].

Комуністичну партію (більшовиків) України було створено не в квітні 1918 року (19–20 квітня в Таганрозі було проведено лише нараду партійних працівників, на якій обрали Оргбюро для скликання конференції більшовиків України), а сам установчий з'їзд відбувся 5–12 липня 1918 року в Москві. Саме на ньому й було створено КП(б)У, статус якої як складової (на правах обласної) організації, частини РКП(б) помилково тлумачать як об'єднання КП(б)У з РКП(б) [1, с. 342]. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України в момент проголошення своєї декларації 29 листопада 1918 року очолював не Х. Раковський, як стверджують у книзі [1, с. 343], а Г. Пятаков.

Х. Раковського було призначено Главою Уряду 24 січня 1919 року.

Перелік допущених помилок, неправильних оцінок і тлумачень можна продовжити, однак важливіше те, що складні, суперечливі, неоднозначні процеси висвітлено досить необ'єктивно, тенденційно, у явній невідповідності з рівнем розробки відповідних проблем в сучасній українській історіографії, а зазначений підрозділ дисонує з іншими змістовними компонентами роботи Принагідно можна зауважити, що в сучасній російській історіографії є праці, набутки яких істотно переважають те, що репрезентувалося вище. Мова, зокрема, про монографії О. В. Шубіна 2013–2015 рр.: «Махно и его время. О Великой революции и Гражданской войне 1917-1920 гг. в России и на Украине», «Великая Российская революция: от Февраля к Октябрю 1917 года», його ж розділи в книзі «История Украины» (Спб., 2015).

Очевидно, українсько-польські відносини [1, с. 415–428] (автор – Б. Мусьял) доцільніше було б розглянути дещо вище, навіть перед аналізом політики Франції щодо України (хоча реалією залишається факт нетривалої окупації французами та їхніми союзниками деяких південних районів, а позиція щодо Директорії й білого руху значно вплинула на долю УНР).

Чимале значення тут мало те, що ставлення Франції до українського регіону було значно зумовлене особливими розрахунками

Парижа щодо ролі Варшави в регіоні, а вибір лінії поведінки багато в чому залежав від розвитку подій на польсько-українському фронті, де на першому місці для французів був саме польський інтерес.

Мова вже не йде про Великобританію й Сполучені Штати Америки, опосередкованість політики яких щодо окупації України була ще більшою.

Однак зміст і сутність висновків значно залежали від принципів підходу до аналізованих процесів, глибини й сумлінності дослідницького аналізу історичного матеріалу.

Із цього погляду політичне лукавство є очевидним з таких слів: «на більшій частині польських і українських територій панувала Російська імперія»; «варто було сподіватися тісної співпраці між прихильниками з одного боку, польської, а з другого – української незалежності, а тому однією з мрій польської “іреденти” перед 1914 роком був спільний польсько-український похід на Київ» [1, с. 415]. Це пояснює позицію Ю. Пілсудського, який вважав Україну «природним союзником відродження Польщі у боротьбі з Росією» [1, с. 416].

Звісно, з такого погляду окупація Східної Галичини й Західної Волині – не проблема. Українці мали закривати на все очі, дякувати полякам за обіцянки визволити їх з російської неволі й «принагідно» реалізувати плани відродження «історичної», «дорозборової» Польщі, тобто в межах 1772 року, із включенням «польського Львова», «південно-східної Малопольщі» – якраз по, не випадково згаданий, Київ.

Природно, українські історики як у попередніх, так і в сучасних публікаціях, принаймні у більшості з них [33], таку точку зору не поділяють.

Усупереч статистиці (у Східній Галичині з 4,9 млн мешканців 3,1 млн становили українці, 1,1 млн – поляки, 620 тис. – євреї), «польські політики в Галичині готувалися до створення незалежної Польщі, до якої мали належати також Львів і Східна Галичина». Вони сприйняли Брестський мир, рішення про створення в перспективі «коронного краю» як «несправедливе і антипольське», що викликало польсько-український конфлікт, тобто війну проти Західно-Української Народної Республіки, під час якої загинуло

15 тис. українських і 10 тис. польських вояків, не рахуючи мирних жителів [1, с. 417–420].

У виданні політику Ю. Пілсудського щодо УНР розглянуто й оцінено однобічно, під кутом зору лише польського інтересу, що підтверджує буквально кожен абзац, кожне твердження, наприклад: «Після того, як польсько-українські суперечки владналися на користь Польщі, Пілсудський зробив ставку на незалежну Україну на чолі з Петлюрою. З польського погляду незалежна Україна, яка не піддає сумнівові територіальні претензії Польщі у Східній Галичині й на Волині, була стратегічним союзником у протистоянні з комуністами, а також великоросійськими націоналістами» [1, с. 422].

Об'єктивно оцінюючи факти, згідно з якими С. Петлюра, його прибічники в УНР вважали союз з Польщею «останнім шансом» для збереження національної державності, автор відповідного розділу схильний виправдовувати й політику Ю. Пілсудського, який спритно користувався зі скрути проводу УНР і його готовності йти на будь-які поступки. Між тим, «українську карту» цинічно використовувала Друга Річ Посполита, коли йшлося про відносини і з Червоною, і з Білою Росією. Так, підрозділ під назвою «"Київська операція": спроби відновлення української державності» [1, с. 426–428] виглядає недостатньо вагогим – у ньому не лише не розв'язано, а навіть не поставлено нагальні проблеми, з приводу яких точиться дуже напружена наукова дискусія.

На жаль, у деяких сучасних вітчизняних дослідженнях помітний «крен» у бік симпатій до політики Ю. Пілсудського і відходу від принципових, детермінованих справжнім українським інтересом позицій С. Петлюри [34].

Вельми насиченим інтелектуальною аналітичною інформацією є підрозділ «Політика Франції щодо України в 1917–1924 рр.» (автор – Г. Ляйдінгер).

Метаморфози дипломатії Франції органічно «вплетені» в канву геополітичних процесів і водночас вдало персоніфіковані [1, с. 369–370], достатньо кваліфіковано підводять до розуміння акції, промовисто-самокритично найменованої в документах «жалюгідною авантюрою», «південноросійською аферою», тобто воєнною інтервенцією в Україну.

Хоча в українській історіографії з часів репортерських публікацій у періодичній пресі, а також праць В. Винниченка, П. Христюка, І. Мазепи, А. Марголіна, О. Назарука, М. Маргулієса і до сьогодні зроблено чимало, у книзі є цікаві уточнення, що прояснюють справжній смисл переговорів з представниками французького командування в Одесі й Бірзулі, далекоюсяжних розрахунків посланців Директорії, згрупованих навколо С. Петлюри [35].

Українські автори, з одного боку, ґрунтують свої висновки на усвідомленні спільної позиції Антанти щодо планів відродження «єдиної і неподільної Росії», а з другого, констатують дедалі наростаючі, просто безмежні апетити Ф. д'Ансельма й А. Фрейденберга. «Досягнутий “компроміс”, – зазначено в книзі, – був почасти схожий на самозречення українців: під тиском французів вони, попри спротив і застереження, погодилися не лише з тим, що верховне головнокомандування військами до кінця лютого 1919 року перебуватиме в руках антантівських генералів, а залізниці і фінанси країни під іноземним контролем, а й з переформатуванням уряду, зокрема, з відставкою Винниченка, якого д'Ансельм вважав невинним лівим екстремістом.

Після того французькі офіцери в колонізаторській манері націлилися на встановлення протекторату без формальної на те згоди Директорії та незалежної України. План Фрейденберга об'єднати цю територію з більшою Росією на союзницьких засадах не зміг знайти прихильників серед оточення Денікіна» [1, с. 370–371].

Це проливає світло на два принципових моменти. По-перше, відповідно до вимог антантівських парламентаріїв, з самого початку було вирішено не надавати допомогу українській державності як такій за будь-яких умов (тому останні вимоги виростили до «захмарних» висот). По-друге, розраховували не лише на підпорядкування А. Денікіну збройних сил УНР, а на об'єднання всієї небільшовицької Росії, у якій місця Україні – самостійній, автономній чи з будь-яким іншим статусом – бути не могло. Так, після з'ясування важливого елемента «плану Фрейденберга» (це підтверджено документальними архівними даними), що, природно, втаємничували від час переговорів, багато чого стає на свої місця.

На цьому тлі дуже цікаві ще два локальні елементи, на яких не загострено увагу у вітчизняних історичних працях: неприйняття англо-американськими партнерами переговорів французів з представниками С. Петлюри та наголошування на єврейському походженні А. Фрейденберга. Це, зокрема, змушує замислитися над тим, що в переговорах було використано обіцянку С. Петлюри побудувати в Україні першу національну масонську республіку [36].

Характерним для позиції Франції щодо України був «оборонний антибільшовизм» [1, с. 372–375], до чого, часом усупереч національно-державним інтересам, змушувала погоджена з Великобританією й США політична лінія.

На окрему увагу заслуговують цікаві, важливі, багатоаспектні проблеми, пов'язані із з'ясуванням впливу на загальноєвропейську ситуацію, на розвиток подій в Україні таких могутніх гравців тогочасного світового поступу, як Об'єднане Королівство Великої Британії та Ірландії й Сполучених Штатів Америки [1, с. 381–414] (автор – В. Дорнік), хоча й у вітчизняній історичній науці з'являються серйозні дослідження [37].

Можна знайти вагомі, змістовні для відтворення загальної картини моменти, до яких українська історіографія практично не доходила, зокрема стосунки зі Швейцарією в 1918 році [1, с. 429–440] (автори – В. Дорнік, П. Ліб). Дистанціюватись від цих сюжетів, попри наявність багатьох підстав для сутнісного порівняння зарубіжної й вітчизняної історіографії, доводиться, оскільки це, поперше, виходить за рамки заявленої теми статті (враховуючи і її хронологічні межі), і, по-друге, з бажання цілеспрямовано, спеціально, повномасштабно розібратись у не менш складному вузлі проблем, що вимагає відповідного (й чималого обсягу), чому варто присвятити окрему, ґрунтовну наукову розвідку.

Висновки, яких дійшли автори, досить логічні, виважені й переконливі. Окупацію України Центральними державами вони оцінюють як «цілковитий провал» для суб'єктів акції [1, с. 453]. Для України ж вона обернулася не стільки нетривалим відновленням незалежності, скільки «міцними обіймами» «нових союзників», від яких важко було звільнитися (свого часу історик В. Чередниченко охарактеризував феномен *влучним* публіцистичним словосполученням «самостійність в німецькому ошийнику»), що в чомусь перегукується, а в чомусь

продовжує історіографічну традицію 20-х років, коли вживали вираз «під німецькою п'ятою») [40]. Ту ситуацію, у яку потрапила тогочасна Україна, значно пояснювало, зокрема, її стратегічне територіальне розташуванням та багаті економічні ресурси.

Відтворення подій у книзі багато в чому виглядає цілком реалістичним, аргументованим, особливо в аспектах, пов'язаних з економічною сферою життя. Загалом же окупаційний період кваліфікують як «фазу принаймні відносного миру» [1, с. 256]. З такою оцінкою важко погодитися, як і з тим, що «на питання про те, як сприймало українське населення окупаційні війська в 1918 році, науковці досі не дали чіткої відповіді, а в радянській історіографії та архівній політиці це питання опинилось у тіні подій 1918 року... проте очевидно, що популярність Центральних держав до кінця їхнього перебування в Україні дедалі меншала» [1, с. 454–455].

У цьому контексті слід зазначити, що не лише в радянській історіографії, а й у значно ширшому дослідницькому зрізі здавна, починаючи з праць В. Винниченка, Д. Дорошенка, М. Шаповала, П. Христюка, І. Мазепи і до публікацій сучасних істориків, домінуючим є висновок, що рішуче неприйняття австро-німецьких окупантів, підтримуваних ними режимів Центральної Ради й Гетьманату, призвело до повсюдних масових виступів населення, нових могутніх сплесків громадянської війни.

Відповідаючи на запитання, чому Україні в революційну добу, у 1918 році, не вдалося вибороти й закріпити самостійність, автори колективної праці вважають, що тут, головним чином, вплинули два моменти. По-перше, «Україну в її прагненнях до своєї державності не підтримав ніхто з основних гравців світової спільноти» [1, с. 456–458].

По-друге, «інший фактор, який стояв на заваді утвердженню самостійності України, мав внутрішньоукраїнський характер. Протягом усього цього періоду українці не змогли дійти внутрішнього консенсусу про те, на кого має орієнтуватися Україна і з якими партнерами співпрацювати в утвердженні своєї самостійності. Українська національна ідея майже не знаходила підтримки серед значною мірою неписьменного сільського населення: селяни хоч і розмовляли українською, але питаннями про те, на що має орієнтуватись держава і хто нею має керувати чи, наприклад, що визначає «українець», у селі ніхто не займався. Натомість міські

еліти українського національного руху були розділені на проєвропейські та проросійські. Обидва напрями майже непримиренно протистояли один одному і до того ж не мали єдності у своєму середовищі. Насамперед у проєвропейському таборі не могли дійти спільної думки про те, на кого орієнтуватися, – на Варшаву, Берлін, Париж, Лондон чи Відень. Можливість якогось водночас і проєвропейського, і проросійського середнього шляху в майбутне на той час іще не могла мати консенсусу» [1, с. 459].

На це й звертають увагу історики України [39], хоча нерідко, применшуючи гостроту й вагу проблеми, відходячи від конкретної ситуації, легковажно заявляють, що лідери Української революції просто стомилися від вибору зовнішньополітичних орієнтацій: слід було пов'язувати свою долю з Антантою, а не з тим, хто програвав війну. Однак спочатку слід з'ясувати, наскільки вільною була УНР у своєму виборі, чи могла вона вирватися з надзвичайно жорстких обставин, що вимагали рухатись у напрямку, детермінованому комплексом об'єктивних і суб'єктивних чинників.

Сформульовані в книзі висновки загалом правильні, хоча, безперечно, надалі можуть бути конкретизованими, уточненими, урізноманітненими, поглибленими. Зокрема, йтиметься про надзвичайно складні процеси, що наповнювали соціальне життя. Саме в 1918 році відбулися кардинальні зміни в розвитку більшості політичних партій, передусім українських. Для подальшої долі державності, майбутнього нації це мало колосальне значення.

Певним стимулом для нових розмірковувань, подальших наукових пошуків може послужити документальне видання про добу Гетьманату, що побачило світ у кінці 2015 року [40].

Поява книги «Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки» – непересічне явище в історичній науці. Хочеться думати, що вона надасть додаткового імпульсу розвитку вітчизняної історіографії. Реагуючи на її зміст, висновки, оцінки, історики України можуть поєднати їх з власними набутками, врахувати позитиви, відхилити те, що з погляду серйозної наукової експертизи виявиться неприйнятним, додатково продумати аргументацію щодо сумнівних моментів і зосередитися на нагальних і перспективних питаннях.

Список використаних джерел та літератури

1. Дорнік В., Касьянов Г., Ліб П., Ляйдінгер Г., Міллер А., Мусял Б., Расевич В. Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки. – К., 2015. – 512 с.
2. Die Ukraine zwischen Selbstbestimmung und Fremdherrschaft 1917–1922. – Zeiram Graz. – 2011.
3. Солдатенко В. Ф. Режим гетьманату 1918 р. у світлі документів та сучасних історичних студій // Український історичний журнал. – 2016. - № 6. – С. 151-174.
4. Солдатенко В. Ф. Україна 1918 року в транснаціональному контексті: історіографічний дискурс // Гілея. Науковий вісник. – К., 2017. – Вип. 117(2). – С. 7-20.
5. Див.: Попик С. Українці в Австрії, 1914–1918 рр.: австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – К. – Чернівці, 1999. – 236 с.; Історія України. Вид. 3-тє доп. і перероб. (загальна редакція – В А. Смоля). – К., 2002. – С. 197–209.; Головченко В.І., Солдатенко В.Ф. Українське питання в роки Першої світової війни. – К., 2009. – 448 с.; Україна в Європі: контекст міжнародних відносин. – К., 2011. – С. 214–265; Нариси історії Української революції 1917–1921 років. У 2 кн. – Кн. 1. . – С. 13–86; Головченко В., Матвієнко В., Солдатенко В. Дипломатична історія України (кінець XIX – перша чверть XX століття). – К., 2011. – С. 7–172; Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2 кн. Кн.1: Історичні нариси. – К., 2014. – 784 с.; Дацьків І. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів: 1917–1923 рр. – Тернопіль, 2009. – 519 с.; Литвин В.М. Історія України. Підручник. – К., 2013. – 992 с.
6. Головченко В.І., Солдатенко В.Ф. Знач. праця. – С. 50–51.
7. Див.: Яремчук В.Д. Українська багатопартійність Наддніпрянської і Західної України: компаративний аналіз (1899–1918). – К., 2012. – С. 355, 392, 404–405, 419; Кугутяк М. Українська націонал-демократія. 1918–1939. Т. 1. – К. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 65–69.

8. *Рубач М.А.* К истории украинской революции (Заметки и документы: декабрь). Глава III. Внешние политические факторы // Летопись революции. – 1926. – № 5 (20). – С. 7–35.

9. *Див.: Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920. – Т. II. – Відень, 1921; *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр. – Т.1. – Ужгород, 1932; *Левицький К.* Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни (1914–1918 рр.). – Л., 1930; *Берестейський мир. 3 нагоди 10-х роковин 9.II.1918–9.II.1928.* Спомини та матеріали. – Львів–Київ, 1928.

10. *Див.: Никольников Г.А.* Брестский мир и Украина. – К., 1981. – 173 с.; *Симоненко Р.* Брест. Двобій війни і миру. – К., 1988; *Держалюк М.* Берестейський мир і Україна // Пам'ять століть. – 1998. – № 1; *Солдатенко В.* Перша дипломатична акція УНР – Берестейська угода // Україна дипломатична. Науковий щорічник. – Вип. II. – К., 2002. – С. 248–263; *Михутина И.* Украинский Брестский мир. Путь выхода России из Первой мировой войны и анатомия конфликта между Совнаркомом РСФСР и правительством Украинской Центральной Рады. – Москва, 2007. – 288 с. (Рецензії В. Солдатенка на монографію опубліковано в «Українському історичному журналі» (2007. – № 4. – С. 203–206) і журналі «Отечественная история» (Москва, 2007. – № 6. – С. 187–189)); *Дацьків І.* Брест 1918: європейський прорив України. – Тернопіль, 2008. – 553 с.

11. *Див.: Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – К. – Відень, 1920. – С. 564–565; *Дорошенко Д.* Зазнач. праця. – С. 333; *Христюк П.* Зазнач. праця. – С. 139–141; *Винниченко В.* Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 – марець 1919]). Ч. II – К. – Відень, 1920. – С. 208–209; *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С. III.

12. *Див.: Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов).* – Москва, 1936. – 205 с.; *Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов.* – К., 1938. – 622 с.; *Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году.* – Москва, 1942. – 240 с.

13. Див.: Белан Ю.А. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году. – К., 1960. – 330 с.; Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. – Москва, 1966. – 455 с.; Солдатенко В.Ф. Гражданская война в Украине. 1917–1920 гг. – Москва, 2012. – С.111.

14. Енциклопедія історії України. – Т.1. – К., 2003. – С. 19–20.

15. Там само; Тимощук О.В. Охоронний апарат Української Держави (квітень–грудень 1918). – Харків, 2000. – 462 с.

16. Див.: К десятиліттю інтервенції. Сб. статей. – Москва–Ленинград, 1929. – 246 с.; Пташинський П. До історії німецько-австрійської інтервенції на Україні // Архів Радянської України. – 1932. – № 1–2; Німецько-австрійська інтервенція на Україні. – Т. 1. – Х., 1933; Склярєнко Є. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 р. – К., 1960. – 284 с.; Карпенко О.Ю. Імперіалістична інтервенція на Україні (1918–1920). – Л., 1964. – 255 с.; Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920). – М., 1966. – 455 с.; Українська РСР в період громадянської війни, 1917–1920 рр.: У 3 т. Т.1. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії. Встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні. Вітчизняна війна українського народу проти австро-німецьких окупантів (березень 1917 р. – листопад 1918 р.). – 1967. – 422 с.

17. Див.: Заставенко Г. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р. – К., 1959. – 153 с.; Тичина В.Є. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні в 1918 році. – Х., 1969. – 284 с.; Пиріг Р.Я. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. – К., 2008. – 209 с.

18. Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. Т. II. Рік 1918. – С. 68, 136–141.

19. Україна: політична історія XX – початок XXI століття. – К., 2007. – С. 336–342 та ін.

20. Див.: Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. – Т.ІІІ. – Відень, 1921. – С.127; Шановал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С. 112.

21.Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. К., 1991. – С. 40.

22.Солдатенко В. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. – Т. II. Рік 1918. К., 2008. – С. 245.

23.Деникин А.И. Очерки русской смуты: В 5 т. – Т. 2. – Париж, 1928. – С. 130.

24.Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997. – С. 70.

25.Історія українського селянства. Нариси в 2 т. – Т. 1. – К., 2006. – С. 527–621.

26.Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контроверсії. Всеукраїнська наукова конференція 19–20 травня 2008 р. - К., 2008. – 320 с.; Павло Скоропадський – останній гетьман України (до 140-річчя від дня народження). Збірка наукових праць. // Національна та історична пам'ять. К., – 2013. – Вип. 7. – 310с.

27.Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. Міжнародна науково-теоретична конференція 20–21 листопада. – К., 2007. – 580 с.; Українська революція 1917–1921 років. Погляд із сьогодення. – К., 2013. – 656 с.

28.Див.: Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР – М., 1954. – С. 72; Борисов В.И. Военный коммунизм: идеология и практика (о ходе проведения продовольственной политики в Украине). – Луганск, 1993. – С. 22; Пиріг Р.Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. – К., 2011 – С. 168; Притуляк П. Україна і Брестський мир: від підписання до виконання: (1917–1918 рр.). – К., 2004. – 216 с.

29.Притуляк П. Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р. // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 62–71.

30.Див.: Політична історія України. ХХ століття. У 6 т. –Т. 2. –К., 2003 – С. 258–271; Пиріг Р.Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. – С. 172–180; Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. – Т. 2. – Рік 1918. – С. 238–241; Солдатенко В.Ф. Гражданская война в Украине. 1917–1920 гг. –М., 2012 – С. 219.

31. Див.: *Борисов В.І., Чернобаєв А.А.* Хлеб, война, революция: продовольственная политика на юге России в период Первой мировой войны и революции (1914–1918 гг.). – Москва – Луганск, 1997. – С. 104–127; *Економічна історія України. Історико-економічне дослідження. У 2 т. – Т. 2. – К., 2011. – С. 97–153; Лозовий В.* Продовольче становище в Україні в період Гетьманату: політика влади і реакція селянства (1918 рік) // *Студії з історії української революції 1917–1921 років. Збірник наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Руслана Яковича Пирого з нагоди 70-річчя з дня народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності. – К., 2011. – С. 184–196; Солдатенко В.Ф.* Чинник «українського хліба» в громадянській війні 1917–1920 рр.) // *Український селянин. Збірник наукових праць. – № 14. – Черкаси, 2014. – С. 156–162.*

32. Див.: *Солдатенко В.Ф.* Українська революція як суспільний феномен: пошук методологічних засад дослідження // *Центральна Рада і український державотворчий процес. Матеріали наукової конференції. 20 березня 1997 р. Ч. I. – К., 1997. – С. 20–29; Солдатенко В.Ф.* Українська революція: концепція та історіографія. Кн. 1–2. – К. – Кн. 1. – 1997. – 416 с.; Кн. 2. – 1999. – 508 с.; *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – 976 с.; *Солдатенко В.Ф.* Українська революція: феномен і дослідники // *Пам'ять століть. – 1999. – С. 157–160; Солдатенко В.Ф.* Українська революція // *Політологічний енциклопедичний словник. – К., 2004. С. 677; Солдатенко В.Ф.* Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917–1920 рр. // *Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 75–88; Солдатенко В.Ф.* Феномен Української революції // *Российская история (Москва). – 2009. – № 1. – С. 36–46; Солдатенко В.Ф.* Украинская революция 1917–1920 гг. К выяснению контуров и параметров исторического феномена // *Гілея. Науковий вісник. – К., 2009. – Вип. 18. – С. 4–20; Солдатенко В.Ф.* Революційна доба в Україні (1917–1920): логіка пізнання, історичні епізоди, ключові постаті. – К., 2011. – 568 с.

33. Див.: *Литвин М.Р., Науменко К.Є.* Історія ЗУНР. – Л., 1995. – 38 с.; *Симоненко Р.Г., Табачник Д.В.* Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України. ХІХ – початок ХХ ст. Нариси. – К.,

2007. – 704 с.; *Красівський О.* Українсько-польські взаємини в 1917–1923. – К., 2008. – 544 с.; *Устименко В.* Польсько-українська конфронтація в часи ЗУНР // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – Вип. 10. – К., 2014. – С. 230–252.

34. Див.: *Гудь Б., Голубко В.* Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. – Л., 1997. – 68 с.; *Литвин С.Х.* Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана. – К., 2001. – 640 с.; *Калакура О.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. – К., 2007. – С. 148–163; *Зарецька Т.* Юзеф Пілсудський і Україна. – К., 2007. – С. 104–126 та ін.

35. Див.: *Держалюк М.С.* Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. – К., 1998. – 240 с.; *Городня Н.Д.* Політика країн Антанти і США щодо державності України в 1917–1919 роках. Автореф. канд. іст. наук. – К., 1996. – 24 с.; *Гончар Б.М., Городня Н.Д.* Відносини між Францією і УНР (грудень 1918 – квітень 1919 р.) // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 47–57; *Солдатенко В.Ф.* Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. – К., 2007. – С. 241–301; *Солдатенко В.Ф.* Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки: в 4 т. – Т. 3.: Рік 1919. – К., 2010. – С. 125.

36. Див.: *Савченко В.* Симон Петлюра. – Харьков, 2004. – С. 244, 251 и др.; *Солдатенко В.Ф.* Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. – Т. 3.: Рік 1919. – К., 2010 – С. 153–155.

37. *Павлюк О.В.* Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923). – К., 1996. – 187 с.;

38. Под немецкой пятой (документы о Гетьманщине) // Летопись революции. – 1924. – № 3. – С. 189–203.

39. Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917–1918 рр. – К., 1999. – 274 с.

40. Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2 т. – К., 2015. – Т. 1. – 790 с., Т. 2. – 412 с.

«Проблеми всесвітньої історії». Науковий журнал. 2017. № 2(4). С. 9 – 33; «Український історичний журнал». 2016. № 6.

С. 151 – 174.

РЕЖИМ ОТАМАНЩИНИ В УКРАЇНІ 1919 р.: ВИТОКИ, СУТНІСТЬ, НАСЛІДКИ

Останнім часом почастишали розмови про політичні режими. Природний поштовх дає життя, а науковці прагнуть оперативно реагувати на зміни швидкоплинної кон'юнктури, по можливості теоретично пояснювати, обґрунтовувати феномени, породжувані суспільними процесами. Логічні при цьому звернення до історичного досвіду – там можна віднайти чимало схожих із сучасними ситуацій, підмітити об'єктивні загальносоціологічні тенденції, оцінити результати, вже апробовані практикою, а відтак – значимі, здатні пролити певне світло і на деякі непрості проблеми сьогодення, спрогнозувати перспективу.

Надзвичайно цікавою, водночас дуже неоднозначною (і в своїх реаліях і в пізніших їх інтерпретаціях) постає режим отаманщини (в деяких транскрипціях – «отаманії») в Українській Народній Республіці 1919 р.

Автору даної публікації не раз доводилося звертатися до аналізу стану історіографічного освоєння неоднозначного питання, висловлювати міркування щодо його вивчення й оцінок як здебільшого в узагальнюючих творах [1], так і в працях окремих учасників подій істориків, мемуаристів, починаючи з перших післяреволюційних десятиліть (В. Винниченка, Д. Дорошенка, П. Христюка, М. Шаповала, І. Мазепи та ін. [2]), практично до сьогодення, особливо ж оприлюднених в останні два з половиною десятиліття [3]. В поле зору потрапили, як гадається, всі скільки–небудь змістовні, політичні, значимі історіографічні факти, зокрема, здійснено у співвіднесенні з джерелами сутнісні, аргументовані оцінки напрацювань таких авторів як М. Попович, Ю. Шаповал, В. Капелюшний, С. Литвин, Ю. Митрофаненко, Р. Коваль, В. Сергійчук, В. Савченко, Р. Симоненко та ін.

Вищезгадане, як видається, дає достатню підставу, спираючись на попередні студії (до яких, природно, можна переадресувати всіх зацікавлених), абстрагуватись від історіографічно–дискусивних моментів (хоча через причетність до формування й

функціонування режиму отаманщини С. Петлюри суперечки не вщухають [4], а полеміка далеко не завжди відповідає науковим критеріям), зосередитись безпосередньо і винятково на репрезентації авторської позиції щодо історичного явища у найголовніших його проявах, контурах, параметрах і спробувати зробити це в максимально системно закумуляованому варіанті.

Сам термін увійшов у політичний лексикон уже тоді, в 1919 р. Ним широко оперували перші історики Української революції – В. Винниченко, П. Христюк, М. Шаповал та інші. Узагальнюючи їх спостереження і висновки, як і міркування пізніших дослідників, автор даної праці наступним чином окреслив параметри непростого суспільного феномена. Отаманщина – це домінування в реальному житті Української Народної Республіки, в управлінні всіма її процесами, включаючи політичні, державотворчі, економічні, військового начала, аж до його практичної абсолютизації, підміни військовою владою будь-яких і, зрештою – всіх інших регуляторів суспільних відносин і процесів. Чи не найрельєфніше цей український феномен виявився в непокорі армійських командирів різних рангів державному прововоді, перманентних виступах проти нього, практиці регіонального сепаратизму, супроводжуваної військовим терором, єврейськими погромами й т. ін. [5]. Отаманщина в історичному сенсі стала злим фатумом всієї національної державної організації (й навіть ширше – самої національно-визвольної революції), оскільки зірвала плани будівництва Республіки Трудового Народу, підтримані провідними українськими партіями (переважною частиною тогочасного політикуму), Трудовим Конгресом України (у певному наближенні – «видання» Установчих зборів – ідеалу українства всієї революційної доби).

Отаманщина як сутність режиму Директорії, як визначальна й найприкметніша її риса, сформувалася поволі. Її витоки легко відшукуються ще в часи антигетьманського повстання, коли центральними політичними фігурами стали ті, хто спрямовував військові дії. Це були, як відомо, Головний отаман і когорта військових керівників різних рангів, які йому підпорядковувались. Останні дивилися на С. Петлюру як на ключову постать у поваленні гетьманської влади й її заміни на республіканську.

А Головний отаман, дедалі проймаючись вірою у свою месіанську роль, намагався забезпечити побільше переваг у реальній владі підлеглим йому отаманам.

Фактичне формування режиму отаманщини почалося ще в ході антигетьманського повстання. Уже в зверненні Головної команди Українських республіканських військ, очолюваної С. Петлюрою, від 16 листопада 1918 р. було накреслено хоч і не дуже чітку, однак стратегічно ясну програму дій повалення гетьманату, відновлення УНР, повернення до законодавства Центральної Ради [6, с. 200–204]. Яким же чином забезпечити бажаний результат, в документі нічого, крім природних репресивних заходів щодо керівництва попереднього ладу та тих, хто його підтримував не говорилося. А ось в наказі Штабу революційних військ УНР щодо перебирання влади від гетьманського режиму від 24 листопада 1918 р. після повторення положень попереднього документа йшлося і про механізми реалізації переходу влади і закріплення її в нових руках.

Закликаючи до повсюдної організації військових частин, наказ визначав: «Команду над народнім військом беруть в свої руки в кожному повіті (тут і далі підкреслено мною – В. С.) найстарші чином військові старшини української народности» [6, с. 210]. А ось ці командири й одержали звання отаманів. До слова, наказ офіційно підписали відразу два отамани: Головний отаман С. Петлюра і Начальник штабу отаман О. Осецький.

Два начальні отамани наказували: «Всім отаманам брати владу в свої руки, при чому, по–перше: владу взяти військову, адміністративну, судову; і останні дві до того часу, поки Директорія не призначить відповідних особ; друге: всіх зрадників Українському Народові арештувати та поступати з ними по закону військовому; третє: не допускати заколоту та запобігати тому негайними воєнними розправами на місці; четверте: Директорія надає повну владу під час боєвих подій командірам окремих частин; за боєвими подіями влада отамана земель така: за головну зраду Українській державі, за військову зраду, за невиконання бойових наказів, за мародерство та грабунки виключно до розстрілу після постанови військового Польового Суду» [6, с. 210].

До цього додавалось досить істотне уточнення: «Мати на увазі, що до влади адміністраційної належать також залізниці, пошта, телеграф та інші інституції в межах земель, зазначених отаманам по згоді меж собою. Шосте: супроти зрадників і ворогів державної самостійности поступати рішучо і безпощадно» [6, с. 210].

При всій самоочевидності наведеного як своєрідної концентрованої моделі отаманщини, не можна не звернути уваги хоча б на три найважливіші моменти.

По–перше, Директорія ніколи не ухвалювала рішень про передачу «повної влади... командирам окремих частин». А відтак самовільно сформульована теза може бути кваліфікована як оформлення узурпації влади військовими, ще точніше - отаманами, що спиралися на силу зброї.

Забігаючи дещо наперед, слід сказати, що на спробі Директорії (за час головування в ній В. Винниченка) поставити отаманів під політичне державне начало С. Петлюра реагував дуже нервово, різко, ревно захищав своїх підлеглих отаманів від будь-якої відповідальності, навіть тоді, коли їх провини були безсумнівними.

По–друге, концентрація всієї повноти влади в одних руках явно дисонувала, більше того – прямо суперечила декларованим демократичним засадам відновлюваної УНР. Територіально ж отамани мали ділити владу «по згоді меж собою». Природно, на роль найвагомішої постаті в державі за такої моделі висувався Головний отаман.

По–третє, можна припустити, що статус Головного отамана для С. Петлюри завжди важив більше, ніж статус члена і, навіть, Голови Директорії. З цього погляду дуже цікавий ухвалений Кабінетом Міністрів Закон про новий склад Директорії від 7 травня 1919 р. Полишимо за дужками весь алогізм (а якщо прямо – всю абсурдність) рішення виконавчого органу влади – з юридичного боку він ні за яких обставин не міг приймати закону формування вищого органу державної влади в УНР. Варто згадати, що Директорію обрав вищий представницький орган – Трудовий Конгрес України.

На травень 1919 р. у складі Директорії сталися зміни. Ще в лютому пішов у відставку В. Винниченко. За причетність до заколоту В. Оскілка у кінці квітня проти С. Петлюри останній видалив зі складу Директорії П. Андрієвського. Ось тоді й було ухвалено згаданий закон, який заслуговує на повне відтворення.

«Іменем Української Народної Республіки

ЗАТВЕРДЖУЄМО: 7 травня 1919 року.

Голова Директорії Петлюра

Члени: А. Макаренко

Член–Секретарь Ф. Швець

Посвідчую: Т. в. о. Державного Секретаря Іван Лизанівський

Ухвалений Кабінетом Народних Міністрів

ЗАКОН

про склад Директорії Української Народної Республіки

1) Всі постанови Директорії Української Народної Республіки дійсні і законні лише в тому разі, коли в засіданні приймав участь Головний Отаман Петлюра.

2) Для законности постанов і наказів Директорії необхідні підписи двох членів Директорії в тому числі обов'язково підпис Головного Отамана.

3) Директорія має право винести постанову про вихід зі складу Директорії одного з її членів, коли це буде визнано необхідним в державних інтересах.

4) Для дійсности постанови про персональні зміни в складі Директорії необхідні підписи 3–х членів Директорії, в тому числі Головного Отамана.

5) Закон цей ввести в життя по телеграфу.

Голова Кабінету Народніх Міністрів Б. Мартос.

Народній Міністр Юстиції Андрій Лівичський» [6, с. 253].

Як видно, вага Головного отамана у будь–яких комбінаціях тут виняткова, ключова. Без згоди Головного отамана будь–які рішення було унеможливлено. Водночас, цим як би прокладався шлях до одноосібної влади знов-таки не стільки очільника Директорії, а Головного отамана.

Дуже точно модель отаманщини лапідарно охарактеризував В. Винниченко (хоча писав він про це з відвертою огидою й, здавалося, міг без кінця нанизувати епітети негативного спрямування, однак не в спроможі був вичерпно охарактеризувати потворне явище. «Безконтрольність, безвідповідальність, самовладність, нездатність до організації, безпринципність, малоросійський

патріотизм і безглуздий шовінізм, словом, усі ті риси, якими означалась отаманщина з самого початку, але які в кращих умовах стримувались сторонніми факторами, тепер випнулися, оголились, як смердючі рани, й отруювали круг себе все оточення» [7, с. 352], – щиро обурювався політичний діяч і художник, коли звертався до періоду весни–літа 1919 р.

Велику долю відповідальності за розгул отаманщини несли, за В. Винниченком, керівні центри УНР, в першу чергу, Голова Директорії, Головний отаман С. Петлюра. «Отаманом міг стати всякий, хто хотів, – зазначав автор тритомника про Українську революцію. – Головним отаманом видавалось посвідчення, що такий–то має формувати «загін», йому давалось кілька мільйонів карбованців і новий отаман починав свою діяльність. Ніякого, розуміється, ні відчиту, ні контролю, ні відповідальности за гроші й за свою «діяльність» ці «національні герої» за прикладом «головного національного героя» не визнавали. Формально вони немов підлягали «Головному Отаманові», але, по суті, ця славолюбна «балерина» боялась цих отаманців, запобігала їхньої ласки й не сміла ні за які злочинства покарати цих «героїв», щоб не загубити серед них своєї популярности.

І через це отамани й отаманці вільно розкрадали гроші, пиячили, бешкетували й робили єврейські погроми» [7, с. 353].

Важливо мати на увазі, що в якості політико–правової конструкції отаманщина не мала жодного ідейно–теоретичного обґрунтування. Не було зроблено навіть спроби зробити щось подібне. Як відомо, політики з моменту створення Директорії витратили чимало зусиль, щоб довести переваги одного з двох альтернативних шляхів розбудови УНР – на основі трудового принципу (Трудові Ради), чи парламентської моделі західного зразка. І на Трудовому конгресі, і на численних державних і партійних нарадах, і на партійних з'їздах, і у пресі весь час точилися гострі дискусії, в ході яких перевагу здобував то один, то інший підхід. Навіть при численних урядових перестановках вважалося, що почергово перемогу здобувають прибічники саме згаданих несумісних орієнтацій.

Насправді ж до ідейно–теоретичних аргументів ніхто не прислухався, а прийняті на їх основі рішення незмінно ігнорувались. І якщо ця тенденція потужно виявлялася ще тоді, коли на чолі Директорії був В. Винниченко, то з його відставкою намірам отаманів безоглядно чинити так, як тільки бажалось, уже ніщо не заважало.

Не заперечуючи певної об'єктивної зумовленості феномена, отаманщина як своєрідна, специфічна, переважно кон'юнктурна модель управління суспільними процесами, принаймні, для окремих моментів (скажімо, критичного воєнного стану) могла б розраховувати на виправдання, або хоча б сприйматися з тією чи іншою долею розуміння. Однак винятковим, надзвичайним прийомом у політиці й державотворенні було надано самодостатньої ваги і характеру, а ще більше – ними було підмінено всі інші, не менш важливі напрямки функціонування суспільного організму. Інакше говорячи, отаманщина перетворилася на державну політику.

Природно, не просто прихильником, а головним натхненником і організатором у проведенні відповідного курсу був С. Петлюра. І чи не найважливіші суперечності в науковому визначенні ролі С. Петлюри в долі української нації, історії Української революції полягають у правильному співвіднесенні його особистості з політикою отаманщини. Весна 1919 р. – листопад 1920 р. – це апогей політичної кар'єри С. Петлюри, час, коли він був спочатку неформальним, однак безперечним лідером УНР, потім став законно обраним керівником вищого державного органу республіки і, зрештою, на завершальному етапі Української революції, залишився єдиним функціональним членом Директорії.

Водночас означений період у розвитку УНР якнайбільше асоціюється з «розквітом» отаманщини, її «торжеством».

Природно, зважаючи на особливу, безперечно ключову роль в режимі отаманщини С. Петлюри, цілком виправдано й логічно бодай коротко охарактеризувати ті його особисті якості, які вирішальною мірою впливли на формування й функціонування тогочасного державницького організму.

Гадається, ближче за інших підійшов до з'ясування позначеного аспекту проблеми В. Савченко (звісно, творчо використавши набутки попередників). Відтак, не повторюючи досягнутого,

можна просто спертися на акумульовані положення по суті підсумкової біографічної розвідки [8].

Зі сторінок книги Симон Петлюра постає живою людиною, наділеною від природи чималими здібностями. Однак усім своїм змістом праця доводить, що відносити їх до виняткових, видатних – проблематично. Адже доля, яка винесла С. Петлюру на вершину української політики в критичних обставинах, швидше виявила дефіцит справжніх обдарувань у найнеобхідніших проявах: масштабне державницьке, стратегічне мислення, здатність передбачати й теоретично обґрунтовувати суспільну перспективу, багата ерудиція, різнобічна компетентність, військовий талант, інтуїція та воля, історична відповідальність, ініціативність, уміння обирати оптимальні організаційні й кадрові рішення, тверді моральні принципи.

Ось типовий зразок відтворення діяльності С. Петлюри, що належить до липня 1919 р.: «Детально розбираючи воєнні плани, він в той же час не втручався в оперативну їх частину, оскільки був далеким від «академічної стратегії». На штабних нарадах Петлюра частіше мовчав, слухав, лише підводив короткі резюме «з цим я погоджуюся» або «це неможливо» [8, с. 295]. Що ж стояло за висновками, до яких приходив Головний отаман, чим він керувався, для читача залишається неясним, незрозумілим.

Утім, більшого автор, мабуть, зробити й не міг. Адже назовні картину відтворено досить реалістично. В усякому разі, змальоване явно збігається зі спогадами значної частини тих, хто перебував у тогочасному оточенні українського лідера й пізніше прагнув об'єктивності. Більше того. За В. Савченком виходить, що й під час прийняття принципових стратегічних ухвал С. Петлюра діяв абсолютно так само. Наприклад, у грудні 1918 р. він приставав на цілком утопічні плани військових командирів (генералів колишньої російської армії та новоспечених отаманів) щодо переможної війни спочатку проти Польщі, а потім радянської Росії [8, с. 217–218]. Тут же, буквально через кілька днів, під впливом аргументів штабістів (до речі, аргументів часом не просто непереконливих, а й, очевидно сумнівних, суб'єктивних), кардинально змінював думку, вектор орієнтації чималой держави на ймовірних союзників і визначення головних, першочергових ворогів [8, с. 219–220].

Звісно, у період громадянської війни бувають моменти, коли ситуація круто, блискавично змінюється. Однак між військово–оперативними й військово–політичними, державними рішеннями, планами існує величезна різниця. І відповідальний державний діяч мусить чинити відповідно до масштабності того історичного місця, яке йому відвела доля, усвідомлюючи високу відповідальність за кожен крок, кожне слово.

С. Петлюра ж, очевидно (а саме такий контекст виразно прочитується в книзі В. Савченка, можливо, навіть і поза його волею), не маючи військової освіти й не продемонструвавши в цій сфері якихось надособливих природних обдарувань, беззастережно солідаризувався саме з військовими фахівцями (а також тими, кого доля несподівано й не завжди виправдано пов'язала з військовою кар'єрою). І коли «цивільні» політики прагнули довести С. Петлюрі доцільність тих чи інших рішень, дій, він від них відвертався, «продовжував і надалі довіряти військовим і покладатись виключно на їхню думку» [8, с. 295].

Психологічне підґрунтя поведінки Головного отамана полягало в тому, що найвищого свого злету він зазнав на чолі республіканського війська під час антигетьманського повстання наприкінці 1918 р. То справді була його «зоряна година». Саме тоді він на власному досвіді переконався, які неперевершені можливості надає під час громадянської війни військова влада, яка стає верховною, непідконтрольною. «Петлюра, – констатує автор цитованої праці, – будучи Головним Отаманом з функціями «генералісімуса», підім'яв «під себе» військового міністра, керуючи не лише стройовими частинами на фронтах, але й усією адміністративною частиною армії. Через військових комендантів і отаманів Петлюра контролював місцеву адміністрацію сіл і міст (як у випадку з Києвом у грудні 1918 – січні 1919-го). Він активно виступав проти політичного контролю Директорії в армії, вважаючи, що такий контроль послабить його вплив і вплив відданих йому командирів і солдатів і знову призведе до солдатських бунтів» [8, с. 217].

Наведене спостереження дуже точне. Однак В. Савченко згадує про нього начебто принагідно, мабуть, не враховуючи, що саме тут був корінь розходжень між такими державними діячами, як В. Винниченко, М. Шаповал, П. Христюк, Н. Григорієв,

В. Чеховський, Б. Мартос, І. Мазепа, що мали концептуальне бачення перспектив розбудови Української Народної Республіки на засадах народоправства, сповідували «трудоий принцип», і С. Петлюрою, який не володів даром теоретичного прогнозування, а отже, на різних форумах (засіданнях ЦК УСДРП і УПСР, державних нарадах, Трудовому конгресі) мовчки погоджувався з чужими концепціями, а на практиці чинив спротив виробленій, погодженій лінії й запроваджував режим отаманщини (отаманії).

Залишаючи осторонь розгляд важливих складових концепції Української революції, теоретичних аспектів національного державотворення, В. Савченко, гадається, бачить більше «верхівку айсберга» – суперечки й конфлікти в самій Директорії. «Узагалі, – вважає автор, – «внутрішню» історію Директорії можна розглядати як детектив – суцільну шереху змов, заколотів і їх придушень» [8, с. 275]. І ось саме тут його герой і виявлявся «на висоті» – «переграв» усіх суперників, ворогів. «Слід віддати належне витримці, волі Петлюри, – читаємо в книзі, – за владу він боротися вмів і хотів. Він блискуче розбиває інтриги недругів, виходить із критичних ситуацій, заколотів, однак вище себе він стрибнути просто не може. Він був вправним політиком, але не «блискучим полководцем», не Александром Македонським... До того ж у жертву успіхам політичним частенько приносились успіхи воєнні» [8, с. 253].

Важко збагнути, як сприймати написане – як хвалу чи, навпаки, хулу політикові такого рангу, як С. Петлюра. Не зупиняючись на сумнівності й суперечливості наведеного твердження, варто звернути увагу на те, що в підтримку більш–менш цілісного образу С. Петлюри – державного діяча, національного провідника з книги В. Савченка винести непросто, навряд чи взагалі можливо. Він безперестанно (з весни 1917 р.) виключно у військових справах, уперто прагне довести всім, а понад усе М. Грушевському, В. Винниченку, В. Голубовичу, Є. Петрушевичу, колишнім царським генералам російської армії та австрійським генералам УГА, що розуміється на військовому керівництві. Однак, по-суті, він виявився найпричетнішим до провалу процесу українізації армії в 1917 р., нездатним перетворити повстанське військо на

регулярні збройні сили УНР наприкінці 1918 – на початку 1919 р. Керована Головним отаманом Дієва армія не мала гучних перемог, не здійснила якихось солідних воєнних операцій.

Коли читаєш книгу В. Савченка, повсюди натрапляєш на слова «Петлюра розраховував», «Петлюра вірив», «Петлюра вважав», «Петлюра думав» тощо. Однак усе це в основі ніколи, або майже ніколи, не мало істинного раціонального знання, ретельного аналізу розстановки сил, застосування військового мистецтва, науки. А тому втрати й переважали здобутки.

Книга В. Савченка підводить до ще невтішніших висновків: під керівництвом С. Петлюри армія УНР могла зазнати повного краху значно раніше, ніж це настало насправді, але на заваді цьому ставали аж ніяк не військове керівництво, навіть не героїзм вояків Дієвої армії, а, в одному випадку, непередбачувані, незрозумілі, ба навіть дивні паузи, які допускали на фронтах то червоні, то білі, або несподівана підмога УГА, яку вибили з теренів ЗУНР, чи стихійні повстання в тилу ворога. Але частіше за все «подарунком долі» ставали суперечки й протиборство в середовищі тих же ворогів, коли їм було просто не до петлюрівців. Отож стратегії взагалі не існувало, а порятунок зумовлювався чинниками, непідвладними С. Петлюрі, тими, яких він урахувати не міг, та часто про них навіть не знав. Про яку військову науку, військове мистецтво взагалі за таких обставин може йтися?!

Ще очевиднішою невідповідність особистісних якостей С. Петлюри історичним викликам українській державності 1919–1920 рр. постає в обставинах соборницького процесу. Нездатність бути загальнонаціональним лідером виливалися у дрібне політиканство, примітивне суперництво і навіть непристойне інтриганство, що, зрештою, надто дорого обійшлися Україні, її народу [9].

В історії траплялися випадки, коли брак необхідних чеснот формального керівника компенсувався сукупними здібностями, вміннями, талантами, досвідом, інтуїцією, кмітливістю ближчого оточення – «команди».

Як вище частково уже відзначалося, такої інтелектуальної, професійно підготовленої, політично зрілої, високопатріотично налаштованої команди по суті у С. Петлюри не було, і в умовах

отаманщини ні на директоріальному, ні на урядовому рівні бути просто не могло. Не існувало й підстав розраховувати на міцність, так би мовити, «отаманської вертикалі», тобто ефективної силової підтримки Головного отамана призначеними ним отаманами нижчих рангів.

Для підтвердження достатньо згадати хоча б лапідарні свідчення про найвідоміших військових очільників підрозділів Дієвої армії, їх об'єктивні потенції, рівень компетентності, поведінку.

Одержуючи в розпорядження величезну (в регіональних, а траплялося і в більших масштабах практично нічим і ніким необмежену) владу, спираючись на реально не контрольовану зверху, особисто віддану своєму командирі збройну силу, місцеві отамани – командуючі корпусів, дивізій, полків та й менших військових одиниць – достатньо швидко починали на інших, дещо нижчих рівнях, однак принципово повторювати ту ж лінію, що й Головний отаман. Як він не бажав мати над собою будь-якої державної, політичної зверхності, так і його підлеглі не хотіли коритися кому б то не було, навіть вищим військовим чинам і тому ж таки С. Петлюрі, з якого й брали приклад. Останній не раз безпорадно посилався на вияви непокори зокрема, в поясненнях неможливості впливати на отаманів, під орудою яких чинилися різні злочини й безчинства, антидемократичні акції, зокрема, здійснювалися численні єврейські погроми. В такій атмосфері зароджувалися суперечності і по лінії порушення елементарної військової субординації, й ще більшою мірою – у наростанні конфронтацій з державним центром, коли його головною діючою особою, тобто Головою Директорії став С. Петлюра. Так, «посіявши вітер», очільник Української Народної Республіки змушений був «пожинати бурю».

І якщо навіть не торкатися тут впливу на долю національної державності зовнішньополітичних чинників, несприятливого (іноді – провального) розвитку подій на фронтах, сама модель витвореної отаманщини давала дуже примарні надії на обнадійливу перспективу. У підвалини державності закладалися такі руйнівні чинники – важелі й механізми, які її самознищення перетворювали лише на проблему часу.

З погляду вищевисловленого видається доцільним відреагувати на щойно видане спеціальне дослідження феномену отаманщини [10]. Воно є продовженням реалізації наукових зацікавлень і розробок Ю. Митрофаненка, розпочатих з підготовки дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук на тему «Отаманщина як суспільний феномен Української революції періоду Директорії (1918–1919 рр.)». Позитивно оцінивши пошуки й напрацювання молодшого колеги, автор даного твору, як офіційний опонент, під час захисту (Дніпропетровськ, 2011 р.) у порядку дискусії висловив низку міркувань, які відрізнялися від підходів і висновків дисертанта. Сприймавши частину з них, Ю. Митрофаненко у своїх наступних публікаціях продовжує відстоювати деякі важливі моменти (що, безперечно, робить йому честь) у тлумаченні дуже непростого суспільного явища. Продовжуючи, зі свого боку, не у всьому погоджуватися з принциповими аспектами запропонованої читацькому загалу монографії, варто лапідарно відзначити наступне.

Висхідним моментом у вибудових Ю. Митрофаненка є «отаманський загін» [10, с. 6–8], а отаманщина розглядається «як суспільний феномен доби Директорії, ознакою якого було системне непідкорення офіційній владі УНР з боку девіантних (нонконформістських – В. С.) мілітарних груп національного спрямування» (отаманських формувань) [10, с. 8].

Відразу ж виникають питання: з чієї ініціативи створювалися такі формування, хто призначав, або легітимізував їхнє керівництво, брав його під захист (навіть забезпечував недоторканість, безкарність, наділяв безмежними повноваженнями), що автоматично трансформувались у вседозволеність, непідконтрольність державній владі і непокорі їй?

Ю. Митрофаненко намагається уникнути прямих, принципових відповідей на такі питання (звісно вони не прості і однозначність не завжди може претендувати на вичерпність), вдаючись, під прагненням до всебічності й динаміки розвитку явища, до конструкцій, які не можна визнати небездоганними. Так автор узагальнено характеризує «українську отаманщину» (мабуть, загалом прийнятий термін), як тісні контакти «представників

отаманських формувань з вищою владою УНР, які доцільно визначити, як конфліктну взаємодію» [10, с. 199]. А механізми формування феномена набирають вигляду, який йде врозріз з добре відомими, незаперечними фактами. «Під час повстання (антигетьманського. – В. С.) для встановлення влади на периферії лідери Директорії (тут і далі підкреслено мною. – В. С.) наділяли отаманів військовою, цивільною, судовою владою, – наголошує автор монографії. – Рангу отамана було надано найвищого статусу, що перетворило пересічних повстанських ватажників на провідників державної політики» [10, с. 199].

На якій підставі Ю. Митрофаненко приписує всім лідерам Директорії (хто це взагалі, коли їх разом п'ятеро) те, що робив один із членів Директорії, а саме – С. Петлюра, залишається загадкою. Документів на підтвердження своєї версії автор не наводить (та їх, мабуть, і не існує). А далі в логіці міркувань просто не сходяться кінці з кінцями, коли Ю. Митрофаненко зазначає «У подальшому коменданти та комісари, призначені Директорією для організації місцевої влади, не допускалися отаманами до виконання своїх обов'язків. Поступово отамани перетворилися на місцевих диктаторів, які використовували владу на власний розсуд, мало рахуючись з політикою центральної влади, підпорядковуючись виключно Головному Отаману (! – В. С.), або окремим членам Директорії (мова про О. Андрієвського та А. Макаренка, однак це було в конкретних ситуаціях отаманських заколотів і дещо пізніше – В. С.). ... На початку 1919 р. отамани, які набували ваги у різних сферах життя відновленої УНР, користувалися підтримкою С. Петлюри. У свою чергу Головний Отаман послугувався прихильністю отаманів для недопущення впровадження у життя системи «трудових рад», запропонованої В. Винниченком» [10, с. 199]. Слід зауважити, що курс на створення Республіки Трудового Народу на основі системи трудових Рад, а зовсім не «отаманської» УНР, був не індивідуальною пропозицією В. Винниченка, а державним курсом, схваленим на низці нарад керівництва провідних українських партій, їх форумів і, зрештою, Трудовим Конгресом України (і С. Петлюра не голосував, відкрито не виступав проти цього курсу) в кінці січня 1919 р.

Здається, у наведеному цитуванні все настільки прозоро, що підсумковий висновок проглядає сам собою. Однак, науковець вдається до складних маневрувань, щоб уникнути очевидного. Не в змозі заперечити висновку про те, що ініціатором і творцем отаманщини, як системи влади, як політичного режиму був персонально С. Петлюра, начебто напіввизнаючи незаперечність такого висновку, Ю. Митрофаненко намагається будь-що віднайти «пом'якшуючі» аргументи. Наочний приклад, хоча б такий пасаж: «Отаманщина, яка виникла стихійно (? – В. С.) під час проти-гетьманського повстання як форма повстанського руху (спів-відношення феноменів повстанства і отаманщини – предмет особливої розмови – В. С.), згодом перетворилася на специфічну систему влади (! – В. С.), своєрідний суспільний феномен. ... Незважаючи на те, що антидержавницький зміст діяльності отаманів виявився досить швидко, отаманщина не тільки не була оперативно ліквідована, а й значно поширилася, охопивши сферу місцевої влади та армію» [10, с. 201].

В цьому пункті доречно нагадати, що В. Винниченко був главою Директорії з 14 листопада 1918 р. до 9 лютого 1919 р. А після його відставки лідером вищого державного інституту став С. Петлюра (в травні неформальний стан був закріплений офіційно). Добре знаючи це, Ю. Митрофаненко пише: «Конкуренція між політиками, один з яких уособлював вищу політичну владу (тобто В. Винниченко – В. С.) а інший – військову (тобто С. Петлюра – В. С.) привела до конфлікту військової та політичної влади (в цій «необережній» тезі є явне перебільшення – В. С.). Відсутність компромісу та міжпартійна ворожнеча робили отаманські формування корисними у боротьбі за владу (! ? – яку, чию – В. С.), слугували засобом впровадження в життя власних планів та боротьби з опонентами. Підтримка з боку політиків (кого саме? – В. С.) робила отаманів недосяжними для правосуддя» [10, с. 201].

Вся ця словесна еквілібрстика, напівнатяжки, напівзамовчування покликані довести, що провину С. Петлюри варто, як мінімум, розділити з іншими державними діячами – передусім з В. Винниченком. А ще більше – знайти спосіб якомога виправдати Головного отамана.

Останнього автор монографії навіть бере в «союзники» для продукування власних уможлядних схем. «На відміну від своїх критиків, С. Петлюра не вважав, що отаманщина відіграла виключно негативну роль в історії визвольних змагань, – висновує історик. На думку Головного Отамана цей феномен був породженням історичних обставин, до якого додалися психологічні й ментальні чинники. С. Петлюра відзначив, що свідомо використав отаманщину для реалізації власної політичної програми і вона свою місію виконала. Коли ж це явище набуло шкідливих для УНР форм (а автор, як вище підтверджено цитатою, вважає, що це сталося надзвичайно швидко – В. С.), то він розпочав з ним рішучу боротьбу» [10, с. 12].

Ю. Митрофаненко намагається навіть ввести процес цієї «боротьби» в науковоподібний контекст, виділяючи окремі якісні етапи [10, с. 204–205]. Однак, усім своїм змістом, наведеними документами, фактами означене міркування не отримує беззастережного, переконливого підтвердження. Навпаки породжує нові й нові сумніви та питання.

Відтак, поява нової книги про отаманщину – додатковий привід для продовження наукової дискусії щодо режиму отаманщини, предметної виваженої оцінки кожної причетної до історичного явища більш або менш помітної особистості.

Найвідомішими отаманами другої доби УНР, окрім кадрових військових вищої категорії – генералів (таких як М. Омелянович-Павленко, О. Греков, В. Сальський, О. Осецький, О. Шаповал), були й такі, хто на високі посади отаманів, висунулися «з ласки» (ініціативи) С. Петлюри – П. Балбочан, В. Оскілко, О. Волох, М. Григор'єв, І. Струк, Семесенко, Ю. Тютюнник, Зелений (Д. Терпило), Ю. Мордалевич та ін. Про декого з названих, та й тих, хто тут не відзначені, цілий цикл коротких статей під загальною рубрикою «Отаманщина» в 1929–1930 рр. в «Літописі Червоної Калини» опублікував М. Середа. А окремим присвячені й достатньо розлогі, у тому числі й монографічні нариси–дослідження.

І саме на особистісному зрізі, можливо, найкраще можна зрозуміти й оцінити суть отаманщини.

Хронологічно перші масштабні колізії розгорнулися навколо П. Балбочана (Болбочана) [11; 14]. Нині він згадується як один із

героїв, визначних воєначальників доби Української революції. Им'я полковника нещодавно присвоєно одній з вулиць у центрі Києва.

Що ж насправді можна поставити в заслугу отаману П. Балбочану у воєнній боротьбі за українську державність, її збройний захист?

Наприкінці 1918 р. – початку 1919 р. полковник П. Балбочан, спритно, перелицювавшись із гетьманця на республіканця, командував групою частин повстанського війська на Лівобережжі. Саме харківський напрям вибрали в той момент червоноармійці, розпочавши похід за відновлення в Україні влади Рад. В боях під Козакою Лопанню, Салтіно, Грайвороном і Злочевим петлюрівські частини зазнали поразок і 3 січня 1919 р. радянські війська ввійшли в Харків, де ще 1 січня з ініціативи більшовиків розпочалося повстання проти влади Директорії.

Лютуючи з перманентних невдач, намагаючись знайти спосіб стримати ворожий наступ, що надалі з Харкова був спрямований на Київ, П. Балбочан вдався до терору проти мирного населення: відступаючи «по ходу» і жорстоко розганяв Ради, профспілки, показово фізично карав ні в чому не повинних жителів. Це, звісно, не додавало прибічників, а лише дискредитувало владу УНР.

Не в спроможності зупинити червоний наступ, отаман П. Балбочан довів ситуацію на Лівобережжі до безнадійної, що перетворило, зокрема, Київ на легку здобич більшовиків.

Як згадував І. Мазепа, «оповідали, що багато в цьому завинив своєю самовільною політикою командуючий лівобережною Україною отаман Балбочан... Були відомості, що Балбочан не виконав наказу головного командування і не підійшов до Києва з лівого боку Дніпра, чим відкрив більшовикам фронт на лінії Київ – Бахмач. Замість того, щоб підійти до Києва, він самочинно почав відступати на Полтаву, Кременчук і далі до Дніпра для з'єднання з російськими добровольцями, забираючи по дорозі цукор та інше майно і все це направляючи на Одесу.

Наслідком всього цього 22 січня Балбочана арештовано разом з двома російськими старшинами з його штабу, полковником Гайденайхом і полковником Селіванським і привезено до Києва. Російські старшини з-під арешту втекли, а Балбочана перевезено

до Станіслава в Галичину. У зв'язку з Балбочанівською історією «Українська Ставка», орган інформаційного бюро армії, 25 січня писала: «Розкривається нарешті загадка, чого Лівобережна Україна так легко піддавалася агітації проти Директорії УНР і чого вона ставила такий слабкий опір крайнім елементам і наступові чужих ворожих сил. Виявляється, що це діло грандіозної провокації чорної сотні, що захопила була командування лівобережною групою українського війська і свідомо проводила свою роботу в напрямі викликання серед народу недовір'я і ненависті до Директорії і до цілої української справи» [12, с. 129–130].

Ще до свого арешту П. Балбочан виявив неабияку активність, щоб перешкодити замиренню УНР з РСФРР (місія С. Мазуренка) [13].

«Побачивши, що більшість Директорії й голова Ради Міністрів рішуче беруться до миру з більшовиками й навіть для цього послали спеціальну місію, балбочанівці й петлюрівці починають робити всякі заходи, щоб той мир зірвати», – відзначав В. Винниченко [7, с. 226].

Голова Директорії вважав, що для досягнення своєї мети отамани готові були на все, а сам П. Балбочан, окрім численних дезінформацій про масштаби воєнних акцій з боку Радянської Росії, вдався до зрадницьких дій, щоб вплинути на керівництво УНР. Це він направив до Києва кілька старшин і соціал-демократа С. Тимошенка з вимогою негайного проголошення війни Росії. С. Петлюра разом з С. Тимошенком з'явилися до Директорії «й майже з кулаками, з риданням у голосі, з побілілими тремтячими губами (С. Тимошенко) вимагають у неї оповіщення війни Російській Совітській Республіці.

Для чого?! Адже ми фактично воюємо з нею. Бийтеся, воюйте, навіщо ж оголошувати війну, коли ми хочемо миритись, коли послано делегацію для того?» [7, с. 227].

Аргументація посланців отаманів була в чомусь штучною, надуманою: «...Без оповіщення війни козаки не можуть битися. Вони не знають, чи російські більшовики вороги нам чи приятелі. Це мовчання Директорії ослабляє дух наших військ, спиняє їхній запал і надає сміливості й жорстокості большевикам. Чи знає

Директорія, які страхіття там робляться. Чи знає вона, що вона робить злочинство супроти нашої державности, не оповіщаючи війни? Мирова делегація? А яка гарантія, що большевики хочуть миритись, що це не з їхнього боку хитрість, щоб ослабити дух наших військ? Чом вони перемирря не пропонують, а тільки переговори?» [7, с. 227–228].

Не варто зупинятися на подібній «дипломатії, шитій чорними нитками» (принципові моменти старанно замовчуються при всілякому роздмухуванні другорядних, похідних). Справжнє призначення наведених пасажів стає зрозумілим, коли, зрештою висловлюється, неначебто «між іншим» теза: «Крім того (підкреслено мною – В. С.): ми не маємо зброї, амуніції. Антанта нам може продати (а може й ні? – В. С.). Але вона хоче мати гарантію, що ми не большевики, що ми тою зброєю не будемо її саму бити. Отже оповіщенням війни ми покажемо, що нам зброя потрібна проти російських імперіалістів» [7, с. 228].

Чи варто пояснювати, що сутність вкладеного в слова «крім того» значно переважає вищенаведену словотворчість? Хіба що виникають природні питання про те, звідки відомо було про гарантії, яких вимагала Антанта, кому вона їх адресувала?

Адже у «Відродженні нації» та й пізніше В. Винниченко не раз категорично стверджував, що офіційних переговорів Директорії з представниками Антанти аж до його відставки 9 лютого 1919 р. не було. Були ж персональні акції правих елементів, серед них – отамана П. Балбочана, послужлива телеграма якого до військового командування інтервенціоністським корпусом дала підстави РНК звинуватити українську владу в запродавстві [7, с. 210–211].

На підтвердження своєї ширості В. Винниченко наводить навіть витяг із власного щоденника: «30.1.19. Есери страшенно заклопотані новою «авантюрою» Директорії. Перша авантюра було повстання. Годі вони хапали нас за поли, кричали на гвалт і вимагали від Нац. Союзу, щоб він заборонив нам усякі збройні виступи проти гетьмана. Тепер вони гвалтують, що ми робимо виступ проти буржуазії. Ці кабінетно–газетні люди люблять уважати себе за мудрих, розважних політиків. Учора вони (лідер партії есерів Мацієвич) пропонували мені вступити в союз з

Антантою, внаслідок чого допустити по Україні «невеличкі» антантські гарнізони й виплатити поміщикам за землю. Мої нерви до того пошарпані людською гидотою, що я вже не міг з цими спасителями України говорити спокійно й мало не вигнав їх з кабінету» [7, с. 211–212].

Насправді ж, коли Директорія перебувала у Вінниці ще першого разу (на початку грудня 1918 р.), то від імені С. Петлюри П. Балбочан вступив у контакти з французами. Звісно, для налагодження стосунків важливою умовою було недопущення замирення з радянською Росією.

Переговори емісарів Директорії з представниками Антанти І. Мазепа назвав «одеською авантюрою» і покладав відповідальність за них не лише на французького консула Е. Енно, який для того не мав офіційних повноважень, але й на С. Петлюру, який про це знав, однак намагався домогтися свого будь-якою ціною, навіть заплющуючи очі на негідну поведінку партнерів [12, с. 66–68].

Повертаючись же до здійсненого отаманами тиску на Директорію, слід звернути увагу на те, що «дипломатичними аргументами» справа не обмежилася. С. Петлюра й С. Тищенко вдалися до неприкритого шантажу, заявивши: «Коли Директорія не оповістить війни (РСФРР – В. С.), то представники харківського фронту заявляють, що складають з себе всяку відповідальність за той фронт і не ручаються, що через два–три тижні під Києвом не будуть китайські війська» [12, с. 66–68].

Згаданій перспективі отамани все одно не завадили б (що й підтвердять ближчі події). Однак наведена погроза дуже характерна для розуміння внутрішніх стосунків в Директорії, де В. Винниченко, як не раз траплялося в його долі, виявився в повній ізоляції. І «не маючи не те що фактичної влади, – наголошує він, – але навіть точних відомостей про стан справи, отже не маючи змоги взяти на себе одного всю відповідальність за одкинення так жагуче й настійно поставленого головним отаманом і військовими знавцями домагання, мусів згодитись і він на офіційне оповіщення фактично веденої війни. Все одно оповіщено чи не оповіщено, а коли делегація заключить мир, то війну буде спинено» [12, с. 228–229].

Оголошена Українською Народною Республікою 16 січня 1919 р. війна РСФСР виявилася безперспективною, апріорі програшною, а П. Балбочан тривалий час був просто непричетним до будь-яких державних чи воєнних справ. Власне так тяглося аж до літа, до подій, які в історіографії найменовані як «заколот отамана П. Балбочана».

Обставини акції, що кваліфікується як спроба П. Балбочана підняти повстання проти С. Петлюри, уряду УНР, дуже непрості й, попри спеціальну розвідку, не можуть вважатися до кінця з'ясованими [14, с. 44–59]. Схоже, що П. Балбочан виявився втягнутим у події більше проти власної волі, так добре і не зрозумівши, що йому інкримінували й за що він зрештою постраждав.

Заарештований ще в січні 1919 р. в Кременчуці за провал оборони під Полтавою і зв'язки з білокозачим Доном, П. Балбочан був спочатку переправлений до Києва, але з наближенням червоних переведений до Галичини. Тривалий час він жив у Станіславові, домагався пояснень свого арешту, слідства і суду, просив про виїзд за кордон, заявляв про категоричну відмову служити в армії УНР. Однак його справа не рухалась. А до завершення слідства С. Петлюра чинив перешкоди використанню досвідченого військового у війні з Польщею, до чого схилились галицькі діячі [14, с. 50–52].

З наближенням фронту П. Балбочан переїхав до Тернополя, а потім, готуючись до закордонного відрядження, вирішив відвідати Проскурів, де перебували вояки Запорізького корпусу, яким він командував до свого насильного зміщення в січні 1919 р. Колишній командир вирішив просто попрощатися з побратимами.

Однак, при зустрічі зі старшинами й козаками П. Балбочану була зроблена пропозиція очолити корпус. Він завагався. Тоді отаман Запорізької республіканської дивізії Осмоловський, його заступник полковник Зельницький і командири полків Запорізького корпусу полковники Дяченко, Мальцев, Дубовий, Пирогів, Троцький, Циморик направили письмові звернення до державного інспектора М. Гавришка. В ньому вони висловили офіційному представникові уряду й військового командування вимогу щодо «негайного призначення на посаду командуючого військами Запорізької групи людини, яку вони добре знають з гарного боку»

– полковника П. Балбочана. Зважаючи на категоричність тону документа і передбачаючи можливі наслідки відмови, М. Гавришко знайшов за необхідне 7 червня 1919 р. усунути від командування Запорізькою групою військ Дієвої армії отамана В. Сальського і призначив на цю посаду П. Балбочана [14, с. 98].

Державний інспектор повідомив листом про це рішення С. Петлюру, додавши, що отаман П. Балбочан приступив до виконання обов'язків командуючого Запорізькою групою військ і що оперативні завдання виконуються з'єднанням нормально [14, с. 99].

Промовисті деталі про подальший розвиток подій пригадує С. Шемет, який тоді зустрівся з П. Балбочаном. За його словами, останній «ще хитався і не дав остаточної відповіді на пропозицію державного інспектора прийняти команду над корпусом... при чім він поінформував мене про становище і додав, що посилає до Петлюри, аби той не думав, що він затіває авантюру проти нього» [15].

Події в Запорізькій групі військ були розцінені в Ставці Головного отамана як замах на верховну владу (поповзли звичні в таких обставинах чутки, що П. Балбочан нібито хоче заарештувати С. Петлюру й уряд).

Головне командування армії УНР віддало розпорядження про «ліквідацію цієї авантюри». В ніч на 9 червня 1919 р. П. Балбочан разом із М. Гавришком були заарештовані козаками Дорошенківського полку (який знаходився під впливом давнього суперника – О. Волоха), приведені до Чорного Острова. С. Петлюра відмовився зустрітися з П. Балбочаном, а військово-польовий суд уже наступного дня – 10 червня, поспіхом розглянувши справу, виніс смертний вирок П. Балбочану [14, с. 52–53].

Навіть через десятиліття фахівці змушені визнати, що не можуть зрозуміти, як і хто точно заарештовував отамана, хто брав участь у судовому засіданні, хто відхилив прохання про помилування, з якими до уряду й Головного отамана апелював не лише сам засуджений, а й старшини Запорізького корпусу, хто, зрештою, підписав смертний вирок і хто його виконав. Відомо лише, що на момент розстрілу (28 червня 1919 р.) на станції Балик, неподалік Кам'янець–Подільського, П. Балбочан справляв враження божевільної людини.

«В зв'язку з повстанням Балбочана, – подає інформацію П. Христюк, було переведено деякі арешти і труси в Кам'янці, між іншим і в Університеті, що з «храму науки» став на деякий час штабом балбочанівців (при цьому було знайдено документи, що свідчили про зв'язки «балбочанівців» і «самостійників» з Державним Секретаріатом ЗУНР у підготовці спільної акції – В. С.). Пізніше слідство над співучасниками Балбочана (яких, до речі, без суду було помилувано С. Петлюрою і заява самого Балбочана на слідстві свідчили, що Балбочан був тільки технічним (нещасливим) виконавцем не ним розробленого плану державного перевороту» [16, с. 141].

Є підстави прислухатись і до сумнівів П. Брицького й Є. Юрійчук щодо «зради» й «заколоту» П. Балбочана, як було подано справу громадськості й як вона в наступному висвітлювалася в історіографії.

Епізод, в центрі якого опинився П. Балбочан, віддзеркалив ті непрості колізії, які наповнювали діяльність українського проводу, зокрема його військової складової. Він дозволяє краще уявити атмосферу тих жахливих днів. На факт і момент покарання опального отамана звернув увагу В. Винниченко. Розстріляний він був тоді, – сумно іронізує колишній керівник держави, – «коли цей просто «національний герой» зробив замах на владу головного «національного героя». Коли ж він робив замаху й злочинства супроти революції, коли зробив державну зраду, коли поров різками українських селян, тоді головний «національний герой» не тільки не розстрілював його, а дав йому в Києві, а потім і в Галичині повну волю ходити й робити все, що тому злочинцеві хотілось» [7, с. 297].

В принципі даний сплеск непокори військовому командуванню і державній владі, відкритий виступ проти них був лише черговим (і в цьому розумінні – дещо звичним уже) проявом сутності режиму отаманщини. Як би науковці не підходили до його характеристики, чи через визначення стрижневої природи, чи найвразливішої вади, все одно, за будь-яких обставин, отаманщина – це той елемент, який виявився системоутворюючим чинником тогочасного процесу державотворення.

Вище вже багато говорилося про отаманщину як суспільний феномен і відмітну рису Української революції на її певному етапі. Однак з розвитком подій цей феномен виявляв себе дедалі масштабніше і по-новому. Одним з таких проявів була закономірна реакція на анархізм і безвладдя – наростання авторитарних тенденцій.

Очоливши Директорію, С. Петлюра поєднав у своїх руках військову й політичну владу. За словами В. Винниченка, так вона (влада) стала назагал «отаманською». «Одкинувши ще під час повстання диктатуру пролетаріату й неможливого селянства, хуторянка (українська соціалістична демократія. – В. С.) мусіла прийняти диктатуру отаманщини» [7, с. 356], – дуже жорстко оцінював логіку тогочасних подій один з ініціаторів та ідеологів Української революції, що дуже боляче переживав її пізніші метаморфози.

Слова В. Винниченка містять у собі дуже глибокий зміст. Вони дають досить точне уявлення про механізм становлення та розвитку отаманщини й водночас є ключовими для розуміння складних трансформацій боротьби за збереження національної державності і відстоювання будь-якої влади в певних руках на різних рівнях – від вузькорегіональної (в повіті, навіть селі) – до верховної в УНР.

Щоб довести всю безпринципність петлюрівського керівництва, його небажання відступитися від влади задля загальнонаціональних інтересів, В. Винниченко посилається на неофіційну інформацію з урядових кіл (а пізніше це документально підтверджено дослідниками) [17], згідно з якою був намір порозумітися з А. Денікіним так, щоб установити демаркаційну лінію між територіями, захопленими Добровольчою армією і кам'янецьким урядом: Денікіну віддавалася майже вся Україна, а Директорії залишалася тільки територія, зайнята отаманщиною. Саме для цього так поспішали взяти Київ: щоб демаркаційна лінія пройшла поза ним. «Кам'янецько-«демократична» влада готова була ради врятування свого існування віддати три чверті України найлютішому національному й соціально-політичному ворогові українського народу й не хотіла навіть спробувати порозумітися з комуністами, щоб уся Україна лишилась у руках української

соціалістичної радянської влади. Для отаманщини й тих нещасних кам'янецьких «демократів» реакціонер, соціальний і національний кат українського народу був ближчий, ніж соціалістична українська влада» [17, с. 450].

Такі плани керівництва УНР викликали у В. Винниченка величезне обурення: «І як сміють після цього ці нещасні себелюбці говорити, що вони бились за українську державність, що вони «тримали прапор українства до останнього кінця, як герої»? Прапор української контрреволюції, прапор соціальної дружби з Денікіним, прапор хамства вони тримали собі на сором і ганьбу, а українському народові й його відродженню та визволенню на велику шкоду!» [17, с. 450–451].

Пізніші дослідження феномена отаманщини мало що додали до розуміння причин його появи і сутності. Хіба що ширше з'ясується психологічний бік явища. Прикладом тут можуть бути праці М. Стахіва. В ході військового протиборства, – стверджує він, – «затрачувався в деяких ділянках суспільного життя звичай порядку. Особиста і суспільна мораль була сильно підкопана. Бурхливі хвилі революції винесли на поверхню життя не тільки прояви великого героїзму (як це було в рядах Української Армії), але й намул із глибин суспільного життя, що каламутив довкола себе все там, де він появився. Виросли вгору такі героїчні і державницькі постаті, як Михайло Грушевський, Симон Петлюра, Ісаак Мазепа, Никифор Григорій, Дмитро Вітовський, Іван Макух і ціла низка військових командирів. Але появилися також постаті духа бунту проти всякого суспільного авторитету, окрім власного. Виросли неоправдані амбіції різних дрібних військових начальників, що відразу хотіли бути диктаторськими генералами, тобто «отаманами». У вирі такої довгої революційної хвилі в деяких громадах затрачувалося розуміння потреби будь-якої державности взагалі. Їм здавалося, що сама тільки їхня громада або в крайнім разі волость (тобто кілька громад разом) може бути вистарчальною вповні одиницею суспільно-національного життя без потреби тіснішого зв'язку з усіма іншими громадами на всій національній території» [18, с. 82].

Очевидно, варто звернути увагу на те, що досвідчений дослідник воєнної історії України, ґрунтовний знавець аналізованого періоду вважає, що «джерелом постачання» отаманів був далеко не найкращий людський матеріал. «Затяжна атмосфера постійних революційних хвилювань вимагала незвичайного морального ґарту в провідників державної адміністрації УНР та в старшинським корпусі Української Армії, – розмірковує М. Стахів. – Таких постатей було справді досить. Вони в невимовно важких обставинах робили все, що тільки можна було зробити в тих умовах. Але одночасно ці обставини викривлювали характер слабших адміністративних урядників чи старшин у війську. Ці одиниці у мирних обставинах були б добрими старшинами чи адміністративними урядниками. Вони виконували б також добру службу своїй державі в упорядкованих відносинах війни. Але інше було діло в цих умовах, коли була захитана загальна громадська мораль. Тоді слабші одиниці, поставлені на провідні місця цивільного життя чи війська, набиралися пересадного особистого самолюбства, підпадали хворобі великості. Вони, далеко від контролі центральної влади, яка в тих обставинах не могла бути надто сильна, робилися малими диктаторами і тиранами. Щоб однаке добитися «високого» становища, вони потурали низьким інстинктам свого оточення. Так робилися то тут, то там самородні «отамани», що не визнавали нікого і нічого поза своїм самолюбством і жадобою самовлади» [18, с. 83].

Знайомлячись із цілком слушними міркуваннями, заперечити можна хіба що одне: за рамки отаманщини М. Стахів невинувато виводить Головного отамана – звичайно, не лише за посадою, а й за суспільною роллю у своєрідній системі, що сформувалася в 1919 р. Адже багато що з вищезазначеного начебто безпосередньо «списано» з постаті С. Петлюри, є його політичним портретом.

Масштаби негативу, яку несла в собі поведінка отаманів на кшталт вчинку П. Балбочана, важко навіть оцінити. Адже мова не лише про поодинокі, індивідуальні «відпадиння» від військових угруповань особистостей хай навіть нерядового, а командного складу. Це одночасний – «автоматичний» відхід від національної справи слідом за своїми очільниками, точніше, разом з ними

значних формацій (часом багатотисячних, потенційно потужних), тобто розлам, розпад армії як основного гаранта державності.

Здається, в історіографії просто ніхто не ставив собі за мету прослідкувати, реконструювати ланцюг отаманських, антидержавних за своєю суттю вчинків, що дуже болісно, руйнівно відбивалися на самому існуванні УНР, були підступними ударами по ній зсередини.

Так, якщо П. Балбочана було усунуто від керівництва українськими військами Лівобережжя, інкримінувавши зраду, у січні 1919 р., то не менш шкідливим виявився перехід отамана М. Григор'єва – командуючого українськими військовими частинами Херсонщини (фактично Півдня України), колишнього штабс-капітана російської армії, командира українізованих частин доби Центральної Ради, що перейшов на службу Гетьманату, а після його ліквідації підтримав Директорію, висунувся на масштабнішу армійську посаду [19].

У наступному місяці, точніше 21 березня 1919 р. у Вапнярці командування Південно-Західного фронту, виявившись відрізаним в результаті захоплення червоними військами Жмеринки від основних сил армії УНР, вирішило діяти на власний ризик, створило революційний комітет (отамани О. Волох, О. Загородський, Ф. Колодій). Ревком оголосив, що бере на себе владу в регіоні й переходить на радянську платформу [20, с. 16].

За всіх зрозумілих особливостей, своєрідностей одну спільну рису в поведінці отаманів можна виділити досить чітко й впевнено. Це нездатність (вочевидь і небажання) до масштабного державного мислення, прагнення діяти на власний розсуд, виходячи з індивідуального, далеко не завжди об'єктивно-критичного розуміння ситуації та з особистого інтересу.

Загальнодержавні потреби, спільні стратегічні завдання воєнного характеру або ж відсувалися на другий план, або й зовсім не враховувалися. Так, власне, діяв у більшості випадків П. Балбочан, подібно чинили й інші отамани – В. Оскілко, М. Григор'єв, О. Волох... І у даному разі йдеться не про кінець шеренги і не про дріб'язкові, малозначимі випадки, а лише про наймасштабніші з колізій в отаманському таборі, коли доходило до сплеску

конфронтацій з вищою державною владою, збройних виступів проти неї, ганебних зрад, переходів у стан супротивників.

Щоправда, у низці випадків до згаданого додавалися суперечності у вищому ешелоні влади соборної (з січня 1919 р.) УНР, відверте конкурування з С. Петлюрою Є. Петрушевича – лідера ЗУНР, що вважав фактичного голову Директорії невідповідним найвищій державній посаді й, по суті, провокував виступи отаманів, інших політиків проти нього, як це було, зокрема, із «заколотом В. Оскілка» [21].

Події визріли на кінець квітня 1919 р. в умовах достатньо широкого невдоволення призначеного С. Петлюрою нового складу Ради Народних міністрів (попередній уряд на чолі з С. Остапенком не проіснував і двох місяців). Хоча до вищого органу виконавчої влади ввійшли переважно представники УСДРП і УПСР (що за тогочасних уявлень відносилися до лівого спектру політикуму), він досить швидко продемонстрував своє тяжіння вправо.

Здається, очільник держави, породивши режим безвідповідальності, свавілля, анархії, не міг не вживати заходів, щоб припинити руйнівні тенденції, стабілізувати обстановку. І С. Петлюра змушений був демонструвати рішучість у протидії чинникам стихійного безладу (природно, абстрагуючись від принципової оцінки витоків, ініціаторів явища). Мова про репресивні акції проти «непокірних отаманів» – в більшості це арешти. Однак те, як вони здійснювалися, викликає більше питань, ніж прояснює логіку поведінки Головного отамана військ УНР.

Достатньо звернутись до тверджень М. Чеботаріва, який особисто здійснював арешт більшості отаманів в 1919 р., возив їх потім за урядовим потягом у арештантських вагонах, доки на два тижні не замкнув до Кам'янецької в'язниці. Керівник петлюрівської контррозвідки наводить немало деталей, як він проводив операції проти отаманів, однак жодного разу чомусь не згадує такого мотиву в усних наказах, що йому віддавались, як кара за антиєврейські акції. Йдеться лише про усунення (ізоляцію) тих, хто конкурував з Головним отаманом, зазіхав на його владу, влаштовував заколоти–«авантюри». Контррозвідник наіменував свої дії ліквідацією «Отаманії» [20, с. 27–28, 31, 53, 54 та ін.].

Спогади М. Чеботаріва дають можливість перевести конкретизацію у персоніфікацію процесу.

«На мою долю випав обов'язок ліквідувати «Отаманію», – згадує автор. – На превеликий жаль, наша влада не видавала загального наказу про ліквідацію загальної «отаманії», звичайно, військової, а в кожному окремому випадкові я діставав наказ, у більшості словесно, про ліквідацію того чи іншого «отамана»... На Правобережжі всі отамани, врешті опинилися у мене під арештом: Біденко, Палієнко, Яценко, Афнер, Святненко, Божко, Заболотний, Ворошилов, Палій і багато інших. Через неправильну постановку боротьби з отаманією моє прізвище стало ненависне для «повстанчих» отаманів і ця фама залишилася і по сьогодні, навіть серед еміграції.

А одночасно я мав особистий контакт з повстанцями Лівобережжя і трохи Правобережжя на теренах, зайнятих большевицьким або денікінським військом. Такі визначні повстанчі отамани, як Зелений з Київщини (Трипілля), або Ангел з Чернігівщини, особисто приходили до мене в Кам'янець–Подільський у 1919 році, замешкували у мене пару днів. Я їм улаштовував побачення, навіть з Голов[ним] Отаманом і деякими політичними нашими провідниками. Ці отамани «опам'яталися», але запізно!» [20, с. 31].

З наведеного видно, що більшість згаданих отаманів орудувала на теренах підконтрольних Директорії – інакше позбавити їх волі (що робилося часто лише після роззброєння підвладної їм частини), було б неможливо, а ті, хто діяв на радянських теренах, мали організаційні контакти з керівництвом УНР.

М. Чеботарів проливає деяке світло і на те, як влада поводитись із затриманими отаманами і хто винен за те, що більшість із них зрештою змогли unikнути покарання. З цього погляду особливий інтерес становить сюжет, пов'язаний із «любарською катастрофою». Мемуарист пише, що тодішні фронтові обставини склались так, що уряд звернувся до поляків з проханням негайно зайняти трикутник (Кам'янець–Подільський – Проскурів – Волочиск), щоб зупинити наступ білогвардійців. Армія УНР потягнулася до Старокостянтинова – Любара. Ставка Гол[овного] Отамана перебувала у Волочискі, а Уряд покидав Кам'янець–

Подільський без плану. М. Чеботарів в той час займав уже цивільну посаду Директора Політичного Департаменту [Міністерства внутрішніх справ] в уряді І. Мазепи, який був тоді прем'єром і міністром внутрішніх справ.

Приблизно за два тижні перед евакуацією з Кам'янця–Поділ[ського], – зауважує головний «кривдник» отаманів, – я перевів з вагонів арештованих отаманів до Кам'янецької в'язниці. З цього моменту отамани перейшли з військової компетенції до Мін[істерства] внутр[ішніх] справ... За декілька днів перед самою евакуацією Мазепа, як Міністр внутр[ішніх] справ, своїм розпорядженням звільнив усіх арештованих отаманів. Мені про такий акт виявлення своєї влади Мазепа абсолютно нічого не сказав. Я довідався лише від своїх урядовців, що прибігли до мене, і з хвилюванням передали, що отамани ходять гуртом по Кам'янцю і збирають банду для «розправи» з Чеботарівим. По їх звільненні вони були певні, що то я їх арештовував, то я їх тримав під арештом самовільно, а ось, мовляв, як тільки вони переведені були до диспозиції Уряду – Мін[істерства] внутр[ішніх] справ, – їх негайно звільнено. Влада мені наказувала і я їх арештовував, але влада винна в тому була, що не притягала їх до судової відповідальності, хоч я неодноразово домагався від влади цього. Або судіть їх, або я мушу їх звільняти. Влада нічогосінько не робила, а тепер звільнила їх. Можна собі уявити, що ті отамани думали і чому вони, повні ненависти до мене, кинулися організовувати банди для «порахунку» з полк[овником] Чеботарівим» [20, с. 32].

До сказаного можна додати міркування на рівні припущення: у поглядах С. Петлюри на покарання шляхом арештів, через судочинство цілком могли статися істотні трансформації. В усякому разі, якщо судити з деяких фактів, загроза юридичних санкцій не становила персонально для Головного отамана великої ваги, оскільки їх можна було за бажання і зігнорувати. Так, у заклику до українців на початках антигетьманського повстання він сам урочисто заявляє: «По постанові Директорії, Скоропадський, оголошений поза законом за утворені ним злочинства проти самостійності Української Республіки, за знищення її вільностей, за переповнення тюрем найкращими синами українського народу,

за розстріл селян, за руйнування сел і за насильства над робітниками і селянами. Всім громадянам, мешкаючим на Україні, забороняється під загрозою військового суду допомагати кровопійцеві генералові Скоропадському в тіканні, подавати йому споживання і захисток. Обов'язок кожного громадянина, мешкаючого на Україні, арештувати генерала Скоропадського і передати його в руки республіканських властей» [22, с. 13].

І першим, хто порушив цей заклик – розпорядження з масонської волі, був саме С. Петлюра [23]. То ж у психологічному сенсі обіцянки арештів і покарань для Головного отамана могли й не означати їх обов'язкового, невідворотного виконання.

Порівняння вищенаведених фактів зі спогадів М. Чеботаріва, як видно, істотно різниться з тим, що стверджував один із авторів меморандуму в 1928 р. – І. Мазепа, якого, за твердженнями того ж М. Чеботаріва, – «отамани готові були на руках носити за звільнення» [23, с. 33]. І якщо не з наукової точки зору, а чисто людськи поведінку І. Мазепа ще якось зрозуміти можна (виправдати ж – ні), то зовсім алогічною видається позиція тих сьгоднішніх авторів, які воліють «не помічати» «невигідних» аргументів, фактів, порушуючи одну з основоположних вимог об'єктивності – комплексний підхід до предмета дослідження.

А полковник М. Чеботарів таких «невигідних» аргументів нагромадив чимало. Причому вони кидають тінь не лише на окремих отаманів, а й на першого серед них – С. Петлюру.

Перед від'їздом з України до Варшави Головний Отаман зустрівся у Волочиську з М. Чеботарівим, наказав йому відправитись у денікінське підпілля. При цьому ніякого конкретного завдання полковник не отримав. С. Петлюра наставляв його словами на кшталт: «Ви самі добре знаєте, що маєте там робити на користь визвольної нашої справи» [23, с. 33].

А вже наступного дня сталася досить прикметна подія, яку М. Чеботарів відтворив з деякими цікавими, почасти загадковими подробицями: «Були у мене досить значні гроші, що склалися з депозитів арештованих, були так само в депозиті і різні срібні, золоті речі – годинники, персні і т.д. Були і речі з жидівських грабунків, або й погромів (підкреслено мною – В. С.). Про ці

«скарби» знали всі мої люди. Отже, рано я наказав вишикуватися по військовому і перед ними заявив, що Політичний департамент [Міністерства] внутрішніх справ ліквідується обставинами нашої тяжкої дійсності, що я не бачу іншого способу тримання грошей і речей у себе, як усе роздати їм. Тут же я покликав цивільного службовця залізниці, що мешкав... з його дружиною і щось [з] п'ятьма дітьми. при них я роздав усі «скарби», що мав [при собі], даючи і працівникові залізниці, жінці і дітям. Тут же при всіх я сказав до [глави] цієї родини, що ми його так щедро обділяємо, бо має велику родину і нехай пам'ятає та дітям своїм розповість, що то були українські козаки, що боролися за Самостійну Україну і т.д.» [23, с. 33].

Можливо, випадково, а, можливо, й ні, однак М. Чеботарів згадує, що подібна зустріч відбулася й наприкінці січня 1918 р. Тоді С. Петлюра передав полковникові «куфер, повний грошей для продовження формування Коша Слобідської України... С. Петлюра мені не сказав, скільки грошей в тім куфрі, не взяв від мене жодного поквітування...» [23, с. 123].

Звідки взяли гроші, коштовності у М. Чеботаріва на початку зими 1919 р. – невідомо. Було б некоректно припустити, що вони знову були отримані з рук С. Петлюри, – підстав немає. Однак, якщо це частина «експропрійованих» речей, у тому числі – й у ході єврейських погромів, а потім прихованих М. Чеботарівим – однією з особливо довірених особистостей Голови Директорії, то все одно претензії до С. Петлюри не безгрунтовні. Якщо в оточенні найвищого керівництва УНР допускались подібні речі, то це лише зайвий раз доводить, до якого жахливого стану дійшла вся державна організація в добу отаманщини, що не дозволяло скільки-небудь ефективно контролювати суспільні процеси, стихійні дії, боротися з єврейськими погромами.

Непевненість у найближчому оточенні, недовіра до військових старшин – отаманів породжували наростаючі почуття підозри навіть повною мірою параноїдальні симптоми, зумовлювали такі превентивні дії С. Петлюри, які не підлягають жодним раціональним поясненням.

Просто-таки волаючим прикладом внутрішніх суперечностей, що досягли критичної межі, став арешт членів створеного лівими елементами українських партій Головного повстанського штабу повстанського війська Ю. Мазуренка, М. Ткаченка, А. Пісоцького (всі українські соціал-демократи–незалежники), Сердюка (український есер) та інших і розстріл командира повстанської дивізії А. Діяченка.

Ще в квітні 1919 р. з ініціативи незалежних в УСДРП і частини українських есерів було сформовано Всеукраїнський революційний комітет і Головну військову раду при ньому, а трохи пізніше Головний повстанський штаб. Своєю метою вони визначили повалення уряду Х. Раковського і запровадження української радянської влади. Було оголошено загальне повстання, яке, попри тимчасові локальні успіхи, зокрема антибільшовицький виступ під орудою М. Григор'єва, загалом не привело до очікуваних результатів [24, с. 191–196]. Частина повстанців на чолі з керівниками штабу, прорвавшись через лінію фронту, 18 липня прибули в розташування Директорії і Головного отамана до Кам'янця–Подільського в розрахунок на об'єднання своїх сил з військами С. Петлюри. Однак, попри сподівання, на патріотів–повстанців чекав зовсім інший фінал.

Головна дієва особа цієї «операції» М. Чеботарів – детально переповів, чому стався інцидент, як він протікав. Його персональну увагу привернули зовнішній вигляд, спорядження 200 прибулих козаків.

«Цей військовий відділ з Юрком Мазуренком на чолі, – відзначив мемуарист, – мав добре організований обоз на гарних військового зразку возах, добре упакований харчовий багаж, амуніцію та на возах кулемети. Розташувався він, власне, в центрі м. Кам'янця–Подільського, на площі коло православного собору.

...Від Ю. Мазуренка я довідався, що він прибув для розмови з Голов[ним] Отаманом С. Петлюрою, і я йому пообіцяв цю розмову влаштувати. Від нього я довідався, що з ним прибули А. Пісоцький (с.–д.), Сердюк (с.–р.), Я. Діяченко (с.–р.) і С. Щадилів (с.–р.).

Я зараз же, як Комендант Запілля Діючої Армії, доповів Головному Отаманові і висловив свої думки щодо прибуття такого

дивного, під кожним поглядом, «Головного штабу повстанських військ». Я звернув увагу Гол[овного] Отам[ана] на те, що:

1. Вояки всі були добре вдягнені і мали одяг військовий. Так убране військо могло бути лише в регулярній армії і ні в якому разі [не] повстанче військо.

2. Такий обоз, так організований і так виглядав, як виглядали обози лише на маневрах регулярних армій, а навіть не під час військових дій на війні.

3. Такий відділ і так заосмотрений міг бути відряджений лише урядом, що має всі можливості в спокійних умовах його формування, а не в умовах повстань, непевності і браку одягу, амуніції і військових возів, упряжі для коней і т. д.

...Я своє зробив. Я попередив Гол[овного] Отам[ана], що це акція большевиків замаскована повстанчим військом. Я висловив припущення, що вони можуть ризикнути зробити замах на нашу владу» [20, с. 27–28].

Підозрювати «всіх і вся», звісно, в дусі М. Чеботаріва. Однак, чи то достатня підстава для негайних рішучих дій?

С. Петлюра прийняв Ю. Мазуренка, після чого начебто говорив М. Чеботаріву про домагання прибулого стати військовим міністром, а деяких його колег пропонував призначити міністрами в інших галузях.

На вечір в місцевому театрі було призначено прийняття Головному штабу повстанських військ. Гостям було відведено найкращу ложу, «зібралася «сметанка» УНРеспубліки і розпочалося прийняття—зустріч «Штабу».

Зі сцени вітали і від Уряду, і від окремих політичних наших партій, і окремі політичні діячі від себе. Аж ось по театру пробігла чутка, що прибув Головний Отаман, а слідом за чуткою і з'явився на сцені сам С. Петлюра. Всі, як один, піднялися і зустріли оплесками його, лише демонстративно сиділи «повстанці». З їхньої ложи ніхто ані піднявся, ані плеснув руками. Я зауважив, що С. Петлюра бачив це і в своїй промові привітальній гостро і піднесено зауважив всім тим, що «плетуть павутину навколо репрезентантів ідеї Української Народньої Республіки». Я бачив, як очі С. Петлюри блискали гнівом, а навіть погрозою. І коли С. Петлюра скінчив

промову, а всі встали і оваційно йому дякували за його слово, я метнувся із зали до виходу з театру біля закулисового входу. В цей момент виходив С. Петлюра до авто, що тут його чекало, і наказав мені арештувати «Штаб».

Через годину весь штаб і М. Ткаченко (він тоді мешкав у Кам'янці й мав удень зустріч із керівниками штабу – В. С.) були за моїм наказом і під моїм керівництвом заарештовані і посажені у вагон валки Коменданта Запілля Діючої Армії. А через годину–дві без стрілу був обеззброшений весь відділ, виведений з м. Кам'янця–Подільського і разом з обозом розташований коло стійки Комендатури, кілометрів 3–5 від Кам'янця. По закінченні всієї операції я ранком поїхав до Г[оловного] О[тамана] С. Петлюри і зробив вичерпну доповідь перебігу нічної події. Зазначив, що большевики виправили до нас цей відділ, щоб за його допомогою зліквідувати в Кам'янці нашу владу і оголосити радянську» [20, с. 28].

Ось так, лише за підозрою, що то була «авантюра Москви» і господарям не сподобалась поведінка гостей, було здійснено акцію, логіку якої зрозуміти зовсім непросто, якщо знову не відзначити – це була типова боротьба за особисту владу доби отаманщини.

З величезним обуренням відреагував на подію М. Шаповал. «Повстання було проти большевиків во ім'я української радянської влади, – пише він. – Повстанський штаб хотів досягти згоди з центром УНР, в якому були с–ри, про утворення спільної політичної програми і спільними силами скріпити українську соціальну революцію і її форму – Українську Народню Республіку.

Але Петлюра і с–деки відповіли зрадницьким ударом в спину повстанцям! Нечувана гидота сталася: представників повстанців заарештовано, стероризовано, Діяченка зрадницьки підло розстріляно, а при тім ще лицемірно команда УНР умивала руки і дурила с–рів, щоб тримати їх, як димову завісу, для прикриття своєї контр–революційности» [25, с. 144–147].

У тій ситуації багато–хто зрозумів, що для С. Петлюри, його отаманського оточення збереження влади в своїх руках важило значно більше за інтереси революції і державності. З іншого боку, ліві течії українського соціалістичного руху, розійшовшись з

правими силами партій, до яких раніше належали (УПСР, УСДРП), не знаходили порозуміння й з більшовиками, що закінчувалось для ширих, романтичних людей страшними трагедіями.

Подібних, аж надто складних для логічного пояснення сторінок під час домінування режиму отаманщини велика кількість.

Так само дуже складна неподолана петлюрівською отаманщиною проблема – поведінка лідерів Західно-Української Народної Республіки на чолі з Є. Петрушевичем, командування Української Галицької армії, що в екстремальних умовах, головним чином з мотивів самозбереження, задоволення регіоналістських інтересів відкололася від Дієвої армії, ігнорувала Головного отамана, перейшла у табір злісних ворогів українства – монархічних єдиноділимців А. Денікіна. Цим було завдано такого удару по всій державній системі УНР, після якого оправитися було неможливо, попереду була швидка катастрофа, названа Любарською [26].

Неув'язок, збоїв, суперечностей у функціонуванні державницької моделі, що має ім'я отаманщини, можна віднайти буквально безліч. Найприкметніші й найточніші лежали у військовій сфері і ними було детерміновано воєнний крах УНР. А найцинічніші, найганебніші й найнаочніше виявлялися, мабуть, у численних фактах єврейських погромів, що істотно підривали імідж влади [27]. Звісно ці та й ще низка важливих аспектів заслуговують на окрему детальну розмову.

І все ж, очевидно, найголовнішими, найвизначальнішими, найфундаментальнішими чинниками, що вплинули на долю Української революції, Української Народної Республіки, української справи загалом, було те, що з самої природи отаманщини випливало дистанціювання влади від найнагальніших, найболочіших для суспільства соціальних проблем, що дедалі загострювалися в умовах практично невсцухаючих, навпаки наростаючих класових битв і жахливих випробувань кривавого воєнного лихоліття. Лідерам держави, тим, хто з їх ініціативи й волі одержав можливість керувати справами на регіональному рівні, на місцях було явно не до того. Жага необмеженої безконтрольної влади, основним аргументом якої була зброя, переважувала всі інші чесноти й логічні розрахунки, навіть природні інстинкти самозбереження.

Тож отаманщина була просто приреченою на поразку. До того вона неухильно котилася від своїх початків і цілком закономірно зазнала безславного кінця.

Звісно, постає питання про хронологічні межі такого непростого, суперечливого явища як отаманщина. Якщо з початками формування, гадається, ясно і практично ні в кого з дослідників немає заперечень, що свої витoki сумнівна, а далі – згубна тенденція бере в перші тижні антигетьманського повстання, то щодо завершальної грані визначитися не так просто. Тут психологічно тисне на науковців та обставина, що, не бажаючи нікому коритись, отамани продовжували свою справу і в 1920 і, навіть, в 1921 році. Об'єктивне підтвердження тому – достатньо поширена повстанська практика. І якоюсь мірою з цим не можна не рахуватися.

Однак, у даному випадку мова не про факти виступів проти влади (в 1920 і 1921 рр. – переважно проти радянської), а систему, модель, режим влади, головну роль у яких грали отамани – від Головного до командирів військових підрозділів різного масштабу – аж до невеликих. Гадається, що як режим, що підпорядкував собі всю владу – від верховної до низової, отаманщина перестає існувати в останні дні листопада – перші дні грудня 1919 р. Виступ отамана О. Волоха став, мабуть, останнім актом цієї зовсім не оптимістичної історичної драми [24, с. 417–426].

Від'їзд С. Петлюри до Варшави 6 грудня 1919 р. здача полякам Кам'янця–Подільського, початок Зимового походу під командуванням М. Омеляновича–Павленка означали завершення річного існування й функціонування УНР в режимі отаманщини. Варте подиву тут, можливо, лише те, що його крах затягнувся так надовго.

Звісно, надзвичайно болісно переживали сумні, трагічні події справжні патріоти України, зокрема ті, хто стояв біля витоків Української революції, боровся за відродження національної державності, прагнув до прогресу українства у всіх сферах буття. В їх числі був і Є. Чикаленко, який з деякої відстані, з Карпат пильно спостерігав за процесами в Україні й дуже ретельно, день за днем прискіпливо аналізував усі події, уривчасту інформацію про які отримував, намагався з'ясувати причини, логіку суспільних

процесів. Він, власне, прийшов до переконання, що з відступом Дієвої армії з Києва, передачею столиці в руки білогвардійців завершилася й історія Української Народної Республіки. Вже 7 вересня 1919 р. авторитетний український діяч із жалем занотував у щоденнику (для себе, зовсім не розраховуючи на оприлюднення думок, а відтак – широко, чесно): «Україна виявила таку слабкість, таке безсилля, що тепер ніхто на неї не зважатиме і не рахуватиметься з нею, та в дійсності тепер України як самостійної держави вже нема, вона вже скінчила своє коротке, але голосне життя» [28, с. 113]. Вочевидь, в даному разі не варто вимагати від діяча абсолютної хронологічної пунктуальності. Важливо звернути увагу на відзначену загальну тенденцію. Мабуть, десь у наближеній площині розвивалися міркування перших найталановитіших літописців Української революції – М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка, М. Шаповала та ін., які свої публікації закінчували (хай трошки по-різному) відтворенням подій осені – початку зими 1919 р.

Нагальної потреби вдаватись до розлогих висновків, повчальних моралізувань, гадається, в даному випадку немає. Все надзвичайно прозоро, ясно, саме по собі наштовхує на проведення умовних паралелей. Тому дуже б хотілося, щоб чогось подібного отаманщині в нашій історії більше ніколи не сталося, хоча небезпека повторення схожих помилок не виключена, а обриси, сутність деяких з них, на жаль, уже прикро нагадують проаналізований сумний негативний досвід.

Список використаних джерел

1. Див.: Солдатенко В. Ф. Стан історіографічної розробки та актуальні завдання дослідження історії Української революції // Український історичний журнал. – 1999. – №1. – С.68–85; Його ж. Новітні видання і дослідження з історії Української революції // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. Зб. наукових праць, присвячений пам'яті академіка Ю. Ю. Кондуфора. Т.1. – К., 2004. – С.237–305; Його ж. Доба Української революції (1917–1920 рр.) у новітній історіографії // Гілея. Науковий вісник. Філософія.

Історія. Політологія. – 2005. – №1. – С.87–151; Його ж. Актуальні теоретико–методологічні проблеми історіографічного освоєння досвіду Української революції 1917–1920 рр. // Наукові записки ППІЕНД. Курасівські читання. 2005. – К., 2006. – С.453–465; Його ж. Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби в Україні 1917–1920 рр. // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. Міжнародна науково–теоретична конференція 20–21 листопада 2007 р. – К., 2007. – С.5–24; Те ж саме // Український історичний журнал. – 2008. – №1. – С.75–88 та ін.

2. Див.: Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.). – К., 1999. – С.3–26, 258–360; Його ж. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – С.14–66, 693–767.

3. Див.: Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. – К., 2007. – С.302–377; Його ж. Україна в революційну добу. Історичні есе–хроніки. В 4–х т. – Т. I. – Рік 1917. – Х., 2008. – С.7–84; Т. III. – Рік 1919. – К., 2009. – С.126–210; Його ж. С. Петлюра і отаманщина // Революційна доба в Україні: логіка пізнання, історичні епізоди, ключові постаті. – К., 2011. – С.259–308 (2–е вид. доп. і перероб. – К., 2012. – С.256–305); Його ж. Освоєння революційної доби. Новітній історіографічний дискурс // У вирі революцій і громадянської війни (актуальні аспекти вивчення 1917–1920 рр. в Україні). – К., 2012. – С.128–148; Його ж. Гражданская война в Украине. 1917–1920 гг. – М., 2012. – С.279–301 та ін.

4. Див., напр., найновітнішу публікацію: Сорокин А. К. К вопросу о формировании украинской государственности в 1917–1920 гг. // Проблемы истории Новороссии. Сб. статей. – М., 2015. – С.153; История Украины. – СПб., 2016. – С.292, 295, 296, 301, 304–305 и др.

5. Див.: Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – С.693–767; Його ж. Новітні видання і дослідження з історії Української революції (1917–1920 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. Збірник наукових праць, присвячений пам'яті академіка НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора. – К. – Т.1. – С.272.

6. Петлюра С. Статті. Листи. Документи. – К., 2004. – Т. IV.
7. Винниченко В. Відродження нації. – К.– Відень. 1920. – Ч. III.
8. Савченко В. Симон Петлюра. – Х., 2004. – 415 с.
9. Див.: Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.). – К., 2001. – С.100–201; Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе–хроніки: Т. III. Рік 1919. – С.163–210; 303–359.
10. Митрофаненко Ю. Українська отаманщина 1918–1919 років. Науково–популярне видання. Вид. 2–е, виправлене і доповнене. – Кіровоград, 2016. – 238 с.
11. Див.: Мартос Б. Оскілко й Болбочан. – Мюнхен, 1958. – 63 с.; Брицький П. Політика і особа П. Болбочана в Українській революції. Чернівці, 2004. – 80 с.; Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. – К., 2004. – 416 с. та ін.
12. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921: I. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. II. Кам'янецька доба. – Дніпропетровськ, 2001.
13. Див.: Солдатенко В. Ф. Нереалізований шанс замирення між Україною і Росією – надзвичайна дипломатична місія УНР до Москви 1919 р. // Солдатенко В. Ф. Революційна доба в Україні (1917–1920 роки): Логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди. – К., 2011. – С.361–384.
14. Див.: Брицький П., Юрійчук Є. Жертва української революції: трагічна доля полковника П. Балбочана. – Чернівці, 2008. – 160 с.
15. Шемет С. Полковник П. Балбочан // Хліборобська Україна. Зб. 7–8. Кн. IV. – Відень, 1922–1923. – С.232.
16. Христюк П. Назв. праця.
17. Капустянський М. Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році. Короткий воєнно–історичний огляд. – Кн.2 (Ч. III). – Мюнхен, 1946. – С.94; Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько–білогвардійське збройне протистояння. – К., 2006. – С.33, 35.
18. Стахів М. Назв. праця.

19. Горак В. Повстанці отамана Григор'єва. – Фастів, 1999. – 224 с.; Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе–хроніки. Т. III: Рік 1919. – С.193–194.
20. Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва). – К., 2003.
21. Див.: Шлях до катастрофи. Події в Рівнім. Повстання отамана Оскілка. – Відень–Київ, 1920. – 20 с.; Оскілко В. Між двома світами. – Рівне, 1924. – 115 с.
22. Цит. за: Мазлах С., Шахрай В. До хвилі (Що діється на Вкраїні і з Україною?). – Саратов, 1919.
23. Див.: Винниченко В. Назв. праця. – С.163–165; Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. – С.569–570.
24. Див.: Солдатенков В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе–хроніки. Т. III: Рік 1919.
25. Див.: Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928.
26. Див.: Курас І. Ф., Солдатенков В. Ф. Назв. праця. – С.110–201; Солдатенков В. Ф., Савчук Б. П. Галицька армія у Наддніпрянській Україні. – К., 2004. – С.51–126; Солдатенков В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе–хроніки. Т. III: Рік 1919. – С.303–439.
27. Див.: Солдатенков В. Ф. Назв. праця. – С.126–256, 303–439; Його ж. Єврейські погроми (історичні факти й оцінки на тлі новітніх публікацій) // Солдатенков В. Ф. Революційна доба в Україні. 1917–1920 роки. – С.309–350.
28. Євген Чикаленко. Щоденник. 1919–1920.

«Гілея». Науковий вісник. 2016. Випуск 113(10). С 46 – 60;
Международный коллоквиум «Гражданская война в России. Жизнь в эпоху социальных экспериментов и военных испытаний, 1917 – 1922 гг. Сборник докладов. Санкт-Петербург. 10 – 13 июня 2019 г. С. 228 – 237.

Х. Г. РАКОВСКИЙ VS И.В. СТАЛИН: ВОЗВРАЩАЯСЬ К ДИСКУССИИ О ПУТЯХ И МЕТОДАХ ОБРАЗОВАНИЯ СССР

Хотя историография, посвященная изучению процесса создания Союза ССР, его почти семидесятилетнего функционирования и неутешительного финала поистине огромна, можно предположить, что интерес к проблеме в перспективе только усилится. Среди других мотивов тут можно выделить приближение 100-летия подлинно геополитического события, соблазн сравнения его впечатляющего опыта с тридцатилетней небезпроблемной поступью постсоветских национально-государственных образований, введение в научный оборот значительного пласта неизвестных ранее документов и материалов¹, потребность их неконъюнктурной научной интерпретации.

Объективные детерминанты появления исторического феномена в исследовательской среде в целом воспринимаются более или менее консолидированно. Признается отчасти естественное тяготение возникавших на руинах Российской империи национально-государственных единиц к объединению наличных ресурсов и усилий в непростом деле созидания новых общественных отношений, внедрении неизвестных ранее политико-правовых моделей жизнедеятельности. Отчасти же воздействовали внешние факторы: стремление субъектов старого мира мобилизовать свой превосходящий потенциал для противодействия становлению новых социально-государственных устоев. Вместе это определяющим образом повлияло на поэтапное складывание Военно-политического союза советских республик, оформление двухсторонних договорных основ сотрудничества в народнохозяйственной сфере,

¹ См., напр.: Из истории образования СССР // Известия ЦК КПСС. 1989. № 9. С. 191 – 217; Национальный вопрос на перекрестке мнений: 20-е годы. Документы и материалы. М. 1992. – 268с.; На пути к «социалистическому унитаризму» (Из новых документов 1922 г. по истории образования СССР // Отечественная история. 1992. № 4. С. 89 – 102; РКП(б) – ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 1. 1918 – 1933 гг. М. 2005. 728 с.; Власенко С. С. Складный шлях до утворення СРСР (за фондами ЦДАГО України) // Историчний журнал (Київ). 2008. № 2. С. 104 – 109.

формирование дипломатического союза для отстаивания совпадающих интересов на преимущественно недоброжелательно и враждебно настроенной международной арене. Конечно, и на этой стадии, в 1917 – 1920 гг. не обошлось без проявления определенного влияния и субъективных факторов. Однако, абсолютное преобладание объективных потребностей, их «довление» почти полностью нивелировали отличавшиеся взгляды и настроения.

Многое изменилось с окончанием Гражданской войны, переходом к мирному этапу развития, поиском эффективных вариантов жизнеустройства в расчете на максимальное использование демократических, интернационалистских принципов в советском национально-государственном строительстве, успевшем достаточно результативно проявиться на основе самоопределенческих тенденций, законодательно закрепленных в первые же дни Октябрьской революции.

Думается, вполне правомерным будет отметить, что в объединительном движении, завершившемся образованием СССР, при всем равном уважении ко всем участникам процесса, внесших свой вклад в совместный результат, его базовыми субъектами стали Российская Социалистическая Федеративная Советская Республика и Украинская Социалистическая Советская Республика.

Это естественно, если брать в расчет суммарные территориальные масштабы, людские и природные, материальные ресурсы, экономический, военный и духовный потенциал.

Крупнейшей республикой в Советском государстве являлась РСФСР. Она располагала огромными запасами разнообразных природных ресурсов. На ее территории в 20 миллионов квадратных километров проживало свыше 100 миллионов человек, находились основные предприятия машиностроения, горнодобывающей, оборонной, судостроительной промышленности, легкой и пищевой индустрии, железнодорожного и водного транспорта; сосредоточивались главные научные, инженерно-технические и культурные силы страны. Второй по размерам территории, объему промышленной и сельскохозяйственной продукции была УССР с населением в 26,2 миллиона человек. Украина имела крупную угольно-металлургическую базу и располагала рядом отраслей химической,

добывающей и обрабатывающей промышленности. Эти республики являлись также основными производителями хлеба, продуктов животноводства, технических культур и сырья для промышленности.

На просторах двух республик разворачивались наиболее масштабные социальные битвы и операции Гражданской войны. Тут же сосредотачивался сравнительно более многочисленный кадровый потенциал новой власти, закалившийся в классовых сражениях, успевший приобрести немалый опыт управления общественными процессами.

Поэтому вполне оправданной выглядит попытка сосредоточить внимание на исторической реконструкции взаимоотношений представителей российской и украинской политических элит, олицетворяемых двумя первыми лицами, оказывавших определяющее влияние на принятие судьбоносных решений на заключительной стадии оформления интернационального союзного государства.

Начиная с конца 1917 г., с момента провозглашения Украины советской республикой, и вплоть до 1922 г. ее лидеры неоднократно заявляли о стремлении, готовности строить интернациональное, федеративное, демократическое государство, осуществляли все новые реальные шаги в этом направлении, обращались с конструктивными предложениями к Центральному Комитету РКП(б).

Реализацией назревшей потребности стало решение Политбюро ЦК партии от 10 августа 1922 г. поручить Оргбюро Центрального Комитета образовать специальную комиссию для подготовки к очередному Пленуму ЦК вопроса о взаимоотношениях РСФСР и независимых республик. На следующий день такая комиссия была создана. В нее вошли И. В. Сталин, В. В. Куйбышев (его вскоре заменил В. М. Молотов), Х. Г. Раковский, Г. К. Орджоникидзе, Г. Н. Сокольников, а также в качестве представителей независимых республик – Г. И. Петровский (Украина), А. Г. Червяков (Белоруссия), Амали-Оглы, А. Ф. Мясников, П. Г. Мдивани (республики Закавказья). Были также включены и представители автономных единиц РСФСР¹.

¹ Из истории образования СССР. С. 191.

Ключевой, наиболее влиятельной политической фигурой в комиссии оказался И. В. Сталин, что вполне объяснимо. С 26 октября 1917 г. он являлся бессменным народным комиссаром по делам национальностей Советской России и в этой роли пользовался полным доверием и безусловной поддержкой В. И. Ленина. С именем российского наркома связывали многие существенные, качественные подвижки во всех национальных регионах страны. Он приобрел большой авторитет и в центре страны, и на окраинах, уверенно расставляя «свои» кадры и оказывая через них влияние на развитие событий по всей стране. Такие возможности тут существенно возросли после того, как в марте 1919 г. член Политбюро ЦК И. В. Сталин возглавил и Оргбюро ЦК, стал куратором всего партийного кадрового сегмента. А 3 апреля 1922 г. он был избран Генеральным секретарем ЦК РКП(б).

Труднее, пожалуй, убедительно объяснить, почему комиссия «заужено» замыкалась на Оргбюро ЦК, будучи, на самом деле, и общепартийной, и межгосударственной, и интернациональной. Можно думать, что тем самым подчеркивалась некая то ли особая, то ли «ведомственная» (в смысле личного определения - на кого институционально рассчитывали в подготовке вопроса). А, возможно, руководствовались «организационным прагматизмом», не обращая внимания на формальное название.

И. В. Сталин выдвинулся в партии на видные, ключевые позиции в области определения, формирования идеологии и политики национального вопроса. Именно ему поручались соответствующие доклады и подготовка резолютивных документов на VII (Апрельской) Всероссийской конференции РСДРП(б), VIII и X съездах РКП(б). Приблизительно половина материалов, включенных в 4 – 6 тома Сочинений В. И. Сталина, хронологически относящихся к 1917 – 1920 гг., так или иначе были связаны с национальными аспектами осуществляемого курса.

По большому счету, Генеральный секретарь ЦК РКП(б) являлся убежденным приверженцем этатизма – человеком, который в вопросах теории и практики общественного развития, национальной жизни исходным пунктом в системе координат считал

государство, его всестороннее, всемерное упрочение, а производным от его состояния – национальные интересы, другие составляющие непосредственно национального фактора. По его твердому, абсолютному представлению, если не идеальной, то, во всяком случае – наиболее подходящей моделью объединения национальных республик в союзное государство являлась Российская Федерация. На X съезде партии он совершенно определенно заявил: «Федерация советских республик является той искомой формой государственного союза, живым воплощением которой является РСФСР»¹.

Своей принципиальной позиции он не изменил даже после образования на других, отличительных основаниях Союза ССР, о чем свидетельствует совсем недавно обнаруженный новый документ².

Естественно, предложенный И. В. Сталиным вариант объединения независимых республик в союзное государство оказался продуктом, изготовленным по избранным лекалам – «планом автономизации». Его квинтэссенцией стало первое же положение документа: «Признать целесообразным формальное вступление независимых Советских республик: Украины, Белоруссии, Азербайджана, Грузии и Армении в состав РСФСР...»³.

Сталинская модель вызвала непонимание, деликатное по форме, но определенное по существу первое противодействие членов комиссии, представлявших национальные республики, что засвидетельствовали голосования как по данному, так и по производным пунктам документа, другим материалам в ходе дальнейших обсуждений, а также внесенных содержательных уточнений и дополнений⁴.

Определенные уступки, на которые согласился пойти председатель комиссии, жесткое отстаивание позиции ограничения суверенитета независимых республик ситуацию не разрядили, более того – привели к первому, во всяком случае столь крупномасштабному расхождению позиций В. И. Ленина и И. В. Сталина.

¹ Десятый съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенографический отчет. М. 1963. С. 184.

² «Что касается государственного строительства, тут, пожалуй, не все еще ясно». Записка И. В. Сталина члену Политбюро ЦК РКП(б) 4 февраля 1923 г. // Исторический архив. 2019. № 6. С. 136 – 142.

³ Из истории образования СССР. С. 192.

⁴ Там же. С. 201 - 203, 205 - 206, 214 – 215.

Об этом свидетельствует переписка (подчас – весьма резкая) между двумя лидерами государства, эпистолярные материалы, относящиеся к другим партийно-государственным деятелям, встречи и беседы В. И. Ленина с рядом представителей, задействованных в объединительный процесс субъектов¹.

Многие аспекты упомянутых непростых страниц прошлого нашли достаточно детальное, хотя во многих случаях предвзятое и субъективное истолкование. Это отчасти касается перманентных разнотолков относительно позиции и поведения в возникшей дискуссии о путях и принципах образования Союза ССР тогдашнего первого лица в партийно-советской иерархии в Украине, председателя Совнаркома, члена Политбюро ЦК КП(б)У Христиана Георгиевича Раковского. На непростые метаморфозы в историографии, надо думать, в немалой степени повлияло то, что именно Х. Г. Раковский понес в процессе рассматриваемых событий наибольшие репутационные потери, а его фантастически блестящая до того карьера стремительно покатила вниз. Обвиненный И. В. Сталиным в приверженности конфедерализму, квалифицированному в конкретных обстоятельствах не просто заблуждением (в партийной программе такого пункта не было), но и вредной, общественно опасной позицией, известный, авторитетный в европейских социал-демократических кругах революционер, широко образованный, с энциклопедическим интеллектом личность, был устранин с высоких государственных постов, а позже и вообще репрессирован. Почти до конца советской эпохи на нем было закреплено клеймо «врага народа». В новейшей украинской историографии, совсем наоборот, распространяются оценки деятельности Х. Г. Раковского как носителя великодержавной идеологии, послушного орудия, проводника антиукраинской политики².

Следует заметить, что лейтмотивом многих выступлений после реабилитации в 1988 г. Х. Г. Раковского было стремление доказать, что он, интернационалист по природе, образу мышления, по

¹ Ленин В. И. Полн. собр. соч. Т. 45. С. 211 – 213, 214; Из истории образования СССР. С.198 – 199, 208 – 209.

² Уряди України у ХХ ст. Науково-документальне видання. К. 2001. С. 345 – 351; Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ століття. К. 2007. С. 410, 412, 438 – 439, 441, 447.

жизненной позиции, всем поступкам не был (просто не мог быть!) конфедералистом. Это была первая, пусть с дистанции многих лет, ответная реакция на обвинения видного партийного деятеля в сталинские годы в национал-уклонизме, конфедерализме¹.

Такой подход, казалось, вполне логично вписывался в канву партийной реабилитации. Наверное, для определенного этапа жизни страны, советского общества так и было. Однако, по большому счету, в принципе конфедерализма, как такового, как одной из весьма конструктивных, демократичных в своей сути моделей строительства полиэтнических государств, доказавших на многих примерах в мире свою состоятельность и эффективность, вобщем-то ничего плохого нет.

И все же, было весьма убедительно доказано, что в предложениях Х. Г. Раковского, касавшихся принципиальной основы строительства многонационального государства, даже в теоретическом плане не было серьезных покушений на федеративную модель, ее возможный подрыв, разрушение. Интернационалист Х. Г. Раковский не мог себе такого позволить ни при каких обстоятельствах. Одновременно, демократ Х. Г. Раковский стремился не допустить ни малейших ущемлений чьих бы то ни было национальных прав, считая, что подлинное интернациональное единство выковывается последовательной борьбой за гарантию полной свободы для национальной жизни, национального творчества и созидания.

Именно этот идеал являлся определяющим в противодействии революционера-интернационалиста, подлинного демократа и несгибаемого борца за справедливость реализации сталинскому «плану автономизации», т. е., по существу ограничения суверенитета советских национальных республик, завоеванного в годы революции и Гражданской войны, открывающего дорогу к воплощению в практику государственного унитаризма.

Кто бы то ни было легко убедится, что в системе координат, в которой мыслил и пытался действовать Х. Г. Раковский,

¹ См.: *Мельниченко В. Ю.* Чи був Раковський конфедералістом? // Про минуле заради майбутнього. К., 1989. С. 283-299; *Его же.* Нескоренний. Науково-художня книга про Християна Раковського. К., 1990. С. 104-121.

отправным, определяющим моментом было недопущение движения вспять от завоеванной народами национальной свободы. А практическая модель выстраивалась, исходя из реалий, наглядных примеров Украины (что вполне естественно, объяснимо личным опытом). Именно с этих положений начинается обстоятельный документ, адресованный 28 сентября 1922 г. председателем СНК УССР И. В. Сталину, направлявшему процесс образования Союза ССР и добившемуся одобрения соответствующей комиссией предложений, которые Х. Г. Раковский счел несовершенными, необоснованными и ошибочными¹. Конкретный сюжет заканчивается весьма категоричным выводом: «В проекте (комиссии ЦК РКП(б), возглавляемой И. В. Сталиным. – В. С.) говорится об обязанностях независимых республик, о подчинении директивам центра, но ничего не сказано о правах, которыми пользуются их ЦИК и Совнарком и находящиеся при них наркоматы и управления объединенных комиссариатов»². Подобная асимметрия для Х. Г. Раковского была недопустима, вела к неоправданным перекосам в строительстве государства в сторону шовинистического централизма.

Всецело, горячо поддерживая цель «поставить на прочные начала отношения РСФСР с независимыми республиками», представитель Украины с тревогой обращал внимание на обнаружившуюся тенденцию: «Вместо того, чтобы довести начатое строительство до конца, поставив ясно и определенно вопрос о формах нашей государственной [жизни] и о строении наших центральных органов, вместо того, чтобы выработать действительную федерацию, которая обеспечивала бы для всех одинаковые условия революционного строительства, объединяла бы рабочий класс всех национальностей России на основе равноправия, данный проект проходит мимо этой задачи (тут и далее в документе подчеркнуто Х. Г. Раковским – В. С.). Данный проект игнорирует, что Советская федерация не является однородным национальным государством. В этом отношении проект резолюции является поворотным пунктом во

¹ См.: Замечания тов. Раковского по проекту резолюции о взаимоотношениях РСФСР с независимыми республиками // Из истории образования СССР. // Известия ЦК КПСС. 1989. № 9. С. 209, 211.

² Там же. С. 211-212.

всей национальной политике нашей партии. Его проведение, т. е. формальное упразднение независимых республик, явится источником затруднений как за границей, так и внутри Федерации»¹.

За годы работы в республике Х. Г. Раковский смог сполна проникнуться идеей украинской соборности. Ее реализацию он ставил в прямую зависимость от статуса УССР в будущем федеративном объединении, обоснованно считал, что самое малое ущемление, ограничение прав национальной республики будет негативно сказываться на международных факторах решения важнейшей, гуманнейшей проблемы, использоваться во вред украинской нации, ее единству. Поэтому очень убежденно предостерегал от возможного преуменьшения пропагандистского эффекта, который имел и должен иметь пример обеспечения советской властью полной свободы самоопределения и выбора собственного варианта перспективы, судьбы каждым народом, которого коснулись перемены социалистического строя, прежде всего – Украины. «Посредством независимой Советской Украины – подчеркивал он – Советская федерация имела возможность совершать такое же революционное проникновение в Галицию, Буковину, Бессарабию. Без всякой серьезной надобности мы сами себя лишаем этого оружия и, наоборот, даем польской и румынской буржуазии новое оружие для борьбы с нами и усиления своей национальной политики. По отношению к Украине Польша выступит в роли защитницы ее независимости, признанной Рижским договором»².

На этом соображении глава украинского правительства решительно настаивает и в письме Первому секретарю ЦК КП(б)У Д. Мануильскому от 29 сентября: «...Если Политбюро ЦК КП(б)У разделяет мою точку зрения, было бы целесообразно, чтобы т.т. Петровский и Фрунзе, поехавши в Москву, **отстаивали бы нашу точку зрения** (выделено Х. Г. Раковским – В. С.). Я думаю, что Украина в данном случае страдает главным образом из-за неблагоразумия и уклонов других независ/имых/ республик. Между тем более всего для нашего революционного/ воздействия /на/

¹ Там же.

² Там же. С. 212.

заграницю имеет значение сохранение независимости Украины. Около десяти миллионов украинцев Польши, Галиции, Прикарпатской Руси, Буковины и Бессарабии ориентируются и будут ориентироваться больше и больше на Советскую Украину»

Исходя из всего изложенного, буквально тревожным набатом звучат слова Х. Г. Раковского: «Самый главный вопрос остается – вопрос о выработке строго централизованной, но федеральной системы управления, в которой правильно были бы защищены интересы республик и последние пользовались бы определенной автономией»¹.

Активная позиция лидера Компартии Украины, его огромный авторитет обеспечили сплочение на предлагаемых им принципах республиканской партийной организации, ее руководства. 3 октября 1922 г. Политбюро ЦК КП(б)У заслушало на своем заседании вопрос «О взаимоотношениях между РСФСР и независимыми республиками» (докладчиком был Г. И. Петровский). После обсуждения было принято решение: «1) Категорически высказаться за принятую последним Пленумом ЦК КПУ резолюцию о взаимоотношениях между РСФСР и УССР, признающую необходимость сохранения независимости УССР и оформления взаимоотношений, принятыми комиссией тов. Фрунзе с оговор[к]ами. Фактическое централизованное руководство независимыми республиками может быть вполне достигнуто соответствующими директивами по партийной линии.

2) В случае, если ЦК РКП примет, однако, необходимость вхождения УССР в состав РСФСР, не настаивать на сохранении формальных признаков политической самостоятельности УССР, а определить отношения на основе практической целесообразности.

3) Внести на Пленум ЦК РКП предложение о конструировании ВЦИКа и его Президиума из представителей РСФСР и независимых республик, избираемых общефедеративным Съездом Советом и ВЦИКов, но при том число представителей республики во ВЦИКе и Президиуме должно быть формально установлено и должно быть введено постоянное представительство в Президиуме в Москве.

¹ Там же.

4) Поручить членам ЦК КПУ, состоящим членами ЦК РКП, отстаивать на Пленуме ЦК РКП настоящее решение» [7, с 214; 14].

Отдавая себе отчет во всей важности решавшейся проблемы, Х. Г. Раковский нашел нужным (как и другие видные партийно-советские работники) апеллировать к авторитету В. И. Ленина, с его помощью переубедить И. В. Сталина отступить от своего жесткого автономистского плана, ведшего к свертыванию, ограничению суверенитета национальных республик.

Специалисты считают, что болгарскому революционеру-интернационалисту и украинскому патриоту эта миссия удалась во время посещения В. И. Ленина в Горках 25 августа 1922 г.¹

Конечно, было бы необоснованным считать, что уже тогда детально обсуждались многие аспекты ситуации, хронологически складывавшейся и в полном объеме проявившейся позже, в следующие месяцы. Однако принципиальные позиции В. И. Ленина и Х. Г. Раковского были близкими и до этого момента. Так думать и даже с большой долей вероятности утверждать позволяет практическое тождество взглядов на украинские проблемы, реализовавшиеся, к примеру, в подготовке ленинской резолюции о Советской власти на Украине, принятой VIII конференцией РКП(б) и выработке тактики по отношению к Украинской Коммунистической партии (боротьбистов)². Теоретические воззрения Х. Г. Раковского осенью 1922 г. сложились в еще более отработанные, отточенные логические подходы и конструкции. В. И. Ленин о них знал хотя бы по тому, что в письмах к нему на оценки ««нелипового» украинца» (так именовал Х. Г. Раковского) то ли сердито, то ли саркастически ссылался И. В. Сталин³.

Очевидно, не без учета и влияния вышеизложенного сложилась очень категоричная сентенция вождя большевистской

¹ См.: Журавлев В. В., Ненароков А. П. «Белые пятна» в истории создания СССР // Правда. 1988. 8 июля; Волковинський В. М., Кульчицький С. В. Християн Раковський. Політичний портрет. К., 1990. С. 189; Фролов М. О. Компартіjno-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1920 – 1930 рр. С. 72.

² Девятый съезд РКП(б) Стенографический отчет. М., 1923. С. 89; Як готувалася резолюція ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні»? // Сторінки історії Компартії України. К. 1990. С. 106 -111.

³ Из истории образования СССР. С. 200.

партии, надиктованная в самый ответственный момент, в дни проведения Первого съезда Союза Советских Социалистических Республик: «Видимо, вся эта затея «автономизации» (план И. В. Сталина – В. С.) в корне была неверна и несвоевременна»¹. Это положение удивительно созвучно другому соображению В. И. Ленина, высказанному буквально через несколько дней: «Мы вынуждены признать коренную перемену всей точки зрения нашей на социализм»².

В свете приведенного особое значение приобретало принятое после одобрения Декларации и Союзного Договора об образовании СССР специального дополнительного решения, на которое, как правило, не обращается должного внимания.

Учитывая новизну совершаемого, проявляя понятную осмотрительность, желая предостеречься от возможных ошибок, представитель УССР М. В. Фрунзе доложил не только о решении съезда Советов Украины, но и о порученных ему предложениях конференции полномочных делегацией республик, состоявшейся накануне. Докладчик проинформировал: «Делегации внимательно рассмотрели все пункты, и это, конечно, является дополнительной гарантией того, что все предложенное сейчас вашему вниманию обдуманно и взвешено всесторонне. Тем не менее, делегации нашли необходимым ввести еще новые дополнительные гарантии того, чтобы принимаемый нами акт был действительно актом, устанавливающим безошибочно основы новых прочных взаимоотношений, позволяющих каждому государству, входящему в союз, выявить в интересах общего дела максимум энергии и самостоятельности. В этих видах делегации считают необходимым не ограничиваться простым принятием этого прочитанного сейчас товарищем Сталиным текста, а проделать над ним дальнейшую работу. Самым лучшим способом проверить правильность принимаемых постановлений послужит практика. Поэтому, товарищи, делегации считают необходимым поступить следующим образом: сейчас утвердить и текст декларации, и текст союзного договора

¹ Ленин В. И. Полн собр. соч. Т. 45. С. 356.

² Там же. С. 376.

только в основном. Затем тому органу, который будет избран, - Центральному исполнительному комитету Союза, - поручить заняться его дальнейшей разработкой, его дальнейшим рассмотрением. Помимо этой работы ЦИК'а Союза к ней должны быть еще раз привлечены правительства национальных государств в лице их верховных органов. Значит текст, который будет принят вами, должен быть Президиумом ЦИК'а Союза разослан нашим национальным ЦИК'ам для одобрения. После того, как они рассмотрят его и, возможно, внесут в него, основываясь на практике, ряд поправок, после этого должна быть собрана следующая сессия ЦИК'а Союза, которая уже, на основании этой дополнительной разработки, должна будет ввести в действие этот договор»¹.

К сказанному М. В. Фрунзе добавил еще одно соображение: «Мы предлагаем вам принять еще одну гарантию, а именно, чтобы следующая сессия ЦИК'а ввела бы в действие этот новый закон только временно. На основании этого закона она конституирует новое союзное правительство, создав Совнарком Союза ССР, создав и все остальные наши органы, регулирующие общесоюзную деятельность, но окончательное утверждение, окончательная ратификация этого договора должна быть отложена до следующего II съезда депутатов Советов СССР»².

Думается, что поручение высказать приведенные предложения было не случайно предложено представителю УССР, руководство которой самым ответственным образом относились к перспективе как строительства единого союзного государства, так и к возможным отклонениям от фундаментального его принципа - нерушимого равноправия. Может быть, потому же о происходившем на конференции полномочных делегаций не упомянул И. В. Сталин. А М. В. Фрунзе завершал этот сюжет своего доклада, как бы продолжая доказывать (очевидно - было кому) необходимость реализации предложений: «Вот, товарищи, тот путь, который мы считаем наиболее гарантирующим со всех сторон правильность и соответствие жизненным интересам союзных

¹ I съезд Советов СССР (стенографический отчет с приложениями). М., 1923. С. 11 - 12.

² Там же. С. 12.

народов заключенного ими союзного договора. Этот путь как будто кажется длинным, но нам приходится считаться с тем, что и то дело, которое мы сейчас с вами начали, является делом чрезвычайной важности, является делом, над созданием которого стоит потрудиться не один и не два месяца с тем, чтобы и результаты вышли наиболее совершенными»¹

Несмотря на то, что все эти предложения были одобрены делегатами съезда, так как отвечали общим настроениям, доминирующим позициям, до их реализации дело так и не дошло. Не смогли внести перелома в означенном направлении и отчаянные попытки Х. Г. Раковского на XII съезде РКП(б), других форумах, в осуществляемых публичных акциях предостеречь партию, советское общество от опасного унитаристского курса, закладывавшегося в выработывавшуюся Конституцию Союза Советских Социалистических Республик². Самого же Х. Г. Раковского в июле 1923 г. сняли со всех постов в Украине и направили на дипломатическую работу - в «почетную ссылку» за рубеж. Противостояние И. В. Сталину завершилось поражением, но затем обернулось немалыми издержками и испытаниями.

Рукопись

¹ Там же.

² См. : Солдатенко В. Ф. Хрисиан Раковский в революционных событиях в Украине (1918 -1923): поиск современных научных акцентов // *Bulgarian Historical Review* (Sofia). 2018. Т.46. № 1-2, P. 92 – 135

«СДЕЛАТЬ НЕВОЗМОЖНОЕ ВОЗМОЖНЫМ»: ДРАМА ГЕОРГИЯ ПЯТАКОВА

Имя Георгия Леонидовича Пятакова – активного участника революции и Гражданской войны, видного партийно-государственного деятеля первого полутора десятилетия социалистических преобразований в советской стране получило известность в основном в последние годы. Однако, несмотря на определенные подвижки в историографии¹, далеко не все страницы его жизненного пути, оценка исторической роли получили должный анализ и освещение.

Г. Пятаков очень рано стал на стезю профессионального революционера, влился в когорту большевистских лидеров. В 24 года (1915 г.) он вступил в серьезную полемику с В. И. Лениным по поводу ключевых вопросов оценки империализма, перспектив пролетарской революции. В 26 лет сформировал самую крупную в большевистской партии оппозицию Апрельским тезисам В. И. Ленина. В 27 лет возглавил созданную по его же инициативе Коммунистическую партию (большевиков) Украины, затем повторно избирался ее первым секретарем в 28 лет. И в этом же возрасте был назначен на пост главы Временного рабоче-крестьянского правительства Советской Украины.

В. И. Ленин, немало общавшийся с молодым марксистом, очень высоко ценил колоссальные способности Г. Л. Пятакова, приглашая на должности председателя Государственного банка Советской России (1917-1918 гг.), заместителя председателя Высшего Совета народного хозяйства СССР, рассматривал его кандидатуру в числе 6 выдающихся личностей в качестве своего возможного приемника в политическом завещании – «Письме к съезду». Наверное, немалое значение тут играло то, что, обладая значительными теоретическими способностями, Г. Л. Пятаков

¹ См., напр.: Солдатенко В. Ф. Гражданская война в Украине в 1917 – 1920 гг. М., Новый хронограф, 2012. 672 с.; Его же. Георгий Пятаков: оппонент Ленина, соперник Сталина. М., Политическая энциклопедия, 2017. 423 с.; Его же. В горниле революций и войн: Украина в 1917 – 1920 гг.: Историко-историографические эссе. М., Политическая энциклопедия, 2018. 670 с.

всегда имел собственную, оригинальную позицию по любому кардинальному вопросу и смело, последовательно, аргументированно ее отстаивал, даже если ошибался.

Одним из проявлений характера, личностной сущности талантливого партийца стало то, что он исповедовал левокоммунистические взгляды, участвовал во всех троцкистских оппозициях 20-х гг. и в результате был исключен XV съездом ВКП(б) из партии¹, хотя до этого не раз избирался в состав Центрального комитета.

Командированный на дипломатическую работу – торгового представителя СССР во Франции, Г. Л. Пятаков предпринял отчаянные, просто невероятные усилия, чтобы вернуться на Родину, восстановиться в партии².

О тогдашних настроениях и позиции Г. Пятакова подробно поведал заместитель главного редактора «Торгово-промышленной газеты» Н. Валентинов (Вольский), хорошо знавший заместителя председателя ВСНХ по прежней работе. Он посетил опального деятеля в Париже в конце марта 1928 г. и подробнейшим образом воспроизвел разговор (сильно похожий на заявление, которое предназначалось не столько старому знакомому, сколько, очевидно, передаче в Кремль). На вопрос журналиста, почему он так настойчиво, целеустремленно стремится вернуться в партию, Георгий Леонидович твердо, даже несколько пафосно ответил: «Когда даешь себе отчет, что такое партия, что она сделала и делает, просто удивительным кажется ваш вопрос – почему вы так огорчены, что вас – Пятакова – исключили из партии. Почему вы так хотите как можно быстрее в нее вернуться?..»

Большевизм является партией, которая несет идею воплощения в жизнь того, что считается невозможным, неосуществимым. ... Настоящие большевики-коммунисты – люди особенной закалки, особенной породы, которая не имеет исторического подобия. *Мы ни на кого не похожи.* Мы партия, которая состоит из людей, которые делают невозможное возможным; проникаясь

¹ Пятнадцатый съезд ВКП(б). Декабрь 1927 года. Стенографический отчет. Ч. 2. М., 1962. С. 1397.

² Солдатенко В. Ф. Георгий Пятаков: оппонент Ленина, соперник Сталина. С. 358-365.

мыслью о насилии, мы направляем *его на самых себя*, и если партия того требует, если для нее это нужно или важно, актом воли сумеем за 24 часа выбросить из мозга идеи, с которыми носились годами. Вам это абсолютно не понятно, вы не в состоянии выйти из вашего узенького “я” и покориться дисциплине коллектива. А вот настоящий большевик это может сделать. Личность его не замкнута пределами «я», а растворяется в коллективе, именуемом партией»¹.

Г. Пятаков утверждал, что он искренне отказывается от старых взглядов и даже осуждал тех, кто готов был лучше погибнуть, чем изменить своим идеалам. «Отказ от жизни, – утверждал он, – выстрел в лоб с револьвера – настоящие глупости перед другим проявлением воли, именно тем, о котором я говорю. Такое насилие над самим собой чувствуется остро, болезненно, однако, прибегая к этому насилию с целью сломать себя и быть в полном согласии с партией и является сущностью настоящего большевика-коммуниста, до конца связанного с партией»².

Георгий Пятаков беззаветно, почти фанатично верил в грядущие хозяйственные успехи коммунистической партии, советского государства, в неотвратимое (и не такое далекое!) торжество мировой революции. Он с неподдельным пафосом произнес: «В грядущей революции, неужели вы думаете, что я – Пятаков – не буду принимать участия? Где же тогда буду я? А ради какого черта я тогда жил? Неужели вы думаете, что в великом мировом перевороте, в котором решающим фактором будет наша партия, я буду вне ее? А вне ее – значит быть нолем. Чтобы быть в партии, принимать участие в ее рядах в грядущих мировых событиях – я должен отдать ей без остатка самого себя, слиться с ней, чтобы во мне не было ни одной частицы, которая бы не принадлежала партии, с ней несогласованной. И еще раз скажу, *если партия для ее побед, для осуществления ее цели – будет требовать белое считать черным – я это приму и сделаю это моим убеждением*»³.

¹ Валентинов Н. (Н. Вольский). Новая экономическая политика и кризис партии после смерти Ленина. М., 1991. С. 24.

² Там же.

³ Там же. С. 24-25.

Так или иначе, но Георгия Пятакова услышали в Москве. Сталин и его окружение, очевидно, также довольно быстро поняли, что бывший оппозиционер уже не опасен. Г. Пятаков не подвергся таким репрессиям и остракизму, как его коллеги по фракционной деятельности. Система решила использовать знания, опыт, способности «нового», «не грозного» Георгия Леонидовича. Да и где ей было взять специалистов-экономистов его уровня, его эрудиции и способностей для осуществления действительно гигантских хозяйственных преобразований, к которым приступили в советской стране в конце 20-х годов.

Осенью 1928 года Г. Пятакову все-таки удалось перевестись из Франции, которую успел невзлюбить, в Москву. Он получил назначение на должность заместителя председателя Госбанка Союза ССР.

Жил возвратившийся к государственным делам функционер высокого ранга более чем скромно.

Тот же Н. Валентинов, который посетил его в квартире в Гнездиновском переулке, так изобразил быт высокопоставленного государственного служащего: «Пятакова я нашел в убогой узенькой комнате, в которой располагалась кровать, тумбочка, стол и больше ничего (...). Он был болен, лежал в постели, покрытый изношенным, плохим одеялом, наподобие тех, которые бывают в тюремных камерах или казармах...»¹

Однако быт для профессионального революционера никогда не был в числе приоритетов. А вот работать Георгий Леонидович мог незаурядно. Организатор, руководитель он был действительно блестящий. Поэтому вскоре стал председателем правления Госбанка Советского Союза. А 14 ноября 1929 года произошло долгожданное его восстановление в партии.

Настроение было приподнятым. И не только из-за перемен в личной жизни, общественном положении. Разбивая очередную, в этот раз – «правую» оппозицию (А. Рыков, Н. Бухарин, М. Томский), сталинское руководство все чаще заимствовало аргументы и методы из арсенала уже развенчанных не так давно «левых». Форсированную индустриализацию, которую в значительной мере

¹ Там же. С. 25.

осуществляли за счет «дани» с крестьянства, политику ликвидации кулачества и вообще всех остатков буржуазии Г. Пятаков воспринял как торжество собственных подходов и предложений. Следовательно, старые разногласия с И. Сталиным можно было считать преодоленными? Конечно!

И он безоговорочно ориентируется на генерального секретаря ЦК ВКП(б), считает его единственным в Политбюро, кому вообще только и можно подчиняться, потому что именно с ним теперь ассоциируется путь трансформации «невозможного в возможное».

Г. Л. Пятаков успел приобщиться к сталинскому юбилею, присоединить и свой голос к хору славословивших вождя. 23 декабря в «Правде» была опубликована его статья «За руководство», которая походила на смесь покаяния за прошлые «грехи» с торжественной клятвой всем существом, во всем без исключения быть внутренне согласным с руководством партии – конечно со Сталиным во главе.

«Демонстрация ко дню 50-летия тов. Сталина имеет глубокий политический смысл, – писал Георгий Леонидович. – Партия проверила за эти годы не только свою линию, но и своих вождей. Вопрос о руководстве решен – таков главный, основной, решающий итог. Теперь ясно, что нельзя быть за партию и против данного Центрального Комитета, нельзя быть за Центральный Комитет и быть против Сталина. Я был против руководства и против т. Сталина. Это самая тяжелая в моей жизни политическая ошибка. Нет коммунистической партии без твердого руководства, как нет и не может быть диктатуры пролетариата без коммунистической партии. Линия партии и ее ЦК показала свою правоту. Индустриализация, коллективизация сельского хозяйства, борьба против классовых врагов – все это до того очевидно, что нет потребности доказывать»¹.

Апофеозом статьи была фраза: «Только безнадежные пакостники и ослепленные ненавистью к партии, могут толковать так, что речь идет о том, кого слушаться»².

¹ Правда. 1929, 23 декабря.

² Там же.

Для Г. Пятакова, как видно, такого вопроса не существовало, потому что он свой выбор сделал, твердо заявил, кого именно он будет «слушаться».

И. Сталин же, напротив, продолжал не доверять Г. Пятакову после его восстановления в партии и возвращения на высокие государственные должности. Например, в письме к В. Молотову 2 сентября 1930 года генсек спрашивал: «Что поделявают в Госбанке Карклин, Кактынь и др.? Неужели во всем поддакивают Пятакову?», – и сам же в присущей манере отвечал: «Придется, моему, обновить верхушку Госбанка и Наркомфина за счет ОГПУ и РКИ после того, как эти последние органы проведут там проверочно-мордобойную работу»¹.

Внешне же И. Сталин проявлял себя по отношению к Г. Пятакову лояльно, мягко, даже уважительно. Георгия Леонидовича избрали делегатом с совещательным голосом на XVI съезд партии (июнь–июль 1930 года), который, в свою очередь, вновь избрал его членом ЦК ВКП(б)². Все повторилось на XVII съезде ВКП(б)³. Вроде бы и не было XV съезда, исключения из партии, мук неопределенности...

Далее последовал ряд важных назначений: 18 октября 1930 года решением СНК Г. Пятакова утвердили председателем правления объединения Всехимпрома; 21 октября – членом президиума ВСНХ; 26 июля 1931 года – первым заместителем председателя ВСНХ СССР Г. Орджоникидзе, 15 октября – начальником планового отдела ВСНХ. В январе 1932 года Георгий Леонидович стал заместителем народного комиссара тяжелой промышленности СССР Г. Орджоникидзе.

Можно сказать, что Г. Пятаков принадлежал к довольно узкому кругу лиц, с которыми более или менее постоянно общался И. Сталин. Так, в тетрадах (журналах) записей лиц, которых

¹ Цит. по: Красовицкая Т. Ю. Национальные элементы как социокультурный феномен советской государственности (октябрь 1917 – 1923 годов). Документы и материалы. М., 2007. С. 388; См. также: Сталин И. В. Сочинения. Т. 17. Тверь, 2004. С. 355.

² XVI съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). 26 июня–13 июля 1930 г. Стенографический отчет. Ч. II. М., 1935. С. 1221.

³ XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). 26 января – 10 февраля 1934 г. Стенографический отчет. М., 1934. С. 680.

принимал генеральный секретарь ЦК ВКП(б), зафиксировано 70 случаев присутствия Г. Пятакова в кремлевском кабинете И. Сталина¹.

Впервые Пятаков был принят в кремлевском кабинете Сталина 14 февраля 1928 года, в последний раз – 13 августа 1936 года. Особенно частыми его визиты были в 1931 году – 23 раза, и в 1933 г. – 19 раз. В 1928 и 1930 году Сталин несколько раз беседовал с Пятаковым наедине. Впоследствии, как правило, они разговаривали в присутствии третьих лиц. Проходили совещания, решались злободневные вопросы. Бывали у Сталина в основном почти одни и те же партийные и государственные деятели – сподвижники генсека: В. Молотов, Л. Каганович, М. Калинин, К. Ворошилов, А. Микоян, С. Киров, П. Постышев, А. Розенгольд, Я. Рудзутак, В. Куйбышев, Я. Яковлев, Н. Крестинский. Реже, но всегда в одно и то же время, в кабинете вместе с Г. Пятаковым оказывались А. Вышинский, Г. Ягода, Н. Ежов...²

Но чаще других одновременно с Г. Пятаковым в совещаниях принимал участие Г. Орджоникидзе. Как известно, он считался одним из ближайших друзей И. Сталина. Однако ни вопросов, ни ревности у одного из ключевых министров правительства не вызывало, что так часто на самом высоком уровне возникала потребность считаться с мнением своего заместителя.

Очевидно, стоит задуматься, над еще одним немаловажным обстоятельством. Из всех своих соперников (такowymi И. Сталин, скорее всего, считал «пятерку», названную В. Лениным в «Письме к съезду») генсек, первое лицо в стране безусловно выделил Г. Пятакова. Об этом убедительно свидетельствуют те же записи о кремлевских посетителях «вождя народов». Л. Троцкого не принимали здесь ни разу. Л. Каменев и Г. Зиновьев были удостоены такой «честь» всего два раза – в 1928 и 1933 году. Н. Бухарин посетил первое лицо государства с 1929 по 1936 год тринадцать раз³.

¹ На приеме у Сталина. Тетрадь (журнал) записей лиц, принятых И. В. Сталиным (1924–1953 гг.). Справочник. М., 2008. С. 784.

² Там же. С. 27–191.

³ Там же. С. 579, 618, 626 и др.

Эти данные, думается, среди прочего, больше всего говорят о бесцеремонном, может быть, расчетливо-показательном и унижительном игнорировании И. Сталиным ближайших соратников В. Ленина.

Стоит вспомнить, что в годы участия Г. Пятакова в троцкистских оппозициях его – так же, как Л. Троцкого и Г. Сокольникова – никогда не приглашали на предваряющие заседания Политбюро совещания у Сталина, на которых, по существу, предreshалось содержание принимаемых затем документов¹.

Теперь ситуация изменилась. Г. Пятаков проводил долгие часы в «первом кабинете» страны. И действовали в данном случае, наверное, совершенно иные факторы. Можно, как представляется, предположить следующее объяснение. И. Сталин был из тех людей, который приглашал для деловых разговоров лишь очень компетентных, крупных специалистов, людей, способных принимать эффективные масштабные, творческие решения, умевших брать на себя ответственность, наконец – эрудитов, интеллектуалов, просто грамотных, разумных руководителей, талантливых организаторов. Генсеку – при всех его недостатках – нельзя отказать в проникательности, в умении довольно тонко разбираться в людях, оценивать их способности; он выдвигал и прагматично использовал действительно лучших, поистине стоящих работников – исполнителей, харизматичных лидеров – для достижения как высоких общественных, так и личных целей.

Что и говорить, в годы первых пятилеток, когда приоритетной задачей, поставленной партий, была индустриализация, более того, считалось, что именно от ее успеха зависит судьба страны, судьба мировой революции, исход неизбежного военного столкновения двух миров, Г. Пятаков и объективно, и по воле (с разрешения) И. Сталина, стал одной из ключевых фигур хозяйственного строительства.

Он опять оказался в родной стихии, там, где больше всего и хотел быть. Не только близкое окружение, но и широкая общественность знала, что не существовало человека, более Георгия Леонидовича влюбленного в «процесс индустриализации», никто

¹ Волкогонов Д. Триумф и трагедия. Политический портрет И. Сталина. В 2-х книгах. Кн. 1. Ч. 1. М., 1989. С. 243-244.

так не превозносил индустриализацию, не поэтизировал, не воспевал ее, не отдавал все свои силы. В этом он оставался неисправимым романтиком, безнадежным идеалистом, мечтателем. «Наша партия – убежденно, пылко доказывал он, – нашла чудодейственное средство заставить советскую страну шагать вперед недоступными для других стран семимильными шагами. Это средство называется пятилетними планами. (...) С помощью этих планов мы сделаем невозможное возможным и в кратчайшее время станем самой сильной индустриальной страной в мире. Для меня это неопровержимая истина. А каждый день нашего существования, нашего укрепления и могущества, нашего влияния на мир – сокращает на 5–10 лет само существование капитализма. Мы идем вверх, капитализм вниз. Я убежден, что через 15–20 лет капиталистический мир будет представлять собой руины, охваченные революциями»¹.

Ситуация сложилась так, что именно Георгий Леонидович в Наркомате тяжелой промышленности стал ответственным за организацию аппарата отрасли. Именно он составлял и подписывал все директивы и приказы. Его рукой оставлена и окончательная правка на рукописях основных, самых ответственных документов, подготовленных Георгием Константиновичем Орджоникидзе², безусловно доверявшего Г. Пятакову самые сложные задачи создания новых предприятий и считавшего его «своей правой рукой».

Георгий Леонидович активно участвовал в реконструкции действующих предприятий, образовании новых отраслей промышленности, в частности химической, курировал работу Сталинградского тракторного и Горьковского автомобильного заводов. На него был возложен контроль над ходом строительства Днепровского металлургического комбината³. В 1934–1935 годах он непосредственно руководил выводом из прорыва предприятий цветной металлургии. Он много ездил по стране, не единожды побывал практически на всех крупных стройках первой и второй пятилеток.

¹ Цит. по: Валентинов Н. Указ. соч. С. 24.

² См.: Российский государственный архив экономики (РГАЭ). Ф. 7297. Оп. 1. Д. 1932. Л. 355; Д. 2. Л. 187.

³ Там же. Ф. 7297. Оп. 1. Д. 4. Л. 64; Д. 9. Л. 262, 263. Д. 10. Л. 223 и др.

И при этом успевал еще принимать участие в редактировании «Большой Советской Энциклопедии», возглавлять редколлегию «Советской химической энциклопедии», вместе с Максимом Горьким редактировать журнал «Наши достижения». Под его редакцией выходил альбом «СССР на стройке» (он был основателем их выпуска). Они издавались на русском, английском, французском и немецком языках и были призваны пропагандировать всему миру грандиозные стройки первых пятилеток, запечатленные в сотнях, тысячах фотографий.

Темп жизни был просто невероятным. Подавляющая часть дня приходилась на работу. В своем служебном кабинете заместитель наркома часто ночевал. Большой отрадой была серьезная музыка, в которой он хорошо разбирался с ранних лет, однако теперь мог наслаждаться так редко.

На XVII съезде ВКП(б) в январе 1934 года выступление Г. Пятакова при обсуждении доклада о втором пятилетнем плане длилось более часа¹. В отличие от других, он вел себя очень достойно, солидно. В частности, в выступлении уже почти не было ритуального усердного покаяния. Хотя, возможно, нотки вины проскакивают в тех местах речи, где бывший троцкист «добывает» троцкизм: «Партия и ее Центральный Комитет блестяще провели политику индустриализации, столь четко сформулированную на XIV съезде товарищем Сталиным, разгромив контр-революционный троцкизм (...). «Индустриализм» троцкистов, не связанный с социалистическим подъемом сельского хозяйства и потому меньшевистско-гнилой, был по существу выражением неверия в практическую индустриализацию страны на деле, был плотью от плоти, кровью от крови контрреволюционной теории отрицания строительства социализма в нашей стране»².

В целом речь заместителя наркома тяжелой промышленности стала дельным, подробным докладом о развитии отрасли, ее состоянии и перспективах, с цифровыми выкладками, которые любил Г. Пятаков, с глубоким анализом неотложных хозяйственных проблем.

¹ XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет. С. 455–464.

² Там же. С. 455.

Газета «Правда» в дневнике съезда так передавала содержание выступления: «В яркой, изобилующей цифрами и примерами речи тов. Пятаков говорит о том, что во втором пятилетии тяжелой промышленности предстоит техническое перевооружение всего народного хозяйства, в то время как в первом пятилетии она, в известной мере, работала “на себя”. В первую очередь, выдвигается задача обеспечения транспорта необходимым ему оборудованием. Громадной работы от тяжелой промышленности потребует дальнейшее развитие электрификации. Тов. Пятаков перечисляет различные предметы широкого потребления, которые в гигантски возросших количествах будет производить тяжелая промышленность (велосипеды, патефоны, радио, часы, посуда) и съезд встречает это перечисление громкими аплодисментами»¹.

Заканчивая, Георгий Леонидович говорил, что пятимиллионный отряд рабочих тяжелой промышленности идет на завоевание новых социалистических рубежей, убежден в успехе и в надежде рапортовать на XVIII съезде партии: «Задачи, поставленные перед нами XVII съездом, нами разрешены»². Но выступать Г. Пятакову на следующем партсъезде не пришлось...

Георгий Пятаков внес весомый вклад в формирование советской административно-командной системы управления. Благодаря и ему тоже каждый хозяйственный шаг воспринимался как фронтовая атака, возведение новостройки как бой, а выпуск первой продукции гигантов индустрии, флагманов пятилеток – чуть ли не как масштабная военная победа. Одним словом, и хозяйственная сфера была превращена в своеобразный плацдарм классовой борьбы. А значит, обязательно должны были быть победители, триумфаторы и враги, побежденные. Вот только в числе побежденных, а точнее жертв, оказались и те, кто в действительности не были ни врагами нового порядка, ни врагами народа, хотя именно так их называли, а потом долгие десятилетия не осмеливались отойти от очевидной неправды.

¹ Вчера на съезде // Правда. 1934. 5 февраля.

² XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет. С. 464.

Среди последних был и сам Георгий Леонидович Пятаков.

Казалось бы, он имел шанс избежать трагического финала, на который были обречены многие его коллеги. Восстановившись в ВКП(б), Пятаков сторонился сугубо политической, идеологической деятельности. При случае он заявлял о безоговорочной поддержке курса партии и с головой погружался в хозяйственные дела.

Впрочем, крупная экономика, руководство промышленностью огромной страны – это, конечно, тоже политика. И еще какая! И здесь заместитель наркома тяжпрома также играл по принятым, точнее навязанным правилам, не давая оснований заподозрить его в том, что он их не разделяет, действует хотя бы в чем-то по принуждению – ведь всем была известна его едва ли не «врожденная» склонность к чрезвычайным мерам, силовым методам, штурмам в созидании нового порядка.

Вот только не верится, что с его природной мудростью и колоссальным опытом он мог принимать все происходящее за чистую монету, не мучиться бессонными ночами от осознания того, что далеко не все, что делается, соответствует его идеалам, его видению общественного прогресса. Скорее всего, он не мог понять, как получилось, что он не в состоянии, как раньше, противостоять решениям, которые не считает во всем верными, обоснованными, оправданными. Нестерпимо было осознавать, что он и сам невольно превратился в важный «винтик» механизма, вроде бы и крайне необходимой форсированной атаки невиданной социальной вершины, но осуществляемой далеко не всегда безупречными методами.

Может быть, именно тогда и началось раздвоение личности Г. Пятакова, не преодоленное до момента его последнего слова на несправедном фальсифицированном процессе, до последней минуты жизни. Непосредственный участник и один из организаторов сталинского «прыжка в социализм», одна из самых важных и ответственных фигур в принятии и реализации масштабных решений, он потерял прежнюю уверенность в том, что он во всем поступает верно, «по правде» и «по совести», все более болезненно ощущал свою ответственность за причастность к просчетам,

ошибкам, обращающихся бедами тех, ради которых не щадил себя, положил все силы, всю свою беспокойную жизнь.

С одной стороны, Г. Пятаков мог справедливо гордиться тем, что его идея пятилетних планов восторжествовала, казалось бы, в самом блестящем воплощении. Ведь они давали народу страны четкое представление о перспективных задачах, обеспечивавших прогресс во всех сферах жизни. От этого во многом зависело и будущее мировой революции, мысли о которой никогда не покидали пламенного борца за человеческое счастье.

Правда, осознание того, что мир с неизбежностью втягивается в подготовку к новой войне, где СССР надо будет отстоять и себя, и судьбы планеты (это убеждение так же было непоколебимым) придавало мыслям о будущем новое направление. Но и в таком контексте можно было уверенно говорить о достоинствах планов социалистического переустройства советского общества: индустриализации страны, коллективизации сельского хозяйства, культурной революции.

Вроде бы по душе неисправимому леваку были и взятые им темпы решения неотложных и благородных задач, массовый энтузиазм, с которым воспринимались самые дерзкие замыслы, смелые призывы, размах социалистического соревнования, движение ударников, новаторов, стахановцев...

И все же было немало оснований не впадать в эйфорию, более того – сомневаться, тревожиться.

Хотя Г. Пятаков был и сам сторонником «волевых» решений, максимального использования «человеческого фактора», его знания и опыт крупного экономиста, хозяйственника подсказывали, что подхлестывание производственных процессов, как и нажимные, принудительные методы имеют свои пределы, не могут использоваться как постоянные рычаги. Зарождались сомнения и относительно той же перекачки ресурсов из сельского хозяйства в индустриальное развитие страны, обеспечение любой ценой строительства промышленных гигантов.

Кто, как не ключевая фигура в Госплане, мог наглядно представить негативные последствия жесткого и быстрого свертывания

рыночных отношений, вытеснения экономических методов управления административными, негативного влияния максимальной концентрации сил и средств на развитие тяжелой промышленности на социальную политику, жизненный уровень трудящихся.

Откровенно пугало то, что под лозунгом «Кадры решают все!» практически на каждом предприятии выявляют «саботажников», «вредителей», «диверсантов», «агентов иностранных разведок», «врагов народа». Откуда им взяться, да еще в таком немислимом количестве?

А больше всего терзало осознание бессилия – практической невозможности изменить вектор системно срабатывающей государственной машины. Угнетала перспектива.

В общем, конструктивного выхода не находилось.

В таком раздвоенном состоянии приходилось жить, мириться с тем, что представлялось объективно неизбежным. И нередко, даже вопреки собственной воле, играть по чужим правилам, пытаюсь и себя самого убедить в том, что это и твой выбор. К сожалению, подтверждений подобному поведению находится немало.

Вот только одно из них. 18 февраля 1934 года в «Правде» была напечатана огромная статья «Красноуральский медноплавильный комбинат, как он есть». Она была целиком построена на материалах так называемой «бригады Пятакова», направленной для изучения вопроса о состоянии дел на предприятии. Оценки были вполне в духе времени: «Вконец запутавшееся руководство до сих пор не сознает своей вины и своей ответственности за настоящее состояние завода, несогласно с отдельными выводами бригады тов. Пятакова, саботирует проведение в жизнь ее указаний.

Работу комбината и его руководства иначе как преступной назвать нельзя.

(...) 1/3 часть меди гибнет (...). В отвальные шлаки уходит руда с высоким содержанием меди (...).

Первоклассное оборудование находится в руках безответственных людей (...). На глазах у всех рабочих обворовывают. Недавно, во время пребывания на комбинате тов. Пятакова в

Красноуральске, в рабочей столовой было обнаружено разжижение пищи. В столовых и магазинах жульничают»¹.

Продолжая тему, печатный орган ЦК ВКП(б) 3 марта вышел с передовицей «Больше меди!». В ее основе вновь оказались результаты инспекции «бригады Пятакова» Красноуральского предприятия. Внимание читателей заострялось на многочисленных недостатках, выявленных не только в процессе ознакомления с состоянием дел на комбинате, но и в отрасли, в целом.

«Медная промышленность, несмотря на огромные капиталовложения, на новую технику, беспризорная в полном смысле, — отмечала газета. — Заработная плата, особенно на рудниках, организована так, как будто главное ее назначение заключалось в снижении производительности труда. Добыча медной руды является самым узким местом, тормозящим выплавку меди.

Производительная мощность медеплавильных заводов превышает план на десяток тысяч тонн, но безобразия так велики, что даже план не выполняется. Механизмы используются непроизводительно. Бесконечные аварии. Рабочий день загружен полезной работой меньше, чем наполовину.

Нет внимания к людям. Рабочие ведущих профессий — горняки, подземные работники — находятся в худших условиях, чем рабочие и служащие других категорий.

Неужели нужно было вмешательство ЦК, чтобы выяснить, что в бараках и квартирах рабочих — грязь, что рабочих обвешивают, обсчитывают, обворовывают?»²

Как видим, в обеих публикациях используются штампы, характерные скорее для прокурорских обвинений тех лет, нежели для профессиональной экспертной оценки ситуации. И применяли их не только в официальной стилистике общений на самом высоком политическом уровне (нарком тяжелой промышленности С. Орджоникидзе докладывал как раз в таком ключе о результатах деятельности «бригады Пятакова» на XVII съезде ВКП(б)³), но и на вполне реальных судебных процессах, набравших обороты и

¹ Правда. 1934. 18 февраля.

² Там же. 3 марта.

³ Там же. 1 февраля.

направленных против саботажников, шпионов, мошенников – одним словом, откровенных и замаскированных «врагов».

Таким образом, Г. Пятаков действовал «в духе времени», как органичный элемент государственно-репрессивной машины. И делал это осознанно. Он считал, что его место в классовой борьбе, которая согласно утверждениям Сталина, должна нарастать по мере социалистического строительства, на стороне политического руководства страны, генерального секретаря ЦК ВКП(б), а потому во время политических процессов над бывшими сообщниками по оппозиции он без колебаний выступал с их решительным даже гневным осуждением, поддерживал жестокие, в том числе смертные приговоры, приветствовал расстрелы.

Так, после оглашения обвинительного заключения по делу троцкистского центра (процесс Л. Каменева – Г. Зиновьева) Г. Пятаков опубликовал 21 августа 1936 года в «Правде» большую (на целый подвал) статью «Беспощадно уничтожить отвратительных убийц и предателей». Далее – квинтэссенция текста Пятакова (с сохранением авторской стилистики): «Трудящиеся всего мира знают и любят своего Сталина и гордятся им. (...) Страна наша под блестящим руководством ЦК и товарища Сталина в первую голову на всех парах пошла на невиданный подъем (...). Контрреволюционные взгляды и Троцкого, и Каменева, и Зиновьева (...) не имели ничего общего с линией Ленина, продолжателем и творцом которой в новых условиях был и остается тов. Сталин (...). Победила единственно правильная, единственно победная линия партии – линия нашего великого Сталина...». У бандитов, «которых вдохновляет Троцкий из-за границы», нет «никаких идей (...), одно голое, ничем не завуалированное, честолюбие и звериная ненависть к победной партии Ленина-Сталина (...).

Мне невыносимо стыдно, что и я в 1925–1927 годах шел вместе с этими бандитами... Вину свою за тогдашние тяжелейшие политические ошибки я нисколько не приуменьшаю и до этого времени остро осознаю (...) Я был виновен, что не понял партийного руководства, не понял верный путь развития социализма...» Когда понял, «пошел новым, верным путем, путем Сталина, которым с тех пор твердо и радостно иду вместе со всей партией...»

Безграничная напыщенность и самовлюбленность Троцкого, Каменева и Зиновьева привели их на отвратительный путь двурушничества, лжи, неслыханного обмана партии. «Их надо уничтожать, как падаль, заражающую чистый, бодрый воздух советской страны, падаль опасную, могущую причинить смерть нашим вождям (...). Товарищ Сталин, как всегда, прозорливо учил нас не терять революционную бдительность, не забывать, что классовый враг продолжает и будет продолжать любыми доступными ему средствами пытаться нанести любой вред диктатуре пролетариата (...). Враг наш в стране побеждающего социализма ловок. Он приспособливается к обстановке. Притворяется. Врет. Замечает свои следы. Втирается в доверие (...).

Хорошо, что органы НКВД разоблачили эту банду (...). Честь и слава органам НКВД. Каждый из нас должен повышать свою бдительность, более проникательно присматриваться к своему окружению, чтобы помочь партии, помочь НКВД, этому разящему мечу в руках диктатуры пролетариата, разоблачать агентуру классового врага и своевременно уничтожить ее¹.

А на следующий день, 22 августа, в центральных газетах было опубликовано заявление прокурора Союза ССР А. Вышинского. В нем говорилось, что во время процесса по делу «троцкистско-зиновьевского террористического центра» подсудимые Л. Каменев, Г. Зиновьев и И. Рейнгольд указали на М. Томского, Н. Бухарина, А. Рыкова, Н. Угланова, К. Радека, Г. Пятакова, Л. Серебрякова и Г. Сокольниковых как на лиц, причастных в той или иной степени к контрреволюционной деятельности «центра». Прокурор дал соответствующее распоряжение о начале расследования деятельности названных лиц. В зависимости от результатов расследования Прокуратура должна была дать законный ход новому делу².

А рядом с заявлением предусмотрительно поместили резолюции собраний трудовых коллективов с требованием «до конца распутать весь преступный клубок», расследовать связи названных лиц с «троцкистско-зиновьевской бандой»³.

¹ Правда. 1936. 21 августа; Рыбаков А. Тридцать пятый и другие годы // Дружба народов. 1988. № 10. С. 106.

² Правда. 1936. 22 августа.

³ Там же.

Как известно, все закончилось трагично – показательным процессом по делу «Антисоветского параллельного троцкистского центра», руководителем которого якобы был Георгий Леонидович Пятаков (23-30 января 1937 г.) и его расстрелом по приговору суда 31 января.

Выводы из вышеизложенного сделать непросто, в некоторых аспектах просто труднодостижимо. Среди очевидного, доказуемого можно отметить главное:

1. К концу 20-х гг. прошлого века в СССР была создана политическая система, к которой применимо название сталинская. Одной из важнейших ее сущностных составляющих являлся все- сильный механизм репрессий, который достиг своих апогейных значений в самом страшном и безжалостном 1937 году. На его начало приходится и трагический финал политической карьеры одного из талантливейших партийно-советских деятелей той поры Г. Л. Пятакова.

2. В такой системе Г. Л. Пятаков – один из пяти потенциальных соперников И. В. Сталина на вершине политической пирамиды (их имена назвал В. И. Ленин в политическом завещании), которых генеральный секретарь ЦК ВКП(б) методично уничтожил всех одного за другим, вряд ли имел шансы избежать роковой участи. Он стал третьим в коротком списке «избранных», несмотря на свою поистине выдающуюся роль в осуществлении сталинского «хозяйственного штурма», впечатляющего «прыжка в социализм».

В ход были пущены «старые грехи»: оппонирование В. И. Ленину, двукратные предложения левых эсеров в 1918 г. заменить вождя партии на высшем государственном посту (они трансформировались в инспирирования о подготовке убийства В. И. Ленина), участие в троцкистских оппозициях, к которым присовокупили вымышленные обвинения в шпионаже в пользу врагов Советской власти, заговоры против ее руководства.

3. Весьма сложно понять и рационально объяснить механизм психологического надлома и практически тотального подчинения навязанной обществу своеобразной игре, в которой теряли свое лицо, характер, принципы даже такие бесстрашные, фанатично преданные революции и социализму личности, как Г. Л. Пятаков.

Остается только удивляться тому, как они начинали подыгрывать осуществлению преступных целей, несправедливых дел.

В известном смысле он был не просто олицетворением осуществления далеко не безупречного курса, но и самого активного функционера той же системы, жертвой которой явился сам.

4. Объективное исследование весьма непростой, противоречивой и нераспутанной до конца усилиями историков страницы отечественной истории важно не только с точки зрения постижения научной истины, но и как важного прагматичного предостережения против возможного повторения хотя бы в каком-то, даже гораздо уменьшенном варианте, опыта 30-х гг. прошлого века.

*«Клио». Ежемесячный журнал для ученых. Печатный орган
Международной академии исторических и социальных наук.
Санкт-Петербург. 2019. № 6(150). С. 137 – 145.*

**В ПОИСКАХ СУБЪЕКТИВНЫХ ФАКТОРОВ
ТРАГЕДИИ 1932 – 1933 гг. В УКРАИНЕ:
ПОДЛИННАЯ ИЛИ МНИМАЯ СВЯЗЬ
ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ПОЛИТИКИ УКРАИНИЗАЦИИ
И СРЫВА ХЛЕБОЗАГОТОВОК
КАК ПРИЧИНА ГОЛОДА**

Мотивируя авторское обращение к поставленной проблеме, представляется целесообразным упомянуть следующие моменты:

- участие в подготовке постановления ЦК Компартии Украины от 26 января 1990 г. «О голоде 1932-1933 гг. и публикации связанных с ним архивных материалов» а также издание первого тематического сборника «Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» (К., 1990. 605 с.);

- публикацию в июне 2003 г. в самой популярной в то время в Украине газете «Зеркало недели» обширной, обстоятельной статьи «Голодный тридцать третий. Субъективные мысли об объективных процессах» (на украинском и русском языках);

- руководство авторским коллективом книги «Голод 1933. Українці» (К., 2013. 528 с.);

- позицию в публичных дискуссиях о причинах, сущности, последствиях и оценке событий 1932-1933 гг.;

- предметное изучение содержания общественных процессов 20-х – 30-х годов прошлого века, воплотившихся в монографиях, посвященных истории украинского коммунизма и созданию научных биографий Г. Л. Пятакова, Н. А. Скрыпника, В. К. Винниченко, отразивших главные аспекты опыта политики украинизации;

- критику приверженцами геноцидной концепции упомянутых и других авторских трудов и выступлений, квалифицируемых преимущественно как оправдание сталинизма и преступной политики ВКП(б), тогда как на самом деле, дескать, голодомор явился плодом субъективных устремлений, политических расчетов и усилий И. В. Сталина, его окружения с целью примерного наказания строптивых во все времена и особенно активно сопротивлявшихся коллективизации и раскулачиванию украинцев,

спланировать и устроить против них террор голодом, осуществить масштабный этноцид.

Не оставляя неоднократные публичные акции без внимания, стараясь предметно разобраться в высказываемых оппонентами замечаниях и соображениях, в том числе предполагая и стремясь найти в них конструктивный смысл, рациональные зерна, в процессе размышлений и поиска логических решений, способных приблизить научные исследования к истине, предлагается обратить внимание на аспекты, которые, как представляется, не становились предметом должного, пристального специального анализа, или изучались лишь частично.

Речь прежде всего о двух документах – постановлении ЦК ВКП(б) и СНК СССР от 14 декабря 1933 г. «О хлебозаготовках на Украине, Северном Кавказе и в Западной области» и разосланном буквально «вдгонку» в качестве постановления ЦК ВКП(б) и СНК СССР от 15 декабря (т. е. на следующий день после первого и включенного в протокол Политбюро ЦК ВКП(б) № 126 от 16 декабря 1932 г.) документе, наименованном «Об украинизации в Дальневосточном крае, Казахстане, Средней Азии, Центрально-Черноземной области и других районах СССР».

Естественно, очень важно определить политическую значимость обоих документов, потенциальную и реальную степень их влияния на общественные процессы, изучить опыт реализации выдвигавшихся в них задач, требований и проявившиеся последствия. Как представляется, несмотря на довольно обширную историографию, посвященную изучению трагических событий 1932 – 1933 гг., уже получавшую предметную, обстоятельную оценку¹, упомянутый аспект, в силу целого комплекса непростых обстоятельств, практически выпадал из поля зрения специалистов, концентрировавших усилия преимущественно на постижении, критическом истолковании хозяйственных (экономических) сегментов тогдашней жизни.

¹ См.: Современная российско-украинская историография голода 1932-1933 гг. в СССР. М., 2011. 471 с.; Солдатенко В. Ф. Голод 1932-1933 рр. в Україні: національна пам'ять і наукова історіографія // Голод 1933. Українці. Зб. наук. праць. К., 2013. С. 6-141; Он же. Историки и правда: чи завжди науковими є дискусії про 1933 рік в Україні // Національна пам'ять (ресурси та наголоси). Збірник наукових праць. К., 2016. С. 197-212 и др.

Оба упомянутых постановления (оригинал первого и машинописная копия второго) хранятся в Российском государственном архиве социально-политической истории (РГАСПИ) – бывшем Центральном партийном архиве Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС (ЦПА ИМЛ при ЦК КПСС) в фонде Центрального комитета Коммунистической партии¹.

Постановление от 14 декабря 1932 г. впервые было опубликовано в книге «Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» (в названии публикации была допущена ошибка: вместо «Западной области» значилось «Западных областях»)². Его перепечатки время от времени встречаются³, а второй документ в отличающихся (не меняющей сущности) вариантах попадает на страницы документальных изданий реже⁴.

И если относительно второго постановления в тексте нет прямого указания на связь его содержания с проблемой хлебозаготовок и голода, то постановление от 14 декабря 1932 г. непосредственно касается сформулированной проблемы, хотя во многих случаях составители очень важных фундаментальных документальных изданий (и российских⁵, и украинских⁶) почему-то обходят его, не упоминают в сопроводительных сюжетах (предисловиях⁷) и даже в специально посвященных опыту хозяйственной деятельности,

¹ РГАСПИ. Ф. 17. Д. 911. Оп. 3. Лл.42-42 об; 43.

² Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. К., 1990. С. 291-294.

³ См., напр.: Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933 рр. К., 2001. С. 310-312.

⁴ Командири великого голоду. С. 312-313; Голодомор 1932-1933 років в Україні. Документи і матеріали. К., 2007. С. 480.

⁵ См.: Голод в СССР. 1930-1934. М., 2009. 518 с.; Голод в СССР. 1929-1934. В 3 т. Т. 2. Июль 1932-июль 1933. М., 2012. 912 с.

⁶ См.: Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ – НКВД. К., 2007. 604 с.; Голодомор 1932-1933 років: злочин влади – трагедія народу. Документи і матеріали. К., 2008. 504 с.; Голодомор 1932-1933 років в Україні за документами ГДА СБУ. Анований довідник. Львів, 2010. 472 с.

⁷ См.: Кондрашин В. В. Кульминация трагедии (вторая половина 1932 г. – первая половина 1933 г.) // Голод в СССР 1929-1934. В 3 т. Т. 2. С 5-35; Он же. Документы Лубянки о положении в СССР в 1932-1933 гг. // «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.): Сборник документов в 10-ти томах. Т 10 (1932-1934 гг.). В 3-х частях. – Ч.1. М., 2017. С 42-51; 58-60.

хлебозаготовительных кампаний (конечно, в том числе, в Украине) обстоятельных, высокопрофессиональных публикациях¹.

Из директивного документа прямо следует, что одной из главных причин провалов на хозяйственном фронте, в частности – в области выполнения планов хлебозаготовок, являлась украинизация.

Специальным пунктом отмечалось, что «вместо правильного большевистского проведения национальной политики в ряде районов Украины украинизация проводилась механически, без учета конкретных особенностей каждого района, без тщательного подбора большевистских украинских кадров, что облегчало буржуазно-националистическим элементам, петлюровцам и пр. создание своих легальных прикрытий, своих контрреволюционных ячеек и организаций»².

Указывалось и на то, что «легкомысленная, не вытекающая из культурных интересов населения, не большевистская «украинизация» (кавычки употреблены не случайно, призваны подчеркнуть противоестественность и вредную направленность, сущность процесса – В. С.) почти половины районов Севкавказа при полном отсутствии контроля за украинизацией школы и печати со стороны краевых органов, дала легальную форму врагам Советской власти для организации сопротивления мероприятиям и заданиям Советской власти со стороны кулаков, офицерства, реэмигрантов-казаков, участников Кубанской рады и т. д.»³.

В постановляющей части ЦК ВКП(б) и СНК выдвинули в числе других, главным образом конкретных репрессивных мер, и специальные требования: ЦК КП(б)У и СНК Украины должны были «обратить серьезное внимание на правильное проведение украинизации». Здесь же указывалось на необходимость «изгнать

¹ Кондрашин В. В. И. В. Сталин и голод 1932-1933 гг. в УССР: проблема ответственности Центра и республиканского руководства // Современная российско-украинская историография голода 1932-1933 гг. в СССР. М., 2011. С. 237-256; Он же. Хлебозаготовительная политика в годы первой пятилетки и ее результаты (1929-1933 гг.). М., 2014. 350 с.; Он же. Голод 1932-1933 годов: трагедия российской деревни. 2-е изд., доп. и перераб. М., 2018. 566 с.

² Цит. по: РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 3. Д. 911. Л. 42.

³ Там же. Лл. 42 – 42 об.

петлюровские и другие буржуазно-националистические элементы из партийных и советских организаций, тщательно подбирать и воспитывать украинские большевистские кадры, обеспечить систематическое партийное руководство и контроль за проведением украинизации»¹. Кроме того, предписывалось «...немедленно перевести на Северном Кавказе делопроизводство советских и кооперативных органов “украинизированных” районов, а также все издающиеся газеты и журналы с украинского языка на русский язык, как более понятный для кубанцев, а также подготовить и к осени перевести преподавание в школах на русский язык. ЦК и СНК обязывают крайком и крайисполком срочно проверить и улучшить состав работников школ в “украинизированных” районах»².

Последним тезисом явно усиливалась общая антиукраинизаторская направленность документа. Ведь всем было хорошо известно, кто населяет Кубань и какой язык жителям региона ближе, понятнее. Ее генетический код не смогли уничтожить русификаторские усилия и в течение долгих последующих десятилетий, что бросается в глаза каждому, кто и сегодня слушает особенности речи, произношения представителей Северного Кавказа: украинская основа не просто прорывается, чувствуется, а нередко и доминирует.

Вероятно, последнее было сделано и с провокационной целью – настолько оно было алогичным. А, возможно, просто партийно-советское руководство считало себя свободным от всяких ограничивающих, сдерживающих факторов, еще точнее – своевольным, самоуправным, способным безнаказанно действовать даже вопреки здравому смыслу. Ведь содержались в том же документе требования без следствия и суда выселять «коммунистов» в северные губернии наравне с кулаками и указания осуждать саботажников, «предателей партии на Украине» – руководителей

¹ Там же. Л. 42 об.; Центральный государственный архив общественных объединений Украины (ЦГАОО Украины). Ф. 39. Оп. 4. Д. 192. Л. 10; Голод 1932–1933 років... С. 293.

² РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 3. Д. 911. Л. 42 об.; ЦГАОО України. Ф. 39. Оп. 4. Д. 192. Л. 9; Голод 1932–1933 років... С. 293–294.

районов и хозяйств к конкретным срокам – от 5 до 10 лет заключения в концентрационные лагеря¹.

Можно предположить, что означенные элементы директивного документа оказались во многом неожиданными для многих, а может – и большинства партийных и советских функционеров. До появления данного постановления, несмотря на множество материалов, касавшихся процесса хлебозаготовок, сообщений о фактах распространения массового голода, включая даже и случаи людоедства, усилившегося «бегства с колхозов» в увязке в нечто составляющее, взаимообуславливающее причины положения вещей в хозяйственной сфере, политика украинизации никаким образом даже не упоминалась. Исследователи вполне обоснованно подчеркивают, что «на Украине не наблюдалось никаких признаков сомнения в правильности проводимой политики украинизации вплоть до 14 декабря 1932 года» и что в других регионах страны, с компактно проживающим украинским населением, затронутых соответствующими процессами, «ничто не предвещало ее неожиданного прекращения»². Это подтверждается также внимательным фронтальным просмотром материалов как упомянутых выше, так и других документальных изданий.

Если верить картине, воспроизводимой С. В. Кульчицким (оговорка связана с тем, что нижеприведенный достаточно вообще-то правдоподобный сюжет просто не подкрепляется ссылками на источники), то содержание и форма постановления от 14 декабря 1932 г. определялись следующим образом: «10 декабря, когда на политбюро ЦК ВКП(б) обсуждался вопрос о хлебозаготовках в УССР, на Северном Кавказе и почему-то в Западной области, никогда не являвшейся важным производителем зерна, Сталин неожиданно отклонился от темы и начал обвинять главного вдохновителя украинизации в российских регионах и пропагандиста воссоединения Кубани с УССР Николая Скрыпника в

¹ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 3. Д. 911. Л. 42 об.; ЦГАОО України. Ф. 39. Оп. 4. Д. 192. Л. 10; Голод 1932–1933 років... С. 293.

² См.: Дроздов К. 1933 год: украинизация и голод в Центрально-Черноземной области РСФСР // Голод 1933. Українці. Зб. наук. праць. К., 2013. С. 423, 433 и др.

связях с націоналістическими елементами. Обвинения одного из основателей ВКП(б) в «буржуазном націонализме» было таким же абсурдным со стороны генсека, как обвинения в белогвардейщине. Однако через несколько дней оно имело продолжение в постановлении, опубликованном 14 декабря 1932 г. Постановление знаменовало собой отказ от тех направлений национальной политики, которые были одобрены после образования СССР XII съездом РКП(б). *Легитимированный партийным съездом курс национальной политики отменялся тайным постановлением!*¹

Скрупулезно изучавший документы Политбюро ЦК ВКП(б) В. Ю. Васильев убежден, что маховик репрессий против подлинных или мнимых виновников невыполнения плана хлебозаготовок был запущен Сталиным и его помощниками в конце 1932 – в начале 1933 гг. и конкретизирует свой вывод: «Политическую подоплеку формулировал лично Сталин. Так, на заседании политбюро ЦК ВКП(б) 10 декабря 1932 г., на котором заслушивались доклады ЦК КП(б)У, Северо-Кавказского крайкома и Западного обкома партии о хлебозаготовках, Сталин подверг украинских руководителей резкой критике, которая нередко переходила в открытую брань. Он обвинял их не то что в неумении/нежелании выполнять планы хлебозаготовок, а в ошибочной политической линии, «мягкотелости», отсутствии настойчивости в борьбе с «саботажниками». Особенно нападал Сталин на члена политбюро ЦК КП(б)У Н. Скрыпника за «небольшевистскую» политику украинизации и связь с националистическими элементами. Для выработки проекта постановления о хлебозаготовках была создана комиссия политбюро ЦК ВКП(б), в которую вошли 10 человек, в частности украинские руководители Косиор и Строганов»².

14 декабря постановление о хлебозаготовках на Украине, Северном Кавказе и в Западной области было утверждено методом опроса членов Политбюро ЦК ВКП(б)³.

¹ Кульчицкий С. Голод 1932-1933 гг. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. К., 2008. С. 189-191.

² Васильев В. Особливості відносин Кремля з керівництвом Радянської України під час голодомору 1932-1933 рр. // Голод 1933. Українці. Зб. наук. праць. К., 2013. С. 363-364.

³ Там же; РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 3. Д. 910. Л. 3; Д. 911. Л. 11.

Составители сборника документов, посвященного политике центральных органов партии в национальном вопросе, исследовавшие и историю, обстоятельства появления републикуемого постановления от 14 декабря 1932 г.¹, сделали примечание, что в проекте документа имелся пункт «Особое постановление», в котором говорилось: «ЦК решительно осуждает выступления и предложения, исходящие от отдельных украинских товарищей, об обязательной украинизации целого ряда районов СССР (например, в ДВК, Казахстане, Ср. Азии, ЦЧО и т. д.) подобные выступления могут только быть на руку тем буржуазно-националистическим элементам, которые, будучи изгнаны из Украины, проникают во вновь украинизированные районы и ведут там разлагающую работу. Поручить крайкому ДВК, обкому ЦЧО и Казахскому крайкому немедленно приостановить дальнейшую украинизацию в районах, перевести все украинизированные газеты, печать и издание на русский язык и к осени 1933 года подготовить переход школ и преподавания на русский язык». Проект постановления подвергся правке Сталина и Кагановича, и в окончательный вариант «Особое постановление» не вошло. Но уже на следующий день, 15 декабря было оформлено отдельным совместным постановлением СНК СССР и ЦК ВКП(б) под названием «Об украинизации в ДВК, Казахстане, Средней Азии, ЦЧО и других районах СССР»².

Итоговый документ приобрел следующий вид: «ЦК ВКП(б) и СНК Союза ССР решительно осуждают выступления и предложения, исходящие от отдельных украинских товарищей, об обязательной украинизации целого ряда районов СССР (например, в ДВК, Казахстане, средней Азии, ЦЧО и т. д.). Подобные выступления могут только играть на руку тем буржуазно-националистическим элементам, которые, будучи изгнаны из Украины как вредные элементы, проникают во вновь украинизированные районы и ведут там разлагающую работу.

Поручить крайкому и крайисполкому ДВК, обкому и облисполкому ЦЧО, Казахскому крайкому и Совнаркому немедленно

¹ ЦК РКП(б) – ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 1. 1918-1933 гг. / Сост. Л. С. Гагагова, Л. П. Кошелева, Л. А. Роговая. М., 2005. С. 696-698.

² Там же. С. 698.

приостановить дальнейшую украинизацию в районах, перевести все украинизированные газеты, печать и издания на русский язык и к осени 1933 года подготовить переход школ и преподавания на русский язык»¹.

Постановление подписали Секретарь ЦК ВКП(б) И. В. Сталин и Председатель СНК СССР В. М. Молотов.

Украинские историки считают, и имеют на то определенные основания, что под «выступлениями и предложениями, исходящими от отдельных украинских товарищей» имелись в виду статьи и высказывания Н. А. Скрыпника².

Правда, вряд ли стоит согласиться во всем с выраженным В. Ю. Васильевым соображением, якобы «Н. Скрыпник позволял себе делать в заграничных газетах заявления о том, что УССР является самостоятельным членом СССР, украинизация должна осуществляться решительными способами, а все, не понимающие этого, будут рассматриваться как «контрреволюционеры» и «враги советской власти». По его инициативе украинизацию распространили на территорию нескольких регионов России, внедрили там украинскую школу, прессу, доставку украинской литературы. Скрыпник также выступил с чередой статей, в которых призывал к решительной украинизации регионов России, где компактно проживали украинцы, с дальнейшим присоединением их к УССР»³.

К сожалению, процитированное не подкрепляется автором ссылками на источники, а сравнение упоминаемых фактов и утверждений не находит подтверждения в известном творческом наследии Н. А. Скрыпника⁴, больше того, по преимуществу, находится в противоречии с реальной позицией наркома образования УССР.

Но, как бы там ни было, не подлежит сомнению, что сформулированные в резко критическом ключе оценки и требования

¹ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 3. Д. 911. Л. 43; Государственный архив Российской Федерации. Ф. 5446. Оп. 1 в. Д. 466. Л. 177 (машинописная копия); Голодомор 1932-1933 років в Україні. Документи і матеріали. К., 2007. С. 475-477.

² Васильев В. Особливості відносин Кремля з керівництвом Радянської України під час голодомору 1932-1933 рр. С. 365-366.

³ Там же. С. 365.

⁴ См.: Приложения. Библиография трудов Н. А. Скрыпника // Солдатенко В. Ф. Высокое стремление. Судьба Николая Скрыпника. М., 2018. С. 421-454.

упомянутых постановлений ЦК ВКП(б) и СНК СССР «начали кампанию борьбы со «скрыпниковщиной», затянувшей в свой водоворот десятки тысяч представителей национальной интеллигенции»¹.

Вот на этом моменте – собственно объединения, переплетения в политическом курсе руководства СССР сразу трех, совсем не обязательно сущностно связанных между собой направлений деятельности: продолжения реализации любой ценой плана хлебозаготовок, коррекцией национальной политики и развязываемыми репрессиями против проявлений любого инакомыслия и сопротивления, в том числе – крестьянского - представляется чрезвычайно важным сконцентрировать внимание.

Дело в том, что для некоторых авторов упомянутые постановления – это не только санкционирование борьбы с украинской интеллигенцией, обоснование кампании «чисток» и репрессий, а смертный приговор всей нации. Так, в частности, не замысливаясь над деталями, нюансами, отмахиваясь от немаловажных тонкостей, наоборот, сваливая все «в кучу» ради доказательства изобретаемой схемы, поступает В. С. Лозицкий. «Внимательно читая постановление ЦК ВКП(б) и СНК СССР от 14 декабря 1932 г., почти полностью посвященного хлебозаготовкам в Украине и на Северном Кавказе, – подчеркивает он, – обращает на себя внимание упоминание о Западной (ныне Смоленской) области Российской Федерации. Хотя она и вынесена в заглавие постановления, однако ей посвящен лишь один краткий абзац, обязывавший руководителей области И. Румянцева и И. Шелехеса окончить план заготовок зерновых до 1 января, а льна – до 1 февраля 1933 г. И все. Точка. Никаких угроз, указаний относительно репрессий в случае невыполнения плана в Западной области России постановлением не предусматривалось.

Зато для украинских крестьян, в том числе и для украинцев, проживавших на Северном Кавказе, И. Сталин и В. Молотов требовали от партийных, советских и карательных органов использовать

¹ Кульчицкий С. Голод 1932-1933 гг. в Україні як геноцид... С. 190-191.

широкий набір репресій: высылка, изъятие продуктов и имущества, заточение в лагерь, расстрел и т. п.»¹.

Передав содержание документа, (в т. ч. практически полностью его процитировав), В. С. Лозицкий выходит на следующие заключения: «Оказывается, развитие украинской культуры, особенно внедрение украинского языка в деловодство государственных органов и общественных организаций, по мысли Кремля, является основной причиной, негативно влияющей на ход хлебозаготовок.

...Возникает вопрос: если в постановлении речь идет о применении экзекуций только в Украине и на Северном Кавказе, их «деукраинизации», то к чему тут Западная область? Ведь зерновые посевы ее территории составляли небольшую часть, и область никоим образом не влияла на общий баланс хлебозаготовок и украинизации там не состоялось. Судя по всему, Западная область России стала прикрытием преступных намерений против украинцев (здесь и далее подчеркнуто мною. – В. С.), дескать, партия объективно относится ко всем нарушителям выполнения планов хлебозаготовок, в том числе и к россиянам. В связи с этим следует отдать должное дальновидности И. Сталина, который, включив пункт о Западной области России в постановление ЦК ВКП(б) и СНК России от 14 декабря 1932 г., завуалировав директивы советским и карательным органам, направленным на наказание именно украинских крестьян...².

Автор либо не замечает (не ощущает) подтасовки, подмены, смешивания в конструируемой схеме элементов социальной структуры тогдашнего общества, либо, проявляя осознанную небрежность (какая разница – крестьяне или интеллигенция, главное, что украинцы!), продолжает нанизыванием повторений «пробивать» дорогу к поставленной перед собой цели – «нужному» выводу:

¹ Лозицкий В. Сталінізм і трагедія українського селянства // Голодомор 1932-1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 25-26 вересня 2008 року. К., 2009. С. 34. Этот же материал полностью продублирован и в предисловии автора к тематическому сборнику – см.: Лозицкий В. Передмова // Голодомор 1932-1933 років в Україні: злочини влади – трагедія народу: док. і матеріали. К., 2008. С. 4-8.

² Лозицкий В. Сталінізм і трагедія українського селянства. С. 34.

«Таким образом, указанное постановление ЦК ВКП(б) и СНК СССР от 14 декабря 1932 г. стало законным основанием для подготовки тщательной организации и проведения в январе – июне 1933 г. ширококомасштабной экзекуции украинского крестьянства. Его уничтожение самым страшным методом, путем голода, сопровождалось обновлением местного руководящего аппарата и «деукраинизацией» Украины. Именно это дает все основания утверждать о геноциде украинского крестьянства, который только в течение нескольких месяцев лишил жизни миллионов людей»¹.

Искусственно и малоубедительно выглядит и осуществленная В. С. Лозицким попытка связать упомянутый документ, на который действительно ссылался на ноябрьском пленуме ЦК КП(б)У П. Постышев, с анализом корректировки осуществления национальной политики, результатов национально-культурной работы, так как в докладе не упоминалось о гибели миллионов украинских крестьян, их детей².

Отдельно взятые отмеченные элементы, факторы, безусловно, существовали, проявляли себя, но вот относительно их органичной взаимосвязи утверждать, по крайней мере, на основе вышеизложенного, о задуманном, тщательно спланированном и осуществленном голоде – «голодоморе» представляется недостаточным.

Несколько в ином ракурсе видит директивный документ от 14 декабря 1932 г. М. М. Антонович, считая, что в нем проявился «испуг власти перед результатами украинизации, вышедшей за «разрешенные» рамки и непосредственную связь политики хлебозаготовок и результатов украинизации. Хлебозаготовки должны были стать методом подавления социального и национального сопротивления»³.

Подобный подход логически подчинен тому, чтобы подтвердить выводы Р. Лемкина в статье «Советский геноцид в

¹ Там же. С. 35.

² Там же. С. 36-37.

³ Антонович М. М. Голодомор 1932-1933 років в Україні як геноцид української нації: суб'єктивна сторона злочину // Голод в Україні в першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20-21 листопада 2013 р. К., 2013. С. 177.

Україне». В ней, как известно, автор предложил версию о намерении сталинского режима уничтожить украинскую нацию в четыре стадии: 1) уничтожение интеллигенции – мозга нации;

2) уничтожение национальной Церкви – «души Украины»;

3) уничтожение значительной части украинских крестьян – хранителей традиций и национального духа;

4) фрагментация украинского народа путем ассимиляции.¹

Ход мысли М. М. Антонович вобщем-то не нов, принципиально совпадает с тезисом С. В. Кульчицкого: «Хлебозаготовительный план вполне мог быть использован как орудие борьбы с нежелательными последствиями украинизации»².

Без подведения под умозрительные выводы серьезной эмпирической базы вряд ли можно во всем, даже в преобладающей части, согласиться с мнением американского исследователя Т. Мартина, считающего, что «кризис хлебозаготовок возник в результате противодействия, которое оказывали хлебозаготовкам предатели в советском и партийном аппарате, а многие из них получили свои должности благодаря политике украинизации (подчеркнуто мною. – В. С.)»³. Во всяком случае, в документальных изданиях, в историографии не встречается фактов, доказывающих непосредственную связь между назначенными на ответственные хозяйственные посты выдвиженцами политики украинизации и их вредительской, антигосударственной деятельностью. Скорее наоборот, формирование «ужесточенной линии» в национальной политике стало следствием хозяйственного и вызываемого им политического кризиса. Имевшие место весьма масштабные идеологически-политические процессы захватили в свое силовое поле почти исключительно гуманитарную сферу жизни. Иначе, вобщем-то и быть не могло. Н. А. Скрыпник, его ведомство, «отвечавшие» за украинизацию, не имели никакого отношения к расстановке кадров на «хозяйственном фронте», да и в советском аппарате.

¹ См.: Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні: (стаття 28 мовами). К., 2009. С. 37.

² Кульчицкий С. Сталинский «сокрушительный удар» 1932-1933. С. 199.

³ Мартин Т. Империя «положительной деятельности». Нации и национализм в СССР. 1923-1939. М., 2011. С. 417.

Несколько осмотрительнее, деликатнее, адекватнее относительно «буквы» постановления ЦК ВКП(б) и СНК СССР ведут себя другие исследователи непростой проблемы¹.

Непредвзятый анализ как постановления ЦК ВКП(б) и СНК СССР от 14 декабря 1932 г., так и исполнительных документов, направленных на его непосредственную реализацию не позволяет солидаризироваться с большинством изложенных выше позиций, хотя специалисты отмечают наличие общих ссылок на то, что в документах ГПУ трансформировались указы партийно-государственных органов и ОГПУ, согласно которым острие репрессий в исследуемые годы имело антиукраинскую направленность, «поскольку вся «антисоветская», «контрреволюционная», «вредительская», «повстанческая» и иная враждебная деятельность ассоциировалась в решениях партийных органов и ГПУ с «петлюровщиной», «махновщиной», «украинским национализмом». Шарнирный механизм взаимодействия на всех уровнях подразделений ВКП(б) – ОГПУ обеспечивал одновременное, но не взаимосвязанное, (подчеркнуто мною. – В. С.) сворачивание украинизации с упокоением украинского села через духовное и физическое уничтожение его лучших производителей, носителей украинской сознательности и культуры, потенциально готовых к борьбе за независимую Украину»².

Такой, по существу – «дифференцированно-обобщенный» подход представляется реалистичным, объективно отражающим и сущность исследуемого документа, и, главное, опыт его претворения в общественную практику.

В подтверждение можно привести и метод структурного анализа, а также соответственной архитектоники труда одного из основоположников геноцидной концепции голода 1932-1933 гг. в Украине – Р. Конквеста. Думается, совсем не случайно он

¹ См., напр.: Брицкий П. П. Голодомори в радянській Україні. Чернівці. 2013. С. 186-189.

² Даниленко В. Документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України як джерело вивчення Голодомору 1932-1933 р. в Україні // Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ – НКВД. К., 2007. С. 29.

размежевывает сюжетные линии происходившего непосредственно в сельскохозяйственной сфере, среди крестьянства и в городах, в качественно отличной социальной среде, разграничивает (конечно, с необходимой дозой условности) процессы хозяйственной и идейно-политической жизни, отдельно обращаясь к проблемам политики украинизации¹.

Думается, нелишне обратить внимание и на некоторые факты, связанные с исследовательской и публикаторской деятельностью Дж. Мейса, активно занимавшегося как историей украинизации, так и Голодомора. Если в 1983 г., выпуская книгу об украинском коммунизме² (в 2018 г. она переиздана в Киеве на украинском языке³) он объективно не мог знать о постановлении ЦК ВКП(б) и СНК СССР от 14 декабря 1932 г., возлагавшем вину за провал хлебозаготовок и на «небольшевистскую», «петлюровскую» украинизацию, то и после многолетнего изучения трагических событий в Украине, обнаружения упомянутого документа, публикуя новое исследование о национал-коммунизме⁴, автор не считал возможным и нужным рассматривать оба феномена в логической увязке. При этом и касательно хозяйственной политики и ситуации в национальной сфере Дж. Мейс обнаруживал достаточно основательную информированность⁵.

Вполне могут дополнить сказанное и выводы авторитетной Международной комиссии по расследованию голода на Украине 1932-1933 годов, работавшей в 80-е гг. прошлого века. В ее итоговом отчете совершенно определенно сказано: «Логически не существует определенной связи между заготовками зерна, коллективизацией, раскулачиванием и денационализацией»⁶. Впрочем,

¹ См.: Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. К., 1993. С. 299-304.

² Mace J. Communism and Dilemmas of National Liberation. National Communism in Soviet Ukraine, 1918-1933. Harvard college. 1983. 334 p.

³ Мейс Джеймс. Комунізм та дилеми національного визволення: Національний комунізм у радянській Україні, 1918-1933. К., 2018. 496 с.

⁴ Мейс Дж., Панчук М. Український національний комунізм. Трагічні ілюзії. К., 1997. 82 с.

⁵ Там же. С. 74-77.

⁶ Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932-1933 годов. Итоговый отчет. 1990. К., 1992. С. 52.

справедливости ради, следует обратить внимание, что один из членов комиссии – профессор Стокгольмского университета Джейкоб В. Ф. Сандберг – высказал особое мнение, выразившееся в итоговой фразе: «Голод, вызванный изъятием зерна, явился орудием в осуществлении национальной политики»¹.

Оставляя для специального разговора весьма сложный объект об осуществлении политики украинизации вне пределов республики (по этой проблеме, как известно, имеется достаточно обширная историография), в том числе и на Кубани, принципиально важно вникнуть в смысл, сущность, реальное претворение в жизнь украинизации, чтобы выйти на аргументированную оценку поставленной проблемы.

Украинизация, которую по должности (и по зову души – не будет преувеличением утверждать) почти 6 лет возглавлял и направлял нарком образования (просвещения) правительства Украины Николай Алексеевич Скрыпник – один из старейших, заслуженнейших революционеров-партийцев, подлинных интернационалистов, к исследуемому моменту шла полным ходом и приносила свои, безусловно, положительные, достойные восхищения плоды.

Вообще же, что касается самого феномена украинизации, на протяжении долгих десятилетий опубликовано множество исследований и научно-популярных работ, проведено столько дискуссий, что, казалось бы, никаких вопросов ни на теоретическом, ни на фактологически-личностном уровнях возникать не должно. Однако это совсем не так. И даже совсем наоборот. Здесь накопилось немало путаницы, время от времени публикуются самые неожиданные – до откровенно абсурдных – концепции и выводы. Вряд ли стоит в данной работе на них останавливаться. Однако нельзя и не отреагировать хотя бы на один из подходов, который в последнее время особенно настойчиво пропагандируется.

Зародился он еще в утробе советской историографии. А сущность, согласно доминирующим тогда общесоциологическим

¹ Там же. С. 133.

схемам, детерминувалась тим, що Комуністическа партія – сама передова теоретическа сила общества – упереджуюче, передумотрительно разработала концепцію коренизації як составляющую своей национальной политики. За счет коренизації – подготовки в национальных регионах кадров из коренной национальности, их привлечения к социалистическому строительству, выдвижения на руководящие должности и т. д. – планировалось приблизить интересы основной массы населения национальных регионов к задачам укрепления Советской власти, в результате слить их, эти интересы и задачи. Соответственно, в Украине коренизация приобретала характер и формы «украинизации». А истоки ее отыскивали в решениях X и XII съездов РКП(б), состоявшихся в марте 1921 и апреле 1923 г.

В последнее же время, отталкиваясь от вышеприведенного и всем хорошо известного, начали активно доказывать, что главное в политике украинизации вовсе не ее национальная направленность, расчеты (на самом деле, дескать – здесь только голый обман, удобная ширма для левоверных и малосообразительных). Сущность надо искать в термине «коренизация» – а его уже можно толковать не как стремление сделать Советскую власть родной для коренной национальности, а любой ценой внедрить, укоренить (само слово «корень» слишком удобное для поливариантных подходов) Советскую власть, значит власть Коммунистической партии в любом регионе, в том числе и в Украине. В Украине же – прежде всего, поскольку это преимущественно крестьянская украинская нация, которая якобы априори отдавала предпочтение только национальной власти, а ко всякой другой, в частности советской, всегда была враждебной.

Однако термин «украинизация» громко звучал уже тогда, когда ни о какой коренизации как общенациональной политике и речи не могло быть (само понятие «коренные народы» вообще появилось позже). Еще в 1917 г., с началом Украинской революции, устами ее лидеров – М. С. Грушевского, В. К. Винниченко, С. А. Ефремова, И. М. Стешенко, Н. В. Порша, С. В. Петлюры и др. – термин «украинизация» был произнесен как одна из насущных задач освободительного движения, как величественная цель

духовного взлета, национального возрождения. И это было не только слово. Украинизация стала реальной политикой. Сотни украинских журналов, книг и брошюр распространялись среди нации, которая стремилась как можно быстрее самоосознать себя неким особым и полноценным организмом – и поэтому с жадной поглощала все, что касалось ее истории, духовности, культуры – едва ли не самое яркое свидетельство качественных сдвигов в национальной жизни.

А украинизация войска, усилия по формированию национальных вооруженных сил?! Оставляя в стороне вопрос о ее результативности, стоит вспомнить, что именно политика украинизации армии привела к острейшим конфликтам Центральной рады с Временным правительством и Совнаркомом Советской России.

А создание украинских школ, гимназий, университетов, академий, библиотек, театров, приобретающее массовые масштабы, стало еще одной важной приметой нации, которая сбрасывала с себя вековые узы и входила в мировое пространство с собственным именем и с такими бесконечно светлыми надеждами...

Что потребность украинизации – это настоятельное, неотложное требование времени, тогда же, в 1917 г., ощутили и большевики – глашатаи интернационализма. Определенные подтверждения тому – это спорадические порывы поддержки отдельных требований, шагов Центральной рады, даже кратковременные вхождения представителей Киевского комитета РСДРП(б) в ее состав в критические, кризисные политические моменты. А еще больше – это стремление большевиков-украинцев приблизиться к собственной нации через попытку создания партии украинских большевиков¹.

Беспорно, в этом же ряду и появление первого манифеста украинских национал-коммунистов – В. Шахрая и С. Мазлаха «К моменту. Что происходит на Украине и с Украиной?» («До хвилі. Що діється на Україні і з Україною?») (1919 г.), и попытки выработать особые варианты партийного строительства в Украине

¹ Солдатенко В. Ф. До оцінки організацій «українських більшовиків». Стаття і документи // Український історичний журнал. 1989. № 6. С. 69-75; № 7. С. 49-56.

групой «федералистов» во главе с Г. Ф. Лапчинским, Я. Ландером, П. П. Поповым¹.

Своеобразным проявлением движения на «встречном курсе» может рассматриваться сложный процесс эволюции значительной части национальных партий – Украинской партии социалистов-революционеров и Украинской социал-демократической рабочей партии к позициям большевизма и Советской власти. Речь о борьбистах, которые в результате в августе 1919 г. оформились в Украинскую коммунистическую партию (боротьбистов) и «незалежников», что вместе с определенной частью «боротьбистов» конституировались в январе 1920 г. в Украинскую коммунистическую партию². Не случайно из их среды выйдет немало личностей, которые сделают весомый вклад именно в украинизацию, – В. М. Эллан (Блакитный), А. Я. Шумский, Г. Ф. Гринько, А. А. Речицкий, О. Ю. Гермайзе и др. Специфическим поиском путей закрепления, упрочения, развития национально-своеобразного в сочетании с революционно-творческим, социально-перспективным были и винниченковские концепции трудовых Советов и Республики трудового народа, а также его отчаянные попытки в 1920 г. «выбороть» у советского руководства гарантии «украинскости» для национально-государственного образования под названием Украинская Социалистическая Советская Республика³.

Пожалуй, нелишне вспомнить и о том, что комиссия по украинизации в УССР была создана постановлением ВУЦИК и СНК еще весной 1920 г.⁴

¹ См.: Солдатенко В. Ф. Василь Шахрай і його творчість в історіографічному дискурсі // Гілея: Науковий вісник. Збірник наукових праць. К., 2016. № 107 (№ 4). С. 11-23; № 109 (№ 6). С. 7-10; № 110 (№ 7). С. 7-9; Он же. Деміурги революції: Нарис партійної історії України 1917 – 1920 рр. К., 2017. С. 441-449.

² См.: Солдатенко В. Ф. У пошуках соціальної і національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму). К., 2006. С. 60-97; Он же. Деміурги революції. С. 636-651.

³ См.: Солдатенко В. Ф. Три Голгофи. Політична доля Володимира Винниченка. К., 2005. С. 110-114, 155-202, 296-337.

⁴ См.: Ненароков А. П. Из опыта национально-языковой политики первых лет Советской власти // История СССР. 1990. № 2. С. 6.

Особую важность проблемы украинизации, возможно не без влияния взглядов и поступков В. Винниченко, довольно рано осознал Н. А. Скрыпник. Уже в работе «Донбасс и Украина (Из истории революционной борьбы на Украине 1917–1918 гг.)», вышедшей в 1921 г., вдумчивый аналитик и политический прогнозист весьма убедительно доказал: будущее Советской Украины в огромной степени будет зависеть от внимания, которое неизбежно должны будут придать Коммунистическая партия, пролетариат эффективному приближению к национальной сущности жизни подавляющего большинства населения региона, в частности, овладению украинским языком, украинской культурой, преодолению пренебрежительного отношения к ним.

Видимо, не случайно позже, когда приходилось идейно противостоять теории борьбы двух культур (одна из статей так и называлась – «К теории борьбы двух культур»), Н. А. Скрыпник обращался к своему труду 1921 г. и, повторяя его основы, доказывал глубинную детерминированность политики украинизации, а не ее искусственность, надуманность¹.

Николай Алексеевич твердо отстаивал необходимость украинизации как насущной стратегической необходимости социалистического строительства вообще. В выступлении на апрельском (1925 г.) пленуме ЦК КП(б)У «Ликвидировать люксембургизм» он снова и снова подчеркивал: «Вопрос смычки рабочего класса с крестьянством осложняется здесь, на Украине, тем, что рабочий у нас в основном русский язык, а крестьяне – преимущественно украинцы.

Чтобы наш пролетарий мог научить украинского крестьянина говорить, думать и делать по-коммунистически, надо, чтобы наш рабочий научился говорить с украинским крестьянином на украинском языке. Для культурного, духовного и для коммунистического влияния нашего пролетариата на наше крестьянство необходимо, чтобы наш пролетарий завоевал для себя оружие культурной смычки, культурного влияния на крестьянина – украинский язык. Рабочий так должен подойти к крестьянину, чтобы он мог изучить, понять его

¹ Скрыпник М. Статті й промови. Т. II. Ч. 1. Харків, 1929. С. 103.

культуру. Без цього культурное развитие крестьянства пойдет не под руководством пролетариата и его партии, а под руководством мелкобуржуазной, националистической интеллигенции»¹.

Такая, действительно многократно продуманная, в буквальном смысле слова выношенная позиция стала одним из основных элементов поведения Николая Скрыпника во время многочисленных дискуссий, которые велись в общественной, интеллектуальной жизни Украины все 20-е годы, была одной из самых примечательных ее признаков.

А дискуссий он не избегал, не боялся. Наоборот – постоянно стремился к тому, чтобы чего-то важного не пропустить, чтобы обязательно сделать собственное мнение достоянием общественности, более того – добиться, чтобы оно стало доминирующим, победным.

А потому в дело осуществления политики украинизации, став весной 1927 г. наркомом образования, Н. А. Скрыпник мог включиться сразу, «без раскачки», окунуться как в нечто совершенно обычное, точнее – даже продолжить то, что делалось и раньше, однако теперь с большими полномочиями, большими возможностями.

Его тогда, конечно, особенно привлекала перспектива тех действительно захватывающих, грандиозных сдвигов, которую обещало осуществление избранного партией курса. Видимо, совсем не случайно уже десятилетия назад один из самых основательных и самых авторитетных знатоков национальной проблемы, человек, чей личный жизненный пример придает чрезвычайную нравственную убедительность теоретическим обобщениям и выводам, – И. М. Дзюба, очень высоко оценит украинизацию. Он напишет, что это «была попытка истинно интернационалистской политики, намеченной прямыми указаниями Ленина и постановлениями съездов и КП(б)У, поддержанная и одобренная Коминтерном», что это была «широкая политическая концепция»², которая предусматривала:

¹ Там же. С. 73-74.

² Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? К., 1998. С. 128.

1) воспитание трудящихся Украины в революционно-классовом духе и в духе понимания своей национальной принадлежности, своей ответственности за национальное социалистическое строительство Украины, понимание социалистической национальной государственности, воспитание национального сознания и достоинства и интернационалистского отношения к другим народам;

2) воспитание российского населения в Украине в духе уважения и внимательного, дружеского отношения к украинской национальной жизни и строительству, к культуре, языку, традициям и т. д., поощрения к познанию и изучению украинской культуры, истории, языка, к соучастию в создании новых национально-культурных ценностей при одновременном обеспечении национально-культурных потребностей россиян как национального меньшинства в Украине;

3) украинизация партийной, советской, всей общественной жизни;

4) украинизация хозяйственной и научно-технической жизни;

5) украинизация крупных городов и промышленных центров;

6) овладение пролетариатом украинским языком и культурой, воспитание пролетариата на этом языке и культуре и превращение пролетариата в их активного творца;

7) украинизация школьного дела, технического, профессионального высшего образования;

8) украинизация культурно-образовательного дела;

9) содействие самому высокому развитию всех отраслей украинской культуры;

10) обеспечение Украине необходимого минимума экономически-хозяйственной инициативы;

11) то же в сфере политической и дипломатической;

12) обеспечение национально-культурных интересов нескольких миллионов украинцев, проживающих в других республиках, более всего в Российской Федерации; в перспективе объединения с Украиной смежных земель с украинским большинством населения (на Дону, Курщине и др.) и т. д.¹

¹ Там же.

Думается, есть смысл в том, чтобы привести и следующие, глубоко объективные, справедливые и искренние слова И. М. Дзюбы, естественно с учетом момента их написания – конца 60-х годов прошлого века. Характеризуя сущность, масштабность, перспективные возможности политики украинизации, он отмечает: «...Вопрос ставился основательно и серьезно. Именно так и должны были его ставить коммунисты Украинской Советской Республики, народ которой 450 лет был под колониальным гнетом (свыше 150 – польским и около 300 лет – российским) и, получив наконец свободу, должен был наверстывать свои элементарные права. Если бы этот курс был осуществлен, то Украина, несомненно, сверх своих нынешних успехов в экономике, науке и частично искусстве имела бы несравненно больше и радовала бы все нации Союза, все народы социалистического содружества самобытностью своего социалистического лица, яркостью и динамичностью своей национальной культуры, всесторонним расцветом национальной жизни, – была бы настоящим (а не пропагандистским) наглядным и гипнотизирующим образцом плодovitости ленинской постановки национального дела для всех молодых национальных государств Азии и Африки, для всех национально-освободительных движений»¹.

Так как же во время, когда открывались такие величественные перспективы, Николаю Скрыпнику было не вдохновляться оптимизмом, не переполняться чувством высокого удовлетворения от прямой причастности к такому историческому делу?!

От внедрения в жизнь политики украинизации должна была выигрывать и действительно выигрывала вся нация (вряд ли в данном случае имеет смысл останавливаться на возражениях по поводу схоластических в своей сущности размышлениях и утверждениях С. В. Кульчицкого², склонного искать «скрытые подтексты», «хитрые подвохи» в любых процессах, а потому и в термине «коренизация», усматривающего далекоидущий расчет на «укоренение» - слишком удобным и соблазнительным оказалось формально поиграть семантикой – **«Коммунистической партии»** –

¹ Там же. С. 129.

² Кульчицкий С. В. Радянська українизація: форма і зміст // Кульчицкий С. В. Сталінський «сокрушительный удар» 1932-1933 рр. К., 2013. С. 78-

носителя диктаторской власти, а также выстраивания власти как совокупности взаимосвязанных вертикалей (партийной, чекистской, советской)¹ (подчеркнуто автором. – В. С.), а украинизацию понимающего исключительно как «дерусификацию»²)).

Усилиями таких инициативных и деятельных натур как Г. Ф. Гринько, А. Я. Шумский, Н. А. Скрыпник, их соратников Украина в первое послевоенное десятилетие была превращена в громадную лабораторию по демократичному, справедливому решению национального вопроса. Подобного эксперимента история еще не знала. Очень динамично произошли коренные изменения во всех укладах жизни, особенно же – в вовлечении в активную политическую деятельность через решение всех насущных вопросов национального бытия преобладающей массы народа республики.

Просто поразительными и вдохновляющими оказались подвиги в сфере органичного соединения социальной политики с национальными интересами, в повсеместном овладении украинским языком, на котором говорило подавляющее большинство нации – крестьянство. В кратчайшие сроки разительные перемены произошли в сфере подготовки и выдвижения на руководящие, управленческие посты кадров из коренной национальности. Буквально на глазах менялась система образования всех уровней, становилась доступнее и влиятельнее печать на родном языке. Буквально взрывоподобный бум переживала тяга к творчеству во всех областях искусства и литературы. Буйно расцветали театр, кино, самодеятельное творчество.

Одновременно обеспечивался простор для максимально возможной реализации интересов всех без исключения групп национальных меньшинств³.

Таким образом, украинизация, как таковая, вызывая всяческую поддержку в широких массах, не могла служить причиной сколько-нибудь серьезного недовольства советской властью.

¹ Там же. С. 81.

² Там же. С. 81, 95.

³ См.: Солдатенко В. Ф. Высокое стремление. Судьба Николая Скрыпника. С. 220-300.

Следует при этом обратить внимание на совсем немаловажный аспект. Она (украинизация) с неизбежностью вела к повышению разносторонней активности крестьянства, особенно незажиточного, повышающей его общественный уровень и роль, одновременно требуя значительно больших затрат усилий и временных «неудобств» от других слоев – рабочего и управленческого («бюрократического») сегмента, хотя бы в деле вынужденного овладения украинским языком. Конечно, последнее если и не приводило к ощутимому противодействию, подчас (а то и нередко) не вызывало у части склонного к инертности, нежеланию перемен населения энтузиазма, «украинизаторского рвения».

Поэтому объективно наносимый постановлением от 14 декабря 1932 г. первый удар по практике украинизации был на деле направлен вовсе не по классу, которому предстояло выносить (и уже выносившему) основные тяготы набравшего все большие масштабы голода.

Ни в упомянутом постановлении, ни в более поздних директивных, исполнительных (в т. ч. отчетно-информационных документах) не обнаруживается прямой, или даже опосредованной связи проводимой политики украинизации с проникновением в органы власти и колхозы контрреволюционных элементов – кулаков, бывших офицеров, петлюровцев, перерожденцев, двурушников и других с целью организации саботажа хлебозаготовок, срыва посевных работ, стремящихся к «провалу заданий партии в угоду кулакам и прочим антисоветским элементам».

И если главной причиной массового голода стал провал кампании хлебозаготовок, что признается во множестве партийно-советских документов, то тезис о проникновении в ходе осуществления политики украинизации в партийные и советские, хозяйственные органы саботажников, в том числе «с партбилетом в кармане» - злейших врагов партии, рабочего класса и колхозного крестьянства вобщем-то ничем не подтверждается.

Дополнительные аргументы тут – антискрыпниковская кампания, развернувшаяся практически сразу после постановления ЦК ВКП(б) и СНК от 14 декабря 1932 г.

Спору нет, недовольства по поводу проводившейся украинизации у ее прямых и скрытых врагов накопилось немало. Но вот на конкретном срезе осуществления кадровой политики, якобы повлиявшей на темпы и масштабы хлебозаготовок установить документальную органическую связь невозможно. И к Н. А. Скрыпнику предъявлялись претензии за влияние на расстановку кадров совсем в других областях – на идеологическом поприще, в научной и образовательной сфере, в культуре. Особое подозрение и нервозность вызывала практика привлечения наркомом к созидательным процессам выходцев из западных регионов Украины, талантливых личностей, не сразу пришедших в лагерь социалистического строительства.

Казалось бы, за полтора десятилетия после Октября он приобрел такой почет и был вынесен на такие высоты, что рядом с ним в Украине можно было поставить совсем немного тогдашних политических, общественных, научных деятелей. Однако, в последние месяцы жизни его с невероятной яростью толкали в пропасть пренебрежения, циничного глумления, безграничных моральных издевательств. А когда он не удержался на узком карнизе и сорвался в вечную тьму, то вслед ему еще и бросали камни, кощунственно плевались, с брезгливым презрением вытирали руки. Будто бы ему мстили не только за его поступки, действия, на которые многие из вчерашних союзников, тех, кто называли себя товарищами и друзьями, был просто потенциально не способен, а еще больше за то, что он интеллектуально превосходил их, и окружение часто просто вынуждено было принимать его предложения, логику, линию.

Вскоре после смерти Николая Алексеевича А. П. Любченко, тогдашний Председатель Совета Народных Комиссаров Украины, сокрушался по поводу своих и других партийно-советских руководителей упущений и ошибок в отношении деятельности вчерашнего коллеги. "Наша вина заключается и в том, – морализировал выходец из боротьбистской партии, – что мы Скрыпника, который имел звание, сделали директором ВУАМЛИН (Всеукраинской Ассоциации Марксо-Ленинских институтов, образованной в 1932 году в Украинском Институте марксизма-ленинизма – В.С.),

сделали его руководителем Ассоциации историков, секретарем фракции Академии наук, главным редактором УСЭ (Украинской Советской Энциклопедии – В.С.). Словом, расставляя людей он мог, не меньшие возможности имел пропагандировать, устно и печатно, свои националистические взгляды. Для этого нужны были только желание и настойчивость, а Скрыпнику нельзя отказать в настойчивости"¹.

Особое же недовольство "задним числом" вызвало то, что вокруг наркома образования собирались галичане-националисты, так сказать, по природе. В значительной мере его хлопотами звание академика и должность директора Географического института получил галичанин – талантливый и плодовитый исследователь, известный в мире ученый, основоположник украинской школы исторической географии, этнограф, народовед Степан Львович Рудницкий. Да к тому же профессор перед приездом в Советскую Украину десяток лет провел в заокеанских научных центрах, что, по мнению воспитанных в атмосфере подозрения ко всему иностранному советских руководителей, не могло пройти для ученого бесследно.

Институт истории в ВУАМЛИН возглавлял тоже галичанин, академик Матвей Иванович Яворский, историческая концепция которого на протяжении нескольких лет была объектом неистовых нападков агрессивной "молодой поросли". Там же работал и Михаил Сергеевич Грушевский, исторические взгляды которого советская историография связывала прежде всего с "галицкими влияниями", которые профессор получил за долгие годы пребывания во главе кафедры всемирной истории Львовского университета.

В институте философии руководителями были выдвинуты галичане Владимир Юринец и Петр Демчик, на разносную критику которых нарком, похоже, не очень обращал внимания.

А в редакции УСЭ нашел пристанище галичанин Юлиан Александрович Бачинский, чья "Ukraina irredenta" с 1895 года была одним из программных документов национально-освободительного движения, воплощением самых радикальных лозунгов

¹ Червоний шлях (Харків). 1933. № 10. С. 198.

сборного самостоятельного украинского государства. На одну из руководящих должностей в "Книгоспилке" был выдвинут галичанин Иван Николаевич Лизанивский.

Всем известно было привлечение в комиссию по украинскому правописанию, которую возглавил Н. А. Скрыпник, и приглашение на всеукраинскую "правописную конференцию" (т.е. конференцию по вопросам правописания – В. С.) галичан Василия Ивановича Симовича, Иллариона Семеновича Свенцицкого и др.

Раздражала самолюбие партийно-советского руководства и постоянная симпатия, даже проявлявшаяся со стороны наркома опека театра "Березиль" во главе с подлинным талантом-самородком, художником-новатором Лесем Курбасом (Н. А. Скрыпник "дошел до того", что предлагал принять этого "подозрительного" галичанина в ряды КП(б)У). И состав труппы, молниеносно завоевавшей огромную популярность, был также преимущественно галицким: Амвросий Бучма, Иосиф Гирняк, Мариан Крушельницкий, Фауст Лопатинский...

Этот перечень галичан, которые выдвигались, поддерживались наркомом УССР и в государственном аппарате, и во всех подчиненных ему ведомствах и учреждениях можно было бы продолжать. Замыслы же наркома простирались и значительно дальше. Он, в частности, планировал в условиях кадрового голода пригласить из Западной Украины в Надднепрянщину 1,5 тысячи учителей.

И все это в свое время считалось нормальным, не вызывало удивления. До поры – до времени никто, кажется, не обращал внимания, что ближайшим советником человека, с которым ежедневно общался, которому давал самые деликатные и интимные (конечно, в кадровом отношении) поручения Николай Алексеевич, был тоже выходцем из Западной Украины, и вдобавок еще и бывшим помощником – одно время личный секретарь В. К. Винниченко – Александр Иванович Бадан. Такой ученый секретарь наркомата просвещения и ближайший сотрудник члена Политбюро ЦК КП(б)У, советского наркома – с изменением обстоятельств станет уже "бедой всей Украины" и просто "бесценным подарком" ее врагам.

Ведь тот же А. И. Бадан готовил к печати книги Скрыпниковского пятитомника, как секретарь комиссии Украинского Института марксизма-ленинизма в деле издания произведений Николая Скрыпника (в комиссию входили С. П. Видул (председатель), А. И. Бадан (секретарь), А. А. Речицкий, М. И. Яворский, В. А. Юринец, Ю. П. Мазуренко, Г. Рохкин). То есть, опять руками в значительной мере тех же галичан изготавливался почти самый мощный «идейный взрывной заряд» против интернационализма, советского строя, Коммунистической партии.

Что касается галичан в целом, то действовал еще один, независимый от Н. А. Скрыпника чрезвычайно важный фактор. В оккупированной Польшей Западной Украине жестко осуществлялась политика полонизации, безжалостного уничтожения всего украинского: науки, культуры, образования. В душной атмосфере шовинистического чванства и террора украинским интеллектуалам, специалистам было просто невыносимо. И часть из них неудержимо стремилась на Большую Украину, руководствуясь генетическими позывами и мечтами о недалекой грядущей соборной Украине, приблизить которую могла сознательная напряженная работа над ее всесторонним, в том числе культурным, интеллектуальным развитием.

Не воспользоваться такой ситуацией (ее никак не назовешь простой) для одного из руководителей УССР было бы недопустимой ошибкой. В интересах обеих ветвей народа, в интересах сохранения и приумножения украинского начала, в интересах украинизации рационально-патриотично было открыть дверь патриотам-украинцам ("западникам", галичанам) с целью дальнейшего совершенствования нации, всемерного приумножения ее потенциала и достижений, во имя ее соборного будущего.

Очевидно, сам Николай Алексеевич был просто бессилён отрицать обвинения в его особых симпатиях к галичанам. Он любил всю Украину, и одинаково любил всех украинцев – и приднепровских, и галицких, и буковинских, и закарпатских, и приднубайских, и курских, и воронежских, и донских, и кубанских, и брестских... И вовсе не от его субъективной позиции зависело состояние кадрового обеспечения многих участков – национально-

государственного, научного, культурного, художественного, духовной жизни в УССР.

С таким же успехом его можно было обвинять, что ключевыми фигурами в Академии наук были С. А. Ефремов, М. С. Грушевский, А. Е. Крымский, Д. И. Багалея, Д. И. Яворницкий... Как можно убедить тех, кто не хотел слышать никаких возражений о том, что он – Н. А. Скрыпник – никогда не прибегал к мелкому политиканству, что по человеческой природе был революционером-максималистом? Получая партийное поручение, он, всегда относился к нему со всей ответственностью, как к важнейшему делу. И хотел двигать это дело как можно масштабнее и оптимальнее, прежде всего – синхронно тем процессам строительства новой жизни, весомые результаты которых надеялся видеть уже на своем веку.

Н. А. Скрыпник свято верил в необходимость культурной революции и украинизации, считал их определяющими звеньями всего дальнейшего общественного развития. Однако ни для кого не было секретом: для реализации грандиозных замыслов элементарно не хватало интеллектуальных сил, которые вырастают, лелеются десятилетиями и даже веками. А первопроходцы и созидатели нового строя, кроме социального оптимизма, в основном мало чем были вооружены, в своей массе были просто малообразованными. И это – та сфера, где красногвардейской атакой можно больше навредить, чем достичь.

Вот и приходилось считать привлечение каждой национально-культурной личности к процессам создания нового строя в Украине как реальную победу. И при всей "ежистости" своего характера нарком образования – еще недавний политический оппонент и противник УНР, искренне радовался, когда на службу народа УССР становились вчерашние вдохновители и организаторы, руководители Украинской революции, такие как М. С. Грушевский, С. А. Ефремов, П. А. Христюк, М. И. Шраг, бывшие борьбисты, укаписты, представители других партий, не вышедшие победителями в событиях 1917-1920 годов.

Попутно стоит заметить, что трудно согласиться с довольно распространенным мнением, будто лидеры украинского движения в революционную эпоху возвращались в УССР в середине 20-х

годов с целью изменить строй в республике, мало не для ведения подпольной подрывной работы. Думается, названные личности, как и многие другие, участвовавшие в социалистическом строительстве, не заслуживают такого, в своей глубинной сути – унижительного отношения. Они были исторически более масштабными, благородными, нравственно чистыми.

Не следует забывать, что они, как правило, вышли из лона социалистических партий и разорвать с идейной пуповиной для них было равнозначно измене и убеждениям, и собственному народу. В них хватило мужества признать свое политическое поражение, и это признание было не мнимым, а искренним. Непреодолимая же любовь к Родине, родному народу, родному краю звала на украинскую землю, предопределяла приложение усилий к делам, которыми жили народ, нация. Ведь именно здесь строилась, создавалась Украина – да, советская и не такая, возможно, и совсем не так, как им хотелось бы, но они горели желанием служить ей, как могли, а не бороться против нее.

Конечно, при этом нельзя было ожидать от них безоговорочного и абсолютного признания большевистского курса, платформы Советской власти. Однако и считать такие учреждения, как Украинская Академия Наук, островками скрытого, но непримиримого сопротивления КП(б)У, Москве – сущностно противоречить объективности. И кто стремится доказать это, очевидно, делает еще одну ошибку в выстраивании системы координат, в которой в конце концов оценивается ход украинизации, ее результаты.

Именно органичное сочетание заботы о национальном аспекте развития Украины с социальными преобразованиями, представлявшимися в целом прогрессивными, определяло "украинизаторскую функцию" политиков, ученых, литераторов, художников, актеров, какими бы ни были их прежние предпочтения и региональное происхождение. И еще об одном. Когда П. П. Постышев, А. П. Любченко, Н. Н. Попов, А. А. Хвьяля и еще многие другие "со всей пролетарской прямоотой" развенчивали Н. А. Скрыпника за то, что за "широкой наркомовой спиной" "загнездились" "стаи" "классовых и национальных врагов", в душе они хорошо понимали, какую неправду они возводят на принципиально честного

человека. Врагам бы он руки ни за что не подал, ни за что не стал бы общаться с ними, а тем более – защищать.

Дело в том, что он, очевидно, был фигурой, равновеликой в духовном отношении, в человеческом достоинстве М. С. Грушевскому, С. А. Ефремову, В. К. Винниченко...

Н. А. Скрыпник умел прощать. И прощал столь же искренне, насколько искренними были раскаяния тех, с кем когда-то приходилось вступать в смертельный поединок. Для него они больше не были врагами, а союзниками в деле служения самой высокой ипостаси – народу, высокой цели – Родине, Украине.

Поэтому-то он, сколько мог, защищал выдающегося украинского историка, бывшего Председателя Центральной Рады М. С. Грушевского.

Скорее всего, не без душевного смущения Николай Алексеевич как-то нерешительно присоединил свой голос к тем, кто клеймил бывшего лидера Украинской партии социалистов-федералистов, заместителя Председателя Центральной Рады С. А. Ефремова. При его уровне информированности и интуиции он вообще вряд ли поверил в истинность "Дела "Союза освобождения Украины"". Кстати, в следственных документах зафиксирован интересный эпизод допроса прокурором председателя Союза Украинской Молодежи Павлушкова:

"Прокурор. Уговаривал ли Вас Ефремов к террору?

Павлушков. Меня лично на террористический акт не уговаривал, но говорил это организации.

Прокурор. Я напомним Вам из Ваших признаний (зачитывает признание Павлушкова: Ефремов делал в мой адрес вполне прозрачные намеки в таком духе, что Скрыпника надо ликвидировать в один из приездов его в Киев...

Не говорил Вам этого Ефремов?

Павлушков. Не мне, а организации"¹.

Можно допустить, что Николаю Скрыпнику стал известен этот факт – ведь с помощью тогдашних радиопередач его стремились

¹ Центральный государственный орган высших органов власти и управления Украины (ЦГАВО Украины). Ф. 3866. Оп. 1. Д. 176. Л. 23.

сделать достоянием широкого круга. Однако никакой публичной реакции со стороны Николая Алексеевича не было, – очевидно, он все же немало сомневался в правдивости происходившего.

Буквально до последних своих дней советский нарком не прекращал переписываться с бывшим лидером украинских социал-демократов, заместителем Председателя Центральной Рады, первым главой украинского правительства – Генерального секретариата и председателем Директории УНР В. К. Винниченко. Письма последнего с неизменной подписью "С правдивым уважением, Н. Скрыпник" вообще вызывают особые чувства. За ними образец уважения неординарной личности, мыслителя, таланта, художника.

Ведь именно при Скрыпниковском руководстве идеологической сферой в Украине было предпринято два самых полных за все времена (и до сегодняшнего дня) издания произведений выдающегося украинского прозаика, драматурга, публициста – в 23 и 28 томах.

В. К. Винниченко посылал очередные свои литературные произведения советскому наркому как разумному, рассудительному политику с тонким, требовательным вкусом, и они вскоре выходили в Украине массовыми тиражами (конечно, не все, но те, которые можно было распространять, учитывая множество различных факторов). А Николай Алексеевич внимательно следил, чтобы писателю вовремя и в надлежащем объеме отправлялись во Францию, где жил В. К. Винниченко, гонорары.

Наконец, творчество В. К. Винниченко никогда не изучалось в таком объеме в школах и вузах, как это было во времена Н. А. Скрыпника. Так, что слова "правдивое уважение" – это не просто обязательная для вежливого человека атрибутика, а высокая правда жизни, которой эта жизнь, в конце концов, и есть во всей своей противоречивости и труднодостижимости.

Учитывая все изложенное, казалось бы, антиукраинизаторские сюжеты – это какое-то инородное тело одиозного постановления, следствие не вполне продуманной, логичной, явно искусственно изобретенной уязки авторами документа разноречивых,

несмыкающихся элементов, призванных просто «нагнать страха» на тех, кто недостаточно ревностно выполнял требуемые функции.

Оказывается, что подобный вывод, имея определенный абстрактный смысл, был бы все же неполным, преждевременным, особенно с точки зрения последовавших вскоре событий. 24 января 1933 г. постановлением ЦК ВКП(б) из Москвы в Харьков направлялся для занятия должности второго секретаря ЦК КП(б)У, с сохранением поста секретаря ЦК ВКП(б), П. П. Постышев. Последний в своем анализе обстоятельств посевной кампании и хлебозаготовок в Украине 1932 г., кроме упущений и ошибок республиканской парторганизации (основной упор делался на отсутствие достаточной большевистской бдительности, использованной врагами в контрреволюционных целях), связал «прорыв» в сельском хозяйстве с наличием «скрытого» националистического уклона в рядах КП(б)У¹. Лидером этого уклона вскоре и был объявлен основной «мотор» украинизаторских процессов Н. А. Скрыпник.

Николай Алексеевич тем временем чистосердечно переживая вал ужасающих сообщений о свирепствующем голоде, о тысячах и тысячах смертей, искал ответы на вопрос, почему происходит непоправимая трагедия, какие правдивые выводы из нее следует сделать. Конечно, он был достаточно опытным политиком, чтобы в непростой общественной атмосфере не озвучивать всех своих настоящих, потаенных мыслей, чтобы не маскировать их ссылками на конъюнктурные или атрибутивные элементы. С этой точки зрения характерна его речь на февральском пленуме ЦК КП(б)У при обсуждении доклада С. В. Косиора "Итоги хлебозаготовок и задачи КП(б)У в борьбе за подъем сельского хозяйства Украины" 7 февраля 1933года.

Оратор, прежде всего, признал, что с планом хлебозаготовок справиться не удалось. Однако поиск "виновных" он не ограничивал конкретными личностями или даже организациями. Николай Скрыпник считал, что в состоянии хлебозаготовок отражается уровень функционирования всего общества, самых влиятельных его

¹ См.: Шаповал Ю. І. Україна 20 – 50-х років: сторінки ненаписаної історії. К., 1993. С. 112-113.

организмов – партии, Советов, комсомола, профсоюзов и т.д. "Я скажу более того, – развивал свою мысль нарком просвещения, – состояние хлебозаготовок вполне отражает все области деятельности.

Когда я был в январе месяце в Киеве, я предложил Киевскому отделу Наробраза составить диаграмму, в которой подать две кривые по районам Киевской области: одна по выполнению хлебозаготовок за год, а вторая кривая должна показывать успешность занятий в школе. Кажется, два вопроса, которые очень далеко стоят: хлебозаготовки по районам области и кривая успеваемости в школе районов.

Однако посмотрите, как почти полностью совпадают эти две кривые. Там, где высоко обстоит дело с хлебозаготовками, в тех районах одновременно поднимается и кривая успеваемости в школе и, наоборот, качество обучения в наших школах является низким в тех районах, где с хлебозаготовками плохо.

Некоторые спрашивают, почему эти две кривые связаны между собой. Дело в том, что когда в данном районе дело с хлебозаготовками обстоит плохо и плохо обстоит дело борьбы за выполнение задач партии относительно успеваемости в школе, – все это есть следствием одного и того же.

Как мы умеем в данном месте, в данном районе укрепить нашу организацию, преодолеть враждебное, кулацкое, мелкобуржуазное влияние – это отражается и является препятствием выполнения всех задач партии, даже таких, якобы далеких, как дело хлебозаготовки с одной стороны и дело выполнения задач партии по борьбе за качество обучения"¹.

Конечно, подобный подход может оцениваться по-разному. И как стремление любым способом отвести угрозу от тех, над кем она нависала все ощутимее – "архитекторов" и "прорабов" украинизации. И как попытка разобраться в истинных причинах негативных тенденций в деятельности всего общества, детерминировавших, в частности, срыв хлебозаготовок и массовый голод. "Это не только недоработка по одной частной области нашей работы, – настаивал на своем Николай Алексеевич, – это

¹ Скрипник М. Вибрані твори. К., 1991. С. 529-530.

показывает, сигнализирует нам задачи присмотреться глубже и шире к состоянию наших районов, наших областей, всей нашей республики, для того, чтобы суметь, выйдя из этого провала, вооружить всю нашу украинскую организацию на выполнение всех задач политических и хозяйственных, которые поставит перед нами партия"¹.

Особенно неудовлетворительной считал Н. А. Скрыпник работу советских органов, всей их системы, особенно тех их подразделений, которые обеспечивали ключевые участки сельскохозяйственного производства (земельные органы, МТС и т.д.). И потому достаточно скептически относился к практике чрезвычайных мер, направлению на места "уполномоченных". Он считал малоэффективной эту "новую импровизацию", высказывал твердое убеждение: "Уполномоченные должны быть только дополнительной силой для проверки, для подталкивания и помощи, а когда у нас в некоторых районах бывает так, что на каждое село, на каждый колхоз, иногда на каждый угол назначается специальный уполномоченный, я пришел к тому убеждению, что легче нам будет, когда этих уполномоченных мы оставим для постоянной работы в деревне (Аплодисменты). Оговариваюсь, я такое мнение выражаю отнюдь не из ведомственной точки зрения, но когда бы... таких членов коллегий, которые по 9 месяцев сидят на кампаниях, взять для постоянной работы в деревне (Шум в зале, смех).

Подменять наши постоянные советские и партийные организации уполномоченными, направление уполномоченных применять как систему – абсолютно недопустимо. Это отнюдь не значит, что мы должны отказаться от использования уполномоченных для проверки, для контроля, для помощи низовым организациям, – однако у нас во многих местах такая замена входит в систему"².

В то же время небезукоризненность сформулированной Н. А. Скрыпником позиции особенно бросается в глаза в заключительных словах его речи: "Итак, товарищи, после того как ЦК ВКП(б) указал нам на наш прорыв, что мы свои обязанности не

¹ Там же. С. 530.

² Там же. С. 532.

выполнили и не справились с поставленной перед нами задачей по хлебозаготовкам, когда ЦК помог нам в укреплении руководства: секретаря ЦК ВКП(б) тов. Постышева прислал нам сюда как второго секретаря ЦК КП(б)У и первого секретаря Харьковской области, я думаю, товарищи, что, анализируя существующее состояние, мы должны понять важность значения нашего провала, понять, что перед нами стоит не только провал на одном участке, а такой провал, который сигнализирует, что в соотношениях классово-борьбы в деревне мы не смогли и не сумели выявить врага, и имеющиеся и возможные в настоящее время силы организовать для победы. Значит, отсюда вывод: изобрести и найти резервы. Они есть – резервы парторганизации городов, резервы в укреплении советского и партийного аппарата, резервы комсомола, резервы колхозного актива. Условия, значит для того, чтобы победить, у нас есть. И поэтому мы, никак не удовлетворяя себя словами о том, что, мол, в каждой борьбе могут быть поражения, должны помнить, что поражения есть там, где есть ослабление борьбы против классового врага, где нет запаса сил. У нас силы и резервы есть. Мы должны эти резервы использовать для того, чтобы в эту весеннюю кампанию, во всей кампании за хлеб в течение 1933 г. победить. Задачи нашей украинской парторганизации в целом объеме, задачи сельскохозяйственные на 1933 год мы должны выполнить. Украинская организация до сих пор была не на последних местах в борьбе за социализм, и я уверен в том, что мы, напрягая силы, укрепляя руководство, выявляя все резервы, сумеем повести пролетариат и колхозное крестьянство Украины к победе"¹.

Любая мыслящая личность понимала, куда склонялось мнение Н. А. Скрыпника в его последнем выступлении в качестве наркома просвещения на пленуме ЦК КП(б)У. Однако, похоже, что не только понимать, но и слушать мудрого, опытного партийца не хотели. Наоборот, правдивые слова только разжигали нездоровый азарт у тех, кто спешил несправедливо расправиться с ним.

Когда первые громовые раскаты уже звучали, нарком просвещения еще пытался публично отстаивать правильность своей

¹ Там же. С. 534-535.

позиции, защищать, как он считал, правое дело. 23 февраля 1933 г. произошло сразу три важнейших события.

В этот день на заседании Политбюро ЦК КП(б)У в числе кадровых перемещений был заслушан вопрос «Заявление тов. Скрыпника». В протоколе значится:

«а) удовлетворить просьбу тов. Скрыпника об освобождении его от обязанностей Наркома образования УССР.

б) Назначить т. Скрыпника Председателем Госплана УССР и зам. Председателя СНК УССР...»¹.

Сам член Политбюро ЦК КП(б)У на заседании отсутствовал. В этот день он находился в Москве и с 16 час. 50 мин. до 17 час. 30 мин. встречался с И. В. Сталиным. В кабинете генерального секретаря ЦК ВКП(б) присутствовали Председатель СНК В. М. Молотов и секретарь ЦК ВКП(б) Л. М. Каганович².

Хотя известно, чем мотивировал (если вообще мотивировал) свою отставку Н. А. Скрыпник, о чем шел разговор в Москве, о причине и содержании обоих событий догадаться нетрудно – «национальный уклон» в Компартии Украины, который якобы возглавлял нарком образования УССР. Кстати, судя по источникам, упомянутый прием у И. В. Сталина был для Н. А. Скрыпника единственным, начиная с 1924 г., если не считать допущенную составителями книги возможность, что под фамилией «Срипник» на самом деле мог быть Н. А. Скрыпник, посетивший генсека 28 октября 1928 г.³

В Харькове параллельно 23 февраля 1933 г. произошло еще одно, на первый взгляд, казалось бы, не такое уж важное событие – в издательстве «Радянська школа» была подписана в печать брошюра Н. А. Скрыпника «Нариси підсумків (на русском языке – «Очерки итогов...») українізації та обслуговування культурних потреб нацменшостей УСРР, зокрема російської. Промова на засіданні колегії НКО УСРР з 14.ІІ.1933 р.».

¹ ЦГАОО Украины. Ф. 1. Оп. 6. Д. 281. Л. 191; Ф. 39. Оп. 4. Д. 192. Л. 1.

² На приеме у Сталина. Тетради (журналы) записей лиц, принятых И. В. Сталиным (1924-1953). Справочник. М., 2008. С. 89.

³ Там же. С. 29.

Неизвестно, упоминал ли в своем разговоре Н. А. Скрыпник о предстоящем издании, хотя можно предположить, что некоторых сюжетов мог коснуться, поскольку, судя по всему, придавал оперативному обнародованию своего доклада, его содержания, логики большое значение (рукопись поступила на фабрику 18 февраля).

28 февраля на заседании Президиума ВУЦИК было решено: «Назначить тов. Скрыпника Николая Алексеевича Председателем Государственной плановой комиссии УССР и заместителем Председателя Совета Народных Комиссаров УССР»¹. Формальное повышение на самом деле означало значительное сужение возможностей влияния на общественную жизнь, идеологические и политические процессы в республике, отнимало рычаги защиты проводимого курса национальной политики, в первую очередь – украинизации.

Уже 4 марта 1933 года Политбюро ЦК КП(б)У одобрило документ под названием "О проекте резолюции об итогах украинизации". В нем отмечалось: "а) Проект резолюции, предложенный Комиссией ПБ, – в основном принять. Поручить тт. Косиору, Постышеву и Попову окончательно отредактировать.

б) Поручить тов. Попову разработать практические предложения по вопросам, связанным с обсуждением и проведением в жизнь резолюции.

в) Считать политически нецелесообразным выпуск брошюры тов. Скрыпника "Нариси Підсумків" (стенограмма выступления на заседании Коллегии НК Образования 14.ІІ.33 г.)"².

Как видно из документа, его авторов, не устраивали итоги украинизации, как они виделись компетентному в этом деле человеку, и вместо них одобрялась резолюция, которую еще следовало доработать. Что же вызвало негативную реакцию членов Политбюро?

¹ ЦГАВО Украины. Ф. 1. Оп. 9. Д. 1. Л. 84; Ф. 166. Оп. 12. Д. 7093. Л. 57.

² Цит. по: *Пиріг Р., Шановал Ю.* Микола Скрипник: хроніка загибелі // Політика і час. 1991. № 4. С. 80-81.

Странное дело, но при столь категорическом постановлении упомянутая брошюра была выпущена государственным издательством Украины "Радянська школа" десятитысячным тиражом и дошла даже до наших дней¹.

Может быть, упомянутое решение просто запоздало, и, вероятно, весь тираж был изготовлен еще до 4 марта. Успели ее распространить, или тираж был уничтожен – неизвестно. Однако, с текстом одного из последних Скрыпниковых произведений есть возможность ознакомиться.

При этом возникают разноречивые мнения и чувства. Доминирующими же остаются два соображения-впечатления, которые формируются, возможно, и в соответствии с авторским замыслом. Во-первых, попыткой перехватить инициативу у тех, кто начал открытый поход против украинизации, и с позиций правдивого критического аналитика не декларативно, а документами, фактами, статистическими данными защитить возвышающиеся истинные ценности, оперативно повлиять на формирование общественного мнения по поставленным в повестку дня сложным общественным проблемам, по возможности, доказать неконструктивность односторонних подходов.

Во-вторых, Николай Скрыпник, как опытный политик, проницательный человек, не мог не понимать, не уловить очевидной угрозы, нависшей над ним лично. И сам факт произнесенной речи, ее содержание, выпуск массовым тиражом брошюры – это и попытка защиты, и одновременно акт борьбы.

Дополнительными аргументами в пользу таких выводов могут быть и стремление как можно оперативнее издать доклад, сделать его активным фактором развития ситуации, и построение, форма, элементы доклада-брошюры. В несвойственном для себя амплуа Н. А. Скрыпник старательно "расшаркивается" перед всесильными властными обстоятельствами: неоднократно ссылается на Генерального секретаря ЦК ВКП(б) И. В. Сталина, на бывшего

¹ См.: *Скрыпник М.* Нариси підсумків. Українізація та обслуговування культурних потреб нацменшостей УСРР, зокрема російської. Промова на засіданні НКО УСРР з 14.11.1933 р. Харків, 1933. 36 с.

секретаря ЦК КП(б)У, секретаря ЦК ВКП(б) Л. М. Кагановича, на секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косиора, на материалы последних пленумов ЦК ВКП(б) и КП(б)У, на известные постановления партии по хлебозаготовкам, пытается показать, что осуществление украинизации по основным параметрам логично совпадало с новейшими оценками общественных процессов. А замечания, претензии, сформулированные в соответствующих документах, уже восприняты, в значительной степени оценены, "проверены", осознаны и оперативно начата работа по устранению недостатков, преодолению упущений. Да и сама постановка обсуждения на заседании коллегии наркомата просвещения УССР вопроса об украинизации – уже убедительное свидетельство готовности идти "в ногу" со всей партией, благодарно воспринимая установки и требования руководящих органов.

Николай Скрыпник в начале публикации несколько много-словно, со смысловыми повторами, однако не весьма убедительно (очевидно, сам это чувствовал – отсюда и повторы) пытается обосновать необходимость срочного рассмотрения вопроса в избранном ракурсе. А именно: подвести итоги проверки осуществления украинизации и обслуживания системой Наркомпроса культурных потребностей национальных меньшинств, в частности русского – не поотдельно, а в тесной взаимосвязи, посмотрев на аспект обслуживания нацменьшинств, русского, в первую очередь, как часть процесса осуществления политики украинизации¹.

Здесь же в действие была введена и "тяжелая артиллерия" – ссылка на связь рассматриваемого вопроса с постановлениями высших партийных органов о "провале" хлебозаготовок². Напоминались известные положения документов ЦК ВКП(б) о том, что "рычаг украинизации" попал "в некоторых местах" "в руки врагов", что привело, в частности на Кубани, к подмене большевистского курса "петлюризацией"³.

¹ Там же. С. 3-4.

² Там же. С. 5-7.

³ Там же.

Далее Николай Алексеевич довольно уверенно заявлял: "Я рад, что могу здесь снова повторить, что проведенная нами сейчас беглая проверка того, как мы обеспечиваем культурно-образовательные потребности национальных меньшинств, показывает, что у нас работа и ее последствия, беря вобщем, положительные. Несомненно, есть отдельные недоделки, их надо проверить, выявить, поправить. Но относительно обеспечения национальных меньшинств мы стоим на хороших путях"¹.

Сославшись на подобную оценку ситуации в этой сфере С. В. Косиором трехлетней давности, нарком просвещения настаивал: "За прошедшие три года, подытоживая, или лучше сказать, продлевая предыдущий очерк итогов нашей работы в деле культурного обслуживания нацменьшинств, я рад констатировать, что мы в этом отношении провели углубленную работу и культурное обеспечение и работа наша в деле украинизации, работа в деле создания новой украинской национальной по форме и социалистической по содержанию культуры идет рядом с углубленным обеспечением интересов нацменьшинств, с обеспечением культурно-национальных потребностей нацменьшинств в УССР"².

Но Николай Алексеевич хорошо понимал, что оборона на уровне противопоставления оценок (какими бы убедительными, аргументированными достоверными данными его – Скрыпника – оценки не выглядели), обязательно вызовет только раздражение недоброжелателей, и поэтому дальше применил тактику признания имеющихся отдельных недостатков и необходимости усиления работы в духовно-культурной, образовательной сфере.

Обращает на себя внимание способ, к которому прибегает в данном случае Н. А. Скрыпник. Как известно, ранее он никогда не боялся олицетворенной критики, наоборот, казалось, даже злоупотреблял этим приемом, каждый раз демонстрируя свою принципиальность, конкретность, неголословность. Однако в брошюре "Очерки итогов" автор абстрактно вспоминает "враждебные силы кулацкие, подкулацкие", которые сплачиваются

¹ Там же. С. 9.

² Там же.

вотруг лозунгов "против Москвы" и в такой же степени абстрактно критикует эти силы, одновременно демонстрируя свою преданность столице большевизма как символу мирового социального прогресса: "...Тот, кто теперь, когда мы имеем 15 лет пролетарской диктатуры, снова начинает говорить о "Москве" как о чем-то чуждом, исходит из соображений о Москве, как чем-то отдельном, тот отравлен национализмом, у того в душе шевелится червь националистических предрассудков, националистической ненависти, националистических противопоставлений... Мы должны открыто говорить – Москва столица Советского Союза, Москва – сердце пролетарской диктатуры. Москва является разумом всемирной пролетарской революции. Мы горды тем, что мы, коммунары, работники Советской Украины, основали Советский Союз совместно с российскими рабочими"¹.

В таком же духе Николай Скрыпник становился в оборону и русского языка: "...И когда теперь, на 15 году пролетарской революции, мы встречаемся с пренебрежительным, с презрительным отношением к русскому языку, мы должны сказать в ответ – русский язык – язык Ленина, язык широчайших трудящихся масс России, боровшихся за Октябрь, и презрительное отношение в нашей пролетарской стране к русскому языку, к языку, на котором писал Ленин, с помощью которого полтора миллиона трудящихся ведут великое дело строительства социализма – вещь абсолютно недопустимая"².

Давая идеологический отпор тем, кто пытался противопоставить украинский язык русскому, даже в условиях, по сути, великодержавных окриков, Николай Скрыпник не подстраивался под общий политический хор, с достоинством защищал родной язык. "...Старые воспоминания о "малороссийском наречии русского языка" на советскую почву тянуть нечего, – категорически заявлял нарком. – У нас нет сомнений в самостоятельности украинского языка... Для нас вопрос украинского языка не стоит как вопрос зависимости или независимости. Этот вопрос решен пролетарской

¹ Там же. С. 11.

² Там же. С. 11-12.

революцией. Когда дело идет о противопоставлении, то это линия вражды (очевидно, по контексту нужно – враждебная. – В.С.), петлюровская, националистическая"¹.

Всем своим глубинным содержанием, всем пафосом такие сюжеты, по мнению автора, должны были кого бы то ни было убедить: результаты украинизации в целом очень благотворные, а отдельные случаи негативного отношения к Москве, русскому языку – это результат совсем других процессов, позиция настоящих врагов, круг которых в Украине чрезвычайно узок. Местным коммунистам есть что противопоставить в идейном плане подобным элементам и, в принципе, нет оснований сомневаться в конечном торжестве интернационалистских начал.

Собственно, практически никаких проблем, за редким исключением, не возникало в отношениях, в обслуживании различных национальных потребностей греческой, немецкой, польской, чешской, молдавской, татарской и других национальностей, проживавших в Украине. Что касается обеспечения культурно-национальных потребностей русского населения УССР, то, по Н. А. Скрыпнику, тут и враждебные элементы действовали интенсивнее, целенаправленнее, и те, от кого зависели направления, объемы, темпы украинизации, также допустили определенные просчеты, очевидные ошибки. К самой существенной из них автор отнес решение вопроса об обучении русских детей на родном языке.

Здесь вобщем-то наблюдались немалые положительные подвижки. Если в 1927 году на родном языке в школах УССР обучалось 75,9% этнических русских, то в 1932 году – уже 91%. И Николай Скрыпник так оценил тенденции: "То, что 91% русских детей на Украине обучается на русском языке, показывает, что преодолен позорный прорыв, который был в 1927 г., когда было 75%. Но то, что 9% русских детей обучаются теперь, в 1932-33 гг. не на родном языке, показывает, что у нас есть принудительная украинизация, даже если брать Украину в целом. Этот факт

¹ Там же. С. 34.

должны констатировать, отметить для того, чтобы исправить этот огромный недостаток, направляя все усилия"¹.

Между строками явно прочитывается мысль: наркомат образования республики во главе с руководителем готовы были признать, что общие претензии и критика ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У относительно украинизации небезосновательны, оправданы, что для исправления ситуации в звене, где возник угрожающий прорыв, они готовы напрячь все силы. Чтобы показать "созвучность" своих настроений и деятельности общепартийным подходам, Н. А. Скрыпник не останавливался перед употреблением довольно-таки "крутых" эпитетов, когда речь доходила до формулирования критических упреков в адрес наркомата и самокритичных признаний-требований. "...В нашей системе, – утверждал Николай Алексеевич, – есть отдельные гнилые явления, вырастают попытки национализма, и это тогда, когда вопрос борьбы с национализмом на очереди повестки дня поставлен жестокой кулацкой борьбой, которая довела до срыва план хлебозаготовок. В этих условиях такие явления приобретают иное значение, значение политическое. ...Когда мы констатируем, что у нас в нашей системе в отдельных местах и именно по боевой линии кулак протаскивает ненависть националистическую, случается позорный прорыв и проявляется принудительная украинизация националистическая, петлюровская, в таком случае должны поставить себе задачу проверки, приходится констатировать, что наше руководство в районах, в городах здесь обанкротилось, а мы не способны оказались проверить их. Перед областными отделами наробразования надо поставить во всю высоту этот вопрос. Надо ставить этот вопрос перед сектором соцвоспа (соцвоспитания. – В. С.), за это должен отвечать Наркомос в целом и в том числе и я. Мало того, что я давал указания, мало того, что организовал и проводил контроль через своих заместителей, необходимо было проверить – проверить и выявить"².

¹ Там же. С. 13, 14.

² Там же. С. 31.

Кажется, здесь докладчик сознательно "перегибает палку", "подыгрывает" конъюнктуре, играет "в поддавки" – инициаторы очередной идеологической кампании могут радоваться своему изобретению. Однако, все понимают: возглавляемое Николаем Алексеевичем ведомство задолго до внешнего вмешательства начало эффективное преодоление диспропорций, разрешение возникавших проблем. Приводя многочисленные выдержки из своих работ предыдущих лет, нарком просвещения лишний раз доказывал – понимание проблемы и работа над ней – объект давней и усиленной заботы руководителей украинизации¹. Итак, по большому счету, беспокойств и в этом вопросе возникать ни у кого не должно. Как бы оттеняя, подчеркивая эту мысль, Николай Алексеевич заметил: "Если бы было у нас 48,0% обучения русских детей на русском языке, а остальные более половины русских детей учились бы на украинском языке, то нас надо было бы расстрелять, кого политически, а кого и физически"². Однако те, на кого был рассчитан психологический эффект с эмоциями не особенно считались. Как, впрочем, и с логикой...

Вообще же, и доклад, и брошюра Н. А. Скрыпника свидетельствовали о том, что в его настроениях, поведении что-то случилось, состоялся душевный надлом. При всей своей внешней жесткости, уверенности легко улавливается общий оправдательный тон, оправдательная направленность выступления. Появились даже элементы, в возможность использования которых Николаем Алексеевичем еще совсем недавно нельзя было поверить, а сам он определенно осудил бы подобное поведение кого бы то ни было. Так, самокритично признавая свои ошибки, нарком жаловался на то, что большую часть времени находился в разъездах (в командировках), а его директивы не всегда выполнялись заместителями, аппаратом наркомата. При этом приводились конкретные случаи и имена³, что, возможно, на аппаратном совещании и уместно, однако выглядит как маломотивированная публичная

¹ Там же. С. 19-26.

² Там же. С. 13-14.

³ См.: Там же. С. 18-19, 27.

попытка перекалывания вины на подчиненных, стремление само-сохраниться за счет измены ближнему. Вряд ли кто мог отнестись к таким шагам с одобрением, пониманием.

А инициаторам антискрыпниковської кампанії "не нравилась" брошура в цілому – все її зміст, сам факт її появи, перспективи знайомства з нею читачів. Тому і прагнули успіху не допустити випуску, поширення небажаного документа.

Врешті, брошура не змогла призупинити обрушившийся вал критики. Більше того, вона з кожним днем наростала, ставилася все жорсткіше і неприємніше, «разгромніше». Правда, доволі осцяжено проглядає одна немаловажна риса: претензії по частині зв'язі провалу хлібозаготівки і голоду з українізацією поступово угажують, навіть як би забуваються. А на перший план виходять ніби допускарвані Н. А. Скрыпником теоретичні, ідеологічні прорахунки і помилки, фальсифікація досвіду революції, іскажені історії соціалістического будівництва, відхід від лєнінських і сталінських оснєв національної політики, забування інтернаціоналістических принципів, порушення класового підходу в керівництві літературою, культурними процесами, неоправдані кадрові рішення в ідеологічєской сфері, на нівє науки і освіти.

Фінал хорєшо ізнєвєстє. Не витривавши травлі, принципіально не вважаючи свою позицію помилковою (дальше мєлких уступок, частинно вимуженою (на ділі – фальшивою) самокритикою, як на іюнєському пленумі ЦК КП(б)У, крупна, неординарна особистість, не допускарваня дієлок з собствєнной совєстю, пойти не могла), Н. А. Скрыпник 7 іюля 1933 г. покєнчил життя самоубійством¹.

Вєзвращаясь жє к масштабнєйшєй кампанії по дискредитації українізації і її убєждєнного, пламенного сторєнника і проводника, єсть все оснєвания констатировати: обвинєніє в адрес політики українізації, як і іскаженні національної політики в угоду контрреволюційним силам, срывавшим плани хлібозаготівки, тормозивших колхозное будівництво, вєзвивавших голод, оказались беспєчєвними, декларативними.

¹ См.: Солдатенко В. Ф. Высокое стремление. Судьба Николая Скрыпника. С. 326-373.

Однако сталинское руководство проводило свою линию неукоснительно, даже нажимно-агрессивно, добившись от актива республиканской партийной организации признания мнимой вины (допустили «националистической уклон» в своих рядах), априори ломая тем самым волю к любому возможному противодействию, превращая партийный организм в молчаливый, послушный рычаг беспрепятственного осуществления своего курса.

Таким образом, нельзя не видеть в данном случае особого расчета, особой логики, или, как считает В. В. Кондрашин, «нельзя отрицать наличия у сталинского режима сопутствующего мотива в его политике на Украине в 1932-1933 гг. – стремления воспользоваться ситуацией и нейтрализовать те слои украинской интеллигенции и партийно-советской бюрократии, которые выступали за сохранение самобытности украинской культуры и образования в условиях начавшейся унификации национальных культур... Голод 1932-1933 гг. помог Сталину ликвидировать на Украине, по его мнению, потенциальную, оппозицию (подчеркнуто мною. – В. С.) его режиму, которая из культурной могла вырасти в политическую, и опереться при этом на крестьянство»¹.

С такой позицией не только солидаризируется К. С. Дроздов, а придает ей еще более рельефное оформление и уточняющую интерпретацию, доказывая: «Постановления партии и правительства должны были окончательно дискредитировать в глазах советского общества организаторов и активных сторонников политики украинизации как одних из главных виновников провала хлебозаготовительной кампании 1932/1933 гг. в зерновых районах Украины и России (здесь и далее подчеркнуто мною. – В. С.). Нельзя не отметить, что во многом это была ответная реакция правящего режима на неудовлетворительный ход хлебозаготовительной кампании на Украине и на Кубани, превентивный удар, своеобразная игра на опережение против потенциального противника, способного оказать поддержку крестьянскому

¹ Кондрашин В. В. Голод 1932-1933 годов: трагедия российской деревни. М., 2008. С. 241-242.

сопротивлению хлебозаготовкам и колхозному строительству на Украине и в украинизированных районах РСФСР»¹.

Очевидно, происходившее можно анализировать, квалифицировать и в иной плоскости: оценивая развивавшиеся в стране тенденции как предельно критические, угрожавшие непредсказуемыми социальными катаклизмами, руководство ВКП(б) искало возможности отвлечения общественного внимания от собственных просчетов и ошибок, переключения его на объекты, которые искусственно можно было связать с антинародными настроениями и действиями, переложить свою вину «на чужие головы». И, надо сказать, что до определенной степени это тогда удавалось, на что указывают исследования А. В. Марчукова².

Наверное, в разгадке возможных мотиваций, предпринимавшихся в то время лидерами партии и страны мер по предотвращению возможной дестабилизации ситуации, было сознательное нагнетание атмосферы утрашения, когда продуцировалось ощущение, что от репрессивных действий государства оказывался незащищенным любой индивид, любая группа граждан.

Стремясь в итоге найти объективную, взвешенную оценку декабрьским (1932 г.) решениям ЦК ВКП(б) и СНК, в которых сделана попытка увязать практику тогдашнего сельскохозяйственного курса и обнаруживавшийся масштабный провал хлебозаготовительной кампании с негативным влиянием на общественные настроения, контрреволюционные проявления и тенденции в крестьянской среде осуществляемой политики украинизации, следует определенно заявить об очевидном отсутствии для этого достаточных оснований. Такой вывод подтверждается и реальным опытом проведения в жизнь всего комплекса мероприятий, направленных на ликвидацию образовавшегося прорыва, чрезвычайно усугубившего ситуацию в украинском селе, приведшего к колоссальному голоду, и фактами антиукраинизаторских акций,

¹ Дроздов К. Голод 1933 года в южных украинизированных районах Центрально-Черноземной области РСФСР // Современная российско-украинская историография голода 1932-1933 гг. в СССР. С. 337-338.

² Марчуков А. В. Украинское национальное движение: УССР 1920-1930-е годы: цели, методы, результаты. М., 2006. С. 451-452.

ознаменовавшимися губительными последствиями в иной — гуманитарной сфере.

В то же время искусственное соединение в усиливающейся репрессивной практике идеологических клише, примененных в упомянутых постановлениях, приводило к двоякому, выигрышному для властей эффекту: служило дополнительным обвинительным аргументом в борьбе против квалифицировавшихся антисоветскими проявлениями на селе и, одновременно, возлагавшими значительную (если не основную) часть вины за недоработки, просчеты, ошибки в государственном управлении на факторы, практически даже опосредованно не способные сколь-нибудь серьезно повлиять на негативы хозяйственной жизни. Но их «привязывали» к кризисной ситуации, как бы усиливая вину, с чем бороться (опровергать) было психологически сложнее.

В таком контексте, наверное, можно говорить об определенных субъективных влияниях на принимаемые решения, завуалированных смыслах, т. е. конструкциях, способах (уловках) оформления, безусловно, важных документов, признавая при этом, что прямого отношения к спланированному в них (документах) голоду, геноциду, этноциду украинцев это все же не имело.

Естественно, в любом случае рассмотренное не может иметь никакого ни исторического, ни морального, ни научного оправдания, должно получить адекватные истолкования и оценки.

Рукопись.

РАЗРУШЕННЫЕ ХРАМЫ И МОНАСТЫРИ УКРАИНЫ (1920-е – 1930-е ГОДЫ): ОПЫТ АНАЛИЗА

Исследовательская и публикаторская работа, связанная с воссозданием истории разрушения храмов и монастырей Украины, производилась в 2012-2013 гг. Украинскому Институту национальной памяти при Кабинете Министров Украины было поручено осуществить подготовку каталога ликвидированных, уничтоженных в XX веке культовых сооружений, учреждений, что и было сделано, обнаружено в двух изданиях¹.

В процессе проводившейся работы коллектив ученых, архивистов приобрел определенный опыт в решении целого комплекса проблем, имеющий, как представляется, не только локальное значение. Ознакомление с ним может быть полезным при реализации подобных проектов в дальнейшем и в других регионах.

Разрушение храмов и монастырей – важных церковных символов, культовых сооружений, традиционно несших немалый духовный заряд, средоточий верующих масс народа – играло важную роль в антирелигиозной политике. Ее фундамент был заложен, как известно, еще в дореволюционное время. В программах, идеологической деятельности многих политических сил, партий, радикально настроенной интеллигенции значительное место отводилось подрыву авторитета «официальной церкви». Это нашло свое воплощение уже в бесчинствах, эксцессах против религиозных общин и священнослужителей в условиях деградирующей, валившейся системы правопорядка, приобретшей катастрофические масштабы и необратимый характер в месяцы правления Временного правительства.

Правовую основу советской партийно-государственной политики относительно религии и Церкви в Украине составил декрет Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины от 22 января 1919 г., который практически полностью копировал декрет

¹ Зруйновані храми і монастирі України. Анотований покажчик обласного та районного рівня. К., «Мистецтво». 2013. 608 с.; Каталог зруйнованих храмів і монастирів України. К., 2013. 512 с.

Совнаркома РСФСР годичной давности (23 января 1918 г.) «Об отделении церкви от государства и школы от церкви»¹. Целе-направленная масштабная реализация антирелигиозной политики началась в Украине после окончания Гражданской войны. 1 июня 1921 г. в составе Наркомата юстиции УССР был создан специальный «ликвидационный отдел», переданный позже в Наркомат внутренних дел². В ЦК КП(б)У была образована специальная антирелигиозная комиссия. Явному увеличению силового давления на религию и Церковь в Украине, расширению масштабов по существу репрессивных действий в данной сфере способствовали Положение НКВД УССР от 29 декабря 1929 г. «О порядке организации, деятельности, отчетности и ликвидации религиозных обществ и системе учета административными органами состава религиозных обществ и служителей культа» и конкретизировавший, ужесточивший его указ Админуправления НКВД УССР от 2 января 1930 г. «О порядке организации, деятельности, отчетности и ликвидации религиозных обществ и системе учета админорганами состава религиозных обществ и служителей культа»³.

Объектом изучения стали как деятельность высших органов власти, так и опыт функционирования местных властных органов в означенной сфере. Для получения научно обоснованного результата было важно, прежде всего, определиться с необходимым кругом методологических аспектов, с критериями, в частности, с категориальным аппаратом, со взвешенными, обоснованными подходами к квалификации достаточно сложных явлений и событий, тенденций и процессов.

Один из исходных, ключевых вопросов – обоснование и истолкование понятия «разрушенные храмы». К таковым, очевидно, стоит относить не только факты физической ликвидации культовых сооружений, а целый комплекс прямых и опосредованных производных действий, включающих:

¹ Центральный государственный архив высших органов власти и управления (ЦГАВО) Украины. Ф. 8. Оп. 1. Д. 873. Л. 138.

² Там же. Ф. 5. Оп. 1. Д. 1085. Л. 19.

³ З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. № ½ (24/25). Ч. 1. К., 2005. С. 61-85.

- уничтожение сооружений, относящихся к религиозной сфере, во время военных действий, других социальных катаклизмов;

- запрет использовать комплексы религиозно-церковного профиля по прямому их назначению, прекращение отправления обрядов, переоборудование, переоснащение под иные потребности (перепрофилирование);

- снесение, демонтаж, подрыв по распоряжению властей;

- утрату, вследствие природных факторов или по причинам социокультурного характера (небрежности, беспечности, безразличия, уровня воспитания, образованности), сооружений для отправления религиозных обрядов.

В исследованиях, преследующих цель квалифицированно оценить судьбу тех или иных, а в конечном счете – и всех попадающих в сферу интереса объектов, принципиально важно использовать метод конкретно-исторического подхода, строго дифференцированно отслеживать все нюансы, динамику изменения статусов каждого в отдельности культового комплекса–учреждения, как и их составляющих. К примеру, по разным причинам и нередко неоднократно корректировались прагматичные установки, утилитарные условия культовых сооружений, в той или иной степени дистанцировавших их от участия в выполнении первоначально планированных функций, но подчас эффективно поддерживавших их надлежащее физическое состояние, позволившие с изменением условий, возвратиться «на круги своя». Наиболее наглядные примеры – это превращение храмов, монастырей – памятников материальной культуры, подлинных произведений искусства в историко-культурные заповедники, мемориальные, музейно-экскурсионные объекты, которых коснулись правила и прерогативы, специально предусмотренные законодательством относительно особых объектов государственной собственности.

Для наглядности тут можно вспомнить примеры Киево-Печерской и Святогорской Лавр, Софийского, Владимирского Соборов, Андреевской и Кирилловской церквей в Киеве, Выдубецкого (Киев) и Вознесенского (в городе Хорошев, близ Харькова) женского монастырей, принадлежащих различным

конфессиям церквей в историческом центре г. Каменца-Подольского и др.

Подчас «спасительную роль» играли инспектура по охране памятников или Наркомат просвещения, в обязанности которых, среди прочего, входили разрешительные вердикты относительно культовых объектов – имеют ли они историческое, культурное значение, или нет.

Иногда разрушение церковных сооружений не было одномоментным актом. Вначале церковь закрывалась, а через какое-то время – год, два, а то и более 10 лет – демонтировалась – разбиралась на стройматериалы и т. п.

Стоит вспомнить и о том, что в исследуемый период, особенно в первой половине 1920 г. случались и факты возвращения верующим реквизированных церквей, что предполагает не выборочный, точечный подход, а фронтальное изучение доступных документов и фактов относительно каждого упоминаемого объекта. Нередки случаи неоднократных «закрытий - открытых» деятельности культовых сооружений во всех областях республики¹.

Важной составляющей реализации проекта явилось выявление всего комплекса необходимых источников (эмпирической базы), относящейся к проблеме. Основной массив источников составили документы Центрального государственного архива высших органов власти и управления Украины. Здесь содержатся богатейшие данные, отразившие многоотраслевую структурную государственную деятельность, направленную на идейно-политическое утверждение советского строя и его противодействие религиозным верованиям, реализации политики научного атеизма, директивных и конкретных антицерковных решений и акций. Это, прежде всего, документы Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Советов (ВУЦИК, ф. 1), правительства УССР (СНК, ф. 2).

Наибольшее количество документов профильного характера содержат фонды народных комиссариатов внутренних дел УССР (ф. 5) и юстиции (ф. 8). Ценность упомянутых фондов возрастает в связи с тем, что в них собрана обширная информация не только о

¹ См.: Зруйновані храми і монастирі України. С. 10-11.

механізмах впровадження в практику державної політики в церковному питанні, але й оригінальні документи релігійних організацій і громад, нагляд за якими здійснював НКВД, підсумкові йому адміністративні відділи на місцях. Визначений частковий вага складають документи ліквідаційного відділу НКЮ, здійснюваного координацію антицерковних заходів до створення Всеукраїнської антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У і широкого залучення органів ГПУ в боротьбу з церковними організаціями.

Загалом, найбільш широкою групою документів є постанови, інструкції, протоколи, інформація, переписка, звіти. В збереженому діловодстві представлені дані про роботу адміністративних відділів окружних, районних, уездних, волостних виконавчих комітетів, сільських і місцевих рад, про стан релігійних організацій, міжцерковних стосунків і т. п. Багато конкретики можна отримати з переписки округів з референтами по справам культів про закриття і використання молитвеної будівель.

Важливі можливості існують для аналізу громадсько-церковних стосунків, роз'яснення питань про ставлення населення до здійснюваної церковної політики, утвердженню нових світоглядних ідеалів. Це листи, прохання, скарги, заяви окремих осіб, представників релігійних громад і церковних ієрархів різних рівнів. Звичайно, є і матеріали про діяльність Товариства воїнствующих атеїстів.

Конкретну і точну інформацію дослідник може отримати з документів про скасування реєстрації релігійних громад і закриття молитвеної будівель. Вона міститься в рішеннях виконкомів місцевих Рад, висновках уповноважених, виписках з рішень державних органів, документах про вилучення церковних цінностей, будівель і споруд. Зустрічається і загальна інформація про періоди і регіони – списки діючих і скасованих з реєстрації церковей, монастирів, використанні їх майна в господарсько-культурних цілях.

Немалі інформаційні можливості включають в себе й фонди Центрального державного архіву громадських

объединений (ЦГАОО) Украины (бывшего Партийного архива Института истории партии при ЦК Компартии Украины – филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС). В определенном сегменте содержащаяся в документах информация совпадает (подчас дублирует) сведения, которые можно почерпнуть и в обозначенных выше группах источников. Очень убедительные и эмоционально насыщенные непосредственной наглядностью документы в значительной мере собраны на хранение в Центральном государственном архиве кино-фоно-фото документов, а также в Отраслевом архиве Службы безопасности Украины. Значительно больше дополнительных данных по затронутой проблеме можно обнаружить в областных и местных архивных учреждениях.

Конечно, огромный потенциал таит в себе использование материалов центральной и местной прессы, мемуары и даже художественная литература, изобразительное искусство.

Надо отметить, что в некоторых регионах, отдельных населенных пунктах усилиями исследователей, публицистов, краеведов, музейных работников частично работа по воссозданию процесса разрушения храмов и монастырей ведется и уже проведена.

Вобщем, источниковая и в некотором отношении – историографическая база по проблеме поистине огромна и до настоящего времени недостаточно научно, во всяком случае, на обобщенном уровне, востребована. Есть, конечно, в имеющихся источниках и несовпадающие сведения, требующие критического отношения и перекрестного анализа, что естественно в поисковой работе историков-профессионалов.

На основе изучения объемного эмпирического материала можно прийти к выводу о том, что основными причинами закрытия культовых сооружений, их перепрофилирования или сноса, а также снятия с регистрации региональных обществ являлись следующие:

- малочисленность религиозных обществ и, как следствие, слабая материальная база, которая создает проблемы или делает даже невозможным их поддержание в надлежащем состоянии, обеспечение своевременного ремонта храмов, приходящих часто в аварийное, небезопасное для людей состояние;

- отсутствие настоятеля культового сооружения;

- об'єднання прихожан с релігійною общиною другого, чаще всего – более крупного храма и планами перепрофілювання прежнього культового спорудження в более конструктивних, прагматичних, привлекательних для населення інтересах;

- порушення релігійною общиною умов угоди з державною реєстрацією (як правило, через ненадлежащее содержание культового спорудження), пренебрежение или же матеріальную несостоятельность общины осуществлять ремонт церковного приміщення и т. п.;

- грубое нарушение советского законодательства о культах со стороны церковного актива и духовенства, использования релігійних обрядів с целью личного обогащения.

Далеко не единичними були руйнування церковей «по вимогам трудящихся» (подчас без надлежащих документальных подтверждений по явно інспірованим фіктивним спискам), да и просто безо всякой аргументации.

Юбилейная специфика и направленность подготовки двух упомянутых изданий определили ограничение выявляемой и систематизируемой информации относительно культовых споруджений только християнських конфесій в Україні (хотя, естественно, это подавляющая часть релігійних обществ). Собранный массив материалов зафіксував драматические вехи в истории православных, греко-католических, армяно-григорианских, армяно-католических, протестантских церковей, римо-католических костелов.

О масштабах осуществленной практики закрытия церковей, их ликвидации, руйнування свидетельствуют обобщенные данные. Из 12380 церковей, существовавших в Україні до революции, к 1936 г. осталось 4487, а службы совершались лишь в 1116, т. е., в 9,1%¹. Темпы ликвидационной деятельности нарастали. Так, только за 1931 г. – апрель 1936 г. было закрыто не менее 5170 церковей. При этом, не будучи формально закрытыми, не действовал 3371 храм².

Конечно, огромные потери понесли верующие Киева. Уже в начале 30-х гг. в городе с предместьями из 130 православных

¹ Зруйновані храми і монастирі України. С. 10.

² Там же. С. 10-11.

храмов и молитвенных домов обряды отправлялись лишь в 12¹. Киево-Печерская лавра была преобразована в музейный городок (одним из учреждений стал Музей революции), Софиевский собор – в государственный заповедник, Владимирский собор – во Всеукраинский антирелигиозный музей. Однако еще больший урон был нанесен в 1934 г. в связи с перенесением в Киев столицы республики. В том году было закрыто или разобрано 24 культовых сооружения, еще столько же в 1935 г. До этого близкий показатель был в 1931 г. – 21 объект. В 1936 г. выведено из функционирования 12 религиозных сооружений, а до конца 30-х годов – еще более 20 (подсчеты автора). Именно тогда были уничтожены жемчужины украинского барокко – Михайловский Златоверхий и Никольский военный, Успенский и Богоявленский соборы, восемь монастырей².

Обращает на себя внимание и, условно говоря, регионально-временные особенности протекания очень непростых процессов общественной жизни. Так, в пролетарской Донецкой области из сохранившихся сведений о 40 закрытых культовых учреждениях в межвоенный период 31 приходится на 20-е гг. (правда в шести случаях дата обозначена как 20-е – 30-е гг.; подсчеты автора).

А в Полтавской области наблюдаются другие тенденции: из 60 учтенных случаев двадцать относятся к 20-м гг., а 40 – к 30-м. Из документов по этой области обращает на себя внимание и то, что 28 случаев вывода из функционирования церковных учреждений обозначены как действовавшие в начале XX века, приостановившие работу с установлением Советской власти, или после 1919 г. (реально – наиболее вероятно в период Гражданской войны; подсчеты автора).

Антицерковный удар наносился, естественно, не только по сооружениям, принадлежавшим православным конфессиям. Так, в числе собранных сведений по Винницкой области содержатся данные: в 20-е – 30-е гг. было приостановлено деятельность 48 православных церквей, одной Варварианской, одной евангельско-лютеранской, одной Пятничанской церкви, а в числе 25 костелов было три римо-католических костела и один иезуитский костел, а в числе монастырей – Кармелитский женский монастырь (подсчеты автора).

¹ Отраслевой архив СБУ. Ф. 9. Д. 74. Л. 87.

² Гаврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятники Києва. Нью-Йорк, 1987. С. 7.

Нерідко на местах допускались «перегибы» – не придерживаясь формальностей законодательства, местные власти просто закрывали молитвенные дома. Число таких случаев неуклонно росло, превышая «законные» акции¹.

Весьма распространенным приемом ликвидации храма, или, по крайней мере, прекращение богослужения было умышленное прекращение действия соглашения между райисполкомами и сельсоветами и обществами о пользовании храмом из-за неуплаты налогов, которые неуклонно возрастали. В 1932-1933 гг. участились случаи закрытия церквей по мотивам необходимости использования их в качестве зернохранилищ, хотя во множестве реальных ситуаций такой аргумент оказывался надуманным².

Чаще всего отобранные церковные строения использовали как клубы, библиотеки, театры, музеи (нередко – антирелигиозной пропаганды, атеизма и т. п.), другие культурно-просветительные учреждения.

Конечно, притеснения церкви, борьба против верующих не прекращалась и в последующие годы. Однако именно на 30-е гг. приходится наибольшее количество разрушенных храмов и монастырей. Ликвидация последствий антирелигиозной политики 20-х – 30-х гг. не везде завершена и сегодня.

Следует продолжить и работу по воссозданию полной картины разрушения храмов и монастырей Украины в XX в., поскольку в упомянутых изданиях исследование доведено только до областного и районного уровня. Безусловно, накопленный опыт будет критически проанализирован и творчески, конструктивно использован.

«Конфессиональная политика советского государства в 1920 – 1950-е годы. Материалы XI Международной научной конференции. Великий Новгород. 11 – 13 октября 2018 г.». М., 2019. С. 325 – 332.

¹ Зруйновані храми і монастирі України. С. 9-10.

² Там же. С. 10-11.

ПРОБЛЕМЫ ЗАПАДНОУКРАИНСКИХ ЗЕМЕЛЬ И ИХ НАСЕЛЕНИЯ В НАЧАЛЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В развитии событий, приближавших человечество ко Второй мировой войне, вовлекавшим в нее, определенное место заняли эпизоды, относящиеся к истории Украины, конкретнее – к ряду международных кризисных ситуаций, в эпицентре которых оказывался, условно говоря, украинский вопрос. В политически-дипломатическом лексиконе его еще нередко именуют «украинской картой», которую стремились разыгрывать разные страны, естественно, в собственных интересах.

Объективной почвой для перманентных интриг, провоцирования напряжения, обострения обстоятельств служила разобщенность, разорванность украинской нации, нерешенность проблемы единства ее этнических территорий.

Самый большой территориальный массив с преобладающей частью нации после революции и Гражданской войны – Украинская Советская Социалистическая Республика – входила в состав Союза ССР.

Судьба еще трех регионов решалась на Парижской мирной конференции 1919 – 1920 гг.

Прикрываясь угрозой, якобы исходившей для мирного населения Восточной Галиции от «большевистских банд», «Совет десяти» – руководящий орган международного форума – 25 июня 1919 г. предоставил Польской Республике полномочия вести свои военные операции вплоть до реки Збруч, то есть до восточных границ Галиции. В ходе советско-польской войны 1920 г. Антанта очень жестко, ультимативно настаивала на соблюдении «линии Керзона», на деле продвинутой в результате аннексионистских действий еще далее на Восток на 250 – 350 км, и подчинившую власти Речи Посполитой всю Галицию (с ее преимущественно украинской Восточной Галицией), а также Западную Волинь (т. е., большую часть региона) и Полесье. Реально оценивая расстановку

сил (в первую очередь, неуклонное исчерпывание воинского потенциала, массовую усталость от седьмой год продолжавшейся войны), с несправедливыми грабительскими условиями вынуждены были согласиться дипломаты Советских Республик Украины и России, подписывая 18 марта 1921 г. Рижский мирный договор. Окончательно закрепил статус этих земель под эгидой Польши и границу с УССР Совет послов Антанты 14 марта 1923 г. [14, с.358-359; 68, с. 468; 69, с. 348 – 349].

Согласно Сен-Жерменского мирного договора (10 сентября 1919 г.), в пределы новосформированной Чехословакии включалось Закарпатье (Подкарпатская Русь), а Северная Буковина, аннексированная в начале декабря 1918 г. после распада Австро-Венгрии, присоединялась к Румынии [69, с. 444 – 445]. В составе последней оставались отторгнутые частично еще в январе – феврале 1918 г. Придунайские земли – южная часть Бессарабии, а в ноябре того же года и весь регион, включая районы с преимущественно украинским населением [2, с. 159–160; 4, с.282 – 293; 21; 22; 40, с. 85].

Таким образом, украинцы территориально оказались одновременно в четырех государствах – УССР (в составе СССР), Польше (Восточная Галиция и Западная волынь), Чехословакия (Закарпатье) и Румынии (Северная Буковина, украинские районы Бессарабии).

Западные политики не переставали твердить о том, что Советская Украина является суррогатным национально-государственным образованием, оккупированным Советской властью. Подстрекая оппозиционные элементы внутри республики против партийно-советского руководства СССР, они всячески поддерживали эмигрантские украинские круги, особенно их политизированный сегмент, стремившихся к реваншу после поражения Украинской революции. Не имея сколько-нибудь надежных источников для обеспечения своего существования, такой контингент украинских эмигрантов во многих случаях ориентировался на те зарубежные силы, которые проявляли наибольшую агрессивность к Советскому Союзу [20, с. 324 – 333; 36, с.172 – 228; 51; 66, с. 586 – 664; 75, с. 229 – 284]. Они вступали в такие отношения с

господствующими режимами, которые приносили хотя бы частично, желаемые финансовые дивиденды и позволяли надеяться на геополитические потрясения с возможной реализацией их планов [64; 70]. Основная масса украинцев в Польше, Чехословакии и Румынии в разной мере, но испытывали тягостное, унижительное состояние неравноправных этнических общностей.

В Речи Посполитой, треть населения которой составляли этнические украинцы, осуществлялся целый комплекс широкомасштабных антиукраинских политических действий – акций, получивших в историографии достаточно обоснованные определения с четким негативным компонентом – полонизация, окатоличивание, пацификация, санация, осадничество, дополняемые и конкретизированные в преследованиях и репрессиях против интеллигенции, национальной культуры, ограничениях в пользовании родным языком, в частности – массовом закрытии украинских школ, одним словом – неуклонном усилении откровенно шовинистического курса [33; 56, с. 3 – 44]. Лапидарную оценку ситуации можно представить по одной из публикаций в довоенной прессе: «Национальная политика правящих кругов Польши характеризуется подавлением и угнетением национальных меньшинств и особенно украинцев и белорусов. Западная Украина и Западная Белоруссия – области с преобладанием украинского и белорусского населения – являются объектами самой грубой, беззастенчивой эксплуатации со стороны польских помещиков.

Положение украинцев и белорусов характеризуется режимом национального угнетения и несправедливости. Правящие круги Польши, кичащиеся своим якобы свободолюбием, сделали все, чтобы превратить Западную Украину и Западную Белоруссию в несправедливую колонию, отданную польским панам на разграбление. В этом отношении политика Польши ничем не отличается от угнетательской политики русского царизма...» [52]. Все это, вместе с обострявшимися социальными проблемами, объективно подпитывало нарастание протестных настроений, вызывало украинское национально-освободительное движение. Оно не было однородным, в своих крайних проявлениях приводило к активизации деятельности националистических организаций, выливалось, в частности, в

антипольские террористические акты [5; 63 с. 5; 30; 57; 67]. На протяжении 20-х – 30-х годов обстановка постоянно накалялась, неоднократно доходя буквально до взрывоопасной и выливавшейся в массовые волнения, выступления [65, с. 324 – 332; 44; 73].

Сравнительно несколько меньше национального дискомфорта испытывали украинцы в Чехословакии, руководство которой пыталось придерживаться в государственных ориентациях европейских демократических традиций [26; 6]. В Румынии, напротив, украинское меньшинство познало все строгости и самоуправства авторитарного режима [6; 7]. Вот только одна общая зарисовка в момент вхождения бессарабских и буковинских земель в состав Советской Украины: «За период румынской военной оккупации промышленность Бессарабии была почти полностью уничтожена. Плодороднейшая Бессарабия стала краем нищих, обездоленных людей, социальных болезней, голода, необузданного полицейского террора. Румыния не считала Бессарабию своею: не строили дорог, школ, больниц и т. д. Крестьянские земли были отобраны и переданы румынским помещикам и кулакам, которые довели бессарабских крестьян до пределов их крайнего обнищания...» [53, с 39].

Как в Речи Посполитой, так и в Чехословакии и Румынии в ответ на, по существу, колонизаторскую политику неуклонно вызревало и усиливалось национально-освободительное движение: украинцы стремились достичь равноправия, расширить возможности самим решать вопросы сообразно своему интересу, в той или иной мере влияя на стабильность ситуации в обоих государствах, порождали общественные разногласия и противоречия, вызывавшие недовольство не только в правящих эшелонах, но и у части коренного населения [4]. Во всех трех странах (Польше, Чехословакии и Румынии) пульсировали тенденции тяготения к основному этническому массиву, находившемуся в Советской Украине. Понятно, не все разделяли подобные взгляды и настроения. Однако именно центристские тенденции являлись реальностью, кроме всего прочего, порождаемые латентной идеей соборности – то есть, генетического стремления к объединению нации в единой семье, в общем национально-государственном формировании [54; с. 4 – 95].

* * *

Приведенные в действие спусковые механизмы непосредственного развязывания конфликтов, передела восточнославянского пространства под видом поисков путей умиротворения агрессоров (на деле – подталкивания их в совершенно определенном направлении – на СССР), вовлекли в свое силовое поле и украинство.

Мюнхенский сговор (29 – 30 сентября 1938 г.), как известно, верг в глубочайший кризис Чехословакию [47, с. 10 – 15; 76, с. 286 – 299, 309;]. Деморализованное, сбитое с толку непонятными маневрами внешних сил пражское правительство попыталось оказать хоть какое-то влияние на ситуацию (может быть, создать видимость выполнения такой роли) в реформе государственного устройства на межнациональном срезе. Страна получила новое название Чехо–Словакия. Появившийся разделительный дефис и написание второго составляющего с большой буквы демонстрировали видимость введения федеративных начал (при полном сознании абсолютной зависимости и обоих обозначенных субъектов, и всего бывшего государственного пространства в целом от Германии).

Однако, в пределах свалившейся в смертельный ступор Чехословакии находился еще и отличавшийся определенной регионально-этнической спецификой массив, именуемый Карпатской (Подкарпатской, Закарпатской) Русью, которую еще называли Рутенией. Изначально обладая некой территориально-исторической обособленностью (сохранявшейся и во времена пребывания в Австро-Венгрии), населенный преимущественно украинцами анклав объективно также претендовал на национально-государственную субъектность.

Начавшиеся подвижки, при сведенном практически до минимума авторитете, а главное – реальном влиянии пражского правительства, открывали неожиданную возможность для попытки закарпатского населения встать на путь самоопределения. Оперативные решения и шаги на этом направлении диктовались и проявившимися сразу же после Мюнхена стремлениями соседей

присоединить регион к себе – попросту захватить лакомый кусочек, да к тому же, вроде бы, и почти «бесхозный». Даже по прошествии долгих десятилетий непросто определить, какие факторы оказались решающими при зарождении и развитии тенденции национально-государственного содержания и характера. Так, только отчасти детерминированная украинскими внутренними побуждениями и целями, а в гораздо большей степени под влиянием и в результате складывания международной ситуации, определяемой, главным образом, далекоидущими планами развязывания войны, возникла Карпатоукраинская держава.

Собственно, еще в мае 1938 г., наконец-то, после почти двадцатилетнего игнорирования Сен-Жерменского договора, была объявлена автономия Подкарпатской Руси [23, с. 338], хотя до конкретной реализации нового статуса так и не дошло. Лишь после Мюнхена, в начале второй декады октября после провозглашения правительством Чехословакии 10 октября страны федерацией чехов, словаков и украинцев, в крае было организовано первое правительство во главе с русинским политиком, лидером «Автономно-землеробского союза» А. Броди (Бродием) [63, с. 12]. Однако в первые же две недели своего руководства он так рьяно бросился отстаивать необходимость немедленного присоединения Закарпатья к Венгрии, что уже 26 октября был отстранен, и его место занял протестантский священник, определенно смотревший в тот момент в сторону Берлина, – А. Волошин [63, с. 12].

Но уже через неделю, 2 ноября 1938 г. Венский арбитраж (представители Германии и Италии) принял решение отдать часть Закарпатья с основными городами Ужгород, Берегово и Мукачево Венгрии (оккупация была проведена незамедлительно), а на остальной территории создать автономное государство с названием «Закарпатская Украина» с центром в Хусте [33, с. 338, 465]. Официальная возможность открылась после принятия Национальным собранием ЧСР в ноябре закона об автономии [18, с. 185]. Распоряжением главы правительства от 30 декабря 1938 г. новообразование наконец получило наименование Карпатская Украина.

В нем устанавливались авторитарные порядки [23, с. 338; 50, с. 1], в частности, закрывались многие периодические издания, распускались все политические партии и организации, за исключением ориентированных на гитлеровскую Германию Украинского национального объединения (УНО), Немецкой партии, а также молодежных профашистских формирований.

Питая иллюзии относительно поддержки Берлином (отдельные шаги А. Гитлера вроде бы давали основания рассчитывать на его благосклонность [45, с. 279, 288]) А. Волошин, его окружение запланировали на февраль 1939 г. выборы в Сейм, которому, в свою очередь, надлежало избрать Президента Карпатской Украины и провозгласить ее независимым государством. Похоже на то, что они не то, чтобы совсем не знали происходящего вокруг Карпатской Украины, не способны были его адекватно оценивать, но, скорее, по неопытности, неискушенности, думали, что именно они, опираясь на всеильный нацистский режим, все же сыграют роль первой скрипки в хитросплетениях разноголосой какофонии интересов.

Однако, как оказалось, политические сценарии писались, отшлифовывались совсем в других местах, более того, к позициям украинцев в кабинетах европейских и мировых вершителей судеб человечества, по большому счету, вообще никто не собирался прислушиваться. Вот воспользоваться ситуацией, извлечь выгоду стремились многие [45, с.6 – 23].

Одержимые целью любой ценой отвратить Гитлера от Запада, Великобритания и Франция, шедшие в их фарватере многочисленные сторонники, сочли возникшие обстоятельства подходящими для того, чтобы подтолкнуть агрессора и дальше территориально углубляться на восточном направлении, возможно там вообще и погрязнуть.

Наблюдалась, на первый взгляд, неожиданная, даже для малосведущих загадочная картина: небольшое «пятнышко» на земном глобусе – Закарпатье – стало точкой притяжения дипломатических усилий грандов мировой политики. Здесь добились аккредитации сотни зарубежных журналистов. Влиятельные средства массовой информации наперебой восхваляли «мудрые» действия Гитлера, рассматривая Карпатскую Украину в качестве

удачного начала решения украинского вопроса. Дескать, необходимый «коридор» готов. Дальше – Советская Украина...

Американская газета «Нью Йорк Таймс» в разгар «карпатской операции» провокационно вещала: Украина «является теперь целью третьего рейха... Отрезанная от России и объединенная с Германией, она явится огромным резервуаром для снабжения многими материалами, которых не хватает Германии. Вполне вероятно война между Германией и Россией, если Гитлер возьмется довести до конца немецкое наступление с целью создания независимого марионеточного государства в наиболее богатых областях Советской России (т. е., Украине. – В. С.)» [62].

Естественно, еще больше и откровеннее о позициях стран Запада говорилось за закрытыми дверями дипломатических офисов, и в служебной переписке, хотя позиция становилась известной либо из официальных сообщений для печати, либо из расчетливых «утечек информации». Так министр иностранных дел Великобритании Э. Галифакс в октябре 1938 г. «делился мнениями» с представителем Лондона в Берлине Форбсом: «Я не уверен, в какой мере нынешнее карпатоукраинское правительство отражает желания народа, но я чувствую, что решение вопроса в значительной мере зависит от политики Германии... Карпатская Украина могла бы быть трамплином для прыжка на Украину или начальным пунктом для распространения украинского движения» [65, с. 273]. Естественно, такие «мысли» целевым назначением доводились до сознания нацистских заправил.

Отмеченное не было каким-то исключением или оговоркой. Практически то же, хотя и другими словами, сообщал из Лондона немецкий посол в Великобритании Дирксен: «Дальнейшее проникновение Германии в направлении Украины, завоевание которой Германией, как твердо верили в Великобритании, назначено на весну 1939 года, было бы одобрено» [65, с. 273]. Англичане перестали бы быть англичанами, если бы не вложили в информацию Дирксена заверения, что германская экспансия против Украины «была бы встречена в Лондоне еще с большим удовлетворением, если бы Англия могла надеяться на учет ее экономических интересов в развитии «нового государства»» [65, с. 273].

Западных политиков нисколько не смущало, что они подписали договоры о взаимопомощи в случае агрессии против Советского Союза. Оправданием отказа от взятых обязательств было бы как раз решение «украинского вопроса». Министр иностранных дел Франции Ж. Бонне в своей речи 14 декабря 1938 г. прямо заявил, что его страна будет считать себя вовсе не обязанной выполнять франко-советский договор 1935 г., если развернется спровоцированное автономистское движение за создание «независимой Украинской республики» [65, с. 272].

Насколько же на самом деле беспокоила Запад проблема украинской независимости достаточно прозрачно разъяснял упомянутый выше британский посол Дирксен. В английских правящих кругах, писал он в январе 1939 г., «ждут, что вопрос об Украине должен быть отправной точкой новой организации Восточной Европы, инициативу создания которой возьмет на себя и доведет до позитивного конца Германия... Экспансионистская политика Германии относительно Украины была бы желательной даже в глазах большинства тех, кто не симпатизирует Германии, или побаивается ее, поскольку они считают, что внимание Германии, таким способом, было бы надолго отвергнуто от Западной Европы» [65, с. 273 – 274].

Яснее просто не скажешь: Гитлера откровенно подталкивали на Восток, исключая возможные риски для него на западном векторе, и полагали, что обеспечат тем свою безопасность.

Так Украину искусственно превращали в «главную проблему Европы», выставляя себя перед всем миром поборниками демократии, болеющими больше всего за освобождение украинского народа от «коммунистического рабства». В реальность подобного варианта развития событий очень быстро уверовали и реваншистские украинские силы в эмигрантском лагере, в частности, многие лидеры Организации Украинских Националистов, среди них – глава организации, полковник А. Мельник. В Карпатскую Украину потянулись волонтеры, преимущественно из Галиции, готовые с оружием в руках ринуться через границу СССР. Быстро сформировался отряд добровольцев «Карпатская Сечь» (2 тыс. бойцов) [50, с. 30], а желающих оказалось гораздо больше и их

ряды пополнялись [25, с. 333; 50, с. 31;], достигнув к середине марта, по некоторым данным, 10 – 12 тыс. [63, с. 12, 15 – 16].

Конечно, были и другие мнения относительно дальнейшего развития событий в Карпатской Украине.

Хортистская Венгрия никогда не скрывала своего стремления распространить власть на все Закарпатье, надеясь, что А. Гитлер это разрешит в конце концов осуществить.

Полуфашистскую Речь Посполитую вариант с венгерской оккупацией данной части украинской территории не просто бы устроил, но и воспринимался как весьма желательный. Польское руководство пугало перспектива соборной, «Великой Украины» (пусть даже под патронатом Германии), чреватая потерей Восточной Галиции и Западной Волыни. Ну и, конечно, пришлось бы забыть о вождельных планах реставрации Великой Польши в границах 1772 г., то есть, «от моря до моря».

Похожими были и причины негативного отношения Румынии к реализации идеи украинской соборности.

Не могли не настораживать стратегические расчеты использования украинского фактора в эскалации военных действий и советское руководство. Однако режиссура предстоящих событий находилась в руках гитлеровского руководства Германии. И оно осуществляло ее, не считаясь особенно с интересами других политических игроков. Лозунг «Германия превыше всего!» диктовал те действия, которые представлялись в данный конкретный момент наиболее выгодными инициаторам создания Третьего рейха. А они свелись к тому, что на время желательно было приглушить активность на восточном театре военных действий и направить их острие на Запад.

Это прямо отразилось на судьбе Карпатской Украины.

Ее население в назначенный срок – 12 февраля 1939 г. – провело выборы депутатов краевого Сейма, а тот избрал 15 марта Президентом Карпатской Украины А. Волошина, сформировал новое правительство во главе с Ю. Реваем, принял Конституцию и закон о независимости Карпатской Украинской Республики [48, с. 274; 63, с. 17]. Но параллельно происходили совершенно иные события, о которых до поры, до времени не подозревали

украинские лидеры Закарпатья. Во всяком случае их никто не собирался и не удосужился информировать.

6 марта 1939 г. Президент Чехо-Словакии Э. Гаха распустил автономное правительство Карпатской Украины. Гитлер решил дать согласие на оккупацию ее территории Венгрией, дабы продемонстрировать миру, что Чехо-Словакия разложилась из-за внутренних беспорядков. 12 марта фюрер пригласил к себе венгерского посла Д. Стояи и настаивал, чтобы Венгрия немедленно перешла в наступление, поскольку в Праге царит «дух Бенеша» и такое положение не может быть терпимо. «Действуйте, – советовал Гитлер, – не уведомляя об этом другие правительства. Действуйте быстро, поскольку существуют и другие претенденты на Подкарпатскую Русь... Ограничьтесь Подкарпатской Русью и не нападайте на Словакию. Словацкий вопрос будет поставлен позднее. Момент для оккупации Подкарпатской Руси благоприятен» [35, с. 245]. 13 марта регент Венгрии М. Хорти писал Гитлеру: «Ваше превосходительство, сердечно благодарю Вас! Не могу выразить, насколько я счастлив, поскольку эта земля (Рутения) для Венгрии – не хотелось бы употреблять высокие слова – жизненно необходима... Мы с энтузиазмом трудимся над решением этой задачи. Планы уже составлены. Во вторник, 16-го числа, произойдет пограничный инцидент, на который в субботу в качестве ответной меры последует мощный удар» [74]. 14 марта правительство П. Телеки направило Праге ультиматум с требованием в течение 24 часов освободить регион от чехословацкой армии. В тот же день венгерские войска, сломив ее сопротивление, перешли чехословацко-венгерскую границу в районе Мукачево и приступили к оккупации Карпатской Украины. Правительство А. Волошина, провозгласившее ее самостоятельность, намеревалось просить Германию о протекторате над ней, но не получило поддержки Берлина. В течение 15 – 18 марта 1939 г. вся территория Закарпатья, с согласия Гитлера, была оккупирована венгерскими войсками [44, с. 8 – 22].

Подстрекательские действия западных держав достаточно реалистично «прочитывались» советскими лидерами. Так, в отчетном докладе на XVIII съезде ВКП(б) И. В. Сталин совершенно определенно квалифицировал трусливую, по существу – предательскую политику Англии и Франции относительно кризиса в

Чехословакии, одновременно сопровождавшуюся подталкиванием «немцев дальше на восток, обещая им легкую добычу и приговаривая: вы только начните войну с большевиками, а дальше все пойдет хорошо. Нужно признать, что это тоже очень похоже на подталкивание, на поощрение агрессора» [11, с 13].

Коснулся Генеральный секретарь ЦК партии и провокационной кампании вокруг Карпатской Украины, как пролога к решению «украинского вопроса». «Характерен шум, который подняла англо-французская и северо-американская пресса по поводу Советской Украины, – отмечал он. – Деятели этой прессы до хрипоты кричали, что немцы идут на Советскую Украину, что они имеют теперь в руках так называемую Карпатскую Украину, насчитывающую около 700 тысяч населения, что немцы не далее, как весной этого года присоединят Советскую Украину, имеющую более 30 миллионов населения, к так называемой Карпатской Украине. Похоже на то, что этот подозрительный шум имел своей целью поднять ярость Советского Союза против Германии, отравить атмосферу и спровоцировать конфликт с Германией без видимых на то оснований.

Конечно, вполне возможно, что в Германии имеются сумасшедшие, мечтающие присоединить слона, т. е. Советскую Украину, к козявке, т. е. к так называемой Карпатской Украине. И если действительно имеются там такие сумасброды, можно не сомневаться, что в нашей стране найдется необходимое количество смиренных рубах для таких сумасшедших. (*Взрыв аплодисментов.*) Но если отбросить прочь сумасшедших и обратиться к нормальным людям, то разве не ясно, что смешно и глупо говорить серьезно о присоединении Советской Украины к так называемой Карпатской Украине? Подумайте только. Пришла козявка к слону и говорит ему, подбоченясь: «Эх ты, братец ты мой, до чего мне тебя жалко... Живешь ты без помещиков, без капиталистов, без национального гнета, без фашистских заправил, – какая ж это жизнь... Гляжу я на тебя и не могу не заметить, – нет тебе спасения, кроме как присоединиться ко мне... (*Общий смех.*) Ну что ж, так и быть, разрешаю тебе присоединить свою небольшую территорию к моей необъятной территории...» (*Общий смех и аплодисменты.*)» [11, с. 14].

Естественно, в данном случае важна не столько форма (саркастически произнесенные уничижительные слова, безусловно, могут

многих обидеть), а логика, принципиальная оценка происходящего, сделанная, пожалуй, в самый «горячий» момент решения тогдашней судьбы украинцев Закарпатья. И оценка эта, по большому счету, была верной, разоблачала и планы агрессора и его добровольных помощников.

Конечно, лидеры западных демократий, продолжавшие считать, что именно они все еще контролируют и направляют развитие геополитических процессов, пережили немалое разочарование. Отказ Гитлера от внушаемой ему «заманчивой перспективы» – «голыми руками» завладеть «коридором» для решительного шага в реализации стратегии «Майн кампф» – завоевании жизненного пространства, мог иметь продолжением коренное изменение дальнейшего вектора, избираемого ненасытным агрессором. Поэтому, как бы по инерции, на Западе еще некоторое время если не сокрушались (это было уже бесполезно), то сетовали по поводу «упущенного шанса», труднообъяснимого отказа от практически «гарантированного» варианта территориальных приращений Германии. Конечно, немало расстроилось руководство ООН – реализация его планов срывалась.

Анализируя «шитую белыми нитками» политику Запада, И. В. Сталин на XVIII съезде ВКП(б) подчеркнул: «Еще более характерно, что некоторые политики и деятели прессы Европы и США, потеряв терпение в ожидании «похода на Советскую Украину», сами начинают разоблачать действительную подоплеку политики невмешательства. Они прямо говорят и пишут черным по белому, что немцы жестоко их «разочаровали», так как вместо того, чтобы двинуться дальше на восток, против Советского Союза, они, видите ли, повернули на запад и требуют себе колоний. Можно подумать, что немцам отдали районы Чехословакии, как цену за обязательство начать войну с Советским Союзом, а немцы отказываются теперь платить по векселю, посылая их куда-то подальше.

Я далек от того, чтобы морализировать по поводу политики невмешательства, говорить об измене, о предательстве и т. п. Наивно читать мораль людям, не признающим человеческой морали. Политика есть политика, как говорят старые, прожженные

буржуазные дипломаты. Необходимо, однако, заметить, что большая и опасная политическая игра, начатая сторонниками политики невмешательства, может окончиться для них серьезным провалом» [11, с. 14].

Так, собственно, и случилось. Гитлер уверенно вел «свою игру», приносившую выгоды именно ему, или, как он считал – Германии.

Он приступил к операциям по упрочению своего тыла на Востоке Европы. И произошедшее с Карпатской Украиной довольно органично «вписывалось» в избранную логику.

Руководство Венгрии было вне себя от счастья за полученный от Гитлера «подарок», и еще крепче привязывалось к антикоминтерновскому пакту.

Польша и Румыния вздохнули свободнее, осознавая, что снятие с повестки дня планов соборной Украины позволяет не испытывать тревоги (по крайней мере – на ближайшее время) относительно входивших в их состав этнически-украинских территорий. При этом фашистское руководство подзадоривало польских и румынских партнеров тем, что оно с пониманием относится и даже поддерживает их притязания на украинские просторы, стремления со временем расширить за их счет свои государственные границы [50, с. 32 – 34].

Но в то же время Кремлю такой «развязкой» карпато-украинской проблемы посылался своего рода успокоительный сигнал: вместо беспрепятственного продвижения к советской границе воздвигался буфер, искусственно разделявший Германию с Советским Союзом. С точки зрения реального учета сил в регионе (кто был там подлинный хозяин) аргумент, конечно, далекий от абсолюта, и все же...

* * *

С ликвидацией государственности Карпатской Украины в марте 1939 г. региональноукраинская проблема не исчезла. Просто ее эпицентр (вновь-таки, по воле того же А. Гитлера, в результате действия германской дипломатии) переместился в Восточную Польшу, оказался связанным с советско-германским договором от

23 августа 1939 г. Пакту Риббентропа-Молотова посвящена поистине гигантская литература, постоянно пополняемая все новыми и новыми публикациями, приводящая к перманентным вспышкам острейших, непримиримейших дискуссий.

Касаются они, естественно и западноукраинского аспекта, а среди новейших исследований на этом срезе стоит упомянуть хотя бы самые последние работы украинских и российских ученых [8, с. 4 – 24; 15, с. 223 – 225; 27, с. 300 – 31534, с. 25 – 35; 37, с. 213 – 246; 46, с. 168 – 198; 77, с. 124 – 167].

Как в названных публикациях, так и во многих других, анализируется также очень разнообразная по содержанию, характеру, профессиональному уровню зарубежная историография на затронутую тему. Считая обращение к ее предметному разбору и обстоятельной оценке задачей отдельного исследования, в данном случае представляется оправданным ограничиться тем, с чем согласны практически все полемизирующие стороны: заидеологизированность, заполитизированность проблемы достигла таких пределов, что серьезно мешает приближению к научной истине и даже сильно вредит естественному прогрессу на данном направлении, приводит к поразительным откатам от достигнутого уровня постижения действительно непростых страниц прошлого [17, с. 344 – 358; 32, с. 3 – 5; 6 – 8; 47, с. 9 – 33; 71, с. 34 – 104].

Сознательно абстрагируясь от рассмотрения огромнейшего круга проблем общего порядка, стараясь максимально сосредоточиться на заявленной теме, представляется все же необходимым отметить один принципиальнейший момент для сущностного понимания свершившегося в, казалось бы, более узкой и конкретной сфере – подходу к украинскому вопросу – как в реальной практике 1939 г., так и в ее научном отражении.

Общее представление о тогдашней внешнеполитической доктрине Советского Союза дает доклад И. В. Сталина на XVIII съезде ВКП(б) в марте 1939 г. Для партийно-советского руководства уже в тот момент не было сомнений, что война не готовится, а она фактически началась и идет, набирая обороты. Как о само собой разумеющемся, в докладе прямо говорилось: «Война создала новую обстановку в отношениях между странами. Она

внесла в эти отношения атмосферу тревоги и неуверенности. Подорвав основы послевоенного мирного режима и опрокинув элементарные понятия международного права, война поставила под вопрос ценность международных договоров и обязательств. Пацифизм и проекты разоружения оказались похороненными в гроб. Их место заняла лихорадка вооружения. Стали вооружаться все, от малых до больших государств, в том числе и прежде всего государства, проводящие политику невмешательства. Никто уже не верит в елейные речи о том, что мюнхенские уступки агрессорам и мюнхенское соглашение положили, будто бы, начало новой эре «умиротворения». Не верят в них также сами участники мюнхенского соглашения, Англия и Франция, которые не менее других стали усиливать свое вооружение.

Понятно, что СССР не мог пройти мимо этих грозных событий. Несомненно, что всякая даже небольшая война, начатая агрессорами где-либо в отдаленном уголке мира, представляет опасность для миролюбивых стран. Тем более серьезную опасность представляет новая империалистическая война, успевшая уже втянуть в свою орбиту более пятисот миллионов населения Азии, Африки, Европы. Ввиду этого наша страна, неуклонно проводя политику сохранения мира, развернула вместе с тем серьезнейшую работу по усилению боевой готовности нашей Красной армии, нашего Красного Военно-Морского флота» [11, с. 14]. Собственно, обоснованию такой позиции и посвящена статья заместителя наркома иностранных дел СССР В. П. Потемкина, опубликовавшего в журнале «Большевик» под псевдонимом В. Гальянов статью «Международная обстановка второй империалистической войны» [12, с. 49 – 65]. Ее исходный и ключевой момент заключается в том, что с осени 1938 г. мировая война уже началась и продолжает наращивать свою интенсивность. Речь о целой череде военных акций, кардинальным образом изменяющих обстановку в мире. Наглядный тому пример – история появления и исчезновения государства Карпатская Украина.

Думается, что это тот важнейший момент, признание которого не только является ключом к постижению главного в событиях 1939 г., но способного сблизить позиции украинских и российских

историков (чего пока не наблюдается) в вопросе о начале Второй мировой войны, поиске адекватных наименований этапов ее развития для разных регионов и наций [28, с. 54 – 55], объективного объяснения и исторической оценки поведения договаривавшихся в августе 1939 г. сторон.

Отбросив уже с марта 1939 г. попытки Второй Речи Посполитой выбиться в союзники нацистской Германии для дележа мира, А. Гитлер принял курс на подготовку к военному уничтожению Польши (план «Вайс»). Однако тут надо было волей-неволей учитывать весьма серьезное обстоятельство: как поведет себя Советский Союз, если агрессия будет предполагать поглощение всего польского пространства. Ведь его обширная восточная часть – это Западная Украина, оккупацию которой РСФСР и УССР хотя и вынужденно признали по Рижскому договору 1921 г., но затем неоднократно заявляли о несправедливости такой комбинации, необходимости ее пересмотра. Немало значили и развивавшиеся в регионе национально-освободительные тенденции советскофильской направленности.

Хотя конкретные документы неизвестны, но на основании анализа последующих событий можно вполне обоснованно предположить: немецкая сторона в августе 1939 г. была не готова ввязываться не то что в возможный конфликт в отношении судьбы западноукраинских земель, но априори предпочитала предложить их в качестве «разменного ресурса» за мирное соглашение с СССР. Не только военный конфликт с последним, но и возможная нестабильность на восточных рубежах не входили в тот момент в планы наращивавшего милитаристские мышцы агрессора. Поскольку же инициатива (с элементами ультимативности) исходила от него, логично предположить, что и соответствующий вариант соглашения относительно западноукраинских земель (как и западнобелорусских, и прибалтийских, что, естественно, выходит за пределы освещения обозначенного ракурса темы) предложили именно немецкие дипломаты.

Тут следует обратить внимание на то, что, согласно доступным документам, весной и практически до конца лета (до московских переговоров) вопрос об украинских землях не затрагивался. Если в

основу Пакта о ненападении были положены предложенные советской страной [59, с. 47 – 48, 61 – 62] положения, то пункты секретного протокола, скорее всего, предложила германская сторона, заранее выстраивавшая свои планы относительно Польши. Вновь представляется оправданным апеллировать к динамике событий, последовавших в ближайший после подписания пакта месяц. Они дают веские основания высказать суждение, что предварительных договоренностей (двусторонней проработки вопроса) не было.

Та быстрота, с которой советская сторона согласилась на предложенный вариант, также должна быть принята во внимание. Очевидно, среди других, вполне приемлемым оказался пункт второй секретного дополнительного протокола: «В случае территориально-политического переустройства областей, входящих в состав Польского государства, граница сфер интересов Германии и СССР будет приблизительно проходить по линии рек Нарева, Вислы и Сана» [13, с. 321; 59, с. 63 – 64; 60, с. 62 – 64].

Впрочем, тут вполне уместна ссылка на утверждение московского историка А. В. Шубина, считающего, что выработка секретного протокола о разделе сфер влияния шла несколько сложнее, чем по другим пунктам: «Риббентроп предложил линию, примерно соответствующую линии Керзона (объявленную в 1919 г. границу этнической Польши), за которую германские войска не намерены заходить в случае войны (еще один повод укрепиться во мнении, от кого исходили территориальные инициативы. – В. С.). Территория восточнее этой линии была признана сферой интересов СССР. Однако на этом этапе, когда перспективы существования Польского государства после германо-польской войны оставались неясными, Сталин решил сохранить за СССР право на участие в делах будущей, вероятно ослабленной Польши и линия раздела сфер влияния прошла по Висле, то есть по Варшаве. Сталин пересмотрит эту линию лишь тогда, когда станет ясно: Польского государства не стало» [77, с. 157 – 158]. Акцент важный, хотя и не меняющий примененный в целом подход к собственно украинским территориям.

Разве что можно попутно заметить: «щедрость» агрессора исходила из уверенности, что уже в недалеком будущем удастся вернуть не только все «отданное», но и неизмеримо прирастить его [72, с. 28].

Итак, если опереться на вышеизложенное, и, принимая во внимание общеизвестное, детально проанализированное, обобщенное в историографии, можно уверенно констатировать следующее.

Инициатива территориального расчленения Польши (есть сторонники именовать это и заимствованным из лексикона польских политиков «четвертым разделом» [50, с. 50]) происходила из стратегических замыслов Берлина. Для Советского Союза как сам факт подписания соглашения, так и конкретных территориальных положений, являлись мерой вынужденной, детерминированной складывавшимися обстоятельствами, соображениями, преследовавшими цель, по возможности, оттянуть момент непосредственного, практически неизбежного вовлечения в нарастающий процесс масштабнейших военных действий. Последние вообще не рассматривались в момент подписания пакта фатальной неизбежностью, во всяком случае, на ближайшую перспективу и по причине имевших быть территориальных подвижек. И хотя последние, в том числе и в украинском измерении, изначально воспринимались и расценивались как закономерные акты исторической справедливости («плод созрел»), желания становиться на путь проведения военной кампании явно не было.

Может быть, в данном случае и имела место определенная доля иллюзорной оценки перспективы решения территориальных вопросов, что, по большому счету, трудно вменить в вину прагматичной позиции Кремля, но реальный ход событий ближайших недель проливает свет на мотивы и характер тактики советской стороны в экстремальной ситуации. То, что далеко не все было заранее предусмотрено, спланировано обеими сторонами, сомнений не вызывает. Компонент экспромта оказался немалым. Но и в нем в полной мере проявились разительные отличия в осуществляемых акциях.

Сам текст протокола от 23 августа 1939 г. не давал и не дает оснований расценивать позицию Советского Союза как проявление

или обоснование агрессивных намерений, тем более – действий, какими бы исторически оправданными они не представлялись с точки зрения исправления национальной несправедливости.

Нападение нацистской Германии на Польшу 1 сентября 1939 г. ни в одном советском документе не нашло ни поддержки, ни одобрения. Ни в одном документе специалисты не обнаружили даже намека на то, что Москва тем или иным образом дала согласие на свое вступление в войну против Польши [37, с. 223]. Более того, следует обратить внимание на то, что обмен ратификационными грамотами пакта Риббентропа-Молотова состоялся в Берлине только 24 сентября 1939 г., и лишь тогда приобрел статус полноценного правового документа. В этой связи не стоит сбрасывать со счета авторитетного мнения опытейшего дипломата В. М. Фалина, согласно которому «Сталин тянул не случайно. Он, конечно, побаивался, что то или иное его неосторожное действие может быть расценено как *casus belli* и последствием станет объявление Советскому Союзу войны со стороны Польши, а дальше Англии и Франции» [31, с. 7]. Тут, думается, проглядывала не только тактика осторожного выжидания, но и, в полной мере, политика невмешательства в вооруженный конфликт, что, несомненно, отвечало интересам СССР.

Но самое главное заключалось, безусловно, в том, что, согласно пакту 23 августа, советская сторона брала обязательство ненападения на Германию, а вовсе не развязывания агрессии против Польши. И этой линии она последовательно придерживалась, сколько только позволяли обстоятельства [37, с. 225 – 226].

Однако, сразу после вступления в войну Англии и Франции Германия начала осуществлять давление на официальную Москву с целью ее вовлечения в военные акции против Польши, пренебрегая (может быть сознательно) дипломатическим этикетом и прямо называя такие действия «военной интервенцией» и «оккупацией» [58, с. 80, 85].

Поскольку ранее этот вопрос не оговаривался, никаких обязательств Советский Союз на себя не брал, а антивоенную позицию имел твердую, на просьбы Берлина последовал определенный отказ. Так, немецкий посол в Москве Ф. Шуленбург 5 сентября

сообщал министру иностранных дел Германии И. Риббентропу, что «Молотов решительно возражает против поспешной оккупации советской сферы» [37, с. 226]. Через 5 дней тот же дипломат информировал Берлин, что Советы «рассчитывают на две – три недели для своих приготовлений» [37, с. 226 – 227; 58, с. 87].

Понятно, что в данном случае удельного веса «дипломатии» было гораздо больше, нежели ссылки на степень военной готовности Красной армии. Примечательно, что в этой же корреспонденции автор сообщал, что «советское правительство намеревалось воспользоваться дальнейшим продвижением германских войск и заявить, что Польша разваливается на куски и что вследствие этого Советский Союз должен прийти на помощь украинцам и белорусам, которым «угрожает» (неясно, кавычки применяются, чтобы буквально процитировать В. М. Молотова, или выразить сомнение по поводу употребленного термина. – В. С.) Германия. Этот предлог представит интервенцию Советского Союза благовидной в глазах масс и даст Советскому Союзу возможность не выглядеть агрессором». 14 сентября Ф. Шуленбург дополнительно информировал И. Риббентропа о том, что «для политической мотивации советской акции (расчленения Польши и защиты российских меньшинств) самым важным является воздержание от акции до того времени, пока правительственный центр Польши, Варшава не упадет» [37, с. 226 – 227; 58, с. 87].

Официальный Берлин не просто был обеспокоен, он прибегнул к открытому шантажу. 15 сентября посол в Москве получил инструкцию передать советской стороне, что «в случае отсутствия российского вмешательства политический вакуум на землях, лежащих на запад от немецкой сферы влияния, может и не образоваться. Без вмешательства Советского правительства тут могут быть сформированы новые государства» [59, с. 69].

Что это была не пустая, а вполне реальная угроза, было ясно из недавнего опыта поведения нацистской Германии относительно Карпатской Украины. Однако советское внешнеполитическое ведомство отвергло предложенную Берлином редакцию текста совместного коммюнике об общих действиях с целью «достижения мира и спокойствия и установления там (на занятых территориях.

– В. С.) нового порядка путем начертания естественных границ и создания жизнеспособных экономических институтов» [58, с. 93].

В свою очередь, у руководителя германского внешнеполитического ведомства вызвала возмущение редакция мотивировки вступления Красной армии на территорию соседнего, пусть и недружественного государства: «Дальнейшее продвижение германских войск побуждает заявить – Польша разваливается, СССР ввиду этого вынужден прийти на помощь украинцам и белорусам, которым угрожают немцы» [71, с. 104].

Трудно определить, имела ли советская сторона основания (скажем, разведывательные данные) для того, чтобы выдвигать последнее утверждение. Может подсказывала интуиция, что с нацистскими бонзами следует быть весьма осторожными, полагаться на их обещания и даже подписанные соглашения вряд ли стоит. И действительно, в середине сентября адмирал Ф. Канарис, руководитель германской контрразведки тайно встречался с главой ОУН(м) А. Мельником и обсуждал вопрос о вероятной независимости Галицкой Украины [29, с. 74].

Официальное извещение Берлина о начале 17 сентября 1939 г. акции Красной армии в регионе интересов советской стороны было технически проведено так, что мотивы введения советских войск на территорию Польши скорректировать в немецком духе было уже невозможно.

Особую смысловую нагрузку несла врученная в МИД СССР нота польскому послу В. Гжибовскому в день начала операции. В ней говорилось, что «польское правительство распалось и не проявляет признаков жизни. Это значит, что польское государство и правительство фактически прекратили существовать. Тем самым прекратили свое действие договора, которые заключены между СССР и Польшей». Далее заявлялось о решении советского правительства «взять под свою защиту» единокровное украинское и белорусское население [19, с. 47; 52].

Копию врученной польскому послу ноты Наркомат иностранных дел передал всем правительствам, с которыми у Советского Союза имелись дипломатические отношения. Каждое послание начиналось со слов «Имею честь по поручению

Правительства заявить Вам, что СССР будет проводить политику нейтралитета в отношениях между СССР и [название страны]» [9, с. 448 – 449; 58, с. 97].

Официально провозглашаемый нейтралитет Советского Союза создавал правовую базу для легитимизации его действий на международной арене, в том числе, в отношении терпевшей полное крушение (вовсе не по вине СССР) Польши. Последней формально не объявлялось войны, а вступление частей Красной армии на ее территорию объяснялось соображениями гуманности – защиты «единокровного населения» от непредсказуемых последствий действия безответственных сил. Отсутствие четкой, заранее выверенной (до деталей) линии разграничения сфер интересов (влияния) не стало «камнем преткновения» для вооруженных сил двух держав, корректировалось без больших осложнений на конкретных участках соприкосновения и оперативно было закреплено в Договоре о дружбе и границе между СССР и Германией от 28 сентября 1939 г. Линия разграничения была определена по рекам Нарев, Сан и Буг [24, с.296; 58, с. 104, 105 – 108].

Так стремление нацистских сил сыграть на украинском сюжете по ходу реализации положений пакта Риббентропа-Молотова таким образом, чтобы обострить международную ситуацию, вызвать дополнительный раздор между Англией, Францией, с одной стороны, и Советским Союзом, с другой – натолкнулось на четкую, ответственную позицию советского руководства, сочетавшую принципиальную позицию неприятия войны как метода решения межнациональных противоречий и споров с филигранным дипломатическим маневрированием.

Весьма важным представляется и такой ракурс взгляда на проблему: решительнейшим образом раскритиковав пакт Риббентропа-Молотова как эскалацию военного напряжения в мире, заявив 3 сентября 1939 г. о вступлении в войну против Германии на стороне Польши, согласно взятым на себя ранее обязательствам, Англия и Франция не нашли достаточных оснований, должной логики для объявления войны Советскому Союзу. Очевидно, проявленная асимметрия была не случайной, диктовалась реальной оценкой обстоятельств и событий.

Думается, немалое значение тут имело и очень взвешенное, расчетливое поведение советского руководства во время краха Речи Посполитой. Ничто не говорило, что СССР претендует на этнически польские территории. Речь только о тех регионах, где проживали части народов, как, к примеру, украинского, основной массив которых находился в Советском Союзе. Именно в таком подходе, в такой логике воспринимался (и должен был восприниматься) отказ Москвы от первоначально включенной в свою зону влияния этнически польской территории до Вислы в обмен по договору на Литву [76, с. 373 – 374].

Не дошло до проявления (или хотя бы демонстрации) крайних мер и польское правительство. Вынужденное оставить свою страну, обнаружив запоздалый протест главным образом против официальной мотивации ввода в Восточную Польшу советских войск (вообще-то – вполне понятная рефлексия), оно ни в тот конкретный момент, ни позже не решалось трактовать акцию 17 сентября как начало войны [16, с. 229 – 230]. А командование во главе с маршалом Э. Рыдз-Смиглы вообще отдавало приказы не вести боевых операций против Красной армии [76, с. 371 – 372]; организованного сопротивления советским войскам, по существу, не было [8, с. 17]. Оставим без реакции кардинально изменившиеся риторику и позицию многих польских историков и их единомышленников из других стран, которые в свое время, вопреки данным Речи Посполитой гарантиям, соответствующих действий так и не предприняли.

Наконец, совсем не выдумкой являются факты положительного по преимуществу, во многих случаях даже восторженного, восприятия происходившего украинским населением региона [48, с. 275 – 279].

Одним из важнейших результатов осуществленного прагматического курса стало присоединение к территории Советской Украины более 190 тыс. квадратных километров западноукраинских земель и вхождение в единую национальную семью около 10 млн. украинцев Восточной Галиции и Западной Волини из общего числа более 12 млн. человек [40, с. 9] Так исторически случилось, что именно с этого момента начал осуществляться

веками вызревавший и несомненно желанный процесс реальной соборности украинства. Но это уже предмет отдельного научного разговора, который постоянно ведется и привел к пополнению в последнее время историографии новыми публикациями [38; 39; 40; 41; 42; 43; 55].

Разве что представляется необходимым отметить, так это неготовность во всем и безоговорочно солидаризироваться с предложенными в самое последнее время выводами: «В современной отечественной (т. е. – украинской. – В. С.) историографии сформировалась консолидированная трактовка «освободительного похода», «воссоединения» Западной Украины с УССР как непосредственного результата «сговора двух диктаторов». Никким образом не проникаясь интересами украинской общности, И. Сталин таким способом реализовывал свои геополитические планы. То, что объективным образом большинство украинских земель объединилось в составе советской Украины, ни в какой мере не приблизило исторически справедливого решения «украинского вопроса». Именно это привело к разрыванию национально-освободительного движения (имеются ввиду ОУН и УПА. – В. С.) в 1940 – 1950 гг., целью которого была реализация суверенного права украинцев на собственную независимую государственность, без чего украинская политическая нация не могла полноценно развиваться» [8, с. 19]. Думается, тут проявляется излишне категоричный, при этом несколько упрощенный и внутренне логично противоречивый подход.

Во главу угла ставится не самый главный в данном случае вопрос – чем реально была до сентября 1939 г. Украина, ее территория, численность этнического населения, и чем она стала в обозначенных параметрах уже в первый же месяц начала Второй мировой войны? Прямой, логичный ответ на этот вопрос может быть только один: в сложнейших обстоятельствах, прокладывая путь через многочисленные преграды, преодолевая острейшие противоречия, разного рода сопротивления, именно тогда было положено начало жизнеутверждающему необратимому процессу свершения выстраданной, вожделенной исторической справедливости. С точки зрения интересов Украины, ее народа наконец-то

пришел долгожданный момент исправления этнического анахронизма – возрождения целостности национальной семьи.

Вот после этого можно добавлять, принимать во внимание сопутствующие соображения, оговорки, обращаться к любым допущениям и предположениям. Споры нет, в них может быть многое аргументированно, правильно. Они могут быть важными, весомыми, серьезными. Но сколько бы их ни было, они и поотдельно, и в сумме, в конечном итоге не могут заслонить, поколебать сделанного выше главного определяющего вывода – ответа.

Конечно, разрешение проблем Западной Украины совершилось не по западным рецептам, чего не могут простить восточным славянам и потомки тех, для кого «украинская проблема» была на самом деле только обманной приманкой для ненасытного агрессора. И разве осознание этого может не служить для украинского народа убедительной мотивацией слушать свое национальное сердце, свой истинный голос, не искажать его, подстраиваясь под чужие фальшивые аккомпанементы.

Подчеркивая в данном случае, что акция Красной армии, начатая 17 сентября 1939 г., изначально носила целевой гуманитарный характер, хотя, ввиду сложившихся обстоятельств вынуждена была вылиться и в военные действия, конечно нельзя абстрагироваться от того, что существеннейшим ее оправданием может служить осознание необходимости защиты жизненно важных интересов СССР, ее народов – украинцев, белорусов, русских, других национальностей. Для советского руководства очевидным были агрессивность и непредсказуемость поведения гитлеровской Германии. И, пусть на небольшой по историческим меркам срок, позитивный результат в сложнейших условиях осенью 1939 г. был достигнут.

То, что предпочитают забывать (или упускать) сегодня, было очевидно в конкретно-исторических обстоятельствах 1939 года, и что вынуждены были признавать политики, мягко говоря, далеко не симпатизирующие ни советской стороне, ни интересам украинства. У. Черчилль в известном заявлении по радио 1 октября 1939 г. отметил: «То, что российские армии вышли на эту линию (размежевания западных украинцев и белоруссов с поляками. – В. С.), было вполне необходимо для безопасности России против

немецкой угрозы» [65, с. 290]. Тем же, кто бросился обвинять Советский Союз в коварстве, измене, интервенции, рассуждать об ударе «ножом в спину» полякам, приравнивать красноармейцев к гитлеровцам, лучше всего ответил «по свежим следам» закоренелый враг советской страны Д. Ллойд-Джордж. Отметив факт этнической общности населения Западной Украины и Советской Украины, он предостерегал против необоснованных оценок, против любых санкций относительно СССР, поскольку действия «СССР и Германии – это совершенно разные вещи – отличие между двумя случаями все больше признается британский и французской общественной мыслью... Было бы актом преступного безумия поставить на одну доску российское продвижение и немецкое продвижение» [65, с. 290].

Остается разве что добавить в стиле британского политика, что в отличие от «российского продвижения» «польское продвижение» в 1920 г. (не упоминая более давние времена) было вовсе не по польской территории, как не являются польскими «всходни кресы», о чем не устают бредить некоторые силы в Польше и поныне. Это исконно украинские земли с украинским населением и таковыми они будут впредь.

Пакт Риббентропа-Молотова имел судьбоносное значение и для той части территорий с украинским населением, которые в 20-е – 30-е годы находились в составе Румынии. Пункт 3 секретного дополнительного протокола гласил: «Касательно юго-востока Европы с советской стороны подчеркивается интерес СССР к Бессарабии. С германской стороны заявляется о ее полной политической незаинтересованности в этих областях» [13, с. 321].

«Размытость», неконкретность употребленных терминов – «юго-восток Европы», «эти области» (непосредственно упоминалась только Бессарабия, но опять-таки – без районированной очерченности) создавали предпосылки для определенной свободы в субъективной их трактовке и прагматичном использовании для тех или иных действий.

Момент для решения вопроса об освобождении и возвращении оккупированных Румынией еще в 1918 г. территорий и их жителей избирался не скоропалительно. Как известно, у советской стороны оказалось в конце 1939 г. – первой половине 1940 г. немало забот, в том числе связанных с укреплением границ севернее означенного региона – подготовка к отражению возможной (практически – неизбежной) агрессии требовала немалых военно-политических усилий и времени.

Однако сказались и обстоятельства, повлиявшие на актуализацию бессарабско-буковинской проблемы. Еще на протяжении 1939 г. Англия и Франция не раз затевали показушную возню вокруг Румынии, стремясь не столько найти способы оградить ее от возможной экспансии Германии, сколько накалить обстановку в регионе – на границе с СССР, а возможно и вызвать румынско-советский конфликт. При этом любые конструктивные предложения советской стороны, так сказать, «с порога» отвергались [65, с. 294 – 295]. После ликвидации Карпато-Украинской державы и оккупации Германией Польши использование именно румынского фактора становилось для Запада едва ли ни единственной «зацепкой», с помощью которой можно было попытаться заставить Гитлера умерить свой пыл относительно возвращения немцам африканских колоний, все более нараставшего противостояния и, наконец, практически молниеносной серии военных побед на Западе Европы, покорения Франции, овладения пространством вплоть до Ла-Манша.

Если ранее Берлин уверял в отсутствии интереса к румынско-бессарабскому региону, то в июне 1940 г. поборникам Третьего рейха, впрочем, как и их военным противникам, было явно не до активного вмешательства в развитие событий по факту – в «периферийной» зоне. А Советский Союз, результативно закончив нелегкую войну с Финляндией, продемонстрировал не только возможности Рабоче-Крестьянской Красной Армии, но и решимость достигать поставленной цели, невзирая на сверхсложности, самые неблагоприятные обстоятельства.

Позиция советской стороны, формировавшаяся поэтапно, выразилась, в частности, в публикациях центральных органов

печати. Так «Известия» 30 марта 1940 г. достаточно прозрачно писали: «У нас нет пакта о ненападении с Румынией. Это объясняется наличием нерешенного вопроса, вопроса о Бессарабии, захват которой Румынией Советский Союз никогда не признавал, хотя никогда не ставил вопроса о возвращении Бессарабии военным путем» [21]. Это, наверное, тот случай, когда дипломаты, изменяя традиции, говорили больше, нежели им позволялось.

Руководство Румынии, конечно, не хотело терять приобретенных, доставшихся в конце Первой мировой войны. Оно искало защиту у Германии, пытаясь завоевать ее благосклонность прямыми экономическими посулами, выгодным сотрудничеством. Не будучи против румынских предложений и проявляя особую заинтересованность в расширении поставок нефти, немцы, покорив Францию, по-прежнему считали главным театром военных действий западное направление, готовились к воздушным атакам на Великобританию.

Советский Союз методично усиливал давление на Румынию, параллельно активизировав военные приготовления. Осуществлялись и демарши, адресованные Германии. Так, 23 июня 1940 г. В. М. Молотов прямо заявил Ф. Шуленбургу: «Разрешение бессарабского вопроса не терпит отлагательств. Советское правительство все еще старается разрешить вопрос мирным путем, но оно намерено использовать силу, если румынское правительство отвергнет соглашение. Советские притязания распространяются и на Буковину, где проживает украинское население» [59, с. 56].

Хотя требования относительно Буковины ранее не подымались в переговорном процессе, министр иностранных дел Германии рекомендовал послу в Москве довести до сведения советского руководства «большую заинтересованность в том, чтобы Румыния не стала театром военных действий» [59, с. 60]. Отвечая на полученную информацию, В. М. Молотов подчеркнул: «Буковина остается последней недостающей частью единой Украины» [59, с. 61].

26 июня 1940 г. глава Совнаркома, министр иностранных дел В. М. Молотов от имени правительства СССР обратился к правительству Румынии с нотой. В документе говорилось: «В 1918 году Румыния, пользуясь военной слабостью России,

наси́льнически отторгала от Советского Союза (России) часть его территории – Бессарабию и тем нарушила вековое единство Бессарабии, населенной главным образом украинцами, с Украинской Советской Республикой.

Теперь, когда военная слабость СССР отошла в область прошлого, а создавшаяся международная обстановка требует быстрого решения полученных в наследие от прошлого нерешенных вопросов для того, чтобы заложить, наконец, основы прочного мира между странами, Советский Союз считает необходимым и своевременным в интересах возобновления справедливости приступить вместе с Румынией к немедленному разрешению вопроса о возвращении Бессарабии Советскому Союзу» [10, с. 103].

Далее в ноте содержался и «буковинский сюжет»: «Правительство СССР считает, что возвращение Бессарабии органично связано с вопросом о передаче Советскому Союзу той части Буковины, население которой в своем огромном большинстве связано с Советской Украиной как общностью исторической судьбы, так и общностью языка и национального состава» [10, с. 104].

Королевскому правительству Румынии предлагалось:

«1. Вернуть Бессарабию Советскому Союзу.

2. Передать Советскому Союзу северную часть Буковины в границах соответственно с приложенной картой» [10, с. 104]. При этом выражалась «надежда, что королевское правительство Румынии примет эти предложения СССР и тем даст возможность мирным путем решить затянувшийся конфликт между СССР и Румынией» [10, с. 104].

Поскольку румынскому правительству давался всего один день на ответ, документ может расцениваться и как ультиматум. Счет пошел на часы. Бухарест, естественно, в спешном порядке, в очередной раз апеллировал к Берлину. Однако, вместо поддержки своих намерений затягивать решение вопроса, в том числе посредством дипломатических переговоров, Германия заняла иную позицию. 27 июня И. Риббентроп поручил послу в Румынии Фабрициусу сообщить министру иностранных дел страны пребывания: «Во избежание войны между Румынией и Советским

Союзом мы можем лишь посоветовать румынскому правительству уступить требованиям советского правительства» [10, с. 64].

В тот же день в Москве были отвергнуты предложения Румынии начать мирные переговоры для решения спорных вопросов и выдвинуты категорические требования: румынские войска незамедлительно должны покинуть Бессарабию и Северную Буковину [40, с. 87]. Последнее уточнение – говорилось не о всей Буковине, а лишь о северной ее части, – было вполне логичным, справедливым, поскольку отвечало реалиям. Этнические украинцы имели преобладание лишь в Северной Буковине и этнический принцип мог быть обоснованно, закономерно применен только относительно данного региона.

Поскольку ухищрения румынской стороны положительного результата не принесли, королевский посланник в Москве Давидеску вынужден был заверить В. М. Молотова, что правительство Румынии согласно принять советские предложения [40, с. 87]. Конечно, сделано это было согласно полученных инструкций из Бухареста.

Советская сторона выдвинула требования:

«1. На протяжении 4 дней, начиная с 2 час. дня по московскому времени, очистить румынским войскам территорию Бессарабии и северной части Буковины.

2. Советским войскам за это же время занять территорию Бессарабии и северной части Буковины.

3. На протяжении 28 июня советским войскам занять пункты: Черновцы, Кишинев, Аккерман.

4. Королевскому правительству Румынии взять на себя ответственность за целостность и недопущения порчи железных дорог, паровозного и вагонного парка, мостов, складов, аэродромов, промышленных предприятий, электростанций, телеграфа.

5. Назначить комиссию из представителей Советского правительства и румынского правительства по 2 с каждой стороны для урегулирования сложных вопросов по эвакуации румынских войск и учреждений из Бессарабии и северной части Буковины» [10, с. 105].

Румынскому правительству предлагалось дать ответ советской стороне до 12 часов дня 28 июня. За один час до истечения обозначенного срока посланник Давидеску передал В. М. Молотову документ следующего содержания: «Румынское правительство, для того, чтобы иметь возможность избежать серьезных последствий, которые вызвало бы использование силы и открытие военных действий в этой части Европы, видит себя обязанным принять условия эвакуации, предусмотренные в советском ответе» [10, с. 105].

Невзирая на мелкие шероховатости и некоторые незначительные временные утряски, румынские подразделения, согласно договоренности, начали выход с обозначенных территорий, а их место занимали части РККА [40, с. 88 – 91]. Местное население восторженно встречало освободителей, проявляя, в силу большей национальной однородности жителей регионов, еще больший энтузиазм, нежели это наблюдалось в Восточной Галиции и Западной Волыни [40, с. 92 – 98].

Газета «Комуніст» уже 29 июня 1940 г. в передовой статье торжественно заявляла: «Вчера, 28 июня, состоялся знаменательный акт исторической справедливости, который войдет в историю нашей социалистической Родины сияющим триумфом. Вчера прекратили существовать искусственно и насильно созданные границы, отделявшие Бессарабию от Советской Украины. Вчера доблестная Советская Армия перешла Днестр, чтобы навсегда утвердить нарушенное вековое единство Бессарабии, населенной главным образом украинцами, с Украинской Советской Социалистической Республикой» [1].

Особый акцент в печатном органе делался на таких моментах: «Возвращение Бессарабии Советскому Союзу – это победа политики мира. Восторжествовала справедливость! Восторжествовала правда! Пришел конец господству Румынии в Бессарабии, в северной части Буковины... Пришло самое счастливое долгожданное время, когда на правом берегу Днестра так же, как и на левом, реет красное знамя. Днестр – не граница. Днестр – советская река» [1].

Таким образом, территория Советского Союза с присоединением Бессарабии и Северной Буковины увеличилась на 50,5 тыс. квадратных километров, а население – на 3 млн. 700 тыс. человек [53, с. 25].

Развитие событий в регионе не радовало не только Великобританию и Францию, но и не вполне устраивало Германию. Последняя, считая, что СССР добился стратегического перевеса, поспособствовала фашизации Румынии, установлению в сентябре диктатуры И. Антонеску, кровавого режима «железнодорожников». В следующем месяце под видом инструкторов в страну были введены гитлеровские войска, занявшие стратегические центры. Румыния присоединилась к коалиции фашистских государств, включилась в подготовку войны против СССР. Руководители Германии поспешили пообещать возвращения под начало Бухареста «утраченных» Бессарабии и Северной Буковины. И. Антонеску же вообще утверждал на Нюрнбергском процессе, якобы А. Гитлер заверял его в том, что «за помощь в войне Румыния сможет оккупировать советскую территорию аж до Днепра» [65, с. 296 – 297].

Время для реализации обещаний еще придет. Но это будет позже, не в 1940 г. Пока же у немцев и сил было недостаточно. Да и планы были иные: воздушная война с Англией и подготовка к нападению на СССР. Так в условиях бушующей Второй мировой войны, по существу без военных эксцессов, с минимальными потерями, преимущественно мирным способом был распутан клубок противоречий, который прогностически мог вылиться и в иные, весьма неприятные, болезненные варианты развития событий. Однако серьезного конфликта удалось избежать, поскольку и во второй фазе претворения в жизнь идеи украинской соборности как исторически детерминированной закономерности, был избран, хотя и с оглядкой на силу, на реальную расстановку сил в Европе, наиболее благоприятный для населения и общественного прогресса самый гуманный, мирный путь.

Правда, как известно, точку ставить на произошедшем летом 1940 г. было рано. Предстояло защитить мирно достигнутое в невероятно кровавой схватке с нацистскими агрессорами. Но основательное начало было положено, процесс оказался благотворным и необратимым. В этом свете тщетными, абсолютно несостоятельными и в научном, и в политическом смысле представляются попытки переписать очевидное, жульнически «обосновывающие» мнимую законность претензий к нынешней Украине на принадлежащие по праву ей территории и этнически-украинское население [49, с. 80 – 82].

Истории (реальной, а не произвольно писанной, искусственно сконструированной) присущи свои закономерности, и изменить, извратить их в угоду любой конъюнктуре, прикрываясь показной научностью и абстрактно-цивилизационным флером, никому все-равно не удастся.

Литература и источники

1. Акт історичної справедливості // Комуніст (Київ). 1940. 29 червня.
2. Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне. В 4-х т. Т. 1. М., Госвоениздат. 1924. 300 с.
3. Борисенок Е. Ю. Несоветская украинизация: власти Польши, Чехословакии и Румынии и «украинский вопрос» в межвоенный период. М.: Алгоритм, 2018. 304 с.
4. Борьба за власть Советов в Молдавии (март 1917 – март 1918 гг.). Сборник документов и материалов. Кишинев. Государственное издательство Молдавии, 1957. 363 с.
5. Боротьба трудящих Волині за визволення з-під гніту панської Польщі і возз'єднання з Радянсько. Україною. Збірник документів і матеріалів. Ч. 1 (1921 – 1928). 272 с.; Ч. 2 (1929 – 1939). Львів. Каменяр. 432 с.
6. Буковина. Историчний нарис. Чернівці. Зелена Буковина. 1998. 416 с.
7. Буковина: національні рухи та соціально-політичні процеси 1918 – 1944 рр. Погляд дипломатів (Документи). Чернівці «Зелена Буковина». 2007. 228 с.
8. Віднянський С., Грицак В., Лисенко О. Початок «Другої імперіалістичної війни» та «українське питання»: деякі дипломатичні, політичні, воєнні аспекти // Український історичний журнал. 2019. № 5. С. 4 – 24.
9. Внешняя политика СССР. Сборник документов. Для служебного пользования. Т. IV. (1935 – июнь 1941 г.) 1946. 646 с.
10. Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі (1939 – 1949 рр.). Збірник документів і матеріалів. К., Держполітвидав України. 1949. 212 с.

11. XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б) 10 – 21 марта 1939 г. Стенографический отчет. М., ОГИЗ. Государственное издательство политической литературы. 1939. 743 с.
12. Гальянов В. Международная обстановка второй империалистической войны // *Большевик*. 1939. № 4. С. 49 – 65.
13. Год кризиса. 1938 – 1939. Документы и материалы. Т. 2: 2 июня 1939 г. – 4 сентября 1939 г. М., 1990. 521 с.
14. Головченко В., Матвієнко В., Солдатенко В. Дипломатична історія України (кінець XIX – перша чверть XX століття): навчальний посібник. К., Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2011. 527 с.
15. Горбачевський Т. Міжнародна наукова конференція «Вересень 1939 р. у долі держав та народів (до 80-річчя початку Другої світової війни)» // *Український історичний журнал*. 2019. № 5. С. 223 – 225.
16. Горохов В. Н. История международных отношений. 1918 – 1939: курс лекций. Изд. МГУ, 2004. 286 с.
17. Демури́н М. В. Советско-германские документы августа – сентября 1939 года в контексте современной политики // *Партитура Второй мировой. Кто и когда начал войну?* 3-е изд., испр. и доп. М., Вече. 2019. С. 344 – 358.
18. Дипломатический словарь. В 3-х т. Т. 2. М., Наука, 1985. 502 с.
19. Documents on Polish-Soviet Relations. Vol I. 1939-1943. London-Melbourne-Toronto: Heinemann. 1961. P. 47.
20. Західноукраїнські землі між двома війнами // *Історія України. Навчальний посібник*. Видання 3-є, доповнене й перероблене. К., Видавничий дім «Альтернативи» 2002. С. 324 – 333.
21. Известия. 1940. 30 марта.
22. Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота. 1918. 12, 23 января.
23. История Украины. VI – XXI вв. 2-е изд., испр. и доп. К., М., «Киевская Русь», Кучково поле. 2018. 472 с.
24. Історія держави і права України: У 2 т. Т. 2. К., Видавничий дім «Ін Юре». 2003. 578 с.

25. Історія України. Навчальний посібник. К., Видавничий дім «Альтернативи», 2002. 472 с.

26. Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії. У двох т. Том 2. Хроніка подій. Персоналії. Ужгород. ПРАТ «Видавництво Закарпаття», 2010. 776 с.

27. Квишинский Ю. А. Дьявольский пакт или игра в карты с чертями? // Партитура Второй мировой. Кто и когда начал войну? С. 300 – 315.

28. Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.). Спроба сучасного концептуального бачення. К., Інститут історії НАН України, 1994. 112 с.

29. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж, Нью-Йорк, Львів. Атлас. 1993. 659 с.

30. Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917 – 1923 рр. К., ІПіЕНД. 2008. 544 с.

31. «Круглый стол»: Вторая мировая война – истоки и причины // Вопросы истории. 1989. № 6. С. 3 - 22.

32. Лавров С. Предисловие. От ответственного редактора // Партитура Второй мировой. Кто и когда начал войну? С. 3 – 5; 6 – 8.

33. Лазуцько С. «Уродливе дитище Версаля», из-за которого произошла Вторая мировая война. К.: «2000»: «Довіра», 2011. 431 с.

34. Литвин М. Західноукраїнський вересень 1939 р.: маркери політики пам'яті // Український історичний журнал. 2019. № 5. С. 25 – 35

35. Lukes F. Podivny mir. Praha, 1968. S. 245.

36. Макаренко О. А. Боротьба проти агресивних планів імперіалістів щодо України в 1924 – 1929 роках // Україна і зарубіжний світ. Видавництво політичної літератури України. К., 1970. С. 172 – 228.

37. Макарчук В. С. События сентября 1939 года в свете доктрины интертемпорального права на «самопомощь» // Партитура Второй мировой. Кто и когда начал войну? С. 199 – 212.

38. Мартинюк А. І. Вересень 39-го: визвольний похід // Рабочая газета (Киев). 2019. 17, 19 сентября.

39. Мартинюк А. І. 26 – 28 жовтня 1939-го: «Висловлюючи волю визволеного народу» // Рабочая газета (Киев). 2019. 29 октября.

40. Мартинюк А. І. Возз'єднання. Кроки до заповітної української мети. К., ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф»». К., 2010. 168 с.

41. Мартинюк А. І. 22 вересня 1939: організація нового життя // Рабочая газета (Київ). 2019. 22 октября.

42. Мартинюк А. І. 1 листопада 1939-го: День єднання // Рабочая газета (Київ). 2019. 1 ноября.

43. Мартинюк А. І. Тріумф історичної справедливості. До 80-річчя возз'єднання Західної України (Східна Галичина і Західна Волинь) та 75-річчя возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною. К., 2019. 96 с.

44. Марьина В. В. Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939 – 1945 гг. М., Новый хронограф. 2003. 304 с.

45. Марьина В. В. Кто и как делил Чехословакию в марте 1939 года // Партитура Второй мировой. Кто и когда начал войну? С. 275 – 300.

46. Мельтюхов М. И. Советский Союз и политический кризис 1939 года // Партитура Второй мировой. Кто и когда начал войну? С. 168 – 198.

47. Нарочницкая Н. А. «Концерт великих держав» накануне решающих событий // Партитура второй мировой. Кто и когда начал войну? С. 9 – 33.

48. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. Ч. 1. К., Вища школа. 1997. 583 с.

49. Онуфриенко М. Пакт Молотова-Риббентропа привел современную Украину к катастрофе // Российско-украинское обозрение. Информационно-аналитический и научно-практический альманах посольства России в Украине. 2019. № 02 (14). С. 80 – 82.

50. Політична історія України ХХ століття: У 6-ти т. Т. 4. Україна у Другій світовій війні (1939 – 1945). К., Видавництво «Генеза». 2003. 584 с.

51. Політична історія України. ХХ століття: У 6-ти т. Т. 5. Українці за межами УРСР. К., Видавництво «Генеза». 2003. 720 с.

52. Правда. 1939. 14 сентября.

53.Седьмая сессия Верховного Совета СССР 1–7 августа 1940 г. Стенографический отчет. М., 1940. 207 с.

54.Соборність України. На шляху до об'єднання та утвердження української державності. Кн. 2. К., Видавництво «Бібліотека українця». 2002. 264 с.

55.Солдатенко В. Ф. Проблема соборности украинских земель накануне и в годы Великой Отечественной войны // Народная война. К 70-летию начала Великой Отечественной войны. Исследования о документах. М., Гриф и К., 2011. С. 350 – 358.

56.Солдатенко В. Ф. Українсько-польські стосунки: історія, пам'ять, пошук відповідей на нелегкі питання // Відгомін Волинської трагедії в історичній пам'яті польського й українського народів. К., ДП НВЦ «Пріоритети». 2013. С. 3 – 44.

57.Соляр І. Я. Зовнішні орієнтації націонал-державницьких партій Західної України (1923 – 1939). Львів, Інститут українознавства ім. І. М. Крип'якевича НАН України. 2011. 356 с.

58.СССР – Германия 1939. Документы и материалы о советско-германских отношениях в апреле – сентябре 1939 г. Вильнюс. «Монслас». 1989. 128 с.

59.СССР – Германия 1939 – 1941. Документы и материалы о советско-германских отношениях с сентября 1939 г. по июнь 1941 г. Вильнюс, «Монслас». 1989. 194 с.

60.СССР – Германия 1939 – 1941. Документы и материалы о советско-германских отношениях с сентября 1939 г. по июль 1941 г. Нью-Йорк, «Телекс».1983. 193 с.

61.Стерчо П. Карпато-Українська Держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919 – 1939 роках. Торонто. Наукове товариство ім. Т. Шевченко. 1965. 288 с. (перевидання – Львів, 1994). 288 с.

62.The New York Times. 1938. 18 December.

63.Тищик Б. Й. Становлення української державності на західноукраїнських землях напередодні і в роки Другої світової війни (1937 – 1945 рр.). Львів, Тріада плюс ЛНУ. 2006. 92 с.

64.Трощинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. К., Інтел, 1994. 260 с.

65.Україна і зарубіжний світ. Видавництво політичної літератури України. 1970. 516 с.

66. Україна: політична історія ХХ – початок ХХІ ст. К., Парламентське видавництво. 2007. 1028 с.

67. Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны: Документы. В 2-х т. М., РОССПЭН, 2012. Т.1. 1939- 1943. 878с.

68. Українська дипломатична енциклопедія: у 5-ти т. Харків, Фоліо. 2013. Т. 2. 494 с.

69. Українська дипломатична енциклопедія: у 5-ти т. Харків, Фоліо. 2013. Т. 4. 469 с.

70. Українська політична еміграція 1919 - 1945: Документи і матеріали. К., Парламентське видавництво, 2008. 928 с.

71. Фалин В. М. К предыстории пакта о ненападении между СССР и Германией // Партитура Второй мировой. Кто и когда начал войну? С. 34 – 104.

72. Чубарьян А. О. Канун трагедии. Сталин и международный кризис. Сентябрь 1939 – июнь 1941 года. М., Наука. 2008. 476 с.

73. Чугаев В. П. В борьбе против фашизма и угрозы войны. Из истории национальной солидарности трудящихся Польши и Западной Украины в борьбе против наступления фашизма и роста военной опасности. 1933 – 1939. К., «Наукова думка», 1980. 376 с.

74. Ширер У. Взлет и падение Третьего рейха. Кн. 3. Часть 13. Чехословакия перестает существовать (http://wunderwaffe.narod.ru/History Book/Rise_Fall/Cheh.htm).

75. Шлепаков А. М. Активізація антирадянської політики імперіалістичних сил в період світової імперіалістичної кризи (1929-1933 рр.); Плани міжнародної реакції щодо України в роки підготовки Другої світової війни. // Україна і зарубіжний світ. Видавництво політичної літератури України. К., 1970. С. 229 – 284.

76. Шубин А. В. Мир на краю бездны. От глобального кризиса к мировой войне. 1929 – 1941 годы. М., «Вече». 2004. 576 с.

77. Шубин А. В. На пути к пакту 1939 года: сложности и противоречия советско-германского сближения // Партитура Второй мировой. Кто и когда начал войну? С. 124 – 167.

«Клио». Журнал для ученых. Печатный орган Международной академии исторических и социальных наук. СПб., 2020. № 3 (99).

С. 75 – 92.

ЗАВЕРШЕНИЕ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ И СОБОРНОСТЬ УКРАИНСКИХ ЗЕМЕЛЬ

Среди главных причин возникновения и ведения войн в истории являлись стремления к захватам, приращениям территорий, овладением находящихся там материальных богатств и ресурсов, превращению местных жителей в зависимую, покорную человеческую массу – рабочую силу, экономическая и политическая эксплуатация которой способна приносить дополнительные эффекты, другие разнообразные многочисленные выгоды.

Однако случалось, что экспансионистские планы оборачивались и в свою противоположность, инициаторы поживиться чужим добром терпели сокрушительные поражения, а те, кому агрессоры готовили роль жертв, удел «военных призов», смогли противостоять поработителям и даже решить в парадигме исторической справедливости давно накапливавшиеся проблемы – правда, почти всегда, не очень просто, не без серьезных испытаний-коллизий.

По большому счету, приблизительно в таком ключе развивались события вокруг Украины в ходе Второй мировой войны. В самом ее начале, в результате сложнейших геополитических комбинаций и серьезного потенциального риска быть втянутым в нарастающее кровавое столкновение Советскому Союзу удалось приступить к реальному осуществлению идей и планов украинской соборности. Осенью 1939 г. из-под власти Польши были освобождены Восточная Галиция и Западная Волынь, а летом 1940 г. были деокупированы захваченные Румынией Северная Буковина и Бессарабия. Значительную часть последней составляли территории с преимущественно украинским этническим населением. Согласно волеизъявлению граждан этих регионов, в результате соответствующих правовых и государственных процедур они воссоединились с основным массивом украинского народа, были включены в состав Украинской Советской Социалистической Республики [7, с. 88]. Были созданы восемь новых областей –

Волынская, Дрогобычская, Львовская, Ровенская, Станиславская, Тернопольская, Черновицкая и Аккерманская, вскоре преобразованная в Измаильскую [25, с. 13–37, 99–108]. Везде были созданы органы местного самоуправления, упорядочено административно-территориальное устройство по советскому образцу. Было положено начало непросто осуществлявшимся преобразованиям [3, с. 337–348; 25, с. 35–44, 108–127; 30, с. 655–720].

Главные поджигатели войны – нацистское руководство Германии – не могли в тот момент помешать развитию событий на западноукраинских землях. Однако свое вынужденное поведение они считали скорее тактическим, нежели стратегическим, и выстраивали далекоидущие планы не только захвата упомянутого региона, но и всей Украины, отводя этой задаче огромное значение в печально известном плане «Барбаросса» [4]. Тайком мечтали о том, чтобы и себе урвать от украинских соседей «лакомые куски» их союзники по гитлеровскому блоку. На что-то в авантюрном духе продолжали рассчитывать также украинские эмигрантские реваншистские круги.

Целостность, соборность украинского народа, его территорий объективно была поставлена еще под большую потенциальную угрозу, чем даже имело место в предыдущий период.

Планируя превратить Украину в одну из своих колоний, согласно планам «Ост», нацистские экспансионисты планировали физически уничтожить (методом этнических чисток) 25 % украинцев, а 30–40 % – «выселить», переместив на «освобожденные» территории представителей высшей, арийской расы [26].

Стоит заметить, что в ход пускалось разжигание не только социальной ненависти к народу, который давно уже сделал свой социалистический выбор, выступил защитником советской власти, но и преступное культивирование человеконенавистнической расистской идеологии по отношению к украинцам, как к неполноценной нации, «недочеловекам». Дополнительное подтверждение тому – отношение к силам, выступавшим под знаменами украинских националистов и усиленно стремившихся завоевать благорасположение у Гитлера, даже «навязаться» ему в союзники [10, с. 297–303, 304–311, 311–312; 31, с. 109–121].

Оккупируя Украину, нацистская Германия не только грубо отвергла Акт провозглашения Украинской державы 30 июня 1941 г. во Львове с призывом воссоздать суверенную, соборную Украину [1, с. 123 – 124], подвергла репрессиям С. Бандеру, Я. Стецько, других его инициаторов, но и самым циничным образом продемонстрировала свое негативное отношение к украинской нации в целом, ее государственности, чаяниям населения (причем, даже без различия идейно-политических ориентаций).

Украина была грубо расчленена на 4 части, а если не исключать Закарпатья – их было даже 5.

1) Уже в июле 1941 г. Черновицкая и Измаильская области, т. е. Северная Буковина и Южная Бессарабия, были включены в состав Румынии. Ей же были отданы земли между Бугом и Днестром. Одесская, южные районы Винницкой, западные районы Николаевской областей вместе с левобережными районами Молдавской ССР вошли в созданную румынами Транснистрию.

2) 1 августа 1941 г. территории Львовской, Дрогобычской, Станиславской и Тернопольской областей (без северных районов Восточной Галиции) были провозглашены дистриктом (округом) «Галичина» («Галиция») и присоединены к Польскому генерал-губернаторству.

3) Тогда же был создан рейхскомиссариат «Украина» с центром в Ровно (подразделялся на 6 генеральных округов), управляемый гауляйтером Восточной Пруссии Э. Кохом. Надо сказать, что восточные районы Украины, оккупированные позже, оставались под прямой юрисдикцией военных.

4) Часть северных территорий Украины была присоединена к Белоруссии и Прибалтийским республикам под названием рейхскомиссариат «Остланд».

5) Естественно, в Закарпатье продолжали хозяйничать власти союзника Германии – хортистской Венгрии [8, с. 355 – 356].

Оккупанты старались жестко изолировать одну от другой украинские территории, согласно известному плану «Ост», предполагали «освободить» (очистить) их почти на 60 % от коренных жителей и довольно оперативно приступили к вывозу на каторжные работы в Германию и страны-союзницы трудоспособного населения.

Украинцев же пытались убедить в том, что они должны быть благодарны за то, что их «освободили от большевизма». Даже на робкие протесты С. Бандеры, Я. Стецько, А. Мельника относительно бесцеремонного раздиранья Украины или не реагировали, или отвечали репрессиями. А ведь Организация Украинских Националистов (ОУН) рассчитывала на возрождение с помощью вермахта независимой, соборной Украины. Расчеты не оправдались, и результаты оказались совсем иными. Об этом, как и о колоссальных разрушениях, человеческих и материальных потерях Украины в результате невероятно кровавой, смертоносной, опустошительной войны должен быть отдельный разговор, и ему посвящена достаточно обширная литература. Высокий удельный вес в ней занимают и сюжеты, в которых освещается напряженнейшая политическая и дипломатическая борьба вокруг вопросов будущего европейского устройства, особенно границ государств, Украины в том числе, и прежде всего.

Многие аспекты тут получили детальную документально-фактологическую реконструкцию. Достаточно упомянуть очень интересные, содержательные труды специалистов, которые время от времени пополняют историографию проблемы. Правда, не может не вызывать определенного смущения и настороженности наблюдение: выстраиваемые на одном и том же эмпирическом материале схемы выводы и обобщения, появившиеся в публикациях даже одних и тех же авторов в разные годы, не просто существенно разнятся, но и оказываются во многих компонентах практически противоположными [14, с. 164 – 202; 17, с. 439 – 566; 18, с. 814 – 848; 19, с. 332 – 348; 20, с. 299 – 336; 24, с. 189 – 230].

Как представляется, наиболее рациональный и убедительный рецепт довольно прост: еще раз обратиться к первоисточникам и, пусть кратко, погрузиться в постижение фабулы дискуссий. Особое внимание следует обратить на позицию Соединенных Штатов Америки и Великобритании, длительное время яростно сопротивлявшихся признанию границ Советского Союза на 1941 г., т. е. под любыми предлогами отказывавшимися согласиться с воссоединением западноукраинских земель в составе Украинской ССР. Крайнюю непримиримость тут проявляло руководство США,

персонально президент Ф. Рузвельт. В целом в их фарватере послушно шествовали и английская дипломатия во главе с У. Черчиллем [17, с. 443 – 485; 20, с. 307 – 317].

Хотя британцы из-за ситуации на фронте были крайне заинтересованы в налаживании, укреплении отношений с советской страной, выносившей на своих плечах основную тяжесть войны с Германией, они прибегали к крайне спекулятивным маневрам (бессовестно разыгрывая в том числе даже карту открытия «второго фронта»), чтобы защитить польские, (а больше, естественно – свои) интересы. В послевоенной Европе, по их мнению, надо было вернуть Польше все ее прежние восточные земли, включая Галицию и Западную Волинь [18, с. 827 – 828; 20, с. 323].

Естественно, в таких условиях элементарно неадекватно, даже заносчиво-вызывающе, задиристо вело себя правительство несуществующего Польского государства в эмиграции – в Лондоне. Несмотря на то, что пакт Риббентропа-Молотова был денонсирован советской стороной, что Украина находилась под гитлеровской оккупацией, польские политики вели непрерывающуюся шумную кампанию за возвращение в послевоенном европейском устройстве к границам Речи Посполитой, существовавшим на 1 сентября 1939 г. А некоторые из них настолько отрывались от реальности, теряли чувство меры, что вслух заявляли о «своих правах на Днепр и Черное море» [17, с. 485 – 491, 504 – 533]. Не обращая внимания на вздорную форму, важно подчеркнуть: согласие на польские требования означало бы, по существу, отказ от одного из важнейших достижений украинского соборнического процесса, противоприродного отката от свершавшейся исторической справедливости.

Попутно следует заметить, что и США, и Великобританию, как и в других ситуациях, мало беспокоили собственно польские интересы. До разгрома гитлеровских войск под Сталинградом Запад откровенно рассчитывал на военный крах советской страны. Однако, хотя и не быстро, все же к концу 1943 г. наступило прозрение. Фантастические победы Красной армии, а также последовательная политика советского руководства, принципиально, бескомпромиссно отстаивавшего украинский интерес,

вынудила западных партнеров по коалиции отступить. Причем, без особой оглядки на тех, кого еще недавно опекали и защищали.

Уже в первый день работы конференции глав правительств СССР, Великобритании и США в Тегеране 28 ноября 1943 г. У. Черчилль предложил обсудить «польский вопрос» и «наметить линию границ». На вопрос советской стороны, позволительно ли это делать без участия самих поляков, английский лидер ответил, что это можно будет сделать после соглашения между «великими державами» [20, с. 323]. Не прибегая к применению критериев демократичности, нельзя пройти мимо нечестного поведения высшего руководства Великобритании. У. Черчилль и А. Иден предложили вернуться к широко известной, в основном обоснованной этнической линии Керзона, однако ссылались при этом на фальсифицированную карту. Согласно представленному документу, она проходила восточные территории Львова. Неподобающие действия английской делегации тут же были разоблачены, высокие политики посрамлены. Им ничего не оставалось, как стыдливо каясь за «ошибку», признать документально подтвержденную линию разграничения, предложенную британцем лордом Д. Керзоном 12 июля 1920 г. [17, с. 492 – 495] Это было фактическим признанием воссоединения западных украинских и белорусских земель с УССР и БССР.

Что же касается Ф. Рузвельта, он в Тегеране избегал определенности, ограничившись туманным заявлением, что «в целом» он «за линию Керзона» [17, с. 495]. Во что это вылилось впоследствии, показало поведение американской стороны на Ялтинской (Крымской) конференции глав правительств СССР, США и Великобритании 4 – 11 февраля 1945 г. Налицо была новая очень неуклюжая попытка заложить в принимаемые решения расчленение украинских земель.

Повторив прежние заверения в том, что американская сторона выступает «за линию Керзона», с чем, дескать, согласно и большинство поляков, отвечая на уточняющий вопрос И. В. Сталина – о каких поляках идет речь – «о настоящих или об эмигрантах?», Ф. Д. Рузвельт тут же заявил: «...Все поляки хотят получить кое-что, чтобы спасти «свое лицо». Его положение как Президента,

было бы облегчено, если бы Советское правительство дало полякам возможность сохранить «лицо». Было бы хорошо рассмотреть вопрос об уступках полякам на южном участке линии Керзона. Он, Рузвельт, не настаивает на своем предложении, но хочет, чтобы Советское правительство приняло это во внимание» [9, с. 141].

Когда дипломатическое словотворчество приобретало осязаемые контуры, оказалось, что «кое-что», к чему стремятся «все поляки», о спасении «своего лица» которых печется американский президент, очень и очень немало и существенно.

Был предложен план, согласно которому будущая граница между Польшей и СССР должна была на севере и в центре проходить по линии Керзона, а на юге – «по восточной линии Львовской провинции», чтобы таким образом «оставить польский город Львов (так на протяжении всей войны не переставали громко гласно трубить в дипломатических документах и лондонских, вашингтонских публикациях польские правительственные чиновники в экзиле. – В. С.) и нефтеносные поля» за Польшей [17, с. 533 – 534]. Под «Львовской провинцией», согласно опубликованной позже карте, заокеанские дипломаты понимали ни много, ни мало, а всю Львовскую, всю Дрогобычскую, всю Станиславскую (Ивано-Франковскую) области и половину (западную часть) Тернопольской области [27, с. 121].

Может быть, памятуя о своей «осечке» в Тегеране, У. Черчилль вел себя на этот раз очень аккуратно, учтиво, даже предупредительно. Он сообщил, что «уполномочен заявить о положительном отношении британского правительства к предложению Президента» (Ф. Рузвельта. – В. С.). Как бы чувствуя свою вину за допущенную ранее оплошность и ища аргументы для оправдания скорректированной позиции, Черчилль информировал, что «постоянно публично заявлял в парламенте и других местах о намерении британского правительства признать линию Керзона в том виде, как она толкуется Советским правительством, т. е. с оставлением Львова у Советского Союза. Его, Черчилля и Идена много критиковали за это как в парламенте, так и в консервативной партии, но он всегда считал, что после той трагедии, которую перенесла Россия (конечно под этим термином понимался весь Советский

Союз. – В. С.), защищая себя от германской агрессии, и после тех усилий, которые Россия приложила для освобождения Польши, претензии русских (т. е. советских людей. – В. С.) на Львов и на линию Керзона базируются не на силе, а на праве. Черчилль продолжает и сейчас придерживаться этой точки зрения» [9, с. 142].

Хотя аргументацию британского премьера не во всем можно было признать безупречной, советская сторона не стала привлекать к этому внимания. Главное – принималась точка зрения исторической справедливости. Тем более, что У. Черчилль сделал весьма важное предостережение: «свобода Польши не должна означать допущение с ее стороны враждебных намерений или интриг против Советского Союза. Мы, говорит Черчилль, не просили бы о том, чтобы Польша была свободной, если бы у нее были враждебные намерения в отношении Советского Союза» [9, с. 143].

И. В. Сталин в развернувшейся дискуссии прибегнул к дипломатически-ироничному приему, не давая, между тем, усомниться в твердой решимости принципиально отстаивать украинские интересы. Рассуждая о линии Керзона, глава советской делегации заметил, что этот разграничительный вариант «придуман не русскими». «Авторами линии Керзона, – подчеркнул И. В. Сталин, – являются Керзон, Клемансо и американцы, участвовавшие в Парижской конференции 1919 года. Русских не было на этой конференции. Линия Керзона была принята на базе этнографических данных вопреки воле русских. Ленин не был согласен с этой линией. Он не хотел отдавать Польше Белосток и Белостокскую область, которые в соответствии с линией Керзона должны были отойти к Польше.

Советское правительство уже отступило от позиции Ленина. Что же вы хотите, чтобы мы были менее русскими, чем Керзон и Клемансо? Этак вы доведете нас до позора. Что скажут украинцы, если мы примем ваше предложение? Они, пожалуй, скажут, что Сталин и Молотов оказались менее надежными защитниками русских и украинцев, чем Керзон и Клемансо. С каким лицом он, Сталин, вернулся бы тогда в Москву?» [9, с. 145]

Весьма симптоматично, что после речи главы делегации СССР Ф. Рузвельт смог заявить только, «что польский вопрос в течение пяти веков причинял миру головную боль», на что Черчилль

срефлексировал, «что надо постараться, чтобы польский вопрос больше не причинял головной боли человечеству». И. В. Сталин в присущей ему лапидарно-категоричной манере согласился: «это обязательно нужно сделать» [9, с. 149].

Чувствуя неуязвимость своей позиции, уверенность в собственных силах, защищая справедливость, учитывая произошедшие политические подвижки в политических кругах Польши, в том числе и на самом высоком – правительственном уровне, советская делегация решительно отвергла американские измышления и уловки, направленные на расчленение этнической украинской территории. В предложенном проекте постановления «О Польше» значилось:

«1) Считать, что границей Польши на востоке должна быть линия Керзона с отклонением от нее в некоторых районах на 5 – 6 километров в пользу Польши.

2) Считать, что западная граница Польши должна идти от г. Штеттин (для поляков) дальше на юг по р. Одер, а далее по р. Нейсе (западной)» [9, с. 154].

Союзникам по коалиции пришлось согласиться с неопровержимыми фактами и логикой советской стороны, в итоге поддержать предложенный вариант [9, с. 154, 160, 177, 178], зафиксированный в «Коммюнике о конференции руководителей трех союзных держав – Советского Союза, Соединенных Штатов Америки и Великобритании в Крыму» [9, с. 190 – 191].

Правда, в чем-то «подыгрывая» незадачливым партнерам, помогая хоть в чем-то и им самим «спасти лицо», делегация СССР пошла на отступление от линии Керзона в некоторых районах на 5 – 8 км в пользу Польши [1, с. 107]. Отмеченное, с одной стороны, свидетельствует, что «битвы» буквально за каждый километр (6 или 8) шли до последнего момента. С другой стороны, была совершена пусть не такая масштабная, но все же уступка ради достижения общего компромисса. А без этого, как известно, в дипломатии ничего не совершается.

В целом же это была серьезная победа советской внешней политики, защитившей права украинского народа, его соборность, целостность этнических территорий.

Правые круги Польши, хотя и проявляли острую враждебность к СССР, ее составной части – УССР, постепенно должны были умерить свой воинственный пыл, смириться с неотвратимыми политическими реалиями, с пробивающими себе дорогу историческими закономерностями [30, с. 328 – 332, 340 – 341].

Впрочем, были у украинцев и другие соседи, которых настораживало и даже пугало позитивное решение национальной соборности восточного социума.

Хортистское руководство Венгрии в ходе всей войны ревностно стремилось помогать А. Гитлеру в борьбе с СССР, силами сопротивления в Украине, хорошо сознавая, что исполнение нацистских планов обеспечивает им продление господствующего статус-кво в украинском Закарпатье, а, в дополнение – и участие в дележе «добычи» со всех остальных районов соседнего государства.

Однако судьба Украины, ее народа предопределялись историческими победами Красной армии в Восточной Европе, да и в целом в мировой войне. Окончательное решение вопроса о Закарпатье предстояло решить в комплексе других проблем послевоенного устройства, в согласовании с теми государственными образованиями, которые необходимо было возродить.

Среди сателлитов, потерпевших поражение вместе с Германией, была и Румыния. Это сняло все вопросы не только в отношении квазиобразования – Транснистрин, но и всех без исключения проблемных пунктов ее размежевания с юго-восточным соседом, гарантировало безоговорочное возвращение к украинским границам лета 1940 г., обеспечило практически максимальный учет украинских интересов.

Уже в ходе начавшегося с начала весны 1944 г. освобождения от захватчиков Северобуковинских и Придунайских территорий, продолжавшегося до сентября, оперативно возрождались органы советской власти, население активно включалось в процессы, которыми жила Советская Украина, весь советский народ. Главными среди них были – помощь фронту для окончательного

разгрома коричневой чумы, переход к мирной жизни, возрождение народного хозяйства [25, с. 129 – 135].

Хронологически вторым территориальным массивом с преобладающим украинским населением, о которых надлежало принять окончательные решения, явилось Закарпатье. После полного освобождения края Красной армией в октябре 1944 г. весьма оперативно были проведены выборы в сельские, городские и районные народные комитеты. Доминирующим настроением жителей было присоединение Закарпатской Украины к УССР. Созванный в Мукачево съезд народных комитетов 26 ноября 1944 г. принял Манифест с выражением общего желания воссоединения с Советской Украиной [15].

Было также вынесено и специальное постановление:

«1) Воссоединить Закарпатскую Украину со своей великой матерью Советской Украиной и выйти из состава Чехословакии.

2) Просить Верховный Совет Украинской Советской Социалистической Республики и Верховный Совет Союза Советских Социалистических Республик включить Закарпатскую Украину в состав Украинской Советской Социалистической Республики» [15].

Эмигрантское правительство Чехословакии, пребывавшее, как и польское, в Лондоне, проявило должное внимание к волеизъявлению закарпатского населения. Полномочный представитель правительства на освобожденных территориях Ф. Немец информировал президента Э. Бенеша: «Движение на Подкарпатской Украине за отрыв от республики и присоединение к Советскому Союзу... следует считать движением народным и стихийным. ...Исключено, чтобы чехословацкие административные органы могли действовать на Карпатской Украине против воли местного населения» [6, с. 215 – 216].

Высокопоставленный чиновник рекомендовал незамедлительно положительно отреагировать на постановление съезда народных представителей от 26 ноября и проявить инициативу в проведении переговоров по этому вопросу с Советским Союзом [6, с. 215 – 216].

Правительство Э. Бенеша так и поступило, проявив демократический подход и исторический реализм. В результате проведенных переговоров было подписано советско-чехословацкий договор о Закарпатской Украине. В межгосударственном акте

заявлялось: «Закарпатская Украина (которая носит, согласно Чехословацкой Конституции название Подкарпатская Русь), которая на основе Договора от 10 сентября 1919 года, сложенного в Сен-Жермен ан Ле, вошла как автономная единица в рамках Чехословацкой Республики, воссоединяется, в соответствии с пожеланием, проявленным населением Закарпатской Украины, и на основе дружественного соглашения обеих Высоких Договорных Сторон, со своей вековой отчизной – Украиной и включается в состав Украинской Советской Социалистической Республики.

...Границы между Словакией и Закарпатской Украиной, существовавшие на день 29 сентября 1938 года, становятся границами между Союзом Советских Социалистических Республик и Чехословацкой Республики...» [1, с. 109, 110]

Присоединенная территория (12,9 тыс. кв. км с 900-тысячным населением) стала Закарпатской областью Украинской ССР.

Завершающим актом послевоенной украинской соборности стало соглашение между СССР и Польшей. Безусловно, тут сказывались сложности советско-польских отношений, и в 1920-е – 1930-е годы, и, особенно, начиная с 1939 г., и вплоть до конца войны [17, с. 485 – 491, 504 – 512, 555].

Наконец-то 16 августа 1945 г. был подписан советско-польский договор о дружбе и границе. Согласно достигнутой договоренности на Крымской (1945 г.) конференции, граница между СССР и Польшей на украинском участке устанавливалась вдоль линии Керзона с отступлениями от нее от пяти до восьми км в пользу Польши. Кроме того, Польше была передана дополнительная территория до рек Западный Бук и Солокия в сторону Юга от г. Крылов, а в сторону Севера – до Равы Русской с отклонением от линии Керзона на 30 км [17, с. 155]. В результате к Польше отошли небольшие, но все-таки исконно украинские территории – Поддяшье, Холмщина, Посянье и Лемковщина.

Хотя советско-польский договор явился компромиссом, носившим многофакторный характер, некоторые политики не раз высказывали решительные критические упреки в адрес руководства Советского Союза, которое, дескать, беспринципно торговало украинскими интересами (и конкретно – территориями)

ради достижения своих геополитических выигрышей, гегемонистских комбинаций [23, с. 11].

Нельзя не заметить, что напряжение в украинско-польских, советско-польских отношениях улеглось не сразу, обостряясь в процессе переселений граждан на те или иные территории, доходившие иногда до весьма трагических массовых эксцессов, таких, например, как печально известная операция «Висла» [18, с. 862 – 863].

Однако жизнь брала свое и опыт доказал правоту, целесообразность, гуманистическую природу соборнического процесса украинства, восторжествовавшего в один из самых страшных периодов в истории – в годы Второй мировой войны.

Светлый разум Александра Довженко следующим образом срефлексировал на произошедшее: «Какой бы ни была устрашающей разрушительная война, каким бы грозным ураганом она ни пронеслась по Украине, ее величайшее позитивное значение для истории украинского народа неоспоримо. В этом пожаре, хаосе и крови слились воедино все украинские земли. И какой бы ни была, очевидно, вначале их судьба тяжелой и трудной, в конечном итоге украинский народ сделал решительный и неизбежный шаг вперед» [13, с. 362]. К этому можно добавить разве только то, что без Великой Победы советского народа над нацизмом такой итог был бы просто невозможен.

Объединение украинских земель в УССР (крупной вехой тут стала еще только передача на основе решения Верховного Совета СССР 26 апреля 1954 г. Крыма в состав республики) имело несомненное прогрессивное значение для экономического, культурного и политического развития нации. Достигнутое единство отвечало коренным историческим чаяниям и принципу самоопределения наций. Оно умножало жизнеспособность украинства, его позиции среди других общностей.

Стремясь объективно разобраться в результатах и поучительных уроках украинского соборничества, абсолютно правомерно считая его величайшей исторической, цивилизационной ценностью, не стоит забывать, что достигнуто оно благодаря содружеству, совместным ратным и трудовым усилиям всей многонациональной семьи народов СССР. Конечно, надо помнить

и то, что на алтарь общей Победы было принесено около 8 млн жизней граждан Украины. И вспоминать об этом не только в дни юбилеев, а каждодневно отстаивая и укрепляя достигнутое единство. На необходимости преданности этому императиву приходится делать особое ударение сегодня, когда в разных ракурсах нет-нет, да и заводятся разговоры иного толка.

Особенно контрпродуктивными представляются конъюнктурные попытки противопоставления реально достигнутому в 1939 – 1945 гг. позитивному результату (в своих основных параметрах в конкретно-исторических обстоятельствах того времени близкому к оптимально возможному) соборнического процесса 1919 г. [19, с. 342] Исторические источники, их объективная оценка убедительно свидетельствуют, что провозглашенный 22 января 1919 г. Акт соборности («злуки») Украинской Народной Республики и Западно-Украинской Народной Республики, даже официально признававшийся сторонами менее года, не увенчался сколь-нибудь существенными подвижками в воплощении в жизнь высокогуманной идеи. Более того, он породил цепь глубоких внутренних противоречий, кризисов, усугубивших положение формально объединенной Украинской Народной Республики и даже, в определенной мере, повлиявших на приближение ее краха [12; 29, с. 303 – 439].

Далеко небезупречными видятся попытки выстраивания авторами (надо сказать – таких теперь немало) схем, точкой отсчета в которых принимается равная ответственность двух диктаторов, лидеров двух тоталитарных режимов (А. Гитлера и И. В. Сталина) за развязывание Второй мировой войны (впрочем, «грехи» И. В. Сталина подчас оцениваются «превосходящими» «прегрешения» нацистского спарринг-партнера) [2, с. 316 – 343; 5]. В такой системе координат на первое место выдвигаются экспансионистские, имперские планы руководства Советского Союза при одновременно полном игнорировании интересов украинского народа, украинской нации [16; 22; 23; 32]. Достигнутая соборность украинских территорий и их этнически родственных жителей изображается неким побочным, малозначащим «продуктом», не заслуживающим «доброего слова».

Подобной логики хватает лишь на часть выстраиваемой конструкции, поскольку дальше для ее завершенности сами собой напрашиваются многие вопросы, из которых стоит обратить внимание хотя бы на три следующих. Может быть (речь о предполагаемом ретроспективном мысленном срезе) Советскому Союзу предпочтительнее было бы придерживаться такой стратегии, чтобы создавать алчным агрессорам и их явным и тайным сторонникам, как и изощренным подстрекателям, благоприятные условия (безопасность страны, естественно, не в счет) для реализации планов «Барбаросса» и «Ост»? А уровень украинской собранности в лучшем случае лучше было бы «заморозить» на печальной отметке 1919 г.? А, может быть, в таком случае, и упомянутые параметры безвозвратно ушли бы в прошлое, как и само существование великой славянской нации?..

Для кого-то это «неудобные», «трудные» вопросы. Дать на них удовлетворительные ответы, как представляется, невозможно. Но и уходить от них нельзя. Надо искать их комплексное решение вместе со всеми другими, которые так или иначе ставятся и обсуждаются в историографии. Только на подобном пути можно рассчитывать на прогресс в постижении не просто сложнейших, но и чрезвычайно запутанных проблем, не перестающих будоражить общественное мнение.

Литература и источники

1. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Т. III. М., Госполитиздат. 1947. 487 с.
2. Дрожжин С. Н. Договор о ненападении между Советским Союзом и Германией в общественном мнении современной Германии // Партитура Второй мировой. Кто и когда начал войну. М., «Вече». 2019. С. 316 – 343.
3. История Украины. VI – XXI вв. К., М., «Киевская Русь», Кучково поле. 2018. 472 с.
4. Коваль В. С. «Барбаросса». Истоки и история величайшего преступления империализма. 2-е изд., доп. К., Наукова думка. 1989. 624 с.

5. Лазулько С. В. «Уродлиное детище Версаля», из-за которого произошла Вторая мировая война. К., Еженедельник «2000». Издательство «Довіра». 2011. 431 с.

6. Советско-чехословацкие отношения во время Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.: Документы и материалы. М., Госполитиздат. 1960. 291 с.

7. См.: Солдатенко В. Ф. Проблемы западноукраинских земель и их населения в начале Второй мировой войны // Клио. 2002 № 3 (159). С. 75 – 92.

8. Солдатенко В. Ф. Проблема соборности украинских земель накануне и в годы Великой Отечественной войны // Народная война. К 70-летию начала Великой Отечественной войны. Исследования и документы. М., Гриф и К., 2011. С. 350 – 358.

9. Тегеран – Ялта – Потсдам. Сборник документов. Издание 3-е. М., Издательство «Международные отношения». 1971. 416 с.

10. Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. документы. В двух томах. Том I. 1939 – 1943. М. РОССПЭН. 2012. 878 с.

11. Акт 30 червня 1941. Українське державотворення. Збірник документів і матеріалів. Львів – Київ. Літературна агенція «Піраміда». 2001. С. 123 – 124.

12. Веденеев Д. Українська історіографія про причини та наслідки розриву Акту злуки (зовнішньополітичний аспект) // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.). К., ІПіЄНД. 1999. С. 243 – 253.

13. Довженко О. Зачарована Десна. Україна в огні. Щоденник. К., «Веселка». 1995. 574 с.

14. Документи і матеріали. Протоколи узгоджень і розбіжностей, прийняті на міжнародних наукових семінарах «Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни» // Роль та значення міжнародних наукових семінарів «Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни» // Відгомін Волинської трагедії в історичній пам'яті польського й українського народів. К., ДП НВЦ «Пріоритети». 2013. С. 164 – 202.

15. Закарпатська Україна (Мукачеве). 1944. 27 листопада.

16. Казакова О. М. Західна Україна – Польща: загальні та особливі риси окупаційних режимів (ІХ.1939 – VI.1941) // 350-річчя Української держави Богдана Хмельницького. Матеріали міжнародної наукової конференції 15 – 16 грудня 1998 р. К., «Знання», 1998. С. 172 – 176.

17. Коваль В. С. Боротьба за міжнародне визнання українського відтинку нового західного кордону СРСР (1941 - 1945) // Політична історія України. ХХ століття. У 6-ти т. Т. 4. Україна у Другій світовій війні. К., Генеза, 2003. С. 439 – 566.

18. Коваль В. С. Боротьба за міжнародне визнання українського відтинку нового західного кордону СРСР (1941 – 1945) // Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ століття. К., Парламентське видавництво. 2007. С. 814 – 848.

19. Коваль В. Завершення історичного процесу возз'єднання українських земель: здобутки і втрати // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту злуки 22 січня 1919 р.). Збірник. К.: ІПіЄНД. 1999. С. 332 – 348.

20. Коваль В. С. УРСР в міжнародних відносинах у період Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.) // Україна і зарубіжний світ. К., Видавництво політичної літератури. 1970. С. 299 – 336.

21. Король В. Репресивний характер політики сталінського режиму щодо українського народу у роки Другої світової війни (1939 – 1945) // Україна в етнокультурному вимірі століть. Українська нація у боротьбі за збереження ідентичності й відродження державності (1917 – 2017 рр.). До 100-річчя УНР. Зб. наук. праць: матеріали на допомогу викладачам, вчителям, студентам й учням вузів і шкіл. Вип. 7. К., Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова. 2017. С. 144 – 150.

22. Король В. Так починався визвольний похід // Голос України (Київ). 2009. 12 вересня.

23. Лук'яненко Л. Г. Нюрнберг-2. К., Нора-прінт. 2005. С. 11.

24. Макарчук В. Ставлення польського еміграційного уряду до проблем східного кордону Польщі в 1939 – 1945 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 13. Львів. Інститут українознавства. 2005. С. 189 – 230.

25. Мартинюк А. І. Возз'єднання. Кроки до заповітної української мети. К., ТОВ «Друкарня Бізнесполіграф». 2010. 168 с.

26. Пастушенко Т. В. ОСТ, генеральний план // Енциклопедія історії України. Т. 7. К., Наукова думка. 2010. С. 671 – 672.

27. J. L. Snelle, Ed., F. S. Pogue, G. F. Delzell, G. A. Lensen. The Meaning of Yalta. Big Three Diplomacy and New Balance of Power. Baton Rouge, 1956, p. 121.

28. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. У 4-х т.: Т. III. Рік 1919. К., Світогляд, 2010. 453с.

29. Україна і зарубіжний світ. К., Видавництво політичної літератури України. 1970. 516 с.

30. Україна: політична історія. XX – початок XXI століття. К., Парламентське видавництво, 2007. С. 665 – 720.

31. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. Львів – Київ. Літературна агенція «Піраміда». 2001. 557 с.

32. Ярош Б., Ярош Я. Акт злуки і політичні проблеми об'єднання українських земель в XX ст. // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.). Збірник. К., ППІСНД. 1999. С. 312 – 321.

*Клио. Ежемесячный журнал для ученых. Печатный орган
Международной академии исторических и социальных наук. СПб.
2020. № 4 (160). С. 120 - 128.*

**ВИННИЧЕНКОВІ ІСТОРИЧНІ РЕФЛЕКСІЇ
ТА ФІЛОСОФСЬКІ СЕНТЕНЦІЇ
(ЗА РОМАНОМ «СЛОВО ЗА ТОБОЮ, СТАЛІНЕ!»):
до 140-річчя письменника
і державного діяча**

У надзвичайно значній за обсягом і різноманітній за тематичною спрямованістю історіографії, присвяченій життєвому шляху, громадсько-політичній, державній діяльності й художній творчості Володимира Кириловича Винниченка, чимала увага надавалася аналізу його історичних поглядів (з опорою, головним чином, на тритомник «Відродження нації» і «Заповіт борцям за визволення») та суспільно-політичним концепціям конкордизму, закумуляованій і якнайповніше роз'ясненій у творі з аналогічною назвою, і колектократії, ретельно обґрунтованій у книгах «Лепрозорій» та «Нова заповідь».

Однак, нелегко зрозуміти, чому якимось осторонь залишався і продовжує залишатися останній, вочевидь, дуже важливий за задумом (з погляду суспільного звучання і ймовірного резонансу, а також – так уже сталося – підсумковий) роман «Слово за тобою, Сталіне!». Щоправда, коли через 21 рік після написання він був уперше опублікований, літературознавець Г. Костюк підготував і оприлюднив розлогу розвідку «В. Винниченко і його останній роман»¹. Практично паралельно над рукописами невиданих винниченкових творів працював літературознавець С. Погорілий. Однак, захищену ще 1970 р. дисертацію «Неопубліковані романи Володимира Винниченка» він зміг оприлюднити дуже обмеженим накладом під згаданою назвою лише в 1976 р.² Уже після смерті автора сюжет про твір «Слово за тобою, Сталіне!» увійшов до комплексної праці С. Погорілого³.

¹ Костюк Г. В. Винниченко та його останній роман. Передмова до роману «Слово за тобою, Сталіне!». Нью-Йорк, 1971. С. 5 – 57.

² Погорілий С. Неопубліковані романи Володимира Винниченка. Нью-Йорк, 1981. С. 6.

³ Там само. С. 104 – 133.

Першій публікації праці на Батьківщині у журналі «Вітчизна» передувала стаття одного з кращих знавців і найактивніших популяризаторів літературного спадку письменника П. Федченка¹.

Здається, ці супровідні матеріали, що більшою мірою торкалися розбору сюжетних ліній, характеристики дійових осіб, оцінки літературних якостей твору, залишилися самотніми публічними ремінісценціями фахівців. Видання ж роману в книжковому форматі видавництвом «Наукова думка» відбулось узагалі без будь-якої літературної чи суспільствознавчої репрезентації².

Відтак, гадається, є сенс спеціально звернутися до окремого аналізу праці В. Винниченка, звісно, зважаючи не стільки на те, щоб просто заповнити очевидну прогалину, виправити формальну асиметрію, а з метою розібратися, передусім, у надзвичайно важливих, принципових міркуваннях самотнього, оригінального мислителя, осягнути зміст пропонованих ідей, оцінити справжню вагу виношених, вистражданих суспільних проєктів, що сягали масштабів загальнолюдського, планетарного буття.

За назвою твору автор розташував підзаголовок «Політична концепція в образах», а в коротенькій передмові зазначив: «Зроблено цю працю з найбільшою об'єктивністю, якої вимагає велика мета – мир на землі. Події, дійові особи, картини буденного життя в Радянському Союзі представлено в ній на підставі документів, на свідченнях живих людей, на загальновідомих фактах і на особистому досвіді автора»³. Головним же завданням книги заявлялася пропаганда ідеї пропонованої концепції «в образах, у найприступнішій формі для найширшого кола читачів, які здатні цікавитись пекучим питанням війни і миру»⁴.

То ж, відаючи належне майстерно вибудованому, інтригуючому детективному сюжету, переконливості й привабливості створених образів, хоча поіменно згадувати їх у даному випадку,

¹ Федченко П. Останній роман В. Винниченка // Вітчизна. 1989. № 6. С. 38 – 42.

² Винниченко В. Слово за тобою, Сталіне! // Винниченко Володимир. Оповідання. Слово за тобою, Сталіне! Роман. Чорна Пантера і Білий Медвідь. П'єса. К., 2001. С. 95 – 370.

³ Там само. С. 97.

⁴ Там само.

вочевидь, не варто, видається виправданим зупинитися на двох аспектах, які становлять, по суті, ідейний фундамент твору: історичних рефлексіях – авторських розмірковуваннях, висновках і узагальненнях щодо досвіду людства в першій половині буремного ХХ століття та пошуках варіантів подальшого поступу, які б залишили в минулому біди й негаразди, наблизили світ до безконфліктного, щасливого життя, про що завжди думав і чого щиро прагнув талановитий митець і великий громадянин.

Із застосуванням тонко розсіяних логічно-художніх прийомів (сцен) митець начебто апробує головні ідеї через їх сприйняття у різних прошарках суспільства (щось на зразок створення комплексної соціологічної картини) і, зрештою, в акумульованому вигляді подає в ключовій доповіді на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б). Генеральні лінії суспільних прагнень в кінцевому рахунку співпадають, зливаються.

Цілком природно, найбільше Володимира Винниченка турбувало те, з чим підійшла до середини століття його Батьківщина, його рідна Україна – складова великого, могутнього Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Ще далеко не всі рани Другої світової війни, в якій саме народи країни Рад здійснили вирішальний внесок у розгром фашистської чуми, що реально загрожувала всьому людству, самому його існуванню, встигли залікувати, по справжньому мирно дихнути, а світ стрімко, небезпечно втягувався у нову війну, найменовану «холодною». І знову головні агресивні вістря були спрямовані в бік Радянського Союзу, відтак – і Радянської України.

Поставали закономірні питання – що, скажімо, станеться, якщо «холодна війна» трансформується в гарячу? Чи елементарно виживе людська цивілізація, чи буде знищена новітньою, надпотужною зброєю? І наскільки готовою, передусім морально, може виявитися Батьківщина В. Винниченка до нових, надскладних випробувань?

Тут виникало чимало сумнівів, які ґрунтувалися на реальній оцінці стану суспільства, на уважному, ретельному аналізі історичного шляху, який йому довелося пройти за останню третину століття. В цей період неухильно зміцнювався вплив ідеології сталінізму, якою зрештою виявилися просякнуті всі пори суспільства, закріпився тоталітаризм, людей жахали масовий терор,

репресії. Здається, для критично мислячої особистості оформлявся категоричний висновок-присуд: соціалістичний експеримент виявляється неспроможним, доводить свою безперспективність. «Тисячі людей в Радянському Союзі, напевне мають такі самі міркування і приходять до таких самих висновків, - ділиться думками один з персонажів. - ...Режим сам творить зброю, яка конче повернеться проти нього. Якщо не в цій формі, то в іншій, а це неминуче станеться. Радянський режим уже підточений до такої міри, що досить якогось струсу, і він завалиться»¹.

Однак у В. Винниченка досить розвинутою була історична логіка, яка спиралася на потужну історичну ерудицію, на глибинне розуміння сутності й механізмів суспільного, історичного поступу. Тому він вдається не до голих декларацій, гучних, красивих гасел, а до аргументів, які для нього безсумнівні, й їх він прагне донести до свідомості читачів.

У відтворенні синтетичної картини радянського суспільства письменник безжально різкий, неблаганно жорстокий. Автору вдалося так майстерно вибудувати сюжет, що у читача поступово складається досить об'ємне враження практично на всіх зрізах життєдіяльності соціалістичної держави, в усіх її сегментах. У чомусь В. Винниченко випередив твори О. Солженіцина і А. Рибаківа, одночасно як би органічно поєднавши «гулагівські» мотиви з узагальненим психологічним портретом радянських людей. А в чомусь письменник творив практично паралельно (проте, без запозичень) з Дж. Оруелом, вдаючись у розповіді до епатуючих фантазмагоричних, навмисно шаржованих, грубо перебільшених прийомів. Часом, романіст цілком свідомо гіпертрофує, жорстко схематизує відомості, які були в його розпорядженні, прагнучи досягти максимального емоційного ефекту.

Так, намагаючись створити якомога більш негативне враження про усталені в країні порядки, В. Винниченко переконує читача в тому, що в результаті торжества сталінізму практично все суспільство було настільки вражене деструктивними трансформаціями, що в ньому майже не залишилося нічого первозданного, природ-

¹ Там само. С. 345 – 346.

ного, гуманного, людяного, що всі громадяни – від дванадцятирічних школярів до людей похилого віку – священників і професорів, депутатів Верховної Ради та членів ЦК ВКП(б), а між ними – робітники, селяни, студенти, інтелігенти, службовці (взагалі всі!) – сексоти – секретні співробітники силових спецслужб. Всі не тільки стежать один за одним, провокують, доносять на свідомо загнаних армією «фахівців» в ідеологічні пастки осіб, розуміючи, що не сьогодні – завтра самі стануть жертвами тотальних недовіри, підозри, параної. І при цьому серйозно, але бездумно, завчено, у якомусь неприродному автоматичному режимі заявляють: «Кожен вірний комуніст повинен бути сексотом. І в тому ніякої гидоти немає»; «Всякий комуніст повинен бути сексотом і доносити навіть на батьків своїх для партії і Сталіна». Витворилася така неприродна, страхітлива атмосфера, що «кожний боїться доносу і кожен боїться не донести»¹.

У будь-якій ситуації, при зустрічі або будь-якій розмові, як, нібито привчили обставини, головне – «не проколотися» – часом не обмовитися, не дати приводу вловити в поведінці (навіть погляді, жесті) елементів нелояльності, самостійності, тим більше – вільнодумства. З приводу і без приводу слід демонструвати свою відданість хибним ідеалам, віру в непогрішність здійснюваного комуністами курсу.

Чи не єдиний спосіб «дістатися» до справжніх думок, настроїв людей, вимушених ретельно маскувати своє справжнє ество, – підпоїти їх алкоголем і змусити «розв'язати язика». Спеціальний акцент робиться на національному моменті, хоча відчувається, що в даному випадку з якихось міркувань особливо загострювати проблему В. Винниченко не хоче; герої або погоджуються вести розмови без «дурних національних претензій», без побоювань спілкуючись українською мовою, або надаючи сценам нарочито шаржований сатиричний відтінок – фактичного знущання над смисловими навантаженнями слів державного Гімну, або висловлюючи свої симпатії до безперечного авторитету українства – «дозволеного Сталіним» Т. Шевченка².

¹ Там само. С. 355.

² Там само. С. 258.

Незліченну кількість разів на сторінках роману з'являється «головний герой» – Й. Сталін. Спочатку в інтер'єрі начальницьких та інших кабінетів на портретах (вони вже «затмарили» портрети Леніна, які або значно менші за розмірами, розташовані десь збоку, в темних кутках, а потім і зовсім зникають), згодом у розмовах, аргументах, до яких вдаються персонажі. І, нарешті – в заключній сцені.

Портрети в квартирах розташовуються на місці, де колись висіли ікони; перед ними, за релігійним звичаєм, запалюють свічки. А самого Й. Сталіна в розмовах не просто порівнюють з Богом, але нерідко ставлять і вище. Уже на перших сторінках, в першій же «сцені» В. Винниченко вкладає в уста головного героя оповідання слова: як у віруючих «не може бути ніякої критики Бога, так точно у справжнього комуніста не може бути сумніву і критики нашого бога Сталіна». Не один раз дійові особи закликають прославляти в різних ситуаціях «богом посланого нам вождя», «незрівнянного Сталіна», «нашого єдиного, найгеніальнішого з усіх геніїв на світі»¹.

Автор уїдливо висміює різного роду заорганізовані святкування, паради, демонстрації. «На чолі кожної колони, – пише він, – розуміється, був портрет вождя, несений, як ікона, з написом «Слава єдиному, вічного, всемогутньому вождеві всього світу і миротворцеві великому Сталіну»»².

На сторінках роману письменник щедро «розкидає» вкладені в уста дійових осіб висловлювання Сталін – «великий дипломат і найрозумніший стратег в світі», «такий дипломат і стратег, якого в історії людства не було й напевне не буде», «Йосип Вісаріонович Сталін і «його апостоли»; «Ми любимо Сталіна за те, що він робить добро в с і м людям...», «всі у нас хвалять Сталіна, всі зуть його і генієм людства, і сонцем планети, найпрекраснішим із людей за всю історію людства», тому йому співають «многі літа»...³

¹ Там само. С. 139, 170.

² Там само. С. 188.

³ Там само. С. 140, 170, 206, 208, 220, 246.

Явним нанизуванням перебільшень, очевидної маячнї, що не відповідає тверезому розуму, не укладається в здоровий глузд, В. Винниченко підкреслює штучність, алогічність хибність того, що відбувається. Абсолютну абсурдність поведінки окремих людей покликана передати розповідь однієї з дійових осіб: «...Я оце тільки що на зібранні учених і службовців нашої хімічної інституції найбільше хвалив Сталіна і вніс пропозицію послати йому привітання і назвати його найгеніальнішим хіміком на землі всіх віків. Мою пропозицію було прийнято, і привітання послано. Мене за неї треба було б зараз же арештувати, як за нахабний глум з вождя, а мої колеги з заздністю дивились на мене і вітали мене за те, що саме мені сяйнула така чудесна ідея»¹. Протиприродна ситуація, як розуміє читач, довго існувати не може. Режим зживає себе...

Доповнюють картинку і висловлювання тих осіб, які в пошуках правди схильні «у вузьких колах», або в стані сп'яніння висловлювати певні сумніви щодо геніальності вождя, його «безгрішності», «людинолюбства»: «...Кажуть, що Сталін – найстрашніша людина в історії людства, ...він не тільки не геній, а просто досить посередня людина. Розповідають, що його товариші по партії, надто товариші Леніна, називали його «ідеальною посередністю»»² (перифразування відомої тези Л. Троцького, який назвав Й. Сталіна «видатною посередністю». – В. С.).

В. Винниченко вкладає в уста дійових осіб і такі слова: «Критики Сталіна кажуть, що у суперників його (Й. Сталіна. – В. С.) не було тієї тупості до страждання людей, яка є у Сталіна, що його інстинкт егоїзму роздувся і заглушив інші сили, наприклад, чуття жалості, співчуття, милосердя, яке буває у всіх нормальних людей, що в нього немає ніякого чуття товариського обов'язку, ніякої моралі...»³.

І нарешті, начебто ненароком кинуті слова – порівняння, що Гітлер «здійняв у народі проти себе ще більшу ненависть, ніж була до Сталіна»⁴. Та й зовсім не випадково згадується фраза з

¹ Там само. С. 247.

² Там само. С. 248.

³ Там само. С. 249.

⁴ Там само. С. 221, 223.

емігрантського журналу: «Найбільшу, майже ідеальну точність більшовизм виявляє в одній галузі своєї діяльності – в галузі терору і репресій»¹. Природно, питома вага міркувань з цього приводу, наведених на підтвердження фактів також досить високі.

Випереджаючи ідеологічні схеми тих, хто пізніше створить голодоморно-геноцидні концепції, В. Винниченко вже в 1950 році стверджував: «Сталін свідомо, організовано створив нам голод, щоб загнати селян у свої колгоспи, у свою каторгу тут у нас, в Україні...»²

Подібних сентенцій в романі досить багато. І мова не тільки про продукт літературної творчості В. Винниченка. Це його справжні, глибокі, непохитні внутрішні переконання. 20 грудня 1949 року він записав у своєму щоденнику: «Весь світ готується святкувати 70-річчя «великого, єдиного, неповторного» ...убійника мільйонів, морально незрівнянного тупого індивіда»³...

Однак, попри все наведене, український письменник не вважав, що слід відмовитися від соціалістичного ладу. Він гадав і з усіх сил (вдаючись у даному разі до логіки впливу емоційного ефекту «від протилежного») намагався переконати інших: сталінізм зовсім не був сутністю соціалізму, а, навпаки – його ганебним, страхітливим спотворенням. Ось від нього і слід було очистити радянський лад. А що останній мав значні історичні переваги над капіталістичною політичною системою, у В. Винниченка жодних сумнівів не виникало.

І знову це були не лише слова – суб'єктивні враження, а сутнісні висновки на основі предметного аналізу, осмислення функціонування буржуазного суспільства з притаманним йому високим рівнем продуктивності праці, економічної ефективності, проте з величезними внутрішніми суперечностями, які заводять людство у безвихідь, роблять невідворотними класові катаклізми і неминучий крах.

В уста одного з центральних героїв, який в романі намагається дати правдиві оцінки непростій ситуації, письменник вкладає

¹ Там само. С. 107.

² Там само. С. 223.

³ Щоденники Володимира Винниченка (1949 р.) // Слово і час. 2001. № 1. С. 78.

слова: «Ми вважаємо, що капіталізм кінець кінцем... упаде, викличе у себе революцію, і ми досягнемо своєї мети без війни». Однак насторожував конкретно-історичний аналіз становища, який змушував сумніватися в тому, що загалом вірний теоретичний висновок реалізується в ближчій перспективі. Той же промовець під час відповідальної доповіді на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) застерігався: «Але чи це реальні рахунки, товариші? Чи не є це просто ховання голови в пісок? Чи не ясно повинно бути кожному вдумливому політикові, що тепер революція ні у нас, ні у них неможлива. І ми, і вони так багато думаємо про неї й так старанно робимо їй аборти, що вона не має сил жити ні у нас, ні у них. Доба збройних революцій скінчилась, товариші. Це треба визнати чесно і сміливо»¹.

В. Винниченко був переконаний в тому, що головне – треба знайти шляхи вдосконалення суспільства, людських відносин. У концентрованому вигляді свої уявлення про ідеальне суспільство зі справжніми порядками і про шляхи його формування великий мрійник-ідеаліст розгорнув в своїх романах «Лепрозорій» і «Нова заповідь», в основі яких лежить ідея світу на ґрунті програми конкордизму².

Ці твори базуються на соціально-політичній програмі колектократії, яка повинна була служити основою нового мирного порозуміння між народами світу. Як зазначає сам В. Винниченко, «...в цій концепції... нічого немає нового, оригінального, самостійного, вона проповідується борцями за звільнення людства, кращими синами його... але... виконуючи правило конкордистської моралі «що визнаєш на словах, то виконуй на ділі», я... виступив перед інтернаціональним світом зі своєю концепцією миру, з пропозицією такого засобу знищення [війни] на століття в міжнародному, політичному світі, і який, я глибоко в тому впевнений, може бути сприйнятий широкими масами всього людства з гарячою симпатією»³.

¹ Винниченко В. Слово за тобою, Сталіне! С. 359.

² Винниченко В. Лепрозорій: роман. К., 2011. 382 с.; Його ж. Нова заповідь: роман. К., 2011. 349 с.; Панченко В. Винниченків конкордизм // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка Серія: Філологічні науки. Кіровоград, 2010. Вип. 92. С. 216 – 217.

³ Цит. по: Костюк Г. В. Винниченко і його останній роман. С. 47.

Сама ж ідея колектократії визрівала і формувалася у письменника протягом довгих років, навіть десятиліть, як один з найефективніших способів вирішення політичних, економічних, соціальних конфліктів в напівбожевільному («прокажельному») світі.

На думку В. Винниченка, людство, розділене на класи, стани, зайшло в глухий, безвихідний кут, а причиною цього є недосконала, вкорінена в традиційних формах, соціально-господарська структура суспільства. На Заході і на Сході панує або приватна, або державна власність. І тут, і там панує експлуатація людини людиною, в більшій чи меншій мірі є пригноблені і пануючі нації. В такій ситуації будь-яке порозуміння між народами світу неможливе. І рано чи пізно людство дійде до антагоністичного зіткнення у крайніх формах і, зрештою, – до катастрофи. Щоб запобігти цьому, слід світову соціально-економічну структуру (приватно-власницьку на Заході і державно-кооперативну на Сході) перебудувати на правдиво-кооперативну суспільну форму. Її автор і називає колектократією.

За задумом, переконанням і розрахунком мова йде про суспільну модель, згідно якої «володіє і керує господарством не приватний, індивідуальний капіталізм і не державний бюрократизм, а самі ті, які провадять реально господарство, які працюють і творять економічні цінності, себто: самі робітники, техніки, інженери, директори, одне слово – весь трудовий колектив якогось підприємства, інакше кажучи: хай буде не плутократія і не бюрократія, а трудова колектократія – влада трудового колективу, або «лабократія», чи, по нашому, «трудократія» влада праці»¹.

Осмислюючи особистий життєвий досвід, спостерігаючи політичне та економічне життя Європи, мислитель приходив до висновку: наявні системи господарювання, що ґрунтувалися на приватній або державній власності, не здатні забезпечити повного розкріпачення фізичних і духовних здібностей людини і задоволення його різноманітних запитів. Для цього потрібні колективні пошуки іншої системи, яка, по можливості, увібрала б у себе позитивні і життєздатні елементи відомих політико-правових

¹ Винниченко В. Слово за тобою, Сталіне! С. 155.

моделей, і в той же час пододала істотні їх недоліки, або просто відкинула їх, залишила в минулому.

Як вважає автор, дві протилежні системи повинні «досягти політичної згоди», економічно зблизитися шляхом своєї корінної реорганізації, яка має кінцеву мету – соціалізм. Слід негайно, «...без зброї почати переводити приватну власність на засоби продукції на колективну. Не державну, а колективну... Не націоналізація, а соціологізація, краще сказати: колектократія себто влада колективу... Організація кооперативів, продукційних, торговельних, аграрних, фінансових і таких інших, колектократизація всього національного хазяйства»¹.

Всі працівники будь-якого підприємства одночасно повинні бути і співвласниками його, а доходи, відповідно до законів, розподілятися між усіма членами колективу. На думку В. Винниченка, така, дійсно народна кооперативна система розрахована не на конкуренцію між народами, не на подолання одних іншими, а на гармонійну співпрацю.

Так можна буде досягти світової згоди, «згладжування суперечностей», поглиблення взаєморозуміння і взаємодопомоги, зближення. В цьому відношенні ідеї В. Винниченка дуже співзвучні з «теорією конвергенції», над якою в ХХ столітті билася думка Дж. Гелбрайта, П. Сорокіна, Я. Гінбергена, Р. Арона. Вони також в різних варіантах проводили ідею, згідно з якою економічні та ідеологічні відмінності між капіталістичною і соціалістичною системами поступово стираються і в перспективі мають тенденцію до злиття.

Варто нагадати – перекладений і виданий французькою мовою роман В. Винниченка «Нова заповідь» набув досить широкого розголосу. Впливовий і популярний французький літературний журнал «Le Nouvelle Litterere» оголосив його значною подією, назвав автора «великою людиною європейського масштабу», а Товариство розвитку мистецтва, науки і літератури нагородило почесним званням і срібною медаллю. Тоді ж інтелектуальний елітарний французький «Clube de Fobouge» назвав творця «Нової заповіді» «особистістю світової ваги»².

¹ Винниченко В. Нова заповідь. С. 40.

² См.: Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. С. 45.

Натхненний такими оцінками й твердо переконаний в глибинній гуманній сутності свого теоретичного проекту, В. Винниченко звернувся з маніфестами до Організації Об'єднаних Націй та світової громадської думки з пропозиціями, щоб самі народи взяли в свої руки справу війни і миру, а уряди держав активно шукали шляхи «взаєморозуміння між собою і мирного співіснування». Письменник був переконаний, що зі всесвітнім введенням колектократії під керівництвом ООН з'являться якісно нові держави, які в майбутньому, без потрясінь і насильства могли б об'єднатися в світову федерацію вільних народів.

Як завжди, працював Володимир Кирилович натхненно, із завзятістю, відкидав сумніви, які часом виникали. Творив у щирому переконанні, що його ідеї коли-небудь знадобляться, спрацюють, будуть корисними людству. Він думав про колектократію, за власним визнанням в щоденнику, «вдень і вночі», вважав її своїм «віросповіданням», сподівався, що його почують в Кремлі і за океаном, розчаровувався, коли в певні моменти розумів марність своїх зусиль, а потім знову, зі ще більшим ентузіазмом брався за роботу. «Ох, дійсно, яка неспокійна вдача у мене і яке зухвальство: таки примусити дискордистів прислухатись до голосу конкордиста, – записав він одного разу в своєму щоденнику. – Покласти ще рік лютої праці й виступити знову з книгою за мир – мир не московський і не вашингтонський, а колектократичний, той, що голос його не хочуть почути ні московці, ні вашингтонці, який замовчують усі вільні й невольні слуги їхні»¹.

Нерідко Володимир Винниченко дивився на себе начебто з боку і намагався якомога реалістичніше оцінити свої зусилля й ініціативи. І, навіть, за відверто критичної оцінки дій, в його позиції завжди проглядає бодай прихована надія на те, що йому вдасться «докричатися» до людей, які повинні врешті-решт зрозуміти його правоту, раціональність пропонованих ним рішень, кроків, варіантів вирішення найскладніших глобальних проблем. А тому вважав витрачені зусилля недаремними. За два місяці до смерті він записав: «Щасливі ті люди, які навіть в старості можуть бути наївними. Я і Коха (Кохана, дружина В. Винниченка, Розалія

¹ Щоденники Володимира Винниченка (1949 р.) // Слово і час. 2001. № 1. С. 76–77.

Яківна. – В. С.) належимо до таких щасливців. Ми знову сидимо годинами, напружуючи свої сили, нервуючись і страждаючи, і перекладаємо статтю, яка повинна створити мир на землі. Ми удаємо, що маємо малесеньку надію на те, що якась фр[анцузька] газета схоче статтю надрукувати і що політична чи громадська опінія Франції зупинить на ній увагу. Зупинить і поставиться прихильно. Що преса підійме питання ляборократії, прийме цей спосіб миру, вхопиться за нього, рятуючи своє життя, і примусить прийняти інші країни та весь світ. Блаженна наївність»¹.

Іноді думками (і пропозиціями) поважний політик доходив і до того, щоб створити з українських емігрантів партію, ідейно-теоретичними основами якої були б гасла колектократії «Україна без наймита» («Без хлопа і пана») і т. п.²

Обґрунтовані українським мислителем рецепти сприймалися багатьма як мало реалістичні, більше – утопічні і навіть дивацькі. Як відомо, вони не змогли реалізуватися на тому векторі, який намагався передбачити переконаний прихильник соціалістичної ідеї. Однак не можна не бачити і того, що суспільні трансформації, які відбулися в світі в кінці ХХ – початку ХХІ століття, не мали своїм теоретичним підґрунтям розрахунків і висновків кращих умів людства, серед яких почесне місце займає і українець Володимир Винниченко.

Ще раз варто наголосити: головна сюжетна лінія роману «Слово за тобою, Сталіне!», його смислове навантаження – не поведінка вигаданих героїв в дуже непростих, суперечливих, екзистенціальних ситуаціях, а дискусії навколо концепції колектократії і теорії конкордизму, які отримують докладний виклад в різних ракурсах, конкретизація і деталізація, про головну суть яких, як можливих знарядь в запобіганні військового протистояння соціальних систем, йшлося вище.

В той момент письменник, мислитель, діяч дійсно міжнародного масштабу вважав своїм найважливішим завданням запобігання третій світовій війні, вбачаючи в розпочатому ідейному протиборстві («холодній війні») величезну загрозу людству. 4 червня 1949 року письменник записує в щоденнику: «Проект дальшої пропаганди ідеї миру через колектократію...», а 12 червня

¹ Винниченко В. Щоденники (1950–1951 рр.) // Слово і час. 2001. № 2. С. 87.

² Щоденники Володимира Винниченка (1949 р.) // Слово і час. 2001. № 1. С. 68.

продовжує: «Обдум[ування] плану наміченого виступу в Парижі на тему «Колектократія як засіб світового миру»»¹.

В книзі, над якою працює в цей час Майстер і мучиться над вибором якомога точнішої її назви, нарешті зупиняється на варіанті «Слово за тобою, Сталіне!». Попередній орієнтир – «Термітизм» – сила, що роз'їдає соціалістичний лад зсередины, відхиляється. Позірних претензій до капіталістичних порядків, критичних зауважень і міркувань по відношенню до західного світу незрівнянно менше (це і зрозуміло – до подібних «вкраплень» автор праці вдається лише з метою вибіркового порівнянь, та й «повною мірою» виконав викривальне завдання «системи «вчорашнього дня» в попередньому романі «Нова заповідь»). Вся увага концентрується на тому, в який спосіб досягти розуміння світовим загалом, принаймні, лідерами провідних, наймогутніших і найвпливовіших держав усієї раціональності, виграності проекту.

На певному етапі здається, що слід лише знайти прийнятний механізм проведення всесвітнього референдуму, в кінцевому результаті якого подвижник-гуманіст був переконаний абсолютно: народи неодмінно будуть на боці суспільного прогресу. Перевагу отримують прибічники соціалізму (адепти капіталізму у відкритому демократичному змаганні приречені на поразку), а далі висловляється на підтримку колектократії: «трудожці в усьому світі стануть на наш бік і почнуть вимагати заведення колектократії»².

Однак, судячи з усього, більш-менш конструктивного варіанту механізму ініціації «запуску» проекту В. Винниченка так і не знайшов. Відтак фінал твору (в житті ж того взагалі не було) виглядає не цілком переконливим. Йде опис засідання Політбюро ЦК ВКП (б) під головуванням Й. Сталіна. Саме йому один з членів Політбюро наважується запропонувати виступити з ініціативою до західних лідерів влаштувати планетарний референдум щодо виключення в перспективі війни як способу вирішення глобальних суперечностей. Останні слова звучать і як тривожний заклик-набат, і як остання молитва (з надією на диво): «Вжйй свого впливу і нашої сили, щоб питання світового конкурсу було поставлене на світовий

¹ Щоденники Володимира Винниченка (1949 р.) // Слово і час. 2001. № 1. С. 71.

² Винниченко В. Слово за тобою, Сталіне! С. 156, 157.

референдум. Нехай народи самі візьмуть долю в свої руки. Запропонуй світові не бомби, не фізичну силу, а силу розуму й волі народів. Вони чекатимуть твоєї пропозиції в болючому напруженні.

Слово за тобою, Сталіне!»¹

Були висунуті, обґрунтовані й відповідні теоретичні засади – концепція колектократії, теорія конкордизму².

У романі Й. Сталін робить висновок, що доповідач «порушив дуже важливе питання. Ми повинні його обміркувати. Коли саме це буде, через тиждень чи через рік, ми цього тепер не можемо сказати. І яке саме вирішення ми винесемо, так само наперед ніхто не скаже. Хай секретаріат роздасть нам всім копії його промови. Сьогоднішнє засідання закінчене.

Він трудно піднявся. За ним встало зі своїх місць усе Політбюро ВКП(б)»³.

Незрозумілим залишається, яке ж слово скаже Й. Сталін. І чи скаже його взагалі...

Створюється враження, що В. Винниченко закінчував свій твір якимось поспіхом, без попередньої впевненості, не вкладаючи в нього того натхнення, «напруження», ентузіазму які, судячи зі щоденникових записів недавнього часу, хотів би донести до лідерів і Сходу і Заходу. Можливо це відбувалося і тому, що на той момент стало відомо – його надії на візит до американського президента Г. Трумена, плани звернення до дружини попереднього, покійного президента Ф. Рузвельта – Елеонори Рузвельт закінчилися безрезультатно.

Читач розуміє: В. Винниченко сам добре усвідомлює, що кандидатура Й. Сталіна – не найкращий варіант для виконання надважливої історичної місії, але іншої просто немає. Принаймні, автор твору її не бачить, не знаходить...

Тож не дивно, що і сьогодні багато хто вважає позицію В. Винниченка, особливо ж ймовірність чогось подібного до відтвореного в останніх рядках книги, утопічною. Додаткові переконливі аргументи тут – весь наступний світовий досвід – історія пішла, як відомо, іншим маршрутом.

¹ Там само. С. 370.

² Там само. С. 351 – 370.

³ Там само. С. 370.

Але судити про художній твір з позицій тільки політичного прагматизму навряд чи виправдано, як і оцінювати книгу на основі того, чого в ній немає і що, імовірно, могло (або мало б) бути. Набагато логічніше належним чином придивитися до того, що в ній є. А є в ній досить серйозний (природно суб'єктивний) аналіз цілої епохи в житті радянського народу, українців. І зроблено це не випадково. Сімдесятирічний письменник, патріот інтуїтивно, та й усвідомлено-реалістично, відчуваючи, що вступив в ту пору життя, коли пора думати про заповіт, концентрується на цьому завданні.

Тому роман «Слово за тобою, Сталіне!» дуже органічно вписується в останні творіння, які навіть своїми назвами говорять багато про що: «Нова заповідь» і «Заповіт борцям за визволення».

Одночасно книга - це і продовження ідейно-політичної боротьби проти практики сталінізму. В. Винниченко намагався довести, що він послідовний прихильник соціалізму, йому близькі інтереси простого народу. Він раніше не раз звертався до Й. Сталіна з проханнями про дозвіл повернутися в Україну, віддати сили на служіння УРСР. Далеко не все йому подобалося на Батьківщині, з чим він не міг погодитися, змиритися. Але вважав можливим скоригувати курс, усунути прорахунки і недоліки.

Тепер в цьому відношенні ставилася крапка. Надію на позитивні зміни гуманіст і патріот подумки пов'язував з міжнародними чинниками, геополітичними процесами. І якщо не все, а, можливо, і багато що в його позиції уявлялося і видається нині не ідеальним, навіть неприйнятним і помилковим, це зовсім не означає, що творіння Володимира Кириловича не було виразом настроїв і поривань досить широкого суспільного сегмента.

Ідеї творів В. Винниченка, особливо тих, в яких обґрунтовувалися концепції конкордизму і колектократії, можуть вважатися своєрідним заповітом нащадкам. Здається, до багатьох думок неабиякого таланту, справжнього мислителя з необхідністю ще буде звертатися не одне покоління людей, знаходячи в них натхнення і зразки для вирішення нагальних проблем суспільного розвитку – складного, суперечливого, конфронтаційного, конфліктного.

*Світогляд. К., Академперіодика. 2020. № 3 (83). С. 44–50;
Гілея. Науковий вісник. Випуск 152 (1). К., 2020. С. 55–60.*

ЭПИЗОДЫ НАУЧНО-МЕМОРИАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АКАДЕМИКА Б. И. ОЛЕЙНИКА

Получив предложение написать краткие воспоминания о Борисе Ильиче Олейнике, я некоторое время колебался. С одной стороны, хорошо знал Бориса Ильича, был неплохо осведомлен о некоторых весьма важных (с моей точки зрения) сторонах и направлениях его деятельности, продолжаю очень высоко ценить его дарования и содеянное в разных областях творчества. С другой стороны – немало сомневался – насколько органично может «вписаться» в контекст задуманного издания и составить интерес то, о чем я имею право и могу позволить себе говорить.

В конце – концов я решился привлечь публичное внимание к аспектам, которые, по-моему, способны существенно дополнить воссоздаваемый образ неординарной, многоплановой личности, не так давно оставившей и осиротившей нас, нацию, славянское сообщество, мир литературы и искусства, культуры в самом высоком и широком смысле слова.

Судьбе так было угодно, что с 1992 года до 2017 года, правда, с небольшим перерывом, академик Б. И. Олейник являлся главным научным сотрудником Института политических и этнонациональных исследований Национальной академии наук Украины, работал в отделе социально-политической истории, которым до 2010 года руководил я. Естественно, мы много общались, оставив в моей памяти светлые воспоминания. А с моим назначением директором Украинского Института национальной памяти при Кабинете Министров Украины реальная интенсивность и объемы нашего сотрудничества заметно возросли. Борис Ильич сразу же был введен в состав редколлегии регулярно выходивших научных трудов Института, систематически включался в составы организационных комитетов по подготовке и проведению таких научных акций как конференции, круглые столы, научные чтения, выставки, принимал участие в теоретических дискуссиях. Во многих случаях с его деятельным участием, неизменным вниманием к его позиции проходились

консультации, коллективные обсуждения исследовательских и других перспективных, общественно значимых проектов.

Означенное, полагаю, объясняет и определенный вес условно называемого мемуарным элемента, способного усилить доказательность предлагаемых вовсе не абстрактных оценок и выводов.

Борис Ильич Олейник выделялся, точнее возвышался в академической среде настолько осязаемо и убедительно, что это считалось совершенно естественным и несомненным. Он вполне обосновано стал одним из двух ученых – гуманитариев, отмеченных высшей наградой Национальной академии наук Украины – Золотой медалью имени В.И. Вернадского. Подобной чести за 15 лет существования был удостоен другой выдающийся интеллектуал Украины - философ Мирослав Владимирович Попович, что, думается, уже само по себе дополнительно подчеркивает высочайшую оценку вклада поэта-академика в отечественную науку (Лауреати Золотої медалі імені В. І. Вернадського НАН України // Національна академія наук України. Персональний склад. 1918-2018. К., 2018. С. 502).

Весьма логичным и всецело оправданным явилось и решение Национальной академии наук Украины, активно поддержанное интеллигенцией, широкой общественностью всей страны, о выдвижении кандидатуры Б. И. Олейника номинантом на присуждение престижнейшей во всем мире Нобелевской премии. В официальном обращении к Шведской Академии, подписанном Президентом НАН Украины, академиком Б. Е. Патоном подчеркивалось: «С украинским национальным и поэтическим гением Б. Олейника объединяют глубина и четкость осмысления и отображения природного естества украинской этнической общности, выявления социальной сущности явлений и обстоятельств бытия национального коллектива и каждого из его членов, умения проникнуть в самые тайные уголки национального сознания и подсознания. Такое органическое сочетание национального, социального, индивидуального придает творчеству поэта чрезвычайный вес и значимость.

...Раздумья художника над исторической судьбой украинской нации на разных этапах ее становления и развития глубокие, сущностные, часто – густо болезненные. Стремясь постигнуть

логику розвитку українства во времени и пространстве, он сосредотачивает внимание на главных вызовах национального бытия, не обходит самых острых и болезненных вопросов, предлагает собственный взгляд на проблему становления национального самосознания в борьбе как против внешних, так и внутренних врагов и недоброжелателей» (Незрадлива совість України. Борис Олійник: спогади, статті, інтерв'ю, поезії. К., 2018. С. 13-14).

Как профессиональный историк, немало занимающийся историографией, я склонен утверждать, что книга «Князь тьмы», поэма «Трубить Трубіж», последний прижизненный поэтический сборник «Крик», как и многие другие художественные произведения – это обличенные в блестящую образную форму, осмысленные на высочайшем философском уровне реконструкции и оценки сложнейших страниц и проблем нашей уже давней и, конечно, новейшей истории. Думаю, и уверен, что многие так считают: сила их эмоционального и морального воздействия на общественное сознание соотечественников намного превосходят подобный эффект от публикаций целых институтов.

Очевидно, ждет своих исследователей огромное публицистическое наследие Б. И. Олейника, научная оценка его многочисленных выступлений в периодической печати, в частности, в «Літературній Україні», «Сільських вістях», «Правді України», «Культурі і житті». Без преувеличения можно сказать, что в них щедро рассыпаны настоящие шедевры. Сошлюсь только на один пример, на небольшую по объему, но глубочайшую по содержанию, по удивительно убедительной и точной оценке одного из гениев нашей литературы и первопроходцев – государственников В. К. Винниченко – «Істинний соціаліст із гнізда Франка і Лесі» («Літературна Україна». 2005. 4 серпня). Искренне восхищаясь талантом одного из украинских светочей, ориентируя современников на его подвижнический, вдохновляющий жизненный пример, Б. И. Олейник инициировал учреждение Международной премии имени Владимира Винниченко, которой Украинский фонд культуры отмечал представителей культуры и науки за выдающиеся достижения, имеющие громадную общественную значимость.

В совершенстве владея словом, Б. И. Олейник умел очень расчетливо, эффективно использовать свой дар. Многие помнят, с каким трепетом не раз внимал каждому произнесенному поэтом-классиком слову стотысячный столичный стадион. Мне посчастливилось не раз слушать его выступления на партийных форумах, государственных юбилейных торжествах, когда зал дворца «Украина» буквально заморожено замирал, напряженно вслушиваясь в чрезвычайно емкие, мудрые слова, неторопливо, мерно, безо всякой суеты и апломба произносимые неповторимым полтавским говором с высокой трибуны. Слова, надежно складывавшиеся в глубокие, выношенные, выстраданные мысли, конструктивные замечания, перспективные предложения. Думаю, есть достаточно веские основания утверждать, что делалось это не по наитию, а, исходя из основательного осмысления научных данных, такого же глубокого научного осознания актуальных общественных потребностей.

Так, когда начали складываться благоприятствующие обстоятельства, вызревать атмосфера, обуславливавшие возрастающую необходимость разобраться в причинах, сущности, последствиях трагедии 1932-1933 годов в Украине, Борис Ильич оказался среди тех, кто взял на себя смелость во весь голос поднять проблему на уровень самой высокой по тем временам трибуны Советского Союза – XIX партийной конференции. Обращаясь к делегатам, он категорически потребовал «огласить... причины голода 1933 года, унесшего жизни миллионов украинцев, назвать... поименно тех, по чьей вине случилась эта трагедия» (XIX Всесоюзная конференция Коммунистической партии Советского Союза. 28 июня – 1 июля 1988 г. Стенографический отчет. В 2-х т. М., 1988. Т.2. С. 30).

Б. И. Олейник хорошо знал, в каком положении были тогда ученые Института истории партии. Мы открыли особые (секретные) папки, находившиеся на чрезвычайном, исключительном режиме хранения, морально и профессионально были готовы обнародовать важнейшие документы, но еще не могли этого сделать без специального разрешения высших партийных властей (такова была тогдашняя реальность). Борис Ильич сделал первый шаг и, воспользовавшись им, формирующейся общественной

атмосферою, ми продовжили путь, підготувавши проект постановлення ЦК Компартії України о голоді 1932-1933 років на Україні і публікацію зв'язаних з ним архівних матеріалів (постановлення було прийнято 26 січня 1990 року).

Поет-академик привітав вихід першого наукового видання книги «Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» (К., 1990. 605 с.), не раз внаслідок звертався до неї, користувався матеріалами. Надо відзначити, стосовно Б. І. Олейника до складнішої і неймовірно заплутаної проблеми з великим увагою, обережністю, суворою, принциповою науковістю, розуміючи, що надлишній емоційність, ідеологічна шумиха зовсім не на користь справі, відновленню історичної істини. В час неодноразових повернень до складної теми, в розговорах він дуже скрупульозно «допытывався» до найменших деталей, не соромився знову і знову повторювати одні і ті ж питання, десятки раз уточнював статистику, щиро турбувався, щоб найменшим неточним акцентом, невпевненим твердженням не погрішити перед пам'яттю мільйонів загинувших: слід особливо підкреслити – не тільки етнічних товаришів, а всіх, без виключення, кого в усіх кутках необмежаної країни торкнулася чорна, жахлива трагедія. Будучи одним з перших, хто намагався підняти проблему на належну наукову висоту, намагався об'єктивно вирішити її, він вважав для себе неприпустимим презирливим кошуном ідеологізацію, політизацію жахливої сторони минулого, тим більше – піар – "Danse macabre" (танець на кістках).

В сказаному легко переконатися, прочитав проникливе передисловіє Бориса Ільича «Зберегти чистий голос Дзвону пам'яті» в книзі Д. В. Веденєєва і Д. В. Будкова «Заручниця глобального протистояння. Трагедія великого голоду 1932-1933 років в Україні в контексті «холодної війни» 1945-1991 років» (К., 2013. С. 5-10).

Так же легко переконатися в той мірі скромності Чоловіка Правди, не спроможного ні на йоту переувеличити свою, на справді практично визначаючу, роль в вирішенні складнішої проблеми. В згаданому передисловії він підкреслює, що ініціатива створення першого величезного меморіалу – Кургану пам'яті жертвам голоду 1932-1933 років в Україні вздовж

Мгарского монастыря на Полтавщине – принадлежала видному драматургу Алексе Колومیюцу, обратившемуся в Украинский фонд культуры за помощью.

И председатель Правления фонда не просто горячо откликнулся, энергично поддержал благородную идею. Он сделал все для ее претворения в жизнь. Фигурально выражаясь, он вовлек, «включил в процесс» (вряд ли чьего-либо другого авторитета для этого хватило бы) очень многих (может быть, всех), кто способен был помочь реализации замысла. И Патриарха Московского и всея Руси Алексия II, и Первого секретаря ЦК Компартии Украины Станислава Ивановича Гуренко, и многолетнего вице-премьера правительства, академика Петра Тимофеевича Тронько, и еще многих и многих других влиятельных личностей.

Уже 12 августа 1990 года при стечении огромного числа соотечественников и иностранных участников состоялось освящение памятного знака Кургана скорби. В торжественной церемонии приняли участие высокие партийные и государственные деятели и при том задолго до того, как трагическую тему стали конъюнктурно использовать другие, превращая ее в удобный фактор показного патриотизма и наигранного, фальшивого гуманизма.

Заслуживает внимания и тот факт, что в тот памятный день при благословении Патриарха Алексия II заупокойная служба о жертвах голода правилась во всех храмах Российской православной церкви на просторах всего СССР. Тогда стараниями таких личностей, как Б. И. Олейник, общая память, наши совместные достижения сближали людей, а случавшиеся трагедии и печали не ссорили, а вызвали чувства взаимоподдержки: история, наука, мемориальные практики объединяли, нравственно возвышали...

Не могу удержаться чтобы не обратиться к обжигающим душу своей тихой, ненадрывной, а потому столь разящей печалью гениальным словам поэта из стихотворения «Возле Мгарского монастыря»:

«На цій горі, на пагорбі печалі,
Де все болить – від квітки до хреста,-
Ідуть дощі вдовиними плачами...
На цій горі, на пагорбі печалі,
Німіє слово і мовчать уста.

Гірка сльоза пече, як сіль чумацька.

Стоять в жалобі схилені Лубни.

І монастир – як оберіг козацький.

І дзвін вола безмовно «Пом'яни»

(Борис Олійник. Основи. Поезії. Поеми. К., 2005. С. 354)

С большим удовлетворением отмечаю, что эти строки (как, впрочем, и многие другие) выдающегося украинского поэта переводят и издают на многих других языках.

Когда мне случалось (к сожалению, считанные разы) оказываться у Большого Колокола с подвешенными тридцатью тремя малыми колоколами (дзвонами), с такой потрясающей духовной силой символизирующих непреходящую боль нации, я неизменно вспоминал Бориса Ильича и думал, что это памятник и ему, что он незримо запечатлел в нем и себя, и будет продолжать жить в благодарной памяти.

Не по должности или положению, а, скорее, по зову сердца Б. И. Олейник так неповторимо – выразительно воплощал все свое высокодуховное естество и во многих других мемориальных практиках. Достаточно вспомнить об очень примечательной истории с возведением Памятника Матери-Вдове.

Конечно, в пламенном поэте, выдающемся гуманисте никогда не угасал огонь любви к своей родной маме, в одиночку ставившей на ноги сына в мхурое послевоенное лихолетье. Но с таким же чувством он мысленно обнимал всех женщин страны, мужественно преодолевавших невзгоды страшного наследия войны, всех их, которые на своих хрупких плечах вынесли тяготы возрождения гигантского государства и воспитали целое поколение блестящих сыновей и дочерей – достойных приемников и продолжателей дела навсегда оставшихся на полях сражений с нацистской чумой дедов и отцов.

Не могут не подкупать слова Великого Гражданина и Патриота, произнесенные на уже упомянутой XIX конференции КПСС. Во времена серьезного переосмысления и переоценки исторического опыта XX столетия самого высокого достоинства и светлого благородства преисполнены выверенные до мельчайших нюансов соображения и замечания: «...Я хочу сказать, что в последнее время, справедливо побивая культ, мы в своем не всегда

благородном гневе, бросаем камни на весь народ, подвергая сомнению чуть ли не все содеянное им. Перед моим внутренним взором еще с детских военных лет – бескрайнее поле с глубоко вывороченными серыми глыбами. Присмотритесь: да ведь это же не глыбы, а серые фуфайки на плечах наших женщин, матерей, сестер, жен, любимых, согбенных в тяжком труде, да не за Сталина, а за своих мужей, сражавшихся с фашизмом, во имя победы отдавали они и красоту свою, безвременно угасшую, и последние силы. Во имя родной страны, по поводу которой кое-кто начал сомневаться: а была ли и есть ли эта страна? Не знаю, как у кого, а у меня и пославших меня на конференцию есть Родина – Советская Украина. (А плодисменты.) И есть страна – Союз Советских Социалистических Республик. (А плодисменты.) И я испытываю естественную гордость за свое социалистическое Отечество

Забывать об этом, о том, что наша победа – это подвиг народа, таким образом лишая жизни несколько поколений, – великий, непростимый грех. И наша литература, все виды искусства должны укреплять, а не разрушать связь поколений, хранить память не только о плохом, но и о том великом, непреходящем, что содеяли наши предки. (А плодисменты.)» (XIX Всесоюзная конференция Коммунистической партии Советского Союза. С. 29-31).

Произнесенное тридцать лет назад, как представляется, так же актуально и сегодня. В нем заключена глубочайшая человеческая мудрость, высочайшая мораль и подлинная методологическая научность. Но для деятельной натуры Б. И. Олейника это не просто правильная позиция и красивые слова. Он стремился в каждой ситуации вести себя соответствующим образом, доказывать правоту своих воззрений реальными поступками, жизненной практикой. Благо, ничего специально выдумывать было не надо. Проблемы, дела сами находили руководителя Украинского фонда культуры – общественной организации, не располагавшей сколь-нибудь серьезными финансовыми возможностями. Так уж повелось: когда вставали важные, действительно общезначимые вопросы, возникали масштабные предложения, украинцы знали, к кому надо обращаться. Борис Ильич снискал себе славу Человека Дела. А еще он всегда мыслил и чувствовал, как украинцы, как их

большинство. В его творчестве многие и многие находили отражение своих настроений, воплощение своих чаяний.

И совсем не случайно Галина Васильевна Заболотная услышала в поэзии Бориса Ильича, отчасти ставшей и песенной классикой, очень близкие собственным чувствам мотивы, поразительно волнующие нотки (Всенародний пам'ятник Матері-Вдові. Листи, документи, статті, поезії, оповідання, фото. К., 2013. С. 6-7) и потому именно ему отправила письмо с предложением увековечить память о целом поколении вдов самой страшной войны, их беспримерном подвиге во имя жизни. Собственно, так бы поступили многие. Недаром же Президент национальной академии наук Украины Б. Е. Патон в представлении в Нобелевский комитет отметил: «Одной из центральных проблем в его (т. е. Б. Олейника. – В. С.) поэтическом творчестве является проблема верности/предательства, одним из центральных образов – образ матери (матери-вдовы). В мировосприятии поэта существует подлинный культ матери, объединяющийся с культом родной земли» (Незрадлива совість України. С. 15).

Обращение оказалось, что называется, «по адресу». Поэт-академик отреагировал простыми словами: «Устами Галины Васильевны говорит сама Украина». И тут же принялся за дело, «включил в процесс» украинцев, многих и многих, добрых, чутких, порядочных, честных. В совершенно восхитительной книге «Всенародний пам'ятник Матері-Вдові» – вся история создания замечательного монумента. В издании много блестящих, трогательных слов, искренних мыслей: и простых людей, и тех представителей элиты, кого принято именовать совестью нации. Но, может быть, самые волнующие страницы (думаю, меня простят именитые авторы очень ярких, призывных, мобилизующих строк издания) – это многостраничный отчет о пожертвованиях, благотворительных акциях, средства от которых были направлены на создание скульптурной композиции. Этот бесстрастный по форме документ просто невозможно читать без сильного душевного трепета, наглядно представляя, как скудные украинские гривны сливались в мощную реку, демонстрируя нравственный народный порыв, позволивший претворить в жизнь действительно величественный проект.

Считаю возможным и оправданным обратить внимание на малоизвестные моменты, связанные с заключительной стадией реализации благородного замысла. В упомянутой книге среди многих документов опубликованы письма Б. И. Олейника, имеющие отношение к памятнику, в различные инстанции – Администрацию Президента Украины, Верховную Раду Украины, Кабинет Министров Украины, Киевскую городскую администрацию. Вобщем, типичная бюрократическая процедура – без нее, как известно, «никуда»: предложения, реакция, решения...

Однако, мало кому известно, что это далеко не весь объем переписки, что «за кулисами» событий все было не так просто. Прежде, чем затевалась официальная переписка, принимались и обнародовались решения, Борис Ильич предварительно проговаривал в тех же инстанциях пожелания, соображения, в частности, относительно будущего месторасположения монумента. Многократно обдумывая варианты, Б. И. Олейник считал, что несущий необычайно высокую содержательную и символическую нагрузку памятник Матери-Вдове непременно должен быть установлен на просторной территории Музея Великой Отечественной войны (как он официально тогда именовался). Председатель Правления Украинского фонда культуры, несомненный моральный камертон нации, доказывал, что его предложение не просто логично. Оно в высшей степени справедливо, способно очень органично, содержательно дополнить существующий комплекс. Борис Ильич наносил частные визиты, писал письма-обоснования, сопровождал на предполагаемые площадки разные комиссии, убеждал что музейный комплекс только выиграет от подобного дополнения-символа народного величия, негибкости, непокорности, подлинного массового героизма. Однако положительное решение, казалось бы, абсолютно безупречно преопределенного в своей убедительности вопроса без конца, и без внятных объяснений откладывалось.

Часто возвращаясь в разговорах (и насколько я знаю – не только со мной) к странной ситуации, Борис Ильич пытался приглушить произвольно вырывавшиеся вздохи и с болью во взгляде тихо повторял: «Не понимаю...». Под этими словами можно подразумевать разное. Но что определенно понимал опытный,

умудренный жизнью интеллектуал-реалист, так это то, что пришло другое время, что дули совсем другие ветры, что идеологическая атмосфера, отношение к ценностям менялись – не всегда оправданно, соответственно логике и морали. И авторитетнейший из украинцев конца XX – начала XXI века в конце концов вынужден был отступить. Согласился на то, что превосходный по воплощению идеи, художественному мастерству монумент был открыт вдали от центра Киева (тут, оказывается, отводится место для других персонажей), в Парке Победы в Днепровском районе. Сам по себе парк тоже хорош. Но ведь речь не о нем...

На открытии памятника присутствовали десятки тысяч киевлян, многочисленных делегаций из областей Украины (правда, без «первых лиц» – своя примета времени). Хочется думать, что, попадая в тихие аллеи неблизкого уголка украинской столицы, многие посетители обязательно будут задерживаться у волнующей гранитной композиции и, испытывая непростые чувства, мысленно благодарить создателей – не забыли, помнят, другим напоминают. Считаю своим долгом накануне 9 Мая приводить в это место двух своих внучат. Здесь в очередной раз рассказываю им о Великом Подвиге и, обязательно – о Борисе Ильиче Олейнике. Верю, в этом месте нетленная память о нем будет теплиться, «прорываться» к сознанию благодарных людей еще долго и долго...

О мемориальном подвижничестве Великого Художника можно говорить еще немало. Были триумфальные победы, однако были и обидные поражения, точнее – нереализованные замыслы, проекты.

Вспомню об одном из последних, о плане создания Всеукраинского мемориального комплекса в городке Корюковка на Черниговщине – месте самого масштабного преступления нацистских оккупантов и их пособников против мирного населения в годы Второй мировой войны. Здесь за два мартовских дня 1943 года были зверски уничтожены (расстреляны, заживо сожжены) практически все жители районного центра – более 6700 человек: дети, женщины, старики (только единицам чудом удалось спастись). А вместе с предыдущими жертвами с начала оккупации Корюковка потеряла более 7,5 тыс. человек (Партизанська підпілля боротьба в Україні (1941-1944 рр.): Історія, люди, пам'ять. К., 2011. С. 458-462).

Украинский институт национальной памяти в тесном взаимодействии с Украинским фондом культуры провели немалую исследовательскую подготовительную работу. Буквально по крупицам были восстановлены персональные данные жертв Корюковской трагедии (естественно, в рамках возможного, строго документально подтверждаемого); на их основе созданы каталоги, сборники, книги, проведены научные конференции. Параллельно удалось восстановить документальную картину сожженных сел Украины: согласно разработанной научной методике, были собраны материалы более чем о 670 населенных пунктах, гибели их жителей (Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941-1944 рр.). Анотований покажчик. К., 2012. 416 с.; Сожженные села. Украина под нацистской оккупацией (1941-1944 гг.). М., 2013. 384 с.; Устименко В. У кожного своя правда. Істина одна: Корюківка: довічна біль. К., 2013. 438 с.). Данные книг, как и другие документальные сведения планировалось также обязательно отразить в экспозициях мемориала. Усилия научной, творческой общественности, администрации города и области были поддержаны на самом высоком государственном уровне: был издан Указ Президента Украины и принято Постановление Верховной Рады Украины, Кабинет Министров Украины запланировал солидное бюджетное финансирование предстоящих строительных и архитектурных работ на 2014 год. Удалось осуществить нужный землеотвод под планируемый комплекс, успели провести творческий конкурс и утвердить проект... На сегодня продвижение на данном направлении давно прекращено. Борис Ильич по этому поводу серьезно переживал...

Остается надеяться, что к его важным, перспективным замыслам общество еще вернется – они не потеряют своей привлекательности и значимости.

А за совершенное Борисом Ильичом Олейником, в том числе и в научной сфере, на мемориальном поприще – низкий поклон его деятельной натуре, беспокойному характеру, пламенному сердцу крупного ученого, художника, общественного деятеля.

*«Борис Олейник «Когда вернусь...».
Воспоминания современников». М., 2019. С. 118 – 128.*

ГАРМОНИЧНОЕ СОЧЕТАНИЕ МАРКСИЗМА С НАЦИОНАЛЬНЫМ ИНТЕРЕСОМ КАК ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ПРОГРЕССИВНОГО ОБЩЕСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ В XX – XXI СТОЛЕТИЯХ (ПРИМЕРЫ КИТАЯ И УКРАИНЫ)

Марксистское учение, основывающееся на формационном принципе исторической поступи человечества, научно обосновывает закономерность вызревания в недрах капитализма предпосылок для его смены более высокой, совершенной и справедливой системой организации и жизнедеятельности общества – переход к социалистической стадии развития с внедрением в практику начал коммунистического способа производства.

К. Маркс и Ф. Энгельс получили в 1847 г. предложение на подготовку программного документа от «Союза коммунистов» – организации международной, межнациональной. Таким был не только ее персональный состав, а и доминирующее представление о том, что нарождающееся коммунистическое движение несомненно должно быть интернациональным, неизбежно преодолевающим государственное и национальные барьеры, превращающимся в мировой феномен. И «Коммунистический Манифест» стал блестящим образцом научного воплощения идей единения рабочих всех стран, всех трудящихся, эксплуатируемых и угнетаемых в борьбе за социальный прогресс. Стержневой сущностью революционного движения, главным мобилизующим призывом коммунистов стали заключительные слова «Манифеста»: «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!».

Под этим лозунгом К. Марксом и Ф. Энгельсом в сентябре 1864 г. было создано Международного Товарищества Рабочих – Интернационал. А духовным детищем его стала Парижская Коммуна 1871 г. Ознаменовав одну из ярчайших вех революционной борьбы, первая героическая попытка завоевания рабочим классом политической власти высветила и насущную потребность

– создание сильной, сплоченной и дисциплинированной партии в каждой отдельной стране. С развитием событий в мире становилось все более очевидным, что уровень экономического и общественного прогресса в разных регионах и странах не только не выравнивается, но и все более существенно отличается. Перед политическими силами, решающими взять на себя функцию направлять историческую поступь по восходящей линии, встала задача приспособить общие представления об общественном прогрессе с реальными возможностями и потребностями, порождаемыми особенностями, спецификой отдельных социумов, объединенных в сформировавшиеся к тому времени государства.

Ответом на вызовы времени, обстоятельств, потребностей явилось образование в Европе и Северной Америке социалистических партий. Возглавив отдельные национальные отряды пролетарского движения, они конкретизировали в приближении к осознаваемым задачам программы, избирали перспективную тактику борьбы. Вместе с тем, стратегические цели и реальная практика обуславливали необходимость координации усилий в международном масштабе, налаживании взаимоподдержки, взаимопомощи. Это вызвало к жизни II Интернационал, созданный в июле 1899 г. под авторитетным руководством Ф. Энгельса. Однако разумного, обоснованного, рационального баланса, обеспечивавшего гибкое, органичное сочетание общих (интернациональных) и частных (национальных, национально-государственных) задач выдержать не удалось. Отдав в экстремальных условиях начавшейся в 1914 г. Первой мировой войны предпочтение национальным интересам, что привело социалистов большинства стран к поддержке в войне собственных правящих классов, прежде всего буржуазии, погрязший в оппортунизме Социинтерн потерпел крах.

Диалектика же развития революционно-освободительного движения детерминировала качественные подвижки в марксистской теории. Их концентрированным воплощением стал принципиально новый ленинский вывод о возможности победы социалистической революции первоначально в нескольких, или даже одной стране – наиболее слабом звене в системе империалистических государств.

Именно такой страной история избрала Россию.

Октябрьская революция 1917 г., с одной стороны, стала объективным подтверждением правильности ленинского теоретического прогноза. С другой стороны, она рассматривалась как первый акт мировой пролетарской революции, чему призван был способствовать созданный по инициативе В. И. Ленина в марте 1919 г. III, Коммунистический Интернационал. Оба отмеченных фактора стимулировали рост революционных настроений и движений в мире, захватывая в орбиту своего влияния все новые регионы. Одним из масштабных воплощений данной тенденции стало создание в июле 1921 г. Коммунистической партии Китая. Ей надлежало вписать яркие, впечатляющие страницы в национал-коммунистический процесс.

У истоков этого процесса стоял В. И. Ленин, вскоре после победы Февральской революции 1917 г. предложивший переименовать Российскую социал-демократическую рабочую партию в Коммунистическую партию России, а затем выступивший с инициативой поддержки российского опыта в других странах. Именно на том этапе проявился, и даже до определенной степени упрочился, феномен, получивший название национального коммунизма (национал-коммунизма). А хронологически первым таким опытом можно считать зарождение и эволюцию украинского коммунизма.

Украина на протяжении более 260 лет являлась составной частью рушившейся с 1917 г. империи. Регион, по преимуществу (на 73%) населенный этническими украинцами, являлся одним из наиболее развитых в экономическом (и индустриальном, и сельскохозяйственном) отношении, со сравнительно наиболее высоким уровнем концентрации промышленных и сельскохозяйственных рабочих, как известно, более других слоев общества, предрасположенных к восприятию социалистической, коммунистической идеологии. В сочетании с накопившимся потенциалом национально-освободительной энергии (результат многовековой национальной зависимости и угнетения) это объективно выдвигало трудящихся Украины, прежде всего – пролетариат на особые позиции в политической жизни страны в целом. Украинцам принадлежал

весьма высокий удельный вес в общероссийских политических партиях (большевики, меньшевики, эсеры и др.). Опережающими общероссийские тенденции показателями здесь росли и укреплялись организации Российской социал-демократической партии (большевиков), создавая надежные предпосылки для усиления влияния в Советах рабочих, солдатских и крестьянских депутатов и установления их власти в регионе.

Одновременно в Украине возникла и довольно разветвленная цепь украинских (не только в названиях, но и по программным целям) социалистических партий, среди которых численностью и влиянием выделялись украинские социал-демократы и украинские эсеры. В ноябре 1917 г. усилиями главным образом последних, и как результат масштабной национально-демократической революции, было провозглашено создание Украинской Народной Республики – вначале как автономной части России, а в январе 1918 г. как самостоятельного суверенного государства.

Параллельно на той же этнической территории под руководством большевиков происходил интенсивный повсеместный процесс установления Советской власти, закончившийся к концу января 1918 г. ее доминированием практически на всей территории региона.

Однако, потерпевшие военно-политическое поражение силы, группировавшиеся вокруг Украинской Центральной Рады (руководящими здесь как раз были упомянутые Украинская социал-демократическая рабочая партия, Украинская партия социалистов-революционеров, Украинская партия социалистов-федералистов) обратились за помощью к правящим кругам стран Центральной Европы – Германии и Австро-Венгрии. Согласно подписанному Брестскому договору новоприобретенные союзники обязались вытеснить с территории Украины возглавляемые радикалами (большевиками и левыми эсерами) органы Советской власти, формирования Красной армии.

При сложившейся расстановке классово-политических и национальных сил это было возможно только в результате военной интервенции и оккупации территории Украины, что и произошло уже весной 1918 г. В свою очередь прямым следствием оккупации

стал военный переворот, осуществленный 29 апреля 1918 г. германскими силами. В результате Центральная Рада была просто физически устранена, а украинская власть передана в руки бывшего царского генерала П. П. Скоропадского, провозглашенного гетманом (диктаторско-монархическая, облаченная в национальную окраску, марионеточная форма правления) и началась реставрация дореволюционных порядков.

Не располагая сколько-нибудь достаточным воинским потенциалом, Советская Россия также вынуждена была подписать в Бресте неравноправный, грабительский договор с Германией и Австро-Венгрией. Одним из тягчайших условий явилось согласие на признание Российской Федерацией установленного с помощью оккупантов государственного строя в Украине, вывод с ее территории красных войск, сворачивание работы большевистских организаций.

Но народные массы Украины, особенно беспощадно ограбляемое и эксплуатируемое крестьянство, не желали мириться с оккупационно-гетманским режимом, стихийно поднялись на свою защиту, переросшую в крупномасштабную, жестокую войну – «Украинскую Вандею», однако несли огромные потери от иноземных карателей и их пособников. Наладить же координацию действий, объединить, слить в единое русло усилия повстанцев-украинцев было некому. В принципе к такой роли наиболее подготовленными (и единственно подготовленными, хотя и в значительной мере обескровленными репрессиями, загнанные в подполье) были местные большевики. Но организационно они подчинялись руководству целостной Российской Коммунистической партии (большевиков), связанной условиями Брестского мира. Коммунисты Российской Федерации, официальная Москва, больше всего озабоченные сохранением завоеванной мирной передышки, используемой на накопление революционных сил, остерегались обвинений в непосредственной причастности к борьбе украинцев, что могло повлечь возобновление войны с заведомо превосходящим, более сильным врагом, рекомендовали украинским патриотам проявлять выдержку, воздерживаться от преждевременных выступлений. Однако запустившийся маховик справедливой народной войны остановить было невозможно.

Так для Российской Коммунистической партии (большевиков) в целом и ее неотъемлемой составной части – местных организаций в Украине сформировались различные условия, детерминируя отличающиеся задачи.

Разные задачи, в свою очередь, вызывали объективную необходимость сделать новые шаги в применении общих принципов социалистической революции к конкретным условиям борьбы. Так украинские коммунисты должны были в 1918 г. вступить на путь, который условно можно назвать украинизацией марксизма. Местные большевики во главе с Г. Л. Пятаковым Н. А. Скрыпником, В. П. Затонским, А. С. Бубновым, их единомышленниками, руководствуясь украинским национальным интересом, стремлением прийти на помощь восстающим массам, возглавить их порыв, выдвинули идею организационного оформления отдельной, самостоятельной коммунистической партии в Украине, чтобы ответственность за ее действия не ложилась на РКП(б). Да и в логическое соответствие были бы приведены принципы и параметры партийного и государственного строительства: ведь Советской Россией была официально признана государственная самостоятельность Украины.

Лидеры большевиков Украины оставались подлинными революционерами, искренними интернационалистами, однако очень ответственно относились к реалиям жизни, к определению своей общественной роли в переживаемый исторический момент.

Понимая это, В. И. Ленин, руководство РКП(б) все же не решились согласиться на реализацию в полном объеме планов украинских большевиков, нашли несколько иное – компромиссное решение. Созданная в июле 1918 г. Коммунистическая партия (большевиков) Украины приобрела статус автономной (областной, по сути дела) организации единой РКП(б). На деле в самом факте образования КП(б)У воплотился принципиальной важности качественный скачек, а именно – произошло органичное соединение двух важнейших начал – коммунистически-интернационального и украински-национального. Проявленный же большевиками-украинцами запал не угас, не пропал даром, был понят и по достоинству оценен большинством нации, народа, активно

поддержавшим подвижничество и самоотверженность, высокое благородство пламенных борцов за социальный и национальный прогресс.

Исторически так сложилось, что Коммунистическая партия (большевиков) Украины оказалась единственной политической силой, оказавшейся в экстремальнейших условиях вместе со своей нацией, со своим народом, действующей в унисон с их настроениями, желаниями. И хотя поднятое по ее призыву всеукраинское восстание против ненавистного режима в 1918 г. закончилось жестоким, кровавым поражением (военное преобладание оккупантов было абсолютным), массы решительно повернули именно в сторону социалистического выбора общественного развития. А КП(б)У и в тягчайших испытаниях Гражданской войны, новых иностранных интервенций и направленных в первую очередь против нее репрессий, не только не исчезла с политической арены, но и неуклонно повышала свой авторитет и общественное влияние, умножала свои ряды за счет новых членов, решавших связать свою судьбу и будущее последующих поколений с коммунистической перспективой.

Параллельно назрели серьезные изменения и в стане упомянутых выше украинских социалистических партий. Из лона самой крупной из них – Украинской партии социалистов-революционеров вычленилась наиболее прогрессивная и деятельная ее часть. Неуклонно эволюционируя на левую платформу, она объявила себя Украинской Коммунистической партией (боротьбистов) и влилась в КП(б)У. Подобные процессы наполняли и внутреннюю жизнь Украинской социал-демократической рабочей партии. Отпочковавшаяся от нее фракция «независимых» оформилась в самостоятельную Украинскую Коммунистическую партию и позже также объединилась с КП(б)У.

Действовавшие на территории Украины организации левых российских эсеров, объединившись, вначале приняли название Украинской партии левых украинских эсеров-коммунистов (борьбистов), а вскоре массово влились в ряды Компартии Украины. Так же поступили и радикально настроенные члены находившихся в Украине организаций Всеобщего еврейского рабочего союза в

России, Литве и Польше (Бунда). Наименовав себя Коммунистическим Бундом, присоединив к себе левые элементы из Еврейской социалистической рабочей партии, они также добились вхождения в КП(б)У.

Таким образом, из реальной революционной практики выкристаллизовался уникальный, не знавший до того аналогов в мировом освободительном движении феномен: коммунисты-большевики дополнили свою принципиальную платформу задачами, проистекавшими из национальных устремлений украинства, а на «встречном курсе» к ним присоединились (организационно слились) сегменты из четырех национальных социалистических, ставших коммунистическими, партий, которым революционная практика настоятельно диктовала потребность приобщения к марксистской, коммунистической концепции, обязывала взять ее на вооружение как высшую ценность и непосредственное руководство к действию. Собственно, в значительной степени благодаря им социалистическая революция гармонично соединилась с национальной, можно сказать – стала «синтетической» – национально-социалистической¹. А во главе ее победоносного шествия стали личности, стоявшие у истоков украинского коммунизма. Светлые имена В. К Винниченко, А. Я. Шумского, А. А. Речицкого, В. М. Шахрая, Г. Ф. Лапчинского, В. М. Блакитного, А. П. Любченко, других деятелей национал-коммунистических организаций навсегда остались в памяти украинского народа².

Было бы неоправданным преувеличивать влияние национал-коммунистической идеологии, выразителей и сторонников ее взглядов на государственный курс Украины. Его незыблемой стержневой основой оставалась марксистско-ленинская платформа, принципы

¹ Солдатенко В. Ф. В поисках социальной и национальной гармонии. Эскизы к истории украинского коммунизма (на украинском языке). Киев, 2006. 479 с.; Он же. Демиурги революции. Очерк партийной истории Украины. 1917 – 1920 гг. (на украинском языке). Киев, 2017. 748 с.

² Soldatenko V. F. Impacts of the October Revolution on Transformation of Socialist Parties: Determinism in the Emergence of National Communism (A Case Study of Ukraine). // The 8th World Socialism Forum. Temporal Characteristics of the Great Transformation Era and socialism with Chinese characteristics. Beijing. China. October 14-15, 2017. Pp.681-702.

деятельности. Во всяком случае, таким было убеждение партийно-советского руководства республики. Однако, было бы неверно, несправедливо и отрицать включение в формируемую и осуществляемую политическую линию 20-х – 30-х гг. прошлого века идеологических «вкраплений» – имплементаций украинского коммунизма. Безусловно, народные массы Украины подкупали и вдохновляли логичные, искренние призывы ориентироваться в своем понимании стратегических созидательных задач органичного, гармоничного сочетания общезначимых положений (истин) коммунизма с конкретными национальными устремлениями, в первую очередь, с обеспечением условий для полнокровной реализации этнических потенций, максимально полноценного национального развития во всех сферах жизнедеятельности. Выдающийся политический деятель, глубокий мыслитель и талантливейший художник В. К. Винниченко настаивал: «Каждый украинец, заинтересованный хотя бы только в одном национальном освобождении своего народа, должен понять, что самым верным, самым лучшим обеспечением настоящего, полного национального освобождения и возрождения любой угнетенной, негосударственной нации является только развитие коммунистической революции. И уже хотя бы руководствуясь национальными мотивами, каждый украинец, не эксплуатирующий чужого труда, должен как можно более горячо желать победы революции, охвата ею всего мира и перестройки всего строя на коммунистический. ...Каждому такому украинцу надо быть наиболее верным и самым последовательным коммунистом (подчеркнуто В. К. Винниченко. – В. С.), ибо чем точнее будет исполняться коммунистическая программа, тем более быстрым темпом пойдет и национальное возрождение, тем с большей необходимостью массы будут вовлечены в рабоче-крестьянское государственное строительство, а тем самым неизбежно будет придано всей созидательной работе те национальные формы, которые станут самыми близкими, самыми естественными для масс»¹.

¹ Винниченко В. К. Письмо к украинским рабочим и крестьянам // Солдатенко В. Ф. Три Голгофы. Политическая судьба Владимира Винниченко (на украинском языке). Киев, 2005. С 315.

Одним из наиболее наглядных и ярких подтверждений эффективности реализации расчетов, планов национал-коммунистов стало осуществление политики коренизации, приобретшей в УССР название политики украинизации – широкомасштабного вовлечения в социалистическое созидание украинских масс на всех уровнях – воспитательно-образовательном, духовно-культурном, экономически-управленческом и всех других общественных процессов¹. Особая, первоочередная забота была проявлена об украинском языке, обеспечении условий для овладения им широкими слоями населения.

Все это укрепило авторитет Компартии Украины, численный состав которой уже к 1927 г. на 60% составляли этнические украинцы.

Максимально обобщая, укрупняя выводы, думается, правомерно говорить о том, что тенденция гармоничного сочетания коммунистической теории и планов с национальным интересом, отразившаяся и воплотившаяся в практике осуществлявшейся генеральной линии созидания нового общества на непроторенном историческом векторе, принесла свои благотворные плоды.

Народ Украины на ответственном, переломном рубеже под влиянием коммунистов выбрал социалистический путь развития и на этом пути добился колоссальных успехов. Входя в состав СССР, Украинская Советская Социалистическая Республика совершила огромный вклад в превращение федеративного государства в ведущую мировую державу, в оплот социального прогресса и мира, вместе с братскими народами добилась трудной, но судьбоносной победы во Второй мировой войне, была среди пионеров научно-технической революции, эпохального покорения космического пространства.

УССР входила в первую десятку наиболее развитых индустриальных держав мира, демонстрировала впечатляющие достижения в других областях жизни, снискала заслуженную международную славу свершениями в духовно-культурной сфере,

¹ Дзюба И. Интернационализм или русификация? (на украинском языке). Киев, 1998. С 125-128; Soldatenko V.F. October Revolution and Localization Policy – Major of National Cultural Renaissance in Russia (experience in Ukraine in the early 1920s and 1930s). // The 8th World Socialism Forum. Temporal Characteristics of the Great Transformation Era and socialism with Chinese characteristics. Beijing. China. October 14-15, 2017. Pp.737-751.

образовании, науке. Очевидно, в данном случае будет не лишним еще раз подчеркнуть, что одним из определяющих залогов успешного развития Украины явилось эффективное сочетание избранного пути социалистического созидания с серьезным, сущностным, творческим учетом и реализацией национального фактора.

Думается, что в чем-то, и, наверное, в самом главном (в логике движения творческой мысли, глубинном смысле теоретических выводов на основе пережитого, приобретенного собственного опыта), в сущности выбора политической альтернативы общественного развития положительный путь коммунистов-украинцев в своеобразных условиях, принципиально (конечно, со своеобразными параметрами и слагаемыми) повторила Коммунистическая партия Китая.

Речь о системном, оригинальном, новаторском выводе, сделанном Мао Цзэдуном в докладе «О новом этапе» на пленуме ЦК КПК (октябрь 1938 г.), сконцентрировавшемся в тезисе о «китаизации марксизма»¹. «Не существует такого понятия, как абстрактный марксизм, существует только конкретный марксизм, утверждал лидер китайских коммунистов. – ...Нужно применять марксизм в конкретных условиях Китая, а не... абстрактно. ...Китаизация марксизма означает, что во всех своих проявлениях он исходит из китайской специфики.

...Китаизация марксизма – это соединение всеобщей истины марксизма с конкретной практикой китайской революции, одно всеобщее, одно конкретное, соединение этих двух вещей и называется китаизацией»².

Такой вывод не был заимствован из готовых теоретических концепций, повторял чьи-то научные наработки. Он был сделан самостоятельно (и даже вопреки тогдашним доминирующим представлениям об абсолютной универсальности марксистского учения) на основе реалистичных размышлений и внимательного, взвешенного, критического обобщения собственной революционной практики.

¹ Ли Цзюньжу. Об основных вопросах китаизации марксизма // Свободная мысль (Москва). 2017. № 4 (1664). С. 65-66.

² Там же. С. 66, 69.

Скорее всего, руководство КПК вряд ли было хотя бы отчасти знакомо с теоретико-политическими обобщениями украинских коммунистов (во всяком случае, никаких документальных подтверждений этому нет, не обнаружено). Тем более интересным, общественно значимым представляется по существу совпадающий, однопорядковый, однотипный результат научных размышлений и выводов, к которым революционеры пришли независимо в разных частях света и в разное время. Этим дополнительно подтверждается некая общая, возможно, даже универсальная закономерность общественного развития в XX – XXI столетиях. Успех реализации стратегических замыслов, прогрессивной общественной динамики мудро, расчетливо усматривался в целенаправленной имплементации социалистического выбора на национальную почву с присущими ей важнейшими особенностями и спецификой. Оформлялась своеобразная теоретическая модель созидания и функционирования общества с принципиально совпадающими контурами.

Очевидно, заслуживает внимания и, хотя, может быть, пока не во всем обоснованное и приемлемое, во всех отношениях безупречное, убедительное, направление новейших теоретических изысканий китайских обществоведов, пытающихся подвести под общий знаменатель и творческое отношение В. И. Ленина к марксистскому учению, как реального подтверждения объективно детерминированной тенденции, а именно – квалификации ленинизма «русифицированным марксизмом»¹. Наверное, где-то в подобной логической плоскости можно размышлять и над феноменом еврокоммунизма, а также над попытками рождения и реализации похожих идей в политических курсах югославской модели социализма, шведского, австрийского, кубинского и даже «боливарианского» социализма.

Как известно, далеко не все, не сразу даже в коммунистическом сообществе поняли, оценили и поддержали отмеченные теоретические тенденции и новации.

¹ Чжан Шухуа. Ленинизм – блестящий образец русификации марксизма // Свободная мысль (Москва). 2017. № 4 (1664). С. 21-28.

Так, в Україні носителям ідей націонал-комунізму пришлося прилагати поистине отчаянные усилия, доказывая правомерность, перспективность предлагаемых идей. Однако, даже наглядно продемонстрировав свою эффективность в 20-е – 30-е годы прошлого века, они были расценены руководством Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков) как вредный национальный (националистический) уклон, идеологически заклеяны, осуждены и в результате насильно свернуты («захлебнулись»), а их носители в большинстве даже репрессированы.

Китайским лидерам на протяжении долгих лет приходилось преодолевать инерцию Исполнительного Комитета Коммунистического Интернационала, догматически отвергавших не «вписывавшиеся» в его заскорузлую логику и представления новаторские идеи, а также настороженно-воинственное восприятие «отклонений» от «канонического марксизма», олицетворявшего в позиции политического руководства КПСС И. В. Сталина и Н. С. Хрущева¹.

Как представляется, интеллектуалам-функционерам высокого уровня КПК хватило выдержки, настойчивости, принципиальной последовательности, мудрости, наконец твердой уверенности в правоте вырабатываемой позиции, чтобы шаг за шагом, упорно двигаться в направлении, именуемом процессом китаизации марксизма. Наверное, вполне оправданно считать, что прогресс и конечный успех тут в значительной степени предопределялись качеством субъективного фактора – тем, что рождаемые импульсы и идеи являлись плодом усилий, продуктом не просто талантливых, творческих людей, а самых авторитетных личностей, занимавших ключевые позиции в партии, облеченных и формальной властью (вначале – партийной) и обладавших возможностями и рычагами неформального идейно-политического и морального влияния.

Конечно, речь, прежде всего, о Мао Цзэдуне. В концентрированном виде это отражено, в частности, в статье Ли Чзюньжу

¹ Очерки истории Коммунистической партии Украины. Издание четвертое, дополненное. К., 1977. С. 445 – 446; 473 – 474; 494; Політична історія України. XX століття: у 6-ти т. К., 2002. Т. 3. 2003. С. 83 – 144; Україна: політична історія. XX – XXI століття. К., 2007. С. 481 – 521; История Украины. VI – XXI с. К., 2018. С. 317 – 322; 334 – 336.

«Об основных вопросах китаизации марксизма»¹. Начав с выяснения объективных предпосылок появлений отдельных элементов идеи², автор, на основе анализа трудов руководителя КПК, проследил вектор движения его мысли, лабораторию ее внутренней субъективной динамики, происходивших не в библиотечном кабинете, а под влиянием реальных событий – побед и поражений революционного движения³.

Вполне обоснованным выглядит ключевой вывод о том, что именно практика подсказывала Мао Цзэдуну, его коллегам, что рожденный на Западе марксизм при всей глубокой научности, универсальности и целесообразности нуждается в адаптации к конкретным китайским условиям. Поэтапно развивая аргументацию в таких публикациях, как «Вопросы стратегии революционной войны в Китае», «Относительно практики», «Относительно противоречия» и других, лидер партии четко оформил фундаментальные размышления, теоретические наработки в известном историческом докладе «О новом этапе».

Применяя тактику дипломатического маневрирования на международной арене, а также в среде коммунистического и рабочего движения, не заостряя дискуссий, прибегая на определенном этапе к формулам «соединения марксизма и практики Китая», «применения марксизма в условиях Китая», руководство Коммунистической партии твердо стояло на избранном пути, который однозначно можно определить как дальнейшие усилия по фактической китаизации марксизма. В частности, довольно внимательно были изучены, применены меры, исключая возможные искажения марксизма в процессе его адаптации на национальную почву, органичного соединения с национальным интересом. Естественно, было обращено пристальное внимание на необходимость бережного отношения к основам, стержневому существу марксистского учения.

¹ Ли Цзюньжу. Об основных вопросах китаизации марксизма. С. 65 – 76.

² Там же. С. 65 – 66.

³ Там же. С. 66 – 68.

Анализ такой мыслительной деятельности достаточно наглядно и убедительно, на хорошем науковедческом уровне прослежен, обобщен и отражен в публикациях российского философа В. Н. Шевченко¹.

«Новое дыхание» в процесс «китаизации марксизма» привнес Дэн Сяопин. Он любил повторять, что «суть марксизма в реалистическом подходе к действительности»². Последовательно руководствуясь таким подходом, автор содержательных, плодотворных реформ настоятельно требовал соединять марксистское учение с китайской действительностью и требованиями эпохи. В итоге появилась четко обоснованная концепция (научная теория) построения социализма с китайской спецификой с соответствующей ей моделью общества³. Воплощаемые в жизнь, они стали прочным идейно-теоретическим фундаментом развития современного Китая.

Сегодня весь прогрессивный мир с интересом следит и искренним восторгом воспринимает грандиозные успехи нынешней Китайской Народной Республики, руководимой Коммунистической партией Китая во главе с Си Дзиньпином. Вряд ли в данном случае требуется отдельный или дополнительный анализ для оценки причин и факторов триумфального шествия страны по пути общественного прогресса. Это весьма профессионально делается, в частности, с помощью журнала «Исследование мирового социализма», а также публикации материалов научных конференций и социалистических конгрессов⁴.

¹ Шевченко В. Н. Социализм с китайской спецификой: опыт марксистского анализа // Альтернативы. 2016. № 2 (91). С. 199 – 212; Он же. Маркс и марксизм: взгляд из XXI века // Философские науки (Москва). 2018. № 1. С. 14.

² Дэн Сяопин. Избранное. Издание литературы на иностранных языках. М., 1994. Т. 3. С. 480 – 481.

³ См.: Славин Б. Ф. О китайской модели социализма // Альтернативы (Москва). 2008. № 3. С. 81 – 94; Шень Сянпин. Мировоззренческий универсум Дэн Сяопина // Свободная мысль (Москва). 2017. № 4 (1664). С. 41 – 64; Ли Хунся. Марксистская интерпретация политики реформ и открытости // Там же. С. 77 – 86.

⁴ См., напр.: Developing and innovating Marxism in the 21st Century. Beijing. China. October 21-22, 2016. 568pp.; The 8th World Socialism Forum. Temporal Characteristics of the Great Transformation Era and socialism with Chinese characteristics. Beijing. China. October 14-15, 2017. 802pp.

В то же время уместным, оправданным представляется соображение – предостережение, основанное на оценке сомнительного и негативного опыта непростой генеалогии и опыта украинского коммунизма (возможно, это имеет не только узко-локальное значение, будет надлежащим образом оценено и востребовано и в других странах).

До определенного этапа (где-то до начала 30-х гг. XX века) Украина развивалась в парадигме, испытывавшей ощутимое влияние национал-коммунистической идеологии. Но, обусловленный как данным обстоятельством, так и другими факторами, массовый порыв был приглушен, серьезно блокирован развязанными репрессиями против носителей конструктивных взглядов и настроений. Одно из аналитических предположений видных представителей национальной элиты – ученых-интеллектуалов заключается в том, что именно отказ от платформы, многообещающих планов, справедливых устремлений национал-коммунистов через много лет, но с неизбежностью, привел к краху Союз ССР. Распространено мнение, что такой финал не был бы фатально детерминированным, если бы власть придержащие прислушались к разумным, реалистичным доводам представителей украинского коммунизма.

В историографии содержатся и соображения-замечания относительно пагубных последствий для Китая в результате отступлений от стратегической линии развития, предопределявшейся творческим применением марксизма с китайской спецификой, как это было во времена «большого скачка» и «культурной революции»¹.

Отказ в современной Украине от коммунистических ориентаций, реставрация досоциалистических порядков и практик, крен к национализму и превалированию национальных ценностей над общечеловеческими и общедемократическими в комплексе с другими факторами обернулись стремительным и решительным откатом нации, народа от завоеванных позиций. Теперь место до недавних пор успешной республики-страны приходится искать в ранжированных на основе социологических данных списках

¹ См., напр.: Славин Б. Ф. О китайской модели социализма. С. 84; Измайлов И. «Большой скачок» // Историк (Москва). 2019. Октябрь. № 10 (58). С. 36 – 37.

мировых субъектов все больше во второй сотне, а среди негативных рейтингов – наоборот, на первых позициях. Свои отрицательные эффекты приносят законодательное закрепление на запрет коммунистической идеологии и деятельности Коммунистической партии Украины. Возможно, это как раз тот случай, когда негативный результат является веским аргументом в пользу противоположной концепции, альтернативного варианта общественного развития.

Совершенно другие ассоциации возникают при анализе процессов в современном Китае. Оптимистические рефлексии подтверждают обстоятельные выводы ученых. Так, определяя вклад Мао Цзедуна в научное оформление китаизированного марксизма (Sinicized Marxism), Джин Мининг считает, что в свое время «идеологическая линия была фундаментальным вопросом. Она определяла то, схватим ли мы правильно суть марксизма, схватим ли мы правильно реальные условия жизни, сложившиеся в Китае, и пойдём ли мы дальше в соединении универсальной правды марксизма и конкретной практики Китая (таким образом) творчески применяя и развивая марксизм»¹.

Похоже, что в данном случае эту задачу удалось весьма успешно осуществить. И следование избранным курсом, а именно – путем надежного соединения универсальных ценностей и целей марксизма с китайской мечтой – вселяет обоснованную надежду на светлые перспективы².

С большим энтузиазмом восприняли коммунисты, китайский народ, их друзья за рубежом исполненные твердой уверенности, авторитетные слова из доклада Генерального секретаря ЦК КПК Си Цзиньпина «Добиться решающей победы в полном построении среднезажиточного общества, одержать великую победу социализма с китайской спецификой в новую эпоху» на XIX съезде Компартии Китая 18 октября 2017 г.: **«...Оставаясь верными нашей первоначальной цели и ни на минуту не забывая о нашей миссии, высоко неся великое знамя социализма с**

¹ Mingjin Jin. Important Mark of the Preliminary Formation of Sinicized Marxism // Marxist studies in China (2010). Beijing. 2012. P. 193.

² XVIII Всекитайский съезд КПК. Китайская мечта и мир. Пекин. 2013. 441 с.

китайской спецификой, добиться решающей победы в полном построении среднезажиточного общества, одержать великую победу социализма с китайской спецификой в новую эпоху, неустанно бороться за реализацию китайской мечты о великом возрождении китайской нации»¹.

Особенно важно то, что принципиальной важности выводы и стратегические прогнозы опираются на реальные успехи, достигнутые в результате избранного конструктивного государственно-политического курса: «Для осуществления великой мечты необходимо продвижение великого дела. Социализм с китайской спецификой является основной темой всей партийной теории и практики со времени начала проведения политики реформ и открытости, и коренным достижением, за которое партией и народом выплачена дорогая цена, достижением, добытым ценой множества пережитых невзгод и тяжких лишений. Путь социализма с китайской спецификой – это непреложный путь к осуществлению социалистической модернизации и созданию прекрасной жизни для народа. Теоретическая система социализма с китайской спецификой – верная теория, ведущая партию и народ к великому возрождению китайской нации. Социалистический строй с китайской спецификой – коренная институциональная гарантия развития и прогресса современного Китая»².

Внимательнейшим образом изучать, делать правильные, разумные выводы из прошлого опыта, по достоинству и, одновременно, объективно-критически оценивать совершающиеся на наших глазах и с нашим участием процессы – значит, по возможности, помочь определить обнадеживающие, прогрессивные общественные ориентиры в будущее. Это одна из важнейших и ответственных задач обществоведения, современной гуманитаристики.

¹ Цит. по: XIX съезд Компартии Китая. Добиться решающей победы в полном построении среднезажиточного общества, одержать великую победу социализма с китайской спецификой в новую эпоху. Доклад Генерального секретаря ЦК КПК Си Цзиньпина 18 октября 2017 г. // Коммунистическая партия Российской Федерации. Центральный Комитет. Информационный бюллетень. № 1 (154). М., 2018. С. 117.

² Там же. С. 128.

Безусловно, больше других, исследованию затронутых проблем уделяют внимание китайские ученые, общественные деятели и политики. Естественно, они имеют в этой сфере и наибольшие теоретические наработки, достижения. Постепенно вовлекаются в постижение непростых феноменов российские представители гуманитарного знания. Спорадическими, практически единичными остаются обращения к непростым проблемам в Украине.

Между тем, обнаруживается немало проблем, требующих координации, консолидации усилий на международном срезе. Так, в изучении феномена уже на исходном – терминологическом уровне – возникает далеко не во всем оправданный разноречивой, закладывая предпосылки для противоречивых трактовок. К примеру, китайские исследователи, по аналогии с понятием «китаизация марксизма» (этот процесс российский философ В. Н. Шевченко назвал позитивной «национализацией марксизма»¹), прибегают к словосочетанию «русификация марксизма». Соглашаясь с логической направленностью в стремлении квалификации явления – процесса, нельзя не обратить внимания на следующее немало важное обстоятельство. В советской и постсоветской историографии довольно прочно утвердилось обосновывающееся конкретно-историческими обстоятельствами представление о «русификации» как о феномене, имеющем однозначно негативную окраску и содержание. Именно так принято характеризовать великодержавную, шовинистическую политику, направленную на насильственное насаждение в полиэтничном обществе (а такой и была Россия) господствующего положения, обеспечения исключительных прав одной (в данном случае – русской) нации, естественно – в ущерб, с дискриминационными ограничениями возможностей для равноправного существования и полноценного развития других национальных общностей. К слову сказать – принципиально такой же смысл вкладывается в понятие «полонизация». И совсем другую смысловую нагрузку несет, например, такой термин, как «украинизация», подразумевающий другой по направленности,

¹ Шевченко В. Н. Маркс и марксизм: взгляд из XXI века // Философские науки (Москва) 2018. № 1. С. 22.

сущности контекст – освободительно-созидательный, гуманистически-прогрессивный. То есть, словотворчество и использование предлагаемого понятийного инструментария должно быть строго конкретно-историческим, взвешено-избирательным, по возможности исключать двусмысленность, необходимость дополнительных специальных толкований или объяснений. Иначе при переходе к разбору сложнейших общественных явлений противоречия в их познании будут неизбежно усугубляться.

Очевидно, в определенном смысле на свою строгую научную «инвентаризацию» и «ранжирование» заслуживает соотношение между терминами «советский социализм», «китайский социализм» («социализм с китайской спецификой») и т. п. Это же касается и моделей социализма (югославская, шведская, австрийская и др.).

Учитывая отмеченное, возможно, в предметном исследовании сравнительно недавно получившей широкие «права гражданства» проблемы – соединении марксизма с национальной спецификой – стоит провести серьезную дискуссию с привлечением специалистов и других научных отраслей, например, филологии. Конечно, еще больше вопросов может возникнуть на более высоком, концептуально-теоретическом уровне. Поэтому активизация движения в данном направлении представляется необходимой, общественно важной.

*Стенограмма доклада на Международной научной конференции в университете Нинбо (Ningbo University).
25-ноября 2019 г. Рукопись*

Додаток

**СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ В. Ф СОЛДАТЕНКА
В 2016 – 2020 рр.**

2016

1. Національна пам'ять (ресурси та наголоси). Збірник наукових праць. – К.: ДП НВЦ «Пріоритети». – 2016. – 304 с. – 17,7 др. арк.
2. Василь Шахрай і його творчість в історіографічному дискурсі // Гілея. Науковий вісник. Збірник наукових праць. К., Видавництво «Гілея» 2016. – Вип. 107 (4). – С. 11-23; Вип. 109 (6). – С. 7-9; Вип. 110 (7). – С. 7-9. - 2 др. арк.
3. Рецензія на книгу Р. Я. Пирого «Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір» // Український історичний журнал. – 2016. - № 3. – С. 201–205. – 0,5 др. арк.
4. Режим гетьманату 1918 р. у світлі документів та сучасних історичних студій // Український історичний журнал. – 2016. - № 6. – С. 151–174. – 1,4 др. арк.
5. Режим отаманщини в УНР 1919 р.: витоки, сутність, наслідки. // Гілея. Науковий вісник. Збірник наукових праць. К., Видавництво «Гілея» 2016. – Вип. 113 (10). – С. 46 – 60; 1,5 др. арк.
6. Soldatenko Valery. Analysis of Socialist Ideology and Ukraine from Perspective of Historical Experience and Modern Trend of Social Progress // The 7th World Socialism Forum. Developing and Innovating Marxism in the 21st Century. Proceedings (I) – Beijing, China. October 21 – 22, 2016 (англ. мовою) – Beijing, 2016. – P. 326 – 329; (китайською мовою) P. 316 – 320. 0,5 др. арк.
7. Ще про донецький сепаратизм: продовження історії // Світогляд. Науково-популярний журнал НАН України. – 2016. - № 2 (58). – С. 11. – 0,2 др. арк.
8. Ще про донецький сепаратизм: продовження історії в 1919 – 1920 рр. // Світогляд. Науково-популярний журнал НАН України. – 2016. - № 3 (59). – С. 64-68. – 0,8 др. арк.
9. Україна 1918 р. в транснаціональному контексті: історіографічний дискурс // Україна дипломатична. Випуск 17. – К., 2016. – С. 982-998. - 1,2 др.арк.

2017 р.

10. Деміурги революції. Нарис партійної історії України 1917 – 1920 рр. – К., «Видавництво «Наукова думка»», 2017. – 748 с. – 65 др. арк.

11. Георгий Пятаков: оппонент Ленина, соперник Сталина. – М., Издательство «Политическая энциклопедия», 2017. – 424 с. – 26,5 др. арк.

12. Апогей Української революції (короткий науково-популярний нарис). Співавтор – В. М. Литвин. – К.: ДП «НВЦ Пріоритети», 2017. – 116 с. – 8 др. арк.

13. Україна 1918 року в транснаціональному контексті: історіографічний дискурс // Гілея: Науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., «Видавництво «Гілея»». – 2017. – Вип. 117(2). – С. 7-20. – 1,4 др. арк.

14. Українські партії і криза гетьманського режиму 1918 р. (історико-політичний контекст) // Гілея: Науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., «Видавництво «Гілея»». – 2017. – Вип. 119(4). – С. 7-20. – 1,4 др. арк.

15. Украинский фактор в российском революционном процессе 1917 года // XII Плехановские чтения. Великая Русская революция 1917 г.: проект альтернативного исторического развития. Материалы к международной конференции 30 мая – 1 июня 2017 г. – СПб, 2017. – С. 46-49. – 0,3 др. арк.

16. Аксельрод Павло Борисович // Велика українська енциклопедія. – К., Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», Т. 1. – 2016. – С. 532-533. – 0,15 др. арк.

17. «Киевский комитет, выслушав и обсудив тезисы В. И. Ленина, находит их в общем неприемлемыми». Из протоколов Киевской организации РСДРП(б). Апрель 1917 г. // Исторический архив. Научно-публицистический журнал. – М.: РОССПЭН, 2017. – № 3. – С. 3-29. – 2 др. арк.

18. «Точка зрения Ленина в конце конференции захватила громадное большинство». Из протокола Киевского комитета РСДРП(б) от 8 мая 1917 г. // Исторический архив. Научно-

публицистический журнал. – М.: РОССПЭН. – 2017. – № 3. – С. 12-23. – 1 др. арк.

19. Владимир Ленин. Благодетель или недруг. / Соавтор – А. В. Шубин // Русско-украинский исторический разговорник: Опыты общей истории. – М.: Новое издательство, 2017. – С. 103-121. – 1,1 др. арк.

20. Симон Петлюра. Отец-основатель или неудачник / Соавтор – А. В. Шубин // Русско-украинский исторический разговорник: Опыты общей истории. – М.: Новое издательство, 2017. – С. 122-138. – 1 др. арк.

21. Иосиф Сталин. «Отец всех народов» или свирепый отчим украинцев / Соавтор – А. В. Шубин // Русско-украинский исторический разговорник: Опыты общей истории. – М.: Новое издательство, 2017. – С. 139-160. – 1,3 др. арк.

22. Републікація статті М. С. Грушевського «Велика хвиля» з історією створення, примітками та коментарями // Революція 1917 года глазами современников: в 3-х т. –Т. 1. Январь – май. – М., Политическая энциклопедия, 2017. – С. 67-69, 274-275. – 0,4 др. арк.

23. Републікація статті М. С. Грушевського «Повороту нема» з історією створення, примітками та коментарями // Революція 1917 года глазами современников: в 3-х т. –Т. 1. Январь – май. – М., Политическая энциклопедия, 2017. – С. 95-97, 279-281. – 0,5 др. арк.

24. Републікація статті В. К. Винниченка «Центральна Рада і ми» з історією створення, примітками і коментарями // Революція 1917 года глазами современников: в 3-х т. –Т. 1. Январь – май. – М., Политическая энциклопедия, 2017. – С. 150-152, 294-295. – 0,4 др. арк.

25. Републікація статті С. А. Єфремова «Заклик до творчої роботи» з історією створення, примітками та коментарями // Революція 1917 года глазами современников: в 3-х т. –Т. 2. Июнь – сентябрь. – М., Политическая энциклопедия, 2017. – С. 96-98, 435-436. – 0,3 др. арк.

26. Републікація статті В. К. Винниченка «Братання чи просто вже братерство» з історією створення, примітками та коментарями // Революція 1917 года глазами современников: в 3-х т. –Т. 2. Июнь – сентябрь. – М., Политическая энциклопедия, 2017. – С. 105-107, 438-439. – 0,3 др. арк.

27. Републікація статті С. А. Єфремова «На поворотці» з історією створення, примітками та коментарями // Революція 1917 года глазами современников: в 3-х т. –Т. 2. Июнь -сентябрь. – М., Политическая энциклопедия, 2017. – С. 232-239, 475-479. – 1 др. арк.

28-41. Антонов-Овсєенко Владимир Александрович; Барановский Христофор Антонович; Винниченко Владимир Кириллович; Генеральный секретариат Центральной Рады; Грушевский Михаил Сергеевич; Екатеринославское вооруженное восстание; Октябрьское вооруженное восстание в Киеве; Первый Всеукраинский съезд Советов; Суковкин Михаил Аннифеевич; Съезд народов в Киеве; Туган-Барановский Михаил Иванович; Украинская Народная Республика; Украинская Социалистическая Советская Республика; Украинская Центральная Рада // Россия в 1917 году. Энциклопедия. – М., РОССПЭН, 2017. – С. 47-48; 79; 146-147; 233-234; 272-273; 347-348; 674-675; 716-717; 931; 937; 964-965; 978-981. – 3 др. арк.

42. Impact of the October Revolution on Transformation of Socialist Parties: Determinism in the Emergence of National Communism (A Case Study of Ukraine). Влияние Октябрьской революции на трансформационные процессы в социалистических партиях: детерминизм возникновения национал-коммунизма (на примере Украины) // The 8-th World Socialism Forum. The Temporal Characteristics of the Great Transformation Era, and socialism with Chinese characteristics. (англійською і російською мовами) Beijing, China. October 14-15, 2017. – С. 682-702. – 1,3 др. арк.

43. October Revolution and Localization Policy – Major Elements of National Cultural Renaissance in Russia (experience in Ukraine in the early 1920s and 1930s). Октябрьская революция и политика коренизации как основополагающие факторы национально-культурного возрождения народов России (опыт Украины 20-х – начала 30-х гг. XX века) // The 8-th World Socialism Forum. The Temporal Characteristics of the Great Transformation Era, and socialism with Chinese characteristics. (англійською і російською мовами) Beijing, China. October 14-15, 2017. – С. 738-752. – 1 др. арк.

44. The October Revolution and the policy of indigenization as the fundamental factors of the national and cultural revival of the peoples of Russia (the experience of Ukraine in the 20s and early 30s of the 20th

century) // Cultural Diversity in the World and Socialist Culture with Chinese Characteristics (англійською і китайською мовами). – October 16, 2017. – Beijing, China. – С. 86-101.

45. Українська революція і проблема створення національного парламенту // Science Rise: juridical Science (українською і англійською мовами).- Харків, 2017. – Vol. 1. – Р. 5-18, 47-49. – 2 др. арк.

46. Политические партии в борьбе за авангардную роль в революционных процессах 1917 – 1920 годов в Украине: оценка трансформации многопартийности в однопартийность // 100 лет Российской революции: подведение итогов: сборник научных статей. – Гомель (Беларусь). Изд. ГГУ им. Скорины, 2017. – С. 100-113. – 0,8 др. арк.

47. Политические партии в борьбе за авангардную роль в революционных процессах 1917 – 1920 годов в Украине. // Великий Октябрь и будущее Украины. К., 2017. С. 20-27. 0,8 п. л.

48. Створення Української Народної Республіки – апогей національно-демократичної революції // Україна в етнокультурному вимірі століть. Українська нація у боротьбі за збереження ідентичності й відродження державності (1917 – 2017 рр.). До 100-річчя УНР. Збірник наукових праць. К., Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. 2017. С. 21 – 32. 1 др. арк.

49. Имя в ленинском «завещании» // Альтернативы. Теоретический и общественно-политический журнал. 2017. № 2 (95). С. 159 – 180. 1,5 др. арк.

50. 1917 год: Российская революция и украинский фактор (часть 1) // Российско-украинское обозрение. Информационно-аналитический и научно-практический альманах. К., 2017. № 02 (10). С. 42 – 58. 1,3 др. арк.

51. Nytt om ryska revolutionen (Нове про російську революцію) // Clarte. Hundraaringen som forsvann ett tema om ryska Revolutionen (шведською мовою). Стокгольм. 2017. № 3. С. 8. 0,3 др. арк.

52. Партийно-политическая борьба революционных лет (1917 – 1920) в Украине: к выработке комплексной оценки исторического опыта // Великая российская революция, 1917: 100 лет изучения. Материалы Международной научной конференции (Москва, 9 – 11 октября 2017 г.). М., ИРИ РАН. 2017. С. 255 – 263. 0,8 п. л.

53. Порівняльна історіографічна оцінка міжнародного становища України за доби Гетьманату П. Скоропадського // Проблеми всесвітньої історії. 2017. № 2 (4). С. 9 – 33. 2 др. арк.

54. Політичні партії революційної доби в Україні (1917 – 1920 рр.): новітній досвід дослідження // Університет. Історико-філософський журнал. 2017. № 3 – 6 (55). С. 125 – 133. 0,8 др. арк.

2018

55. В горниле революцій и войн: Украина в 1917 – 1920 гг. Историко-историографическое эссе. М., Политическая энциклопедия. 2018. 671 с. 42 п. л.

56. Высокое стремление. Судьба Николая Скрыпника. М., РОССПЭН. 2018. 455 с. – 28,5 п. л.

57. «Россия – Крым – Украина. Опыт взаимоотношений в годы революции и Гражданской войны». М., РОССПЭН. 2018. 168 с. 10,5 п. л.

58. Украина в 1917-1920 гг. // История Украины. VI-XXI вв. К., М., «Киевская Русь», «Кучково поле». 2018. С. 283-312. – 3 п. л.

59. Украинский фактор в российском революционном процессе // Мир истории. Электронный журнал. 2018, № 1. // <http://www.historia.ru/2018/01/2018-01-soldatenko.htm>.

60. «Образовать автономную Крымскую Социалистическую Советскую Республику как часть РСФСР». И. В. Сталин и создание Крымской автономии. 1921 г. // Россия XXI. М., 2018. № 1. С. 6-35. – 1,5 п. л.

61. Христиан Раковский в революционных событиях в Украине (1918 – 1923): поиск современных научных акцентов // Bulgarian Historical Review. Bulgaria, Sofia. Institute for Historical Studies at the BAS. 2018. Т. 46. № 1–2. С. 92–135. 2 п. л.

62. В. А. Быстрянский – ученый-марксист // XIII Плехановские чтения. Маркс. Марксизм. Марксисты. Материалы к международной конференции 30 мая – 1 июня 2018 г. СПб., 2018. С. 184-188. – 0,5 п. л.

63. Значение I съезда КП(б)У в исторической судьбе украинского народа // Партия народа и для народа. Сб. материалов научно-практической конференции, посвященной 100-летию образования Компартии Украины и 25-летию ее возрождения. К., 2018. С. 16-23. – 0,5 п. л.

64. «Коротке інтермеццо» гетьмана Павла Скоропадського (до питання про політико-правову оцінку та історичну долю Української Держави 1918 р.) // Публічне право. Науково-практичний юридичний журнал. 2018. № 2(30). С. 166-183; № 3(31). С. 182 – 195; № 4(32). С. 164 – 175; 2019. № 1(33). С. 170 – 182. – 4 др. арк.

65. Оправдал ли Георгий Пятаков ленинские предположения и надежды // Альтернативы. Теоретический и общественно-политический журнал. М., «Альтернативы». 2018, № 3 (100). С. 145-168. – 1,5 п. л.

66. В. А. Быстрянский – ученый-марксист // Клио. Журнал для ученых. Печатный орган Международной академии исторических и социальных наук. СПб. ООО Полторацк. 2018, № 8 (140). С. 156-161. – 0,5 п. л.

67. Гражданская война в Украине: первые залпы – не последние жертвы // Клио. Журнал для ученых. Печатный орган Международной академии исторических и социальных наук. СПб. ООО Полторацк. 2018, № 9 (141). С. 50-68. – 2 п. л.

68. Рецензия на монографию С. Н. Полторацк. Брест-Литовск. 100 лет истории переговоров о мире. СПб. Издательский центр «Остров», 2018. 292 с. // Гілея. Науковий вісник. К., 2018. Вип. 133 (6). С. 317-320. – 0,5 друк. арк.

69. Наркомат по делам национальностей и образование Крымской АССР // Уроки Октября и практики советской системы. 1920-1950-е годы. Материалы X международной научной конференции. Москва. 5 – 7 декабря 2017 г. М., РОССПЭН. 2018. С. 521-530. – 0,5 п. л.

70. Гражданская война в Украине в современном историографическом дискурсе // Петербургский исторический журнал. Исследования по российской и всеобщей истории. СПб. 2018, № 3 (19). С. 199-212. – 0,8 п. л.

71. «От вашего поведения теперь, по-моему, очень многое зависит... Ваш Плеханов». Эпизоды совпадения политических позиций Георгия Пятакова и Георгия Плеханова // Россия XXI. М., 2018. С. 44-75. – 1,5 п. л.

72. Гражданская война в Украине: первые выстрелы – не последние жертвы // Российско-украинское обозрение. Информационно-аналитический и научно-практический альманах посольства России в Украине. 2018. № 2 (12). С. 19-35. – 2 п. л.

73. Пам'ятні епізоди // Професор Марко Варшавчик (до 100-річчя від дня народження). Монографія. Корсунь-Шевченківський. Видавець І. В. Майдаченко. 2018. С. 100-106. – 0,5 др. арк.

74. Перший мир Великої війни // Велика війна 1914-1918: витоки, характер, наслідки. Монографія. К., Видавничий дім «Кондор». 2018. С. 309-339. – 2 др. арк.

75. Гражданская война в Украине в современном историографическом дискурсе // Россия в годы Гражданской войны, 1917 – 1922 гг.: власть и общество по обе стороны фронта. Материалы международной научной конференции (Москва, 1 – 3 октября 2018 г.). М., ГЦМСИР. 2018. С. 32 – 42. 0,8 п. л.

2019

76. Христиан Раковский в революционных событиях в Украине (1918 – 1923 гг.): поиск современных научных акцентов // Россия XXI. 2019. № 2. С. 86 – 107; № 3. С. 10 – 27. – 2 п. л.

77. Режим атаманщины в Украинской Народной Республике // Международный коллоквиум «Гражданская война в России: жизнь в эпоху социальных экспериментов и военных испытаний, 1917 – 1922». Сборник докладов Санкт-Петербурга. 10 – 13 июня 2019 г. Санкт-Петербург. Издательство «Нестор-История», 2019. С. 228 – 237. – 0,8 п. л.

78. «Сделать невозможное возможным»: драма Георгия Пятакова // Клио. Журнал для ученых. Печатный орган Международной академии исторических и социальных наук. СПб. ООО Полтораки. 2019. № 6 (150). С. 137 – 145. – 0,8 п. л.

79. Разрушенные храмы и монастыри Украины (1920 – 1930-е гг.): проблемы изучения // Конфессиональная политика советского государства в 1920 – 1950 годы: Материалы XI Международной научной конференции. Великий Новгород. 11 – 13 октября 2018 г. М.: Политическая энциклопедия; Президентский центр Б. Н. Ельцина. 2019. С. 325 – 332. – 0,7 п. л.

80.Дополнительные аргументы против тенденции отказа от принципиальных подходов и оценок (соображения в связи с книгой «Украина – 1918. Взгляд из Германии») // Гілея. Науковий вісник. Випуск 145 (№ 6). Ч. 1. Історичні науки. К.: Видавництво «Гілея». 2019. С. 156 – 162. – 0,7 др. арк.

81.Революционная эпоха 1917– 1920 гг. в судьбе народа Украины: исторический опыт в оценке современных историографических концепций // Гілея. Науковий вісник. Випуск 148 (№ 9). Ч. 1. Історичні науки. К.: Видавництво «Гілея». 2019. С. 78 – 89. – 1,5 др. арк.

82.Роль революций 1917 – 1920 гг. в судьбе народа Украины: к осмыслению исторического опыта и оценке современных историографических тенденций // Эпоха революции и гражданской войны. Проблемы истории и историографии. СПб. 2019. С. 285 – 302. – 1,2 п. л.

83.Эпизоды научно-мемориальной деятельности академика Б. И. Олейника // «Когда вернусь...» М., Изд-во МАИ, 2019. С. 118 – 128. – 0,7 п. л.

2020

84.Про сталінізм, колектократію та конкордизм (за сторінками останнього роману В. Винниченка) // Гілея. Науковий вісник. Вип. 152(№ 1). К. Вид. «Гілея». 2020. С. 55 – 60. 1 др. арк.

85.Машкевич С. Киев 1917 – 1920. Прощание с империей. Х., Фолио. 2019. 461 с. Рецензія // Український історичний журнал. 2020. № 1. С. 218 – 224. 0,5 др. арк.

86.Проблема западно-украинских земель и их населения в преддверии Великой Отечественной войны // «Клио». Журнал для ученых. Печатный орган Международной академии исторических и социальных наук. СПб. ООО Полторацк. 2020. №3 (99). С. 75 – 92. 2 п. л.

87.Завершение Великой Отечественной войны и соборность украинских земель // «Клио». Журнал для ученых. Печатный орган Международной академии исторических и социальных наук. СПб. ООО Полторацк. 2020. №4 (100). С. 120 – 128. 1 п. л.

88.Винниченкові історичні рефлексії та філософські сентенції (за романом «Слово за тобою, Сталіне!») // Світогляд. К., «Академперіодика». 2020. № 3 (83). С. 44 – 50. 1,1 др. арк.

89.Винниченко и Петлюра: соратники или соперники? М., Научно-политическая литература. 670 с. 35,5 п. л.

90.Х. Г. Раковский VS И. В. Сталин: возвращаясь к дискуссии о путях и принципах образования СССР // XIV Плехановские чтения «...мы вынуждены признать коренную перемену всей точки зрения нашей на социализм»: Советская Россия в 1921 – 1927 гг.» Материалы к международной конференции 6 – 7 ноября 2020г. Санкт-Петербург. 2020. С. 82 – 89. 0,8 п. л.

91.Нарративный фактор в историографическом освоении феноменов Гражданской войны, интервенции и оккупации // Международная интервенция и Гражданская война в России и на русском севере. Ключевые проблемы, историческая память и уроки истории. 10 – 11 сентября 2020 г. Архангельск. Сб. материалов международной научной конференции. М., Пятый Рим (ООО «Бестселлер»). 2020. С. 270 – 281. 0,5 п. л.

92.Режим атаманщины в Украинской Народной Республике (1919 – 1920). Жизнь в эпоху социальных экспериментов и военных испытаний, 1917 – 1922 г. Материалы международного коллоквиума (Санкт-Петербург, 10 – 13 июня 2019 г.) СПб., Нестор – История. 2020. С. 381 – 393; Выступления в дискуссиях // Там же. С. 365 – 368, 477 – 482, 557 – 561. 2,5 п. л.

93.Историография советской истории в вопросах и ответах. Десять вопросов по советскому периоду истории России // Русская революция и ее итоги: взгляд на историю советского периода. СПб.: Издательство СПбЭТУ «ЛЭТИ». 2020 (244 с.) С. 90 – 110. 1,5 п. л.

ЗМІСТ

Передмова.....	3
1. Революционная эпоха 1917- 1920 гг. в судьбах народа Украины: исторический опыт в оценке современных исторических тенденций.....	6
2. Деміурги революції: політичні партії революційної доби в Україні. Новітній досвід дослідження...	35
3. Прощання з імперією.....	48
4. Українська революція і проблема національного парламенту.....	57
5. Революционная «развилка» конца 1917 года и начало Гражданской войны в Украине	93
6. Нарративный фактор в историографическом освоении феноменов Гражданской войны, интервенции и оккупации.....	130
7. Коротке <i>intermezzo</i> гетьмана Павла Скоропадського (до питання про політико-правову оцінку та історичну долю Української Держави 1918р.).....	147
8. Порівняльна історіографічна оцінка міжнародного становища України за доби Гетьманату П. Скоропадського.....	232
9. Режим отаманщини в Україні 1919 р.: витоки, сутність, наслідки	267
10.Х. Г. Раковский VS И. В. Сталин: возвращаясь к дискуссии о путях и методах образования СССР.....	308
11.«Сделать невозможное возможным»: драма Георгия Пятакова.....	322

12. В поисках субъективных факторов трагедии 1932 – 1933 гг. в Украине: подлинная или мнимая связь осуществления политики украинизации и срыва хлебозаготовок как причины голода	314
13. Разрушенные храмы и монастыри Украины (1920-е – 30-е годы): опыт анализа.	391
14. Проблемы западноукраинских земель и их населения в начале Второй мировой войны	400
15. Завершение Великой Отечественной войны и сборность украинских земель.	439
16. Винниченкові історичні рефлексії та філософські сентенції (за романом В. Винниченка «Слово за тобою, Сталіне!»)	457
17. Эпизоды научно-мемориальной деятельности академика Б. И. Олейника	473
18. Гармоничное сочетание марксистской доктрины с национальным интересом – теоретическая модель прогрессивного общественного развития в XX – XXI веках (сравнительные примеры Китая и Украины)	485
19. Додаток	
Список публікацій В. Ф. Солдатенка в 2016 – 2020 рр.	505

Наукове видання

СОЛДАТЕНКО Валерій Федорович

УКРАЇНА: РЕВОЛЮЦІЙНА ДОБА Й НАСТУПНІ ДЕСЯТИЛІТТЯ

(історико-історіографічні есе)

Підписано до друку 24.02.2021 р. Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times. Ум. друк арк. 30,23. Обл.-вид. арк. 26,21.
Тираж 300 прим. Зам. № 1925

Видавець Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України; Президія НАН України
01011, м. Київ, Генерала Алмазова (Кутузова), 8
Тел. (044) 285-65-61
www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області, вул. Шевченка, 20
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.